

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ У ДИСИДЕНТСЬКОМУ КОЛІ

Антологія текстів

Упорядкувала Юлія Кравченко

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2026

Funded by
the European Union

Публікація підготовлена в рамках партнерського проєкту
з ЮНЕСКО за фінансової підтримки Європейського Союзу.
Її зміст є виключною відповідальністю авторів і не обов'язково
відображає позицію ЮНЕСКО та Європейського Союзу.

This publication was produced within the framework of partnership
project with UNESCO with the financial support of the European Union.
Its contents are the sole responsibility of the authors and do not necessarily
reflect the views of UNESCO and the European Union.

UKRAINIAN-JEWISH RELATIONS IN THE DISSIDENT CIRCLE

Anthology of texts

Edited by Yuliia Kravchenko

Kyiv
Dukh i Litera
2026

УДК 94:323.25/.26:343.819.7](=161.2=411.16)''19''(082.2)
У455

Упорядкування: Юлія Кравченко

У455 Українсько-єврейські відносини у дисидентському колі. Антологія текстів / Упорядкування Юлії Кравченко. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2026. – 504 с., з іл.

ISBN 978-617-8692-30-8

В антології представлені тексти з історії українського та єврейського рухів опору. Досвід взаєморозуміння і побратимства зароджується між дисидентами у совєцьких таборах і набуває виразної солідарності у 1970-х роках. Це і спільна боротьба проти свавілля табірної адміністрації — протестні акції, голодівки, написання заяв, і виготовлення та передача самвидаву за залізну завісу.

В подальшому солідарність між спільнотами долає кордони. Єврейські дисиденти в Ізраїлі створюють Товариство українсько-єврейських зв'язків, до діяльності якого долучаються і українці. Вони разом ламають багатолітні стереотипи і відчуження. У 1990-ті роки діалог продовжувався в зустрічах на конференціях у Києві та Єрусалимі.

Тексти антології будуть цікавими дослідникам рухів опору, міжнаціональних відносин, а також широкому колу читачів.

УДК 94:323.25/.26:343.819.7](=161.2=411.16)''19''(082.2)

На обкладинці використано роботу Івана Остафійчука

ISBN 978-617-8692-30-8

© Національний університет
«Києво-Могилянська академія», 2026
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2026

UDC: 94:323.25/.26:343.819.7](=161.2=411.16)”19”(082.2)

Edited by Yuliia Kravchenko

Ukrainian-Jewish relations in the dissident circle. An anthology of texts / Edited by Yuliia Kravchenko. Kyiv: Dukh i Litera, 2026. – 504 p.

ISBN 978-617-8692-30-8

This anthology brings together texts on the history of the Ukrainian and Jewish resistance movements. The experience of mutual understanding and comradeship first emerged among dissidents in Soviet labor camps and developed into a strong sense of solidarity during the 1970s. This solidarity found expression in their joint struggle against the abuses of the camp administration through protest actions, hunger strikes, collective petitions, and the production and smuggling of samvydav across the Iron Curtain.

Over time, this solidarity transcended national borders. Jewish dissidents in Israel founded the Society for Ukrainian–Jewish Relations, whose activities were soon joined by Ukrainian participants. Together, they challenged long-standing stereotypes and mutual alienation. During the 1990s, this dialogue continued through conferences held in Kyiv and Jerusalem.

The texts included in this anthology will be of interest to scholars of resistance movements, interethnic relations, and to a broad readership.

UDC: 94:323.25/.26:343.819.7](=161.2=411.16)”19”(082.2)

ISBN 978-617-8692-30-8

© National University of
Kyiv-Mohyla Academy, 2026
© Dukh i Litera, 2026

ЗМІСТ

“СВІДЧЕННЯ ДІАЛОГУ І ПОРОЗУМІННЯ”

<i>Передмова упорядниці</i>	12
-----------------------------------	----

СПОГАДИ ПРО ДОСВІД ГУЛАГУ ДО 1970-Х РОКІВ

Анатоль Радигін.

«Життя в мордовських концтаборах зблизька»	23
--	----

Авраам Шифрин.

«Спогади про українських політв'язнів»	55
--	----

ПОДОЛАННЯ ВІДЧУЖЕННЯ

Табірний досвід та його осмислення

Йосиф Зісельс.

«Українські та єврейські дисиденти: від спільної боротьби до самореалізації в національних державах»	62
--	----

Семен Глузман, Микола Горбаль.

«Українсько-єврейські взаємини – досвід політв'язнів»	99
---	----

Яків Сусленський.

«Єврейсько-українські взаємини в таборах і тюрмах СРСР» ...	104
---	-----

Персональний вимір дисидентського побратимства

Йосеф Менделевич.

«Спогад про українських політв'язнів»	130
---	-----

Юрій Вудка.

«Шляхетність»	145
---------------------	-----

Володимир Любченко.

«Наш Ар'є. Інтерв'ю з Євгеном Сверстюком»	152
---	-----

Яків Суспенський.	
«Табірна творчість Євгена Сверстюка»	162
Юрій Вудка.	
«Олесь».....	174
Ар'є Вудка.	
«Великий страйк в уральському таборі»	180
Надія Світлична.	
«Правозахисниця Мальва Ланда».....	184
Михайло Хейфець.	
«В українській поезії тепер більшого нема...».....	188
Михайло Хейфец.	
«В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал»	227
Авраам Белов.	
«Гімн Єрусалиму, створений в Совецькому Союзі, в концтаборі № 26».....	244
Гітель Бутман.	
«Українці – жертви ГУЛАГУ» (присвята Валерію Марченку)....	248
Леонід Плющ.	
«Українське чудо на Святій Землі»	251
Євген Сверстюк.	
«Із зони страждань»	258
Гітель Бутман.	
«Табірний спогад»	274

ІНТЕРВ'Ю З ДИСИДЕНТАМИ ПРО УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ

Уривки інтерв'ю з книги «Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини» Ізи Хруслінської та Петра Тими

Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем	278
Євген Сверстюк	283
Інтерв'ю з Іваном Дзюбою	288
Інтерв'ю з Михайлом Хейфецем	296
Інтерв'ю з Йосифом Зісельсом	306
Інтерв'ю з Ар'є Вудкою	313

Інтерв'ю з Семеном Глузманом.	324
Інтерв'ю Йосифа Зісельса з українськими дисидентами.	334
Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем, 15 вересня 2017 р.	344
Інтерв'ю з Ігорем Калинцем, 17 вересня 2017 р.	354
Інтерв'ю з Богданом Ребриком, 16 вересня 2017 р.	360
Інтерв'ю із Зоряном Попадюком, Львів, 15 вересня 2017 р.	374
Інтерв'ю з Миколою Горбалем, 8 вересня 2017 р.	387

ТОВАРИСТВО ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ **(Матеріали архіву Олександра Фельдмана)**

Положення про Громадський комітет єврейсько-української співпраці.	403
Олександр Фельдман. «Наївні питання»	406
М. Юр'єв. «Нотатки українсько-єврейського діалогу»	412
Резолюція звітно-виборчих зборів Товариства єврейсько-українських зв'язків, які відбулися 8 грудня 1987 року в Єрусалимі	417
Діяльність Товариства за 25 років (найважливіші активності)	423

ДІАЛОГ У КОНФЕРЕНЦІЙНОМУ ФОРМАТІ

Іван Дзюба. Вступне слово на Міжнародній конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин»	426
Резолюція Міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин», 5–7 червня, 1991 року	434
Мирослав Маринович. «Українсько-єврейська конференція в Єрусалимі».	438
Мирослав Маринович. «Українсько-єврейський діалог. Вперше ми розмовляли не про минуле, а про майбутнє»	442

РЕФЛЕКСІЇ ПРО ВІДНОСИНИ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ МІЖ УКРАЇНЦЯМИ І ЄВРЕЯМИ

Іван Дзюба.

«У 25-річчя розстрілів у Бабиному Яру» 449

Промова Якова Сусленського в День шанування українців –

«Праведників світу» в Яд-Вашемі 13 травня 1985 року 454

Промова Леоніда Плюща в День шанування українців –

«Праведників світу» в Яд-Вашемі 13 травня 1985 року 456

Отець Василь Романюк.

«Звернення до всіх євреїв і до всіх людей доброї волі» 458

Євген Сверстюк.

«Зерна українсько-ізраїльської «солідарности» 461

Юхим Вольф.

«Думки щодо єврейсько-українських взаємин» 470

Леонід Плющ.

«Роль шовіністичної мітології в міжнаціональних стосунках» . 477

Мирослав Маринович.

«Євреї та українці: спроба толерантної проєкції
взаємних інтересів» 480

Зиновій Антонюк.

«Витяг з передачі київського радіо» 485

Довідка про авторів-дисидентів. 490

**“Свідчення діалогу
і порозуміння”**

Передмова упорядниці

Історію треба вивчати з розплющеними очима
Йосиф Зісельс

Перед Вами унікальне зібрання свідчень порозуміння і повчальний приклад діалогу між українцями та євреями, який склався за непростих умов совецьких таборів у другій половині XX століття. Це маловідомий факт, про який важливо знати у світлі пропаганди про український антисемітизм та єврейську українофобію.

Важливим є об'єктивне висвітлення всіх аспектів співжиття українців та євреїв на одних теренах упродовж тисячі років. За словами Мирослава Мариновича, українська історія неможлива без історії євреїв, які проживали на українських землях. У цьому контексті хочу згадати II Універсал Центральної Ради, який був перекладений чотирма мовами, серед них і їдишем. Цей факт є одним з прикладів, що свідчить про присутність і видимість єврейської спільноти в українському суспільстві. Досвід пошуків порозуміння між представниками обох народів демонструє маловідомий факт існування Товариства Українсько-Єврейського Діалогу в Парижі, заснованого лікарем за фахом Іваном (Ярославом) Мусяновичем, яке організувало у 1967 році українсько-єврейську зустріч*.

* Д-р Ярослав Адольфович Мусянович // Діалоги. – Єрусалим, 1982. – № 3–4. – С. 87.

Ідея збору матеріалів про українсько-єврейські відносини виникла після мого знайомства з книгою єврейського поета Анатолія Радигіна «Життя в мордовських концтаборах зблизька» (досвід єврейського в'язня ГУЛАГУ про українських в'язнів у 1950-ті роки), виданої у формі невеликої брошури у Мюнхені 1972 року. А створення антології ініціював головний редактор видавництва «Дух і Літера» Леонід Фінберг. У своїх спогадах Анатоль Радигін щиро і захоплено описує знайомство з українською культурою та її носіями, які боролися проти окупаційної совєцької влади. Йдеться про такі постаті як Юрій Шухевич, Катерина Зарицька, Богдан Сорока та інші. Ці свідчення стали поштовхом до глибшого знайомства з повчальним і маловивченим світом взаємин між українцями та євреями від 1950-х до 1990-х років, які склалися саме у совєцьких таборах та отримали своє плідне продовження поза їхніми межами.

Поза сумнівом, українсько-єврейські відносини є мало-відрефлексованою темою навіть у вузьких колах знавців дисидентської тематики. Тому актуальність цього видання годі пояснювати. Потужна історія взаємної приязні, симпатії, допомоги, солідарності і захоплення національною культурою іншого між представниками обох народів є тим історичним кейсом, який об'єднує і є гідним прикладом для наслідування культури діалогу, що сформувалася упродовж десятиліть між українцями та євреями у таборах і вийшла за межі совєцької зони як малої так і великої*. Цінно те, що дисиденти обох народів рефлексували про свої взаємини – як їх свідки і учасники, так і про історичну перспективу цих взаємин. Завдяки цьому ми маємо сьогодні багатий текстовий спадок, який висвітлює історію пошуку порозуміння та вибудування діалогу.

Метою цієї антології є зібрання ключових текстів, що є свідченням українсько-єврейського діалогу в дисидентському середовищі у другій половині ХХ століття.

* «Малою зоною» дисиденти називали совєцькі табори, а «великою» – Совєцький союз.

Упорядковуючи це видання, я ставила перед собою такі завдання:

- привернення уваги до маловідомого сюжету дисидентської історії другої половини ХХ століття;
- висвітлення повчального етичного досвіду порозуміння і осмислення Іншого в складних умовах совєцької системи таборів;
- зображення еволюції відносин між представниками обох народів від приязних взаємин до дієвих актів солідарності спершу у таборі, а пізніше на міжнародному рівні.

Може постати слушне запитання про те, чому виокремлюються саме українсько-єврейські взаємини дисидентського середовища. Адже в совєцьких таборах були представники різних поневолених народів. Це пояснюється тим, що, за численними свідченнями, половину політв'язнів у СРСР складали українці. Про це згадують, зокрема, Яків Сусленський*, Мирослав Маринович та інші. Значну частку серед в'язнів складали євреї. Представники інших народів були у меншості. Вони також залишили свої спогади: литовці, естонці, латиші, кримські татари, росіяни, вірмени, азербайджанці, грузини та інші. Це той випадок, де кількість має значення. Такого масштабу досвіду взаємин і їх результатів, як були між українцями і євреями, немає серед представників інших націй, як і такої кількості текстів, що описують цю співпрацю.

Хронологічно події текстів цієї антології охоплюють період від 1950-х до початку 2000-х років. Активна фаза взаємодії у зоні між українцями та євреями веде свій відлік від початку 1970-х років. Це пов'язано з появою двох великих груп у таборах – українців та євреїв – які потрапили туди за

* Сусленський Я. Єврейсько-українські взаємини в таборах і тюрмах СРСР // Сучасність. – 1979. – № 1. – С. 88–89: «Українці становлять найбільший відсоток між політичними в'язнями СРСР. Це люди різних поколінь і політичних переконань. Здебільшого – націоналісти. Чергування поколінь в'язнів свідчить про незламність ідеї самостійної України».

різних обставин. Група єврейських політв'язнів з'явилася у таборах після 1970 року, внаслідок гучної справи з викраденням літака, неофіційно цих ув'язнених називали «самольотчики»*. Велика група українських політв'язнів з'явилася у зоні внаслідок другої хвилі арештів 1972 року і увійшла в історію під неофіційною назвою «арештована коляда»**. Та не варто думати, що до зустрічі двох чисельних груп на початку 1970-х років не було більш ранніх прикладів порозуміння й толерантного спілкування в таборах. Були, але не в такому кількісному та якісному масштабі як після 1970 року. Є поодинокі спогади про таку взаємодію. Це важливий факт, якому приділено увагу в антології. Тому видання відкриває розділ «Спогади про досвід ГУЛАГУ до 1970-х років», який містить свідчення про ситуацію в таборі у 1950–1960-х роках двох єврейських дисидентів – Анатолія Радигіна*** та Авраама Шифріна****. Такі ранні спогади свідчать про тяглість історії добрих взаємин між українцями та євреями. Згадані тексти є прологом до сюжетів, що розгортаються у подальших історіях та занурюють читачів у соціально-історичний,

* «Самольотчики» – група з 12 осіб, переважно євреїв-«відмовників» (серед них і українець Олексій Мурженко), які 15 червня 1970 року намагалися захопити пасажирський літак у Ленінграді з метою втечі до Швеції, але були заарештовані ще перед посадкою. Едуард Кузнецов і Марк Димшиц були засуджені до страти, інші – до тривалих термінів позбавлення волі, однак хвиля протестів за кордоном змусила Верховний суд РСФСР замінити смертні вироки 15-річним ув'язненням особливого режиму. Ця справа наочно продемонструвала світовій громадськості неможливість для громадян СРСР легально залишити країну, змусивши Кремль пом'якшити заборони на виїзд – спочатку для євреїв, що покляло початок «третьої хвилі» еміграції.

** Друга хвиля арештів розпочалася 12 січня 1972 року, через два тижні після різдвяного вертепу, який українська інтелігенція влаштувала у Львові. В учасників вертепу того дня розпочали обшуки, після чого арештували 19 осіб у Львові та Києві, серед них Василя Стуса, Івана Світличного, В'ячеслава Чорновола, Ірину Калинець, Стефанію Шабатуру, Євгена Сверстюка, Михайла Осадчого. Поштовхом до заздалегідь підготовленої операції став арешт 4 січня 1972 року в Чопі бельгійського студента українського походження Ярослава Добоша, а загалом упродовж 1972 року в Україні заарештували близько 100 осіб, понад 80 з яких засудили за антирадянську діяльність.

*** Анатоль Радигін провів в ув'язненні 10 років (1962–1972), та відбув 2 роки заслання у Потьмі.

**** Авраам Шифрін провів в ув'язненні 10 років (1953–1963), та відбув 4 роки заслання у Караганді.

політичний та культурні контексти української історії другої половини ХХ століття.

Центральною частиною антології є розділ «Подолання відчуження». У ньому зібрані тексти українських дисидентів – Йосифа Зісельса, Євгена Сверстюка, Миколи Горбала, Надії Світличної, Леоніда Плюща, та їхніх побратимів-євреїв – Ар'є Вудки, Йосефа Менделевича, Семена Глузмана, Гілея Бутмана, Михайла Хейфеца.

Розділ має два підрозділи – «Табірний досвід та його осмислення» і «Персональний вимір дисидентського побратимства».

Ретроспективу відносин представників обох народів висвітлюють три статті, які знайомлять читача із загальною картиною табірного життя та ситуації в ньому (тексти Семена Глузмана і Миколи Горбала), аналітичний огляд українсько-єврейських відносин в історичній перспективі, зокрема, з трагічними моментами непорозуміння і ворожечі, та приятельським у таборах (стаття Йосифа Зісельса). Третій текст авторства Якова Сусленського, написаний у 1970-х, висвітлює відносини між двома групами. У ньому йдеться про організацію акцій протесту в'язнями і співпрацю між представниками обох народів.

Після трьох ретроспективних текстів, в яких досвід подано більш узагальнено, читачам пропонується познайомитися з особистими спогадами дисидентів один про одного, написаних у різний час. Частково тексти розташовані у хронологічному порядку, а частково за критерієм спільності тематики чи персоналії. Зокрема у цьому розділі поруч розміщені спогади Євгена Сверстюка і Ар'є Вудки один про одного, але часова відстань між цими мемуарами складає 50 років.

Особливо цінними у контексті теми є спогади Надії Світличної про Мальву Ланду, українки про єврею. Це єдині жіночі спогади в антології. Вони сповнені великого захоплення і вдячності Світличної до єврейської правозахисниці, яку не оминули совєцькі репресії у тому числі і за підтримку українських політв'язнів.

У 1970-х роках існувала єдина зона суворого режиму для жінок, ув'язнених за політичні переконання. Це була жіноча колонія (відділення № 4) ЖХ-385/3–4 у селищі Барашево. У ньому відбували покарання видатні українські дисидентки та учасниці руху опору, такі як Надія Світлична, Ірина Сенік, Ірина Калинець, Стефанія Шабатура та Катерина Зарицька, Ніна Строката-Караванська. Серед ув'язнених цієї зони була також єврейка Сільва Залмансон, яка відбувала термін у справі «самольотчиків». На жаль, поки не знайшлися свідчення жінок про українсько-єврейські взаємини. З усних розмов з Йосифом Зісельсом відомо, що відбувалося листування після звільнення між Сільвою Залмансон та українськими дисидентками Надією Світличною й Іриною Стасів-Калинець. Обидві відвідували Сільву в Ізраїлі. Стефанія Шабатура виготовила екслібрис Сільві під час перебування в ув'язненні, однак він був вилучений табірною адміністрацією без повернення разом з іншими її мистецькими роботами. Ці факти свідчать про дружні взаємини, які склалися в таборі між українками та єврейкою, що могло бути основою солідарності у триманні голодівок та інших акціях протесту задля виборювання прав, за аналогією з чоловічими історіями.

Єдиною статтею, автор якої не був в'язнем таборів є «Гімн Єрусалиму, створений в Радянському концтаборі № 26» Авраама Белова. Вона увійшла до антології, оскільки розповідає про незвичайний випадок співпраці між дисидентами і демонструє різнобічність як їх самих, так і співпраці між ними. У ній ідеться про створення політичними в'язнями неофіційного гімну Єрусалима, авторами якого стали вірменин Баграт Шахвердян, єврей Гілель Бутман та українець Микола Горбаль. Твір вдалося передати з табору аж до Ізраїлю і він прозвучав у Народному домі в Єрусалимі. Його автори у цей час ще залишилися за ґратами.

Після спогадів представлено розділ усних свідчень дисидентів, зафіксованих у різний час. Зокрема, серія інтерв'ю, які провела польська журналістка Іза Хруслінська у 2012 році. Питання Хруслінської охоплюють ширший життєвий

досвід дисидентів, починаючи з дитинства. До антології потрапили обрані історії дисидентів релевантні тематиці. Другий блок інтерв'ю для антології люб'язно надав Йосиф Зісельс. Він провів їх, готуючись до конференції у Покантіко у 2017 році. Ці матеріали публікуються вперше.

Окреме місце в антології займають документи з архіву Олександра Фельдмана, який зберігаються у Центрі досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА. Архів містить біографічні документи, листування, фотодокументи, що охоплюють хронологічно 1959–1998 рр. Представлені в антології документи висвітлюють також діяльність Товариства єврейсько-українських зв'язків.

Важливою і цікавою сторінкою є діалог дисидентів у конференційному форматі упродовж 1990-х років, коли кордони стали відкриті і з'явилася можливість бачитися у Єрусалимі, Києві чи Вашингтоні. За тематикою українсько-єврейська конференція не була новим явищем. Адже перший такий тематичний захід відбувся у 1983 році в університеті Макмастер у Гамільтоні (Канада). Конференцію тоді організували науковці – українець Петро Потічний та єврей Говард Астер. Але у ній могли узяти участь лише українці діаспори та євреї, що проживали за межами СРСР. Це була видатна подія, яка свідчила про поступ у відносинах і щире бажання вести діалог.

Конференції, що проходили з початку 1990-х років були подіями нової історичної епохи, для участі в яких не було обмежень, хіба що фінансові. Серед матеріалів конференції, що відбулася у 1990 році, є резолюція. Вона є цінним першоджерелом, що фіксує конкретні позиції сторін і спільні домовленості. Цей документ свідчить про те, що українсько-єврейський діалог у 1990-х роках був водночас і інтелектуальною подією і актом громадянської відповідальності людей, які пройшли совєцькі табори.

Розділ «Рефлексії про відносини в історичній перспективі між українцями і євреями» об'єднує тексти дисидентів, написані впродовж десятиліття з початку 1980-х до початку

1990-х років. Автори осмислюють складну історію співіснування двох народів та обґрунтовують підстави для діалогу та порозуміння.

Не за хронологією подана лише промова Івана Дзюби до 25-х роковин розстрілів у Бабиному Яру, яка символічно відкриває розділ і задає етичну рамку осмислення трагедії, як точки відліку для діалогу. В унісон тексту Дзюби звучать промови єврея Якова Сусленського та українця Леоніда Плюща, виголошені 13 травня 1985 року в Яд Вашемі з нагоди Дня вшанування українців «Праведників світу». Ці виступи фіксують рідкісний момент публічного визнання на державному рівні в Ізраїлі ролі українців, які рятували євреїв під час Голокосту.

Тексти Євгена Сверстюка, Мирослава Мариновича, Юхима Вольфа, Леоніда Плюща, Зиновія Антонюка та о. Василя Романюка є аналітичними та публіцистичними спробами осмислити природу міжнаціональних упереджень і шляхи їх подолання. Разом ці тексти демонструють об'єктивність та обізнаність авторів в українській і єврейській історії, їхню здатність критично осмислювати факти минулого, не оминаючи складних сторінок, і водночас – спрямованість у майбутнє, до пошуку шляхів порозуміння.

* * *

Видатним результатом українсько-єврейських табірних відносин стало заснування Комітету єврейсько-української дружби у 1979 році в Єрусалимі, який був перейменований у Товариство єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі у 1981 році. Безцінним документом діяльності спершу Комітету, а потім Товариства стали періодичні друковані видання. Спершу бюлетень «Контакт» (вийшов у трьох номерах), а пізніше кварталний громадсько-політичний та літературний бюлетень* «Діалоги» (вийшло 16 номерів з 1983 по 1992 роки).

* Хоч видання так і не трансформувалося у журнал як того прагнули засновники, редакція часто називала бюлетень журналом у редакційних друкованих матеріалах, документах та листах.

Бюлетень «Діалоги» планували видавати чотирма мовами – івритом, українською, російською та англійською. Через фінансові труднощі усі номери вийшли лише українською та російською мовами у несинхронному перекладі.

Натхненником появи Комітету був єврейський дисидент Олександр Фельдман. Його справу у формі Товариства підхопив і продовжив інший єврейський дисидент Яків Сусленський. Обидва відкрили для себе українську культуру та познайомилися з українцями у совєцьких таборах. Заснування Товариства та видання журналу було досить сміливою низовою ініціативою, яка зустріла критику як з боку частини ізраїльтян, так і з боку частини українців діаспори. Була вона також холодно сприйнята Державою Ізраїль та зазнала нищівної критики з боку Совєцького Союзу.

Саме знайомство, плідна співпраця українських і єврейських дисидентів у таборах стала основою, причиною появи ініціативи в Ізраїлі з підтримки українських політв'язнів, порядок денний якої невдовзі охопив широке коло питань українсько-єврейських взаємин.

Заявлена назва журналу – «Діалоги» – доброчесно відповідала змісту. На його сторінках розгорталися не лише діалоги, а й запеклі дискусії щодо складних питань взаємин українців та євреїв. Зокрема обговорювалася тема вживання слова «єврей» замість «жид». В українській діаспорі це слово циркулювало позбавлене того негативу, якого воно набуло в совєцькому соціумі. Пильно висвітлювалася тема «праведників світу» серед українців.

Редакція журналу проводила опитування серед своєї читачкої аудиторії на тему «Єврейсько-українські контакти – за та проти». Респонденти відповідали, що «вбачають користь від єврейсько-українських контактів також і для інших народів»: «спільна боротьба може і повинна мати міжнародне значення»; «українсько-єврейське порозуміння було б добрим прикладом для всіх народів, що перебувають нині у поганих взаємовідносинах, бо у минулому українсько-

єврейські взаємовідносини були чи не в найгірших»; окремі погляди: «користь... лише для народів, чиї національні прагнення ущемлені, наприклад естонського... вони можуть бачити в цих контактах приклад для себе»; «співробітництво... може сприяти створенню незалежної української держави, де будуть неухильно забезпечуватись права людини, зокрема право єврейської меншості на національну автономію і на вільний виїзд із країни та повернення»*.

Діяльність Товариства єврейсько-українських зв'язків та видання журналу «Діалоги» і є тим цінним наслідком знайомства і порозуміння представників обох народів у таборях. Деякі статті, опубліковані у журналі, ми подаємо в антології. Зокрема матеріали Гілея Бутмана, Якова Сусленського, Надії Світличної, Юхима Вольфа.

Символічним і промовистим є колір журналу, який по чергово видавався у двох кольорах – жовтому та синьому.

Зібрані в антології тексти – від ранніх табірних спогадів до конференційних матеріалів 1990-х років – є свідченням того, що українсько-єврейське порозуміння є конкретним досвідом взаємної підтримки в умовах несвободи. Метою поширення цих матеріалів є пропозиція сучасному читачеві прикладу гідності та здатності до діалогу з Іншим. Є сподівання, що ця книга стане запрошенням до продовження розмови, розпочатої дисидентами, – розмови, яка не втратила своєї актуальності й сьогодні.

* Єврейсько-українські контакти – за та проти // Діалоги. – Єрусалим, 1982. – № 3–4. – С. 19.

Спогади про досвід ГУЛАГУ до 1970-х років

Анатоль Радигін

«Життя в мордовських концтаборах зблизька»*

Анатоль Радигін народився 1934 року в єврейській родині в Ленінграді. Під час навчання у старих класах одночасно працював на вугільній шахті. Вступив до Вищої Воєнно-Морської Школи в Ленінграді. Через свою неблагонадійність був виключений і направлений до штрафної служби у Північному флоті, де пробув недовго і вступив до Морської академії в Севастополі. Закінчив її у 1956 р. в ранзі лейтенанта. Працював на промисловому рибальському кораблі, дійшовши до рангу капітана.

Анатоль Радигін поет. Почав писати й друкувати свої вірші ще в юних роках та пізніше під час свого ув'язнення і заслання. Його поезії друкувалися за кордоном (Париж).

*У 1962 році був арештований за спробу втечі за кордон. «Пробув вісім років у Володимирській тюрмі та три роки в Мордовських таборах суворого режиму. Вийшовши на волю в 1973 році, добився дозволу виїхати до Ізраїлю»**.*

В еміграції спілкувався і співпрацював з українською діаспорою. Про це свідчить вихід спогадів під назвою «Життя в мордовських концтаборах зблизька», що був надрукований у Мюнхені у 1972 році. Українським інститутом освітньої політики. Також друкував свої спогади про перебування у таборах в українському суспільно-політичному, літературному і науковому часописі-місячнику «Визвольний Шлях» (кн. XI–XII, 1973) та в газеті «Шлях Перемоги».

* Радигін Анатоль. Життя в мордовських концтаборах зблизька. – Мюнхен: Український інститут внутрішньої політики, 1974. – 109 с.

** <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/02/9/152042/>

Інтродукція

Коли з металічним гуркотом затріснулися за моєю спиною автоматичні двері Владимирської тюрми, здавалося, що разом із тюремним одягом і карцерним брудом, залишилося там поза мною все те, що окружало мене довгих 10 років. Але незабаром я переконався, що ще довго тюремні призвичаєння, чужі долі, падіння і підйоми, ворогування і дружба будуть супроводжати мене невідступно. Так вояк-фронтовик бачить життя через проріз прицілу чи сітку артилерійської панорами і розділяє людей за жорстокими законами окопного братства.

Таким привичним наслідством отих 10 років стала для мене українська справа. Мої єврейські й українські друзі часто посміхаються, помітивши, скільки моя мова насичена українізмами. Я навіть наважуюся співати українські пісні.

І не хитра це штука. З перших кроків за колючі драти мордовських таборів аж до виходу на волю через обковані залізом важкі двері Владимирської централі українська справа супроводжувала мене завжди і всюди. Я не пригадую ні одної камери у Владимирі, де не було б хоч одного «сусіда» з Полтави чи Вінниці, з Гуцульщини чи Львівщини... Широкими граблями промела російсько-чекістська імперія України і зібрала на мордовських болотах усіх сміливих і зухвалих, всіх інтелігентних і вільнодумних, хто підніс голос чи руку на тричі проклятого «старшого брата»...

Я не можу скласти хоч будь-яку подобу великої і кривавої історії українців у мордовських таборах. Мені не вдасться створити найпростішої статистичної чи соціологічної таблиці, я не зможу вловити ніякого співвідношення між людьми і подіями, мужністю і зрадництвом, мудрістю і мороком, тому що життя кожної людини взагалі і життя кожного українця за тією лінією відчуження – це майже завжди одиссея, повна мук і надій, і майже кожна гідна роману, поєми чи прокляття. Я ні на хвилину не забуваю, що історія мого народу й історія українського народу, коли їм доводилося перетинатися, залишали чимало темних плям у долях

обох народів... Я не можу не пам'ятати, що більшість українців, у тому і найблагородніших, за своєю вірою, традиціями, чи внаслідок особистої трагедії, вважають мій народ чужим, навіть ворожим. У моєму народі таке почуття досить широко знаходить взаємність... Я не філософ і не дипломат. Ми отримуємо історію з рук батьків, і навіть перетворюючи її, розуміємо, що нові закони не мають зворотної сили. У нас подібні цілі – прагнення знайти батьківщину. У нас спільний ворог.

Просто неможливо жити в Мордовії і бути далеким від України.

Нема політичних таборів без українців. Нема боротьби за російську імперію чи проти неї без українських героїв, мучеників, без українських зрадників. І коли з сусідньої камери задиханий, хриплий голос кричить: «Хлопці, передайте на волю, що я помер за вільну Україну!», і коли у вкрадливо-езуїтському монолозі чекіста з голубими петлицями зненацька проскочить знайоме українське «ль», нараз почуваєш дихання тисячолітньої нації, яка любить і ненавидить, бунтується і сподівається, зраджує і карає, нічого не забуває і творить прекрасні пісні.

Я лише недавно знайшов Батьківщину. Я довго жив з українцями бік при боці, ділив з ними карцерну пайку і останню щипку махорки. Я зрозумів їх незнищенне прагнення Батьківщини, їх право на Батьківщину. Я зрозумів їх справедливість і прощаю їм ті нотки і мотиви несправедливості, які звучали іноді в їх словах і ділах.

Українська пісня за дротами

Зона, величезний загін для людей, кипіла. Хтось то поспішав кудись, то хтось там сидів, обклавшись грубими науковими книжками, хтось ганяв у кочегарку з прокопченим «чефір-баком» на довгій дротяній ручці, хтось там писав чи перечитував у сотий раз листа, а з найдалшого пустинного вугла зони, де скупчилося 70–80 людей найрізномоднішого віку, найбільш неподібного минулого (і, напевно, найбільш

неподібної майбутності) розносилися, підлітаючи і завми-
раючи, голоси хору. Прекрасна пісня. Українська пісня.

Обличчя людей незвичайні. Це не професійна капеля од-
наково безпристрасних зафрахчених співаків; цей спів не був
подібний на одностайний крик підпивної компанії, ні на
втомлено-вивчене співання муштрованих солдатів. Схви-
лювання, обличчя влилися в пісню, очі поза світами – це не
був, спів, це була якась наче молитва, зворушливе причастя
з чимось незрівнянно вищим, ніж просто спів. Котрийсь із
моїх знайомих, росіянин, акордеоніст, хотів прилучитися до
тієї потрясаючої музики. Перебираючи клявіші, підхоплюю-
чи мелодію, він почав наближатися до тієї капелі. Його ніхто
не прогнав. Але зустріли поглядами недорозуміння і досади.
В інший час того хлопця приймали і вітали ті ж самі укра-
їнці. Зараз він був чужим.

Шевченко між в'язнями

Не мені судити про стилістичні висоти Шевченка, Фран-
ка чи Лесі. Треба жити і дихати українською справою, укра-
їнською поезією, українською радістю і болем, щоб насміли-
тися говорити про те. Мені ясно тільки одне – не було в ті
часи в усій імперії більшого громадянина, більшого борця і
більшого мученика від Шевченка. І, може бути, Міцкевіча.

У тісній, смердючій камері потьминської пересилки хо-
див по причах* з кута в кут невеликого росту кремезняк
Славко Лесів і цілісеньку ніч читав Шевченка напам'ять,
удуховлено, побожно... «Катерина» і «Тризна», псалми і по-
еми, гнівні і ніжні. Небагато з російських людей так знають
і так люблять Пушкіна.

Роман Семенюк обурювався, як же погодилися американ-
ські українці здвигнути пам'ятник Кобзареві поряд з пам'ят-
ником Пушкіна.

– «Як це можливо?! – бурхливо лютував він – кріпак,
страдник і мученик – поряд із царським дворянином і шові-
ністом»?!

* Причі (діал.) – в'язничні нари, поміст із дощок для спання (Прим. упоряд.).

Я не погодився з Романом, але хто його знає, може бути він і правий, може бути, що російському і українському геніям краще стояти в різних місцях?..

За таборовими колючими дротами – закони голодової дресури. Будь-який паросток, будь-яке суцвіття буряка, картоплі чи кропу цербери виривають швидко і невмолимо. Лише їм дозволено рішати, ситим чи голодним ляже в'язень у свою койку...

«Квіти? – просимо дуже!» Це навіть корисно, це творить святкове, чепурне, пристойне покривало для проклятої землі, яка від краю до краю – одна суцільна могила.

Можна – значить, можна. Риється в цій землі старий, сивовусий стрілець, настільки битий і стріляний, що навіть у большевиків не стало злоби післати його на каторжну працю. Пориється. Постойть. Прищуриться, знову склониться.

І приходять травень і на клюмбі його з багатобарвних квітів нараз розквітає портрет Кобзаря. І спостерігаєш, що морщини його і вуса, і вся похила постать чимось-то подібні до цього замученого садівника.

Довго нараджуються чекісти, витоптати чи ні, скосити, чи залишити? Не рішилися. І цвіте перед баракком Тарас Григорович, доки не розвезли його внуків і правнуків по інших бараках і по інших могилах.

Можна і не знати української мови...

Газета квістлінгів* на тюремному столі

В таборівій бібліотеці серед підшивок «Правди», «Известий», оперетково-чепурної «України»**, серед іншої привичної кривди нараз кидається в очі світла смуга: «Вісті з України». Здорові ж будьте! спершу думається:

* Квістлінги (тут) – радянські пропагандисти українського походження, які слугували московському режиму. Термін походить від прізвища В. Квістлінга, очільника норвезького маріонеткового уряду за часів нацистської окупації (Прим. упоряд.).

** «Вісті з України» – радянська газета для закордонних українців (видавалася з 1960 р. Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном), що використовувалася КДБ як інструмент пропаганди та контрпропаганди (Прим. упоряд.).

– «Канада? Ой, так хлопці, як же зухвало! Не лише дістати і перенести, та ще й покласти на спільний стіл закордонну газету!»

Але перший погляд на заголовки – і все стає ясно. Навіть київські і львівські квістлінги не рішаються на таку відкрити-ту брехню, на таке солодкувате славословлення, на таке безсоромне підлабузництво. Їм не зрозуміти, що якщо і є в сьогоденній Україні що-небудь світле і радісне, щось горде і чесне, то це не завдяки, але всупереч заборонам і чуйності «старшого брата». І ніколи не буде прощоне і обов'язково буде покаране. Рано чи пізно.

Кожна поетична строфа, кожний одуховлений мазок пензля, кожне сміливе слово чи благородне діло сказане і зроблене тільки через недогляд чуйної сторожі. Особливо обидливо, якщо ця сторожа говорить мовою батьків і вечорами вдягає вишивану сорочку...

Країна прихованого болю і давно виплаканих сліз не простить вам, зрадники «Вістей з України», газети, яку вороги української свободи кладуть на тюремний стіл.

Постать М. Сороки – відповідь скептикам

Серед моїх знайомих знаходяться люди вповні достойні, високо-культурні, достатньо історично грамотні, які все-таки відмовляють українському народові його природного права на свободу, права довершувати власні подвиги і власні помилки. Вони вважають, що тристалітнє поневолення виробило в українців, навіть у найбільш талановитих і учених, тільки два скрайні комплекси: люту, сліпу й безпощадну ненависть або ж постійні рабські озирання на московського чиновника або командира, та що оба ці комплекси раз і назавжди виключають розумне і тверезе державництво.

Я ніколи не сидів з покійним М. М. Сорокою. Я лише чув про нього і про його життя від сусідів по камерах, яким припала нагода перебувати з ним. Між ними були різні люди:

такі, що любили Україну, були рівнодушні до неї, ненавиділи її, але я не пригадую нікого, хто посмів би погано обізватися про Михайла Сороку. Говорили про нього тільки шанобливо, побожно. У його приявності неможливо було придумати підлість, висловити гидоту, проявити слабкість. Ця людина жила й відійшла з життя мужньо, як лицар, спокійно, як учений, світло, як святий, достойно, як державний діяч.

Своїм життям і своєю смертю він раз і назавжди дав відповідь моїм опонентам і скептикам.

Він міг би прикрасити будь-яку державу і заснувати будь-яку державність. Я вірю, що настануть часи, коли при його імені будуть вставати з місць і стояти мовчки й урочисто, як встають американці при імені Вашингтона, мадяри при імені Кошута, євреї при імені Герцля.

Мир його праху!

Карні злочинці і люди в твердій формі

Серед сірої таборової юрби виділялися дві категорії, помітно інакші від безбарвних облич, безбарвних рухів, сірих бушлатів.

Одні – це карні злочинці, що правдами і неправдами попались у «наші» концтабори. Згорблені в усяку погоду, руки – в рукавах бушлатів, погляд з-під лоба. Хижими, навальними, нечутними тінями вони метушилися в таборових сумерках, як лилики, зловісні, загрозливі, невловимі. Від них трудно було очікувати будь-чого природного – чи то вибух безпричинової лютости, що доходила до різанини, чи то раптовий приступ такого ж гістеричного і суєтливого дружньолюбства.

Другі – колишні вояки й старшини УПА, ОУНівці і безпартійні українські патріоти. Вони також відрізнялися від усіх. Коли нараз у масі, що копирсалася, переходив чоловік підтягнутий і чепурний, спокійний і маломовний, вибритий, в чистій сорочці і вичищеному взутті, у дбайливо пригладжених арештантській одежі, можна було майже без помил-

ки вгадати його національність, партійність і знамено, під яким він воював.

Серед українських поліцаїв і дрібних донощиків таких людей майже не було.

Це були люди, вірні світлій ідеї і раз даній присязі, багатьох із них не менше, а часто більше від інших мучили голодом і холодом, і стільки товаришів потратили вони на тяжких, кривавих шляхах від Карпат і Ковеля до Караганди і Мордовії. Їхній фанатизм доходив до монашого самовідречення. Більшість з них не курила, не доторкалася спиртних напитків, якщо їх вдавалося як-небудь дістати.

Можна схвалювати або засуджувати діла і долю «Галичини» і «Нахтігаль»³⁾, але їх останні живі вояки були гідні наслідування у витримці, в умінні витримувати страждання, умінні не спуститися до рівня смердючого обірванця. І я наслідував їх чим міг. Хоча б зовнішньо.

Інтелігентні сноби, які за спорами про Канта і Фіхте забували відвідати лазничку, сміялися над моїми вичищеними чоботями, називаючи це «хохлатською фельдфеблівщиною». Але я уважаю, що це не остання ознака внутрішньої сили і самоповаги.

І хай живе ота фельдфеблівщина розбитої, але переможної армії!

Наставники над в'язнями російськими, єврейськими та українськими

Українці в таборі були всюди. Цікаво спостерігати, що прізвища людей, що розпоряджалися нашими долями, нашим життям, нашими побаченнями з родинами, листуванням і посилками, національно відповідали їхнім завданням.

Прізвище й істота людини, що займалася звичайним, чисто таборовим, режимно-робочим кліматом цього моторошного заповідника, були російські. Майор Агеев спритяв і лайливець, що не визнавав чемности навіть на свою адресу; по-російськи лукавий, він головним чином, зустрічався

з кримінальними злочинцями і півкримінальними. І склад інформаторів, і характер доносів, яких він домагався, торкалися, в основному, пиятики і бійки, наркотиків і педерастії. Треба признати, що до появи перших ВСХСОНців) і після відходу останніх власовців у нашому таборі майже не було російського в'язня, який прийшов би до нас не з таборів для кримінальних злочинців. Я не кажу, що всі вони були негідними чи непорядними людьми. Багато з них заслуговує на найвищу похвалу і найсвітлішу пам'ять... Одначе, в таборах кримінальників кількість російських людей набагато перевищує їх нормальну відсоткову частку населення в СРСР. В політичних таборах навпаки. Це говорить не про свідому непорядність усякої російської людини, а про внутрішню готовість прийняти імперську сутність держави, в якій вона сама пригнічена, і не менше інших, але номінально й офіційно рахується «старшим братом» і «руським солдатом», і тисячократно оплаканим «руським мужиком». Його тішить навіть і те, що патентований злочинець не забуває піднести за нього чарку «у першу чергу». Кримінальники воювали з Агеевим і... любили Агеева.

З тоншим, але ламкішим і менш організованим прошарком вів боротьбу Йоффе, євреї (його невдалий помічник лейтенант Корнель також був євреєм). Йоффе опинився в становищі цілком незвичному. Це становище доводило його мало що чи не до гістерії. Він ловив за гудзик кожного таборового єврея, в тому й мене, і вдсяте заявляв, що він євреї, що він утратив родину в Другій світовій війні, що він уважає не лише громадським, але й особистим обов'язком карати людей, що знаходилися в часі війни потойбіч нічиєї землі... Але він наткнувся на зовсім відкриту ненависть з боку євреїв, «відсоток» яких у політичних таборах виявився нечувано високим. Його «поштовхували» зверху і знизу. На моїх очах Агеев дозволяв собі антисемітські вибрики на адресу Йоффе, його ображали кримінальники і погорджували ним євреї. І євреї казали йому, що він зрадник єврейського народу і його запопадливість не лише подібна, але є прямим продовжен-

ням гестапівських акцій. Йоффе метушився, сох на очах, поки цього «месника» не перевели, нарешті, командувати табором кримінальників. Там, з'явившись перед грабіжниками, він, можливо, перестав зазнавати мук роздвоєння особовості.

Зате долею людей, про яких я тепер говорю, людей, яких трудно було застрашити, а ще трудніше навернути, займалися «спеціалісти», які говорили по-українськи без акценту. Капітан Круть, капітан Гаращенко, капітан Русин. Я пригадую, як Гаращенко сидів у колі колишніх українських партизан і зовнішньо складався ідилічний образ:

– Спартанці і атенці, закінчивши війну, згадують про взаємні хоробрі героїства і взаємні помилки...

Миготів осліплюючий набір великих і малих боїв, дрібних і великих сутичок, утеч і погоней, і лише досвідчене око могло спостерегти, що це не дружня бесіда, а багаторічний жорстокий двобій, який зачався давно і не скінчився по цей день: випадково оборонювана дрібничка, невчас згадане прізвище – і знову пестряться газети звідомленнями «З судової зали», і знову люди, що давно вже забули про своє воєнне минуле, щезають з родин, знову з концтаборів забирають на етап в'язнів, що відбули 15, 17, 20 років у неволі, – на суд. І «заля зустрічає оплесками» присуди смерті.

Невідомо, на яку вудочку може «клюнути» закомплексований інтелігент, невідомо, куди піде юнак-марксист, мріючи відмити від крові марксистське знамено, але люди, в яких уже була в руках антисоветська зброя, завжди були і будуть найнебезпечнішими.

Салют політичних в'язнів незламній українці

Я не скоро прощу це своєму другові. Це був його промах, не знаю, чим подиктований. Може бажанням самому лише бути причасним до цікавих зустрічей і благородних вчинків, може бути легкодушністю. Чи не все одно...

Декілька днів після мого звільнення ми разом сиділи у великій дружній компанії за столом, повним достатків, від яких я давно відвик, серед тепла, привітності, квітів і жіно-

чих усмішок. І нараз телефонічний дзвінок. Короткий діалог, декілька малозрозумілих фраз, до яких у хаті привикли і про значення яких допитуватися не годиться... Друг заметушився по кімнаті, виринаючи з ваз квіти, складаючи букет. Я запитливо підніс брови.

– «Ну, так. Треба зустріти і провести одну даму» – відповів він майже недбало.

Він зустрів і провів. Я не знав про це. Він зустрів на одному московському дворі і провів на другий двіреч пані Зарицьку – Катерину Зарицьку, жінку-легенду, багаторічного в'язня Владимирської в'язниці.

В тюрмі її заставляли працювати в пральні й виводили на роботу трохи раніше від нашої бригади столярів. І от коли підгонювані вартовими ми висипалися на асфальтовий двір, перед третім корпусом усі як на команду підносили очі. На вікно пральні. Там уже стояла вона – півсива висока жінка, стояла, не усміхаючись, і здоровила нас. І всі, українці і литовці, євреї і росіяни, молдавани і вірмени віддавали їй честь. Одні здіймали кашкета, інші салютували до дашка... І всі мовчки. Конвоїри за кожним разом бачили цей мовчазний ритуал, але відмовчувалися. Адже тишини не порушувано.

Я був у Владимирі 6 років із 10-ти. Три роки я виходив на роботу з тих дверей, і три роки, кожного ранку, в весняному сьайві і в похмурих зимних сумерках у вузькому вікні, як образ Незламної, стояла жінка, зустрічаючи і проводжаючи нас.

А я не зустрів і не проводжав... Я не скоро прощу це своєму другові.

Суперечки між в'язнями за українські справи

І безнастанно суперечки. Солідні і поверхові, наукові і туманні, насмішливі і слізні.

Хтось оголошує, що не було більшої помилки, як ворогування мельниківців і бандерівців, що погубило стільки прекрасних хлопців, яких потому так не доставало до оборони від справжнього ворога. А інші йому відповідають, що мельниківці самі винні, а треті, що бандерівці перші почали.

Дехто заявляє, що поляки ще відповідають за холмсько-перемишлянські поразки, а йому відповідають, що це така ж московська кістка (незгоди), щоб ніколи не примирилися дурні українці з тупими поляками і пригадують про Трансільванію, Гітлера і румунів з мадярами...

Хтось там зітхає, що в Україні вибито і знищено все національне, що спалені архіви і знищені рукописи; що за кордоном завжди шанували і донині більше шанують корифеїв і вихідців з України, а в Києві і Львові держава постійно підтримує бездарних віршоробів і бездушних малярів; що з упертістю, гідною ліпшого примінення, утримують кіноматографію України на пишному і багатому, але глупому і псевдонародньому рівні. А на нього відгризаються, що і в такому скаліченому виді українське мистецтво було, є і буде вище від московського, у якого навіть і кращі автори є вихованцями і годованцями інших народів. А в Україні тільки свої, і як недавно було доказано богословами і лінгвістами – Адам і Єва говорили українською мовою... І це не жартома!

Хтось-то спорить, доказуючи, що Коліївщина належить не до баталістичної, але розбійницької історії українського народу, і що вона не найсвітліша у ній пляма. А йому відповідають, що в історії України не було темних місць, і не діляться ні селянська, ні козацька героїка на баталістичну і розбійницьку, а що стосується жидів – то так їм і треба...

Хтось там обороняє благословення Шептицького хлопцям, що втекли під німецькі прапори, обороняє вміло, доказує з цифрами в руках, що в віці авіації і танкових армій розторопити владу московської імперії одною хоробрістю неможливо, що Гітлери прийдуть і підуть, а Україна залишиться. Йому відповідають так же подрібно* і так же пристрасно, що треба було раніше думати і не годувати російську армію сержантами і маршалами, бо невідомо, хто більше приніс сліз – українці у Гітлера за три роки, чи українці в російському війську за триста з додатком років...

* Детально (Прим. упоряд.).

Суперечки, суперечки... Про минуле і майбутнє. Про помилки і зради. Про подвиги оспівані і подвиги забуті. І завжди про те саме, про те саме. Про Україну...

Людина духового гарту

Людина працює. Після 8-х годин гримання молотків і вищання пил в тюремній столярні, в гамірливій камері на 16 люда, під стукіт доміно, під зойки радіо, в махорковому димі, під мерклою лампочкою, скорчившись на верхніх нарах, чоловік працює.

Я не розбираюся в тонкощах структурної лінгвістики, в потребі і своєчасності тієї чи іншої мовознавчої праці, але не можна не бути не враженим і не просякнути себе повагою до роботи цієї людини, побачивши хоча б здалека його записки. Систематика, зміна шрифтів, таблиці і графи, списки і словники. Коли береш у руки ці зошити, поневолі не можеш надивуватися вражаючій працелюбності. Навіть у діловому затишку наукового кабінету не всякому вдасться перетворити все те в зошити. А йому приходилося нести свій зошит за пазухою, при обшуках ховати в немислимо тісні тайники. І виглядає цей зошит як чистесенький варіант дисертації, і її можна відразу ж видавати в цьому рукописному виді. Людина відривається деколи від роботи, вдивляється очима в даль, простягає листа.

Ще в одному повезло цій людині, хоч ніби і безтактовно уважати щасливим в'язня, що відсиджує другий вирок за рахунок нікому не відомого присуду. Повезло йому і в тому, що всі ці роки чекає на нього жінка, яка вміє писати – ой, і які ж – листи... Мужність і вірність, підтримка і розуміння – цього за гроші не купиш і на акафісті не випросиш. Це – справжнє. Листи Ніни Строкатої Святославові Караванському.

Тоді вона була ще не в тюрмі. Іноді серед робочого дня Караванський розстеляє на долівці майстерні пласт фанери, лягає на нього і мовчки думає, дивлячися в стелю. На кожного іншого негайно накинулись би наглядачі – від Караванського відчепилися вже багато років назад. Вони знають: за-

кричиш – не злякається, погрозиш – посміхнеться. Але він не підніметься і цим тільки дасть «поганий» приклад іншим.

Про що він думає? Хто ж його знає. Про це дізнаються, ще й надрукують у закордонних українських виданнях. Це будуть вірші. Може бути, публіцистика.

Але одного дня не вдалося. Коли я другий раз приїхав до Володимира, Святослав сидів уже під слідством у камері навпроти. І коли оба віконця для подавання їжі наших камер одночасно відкривалися – суворо заборонено, та все-таки трапляється – я бачив, як він проходжувався по камері, обнажений по пояс у ті холодні дні, коли ми не скидали з плечей бушлатів. Його фізичний гарт був не менший, ніж його духовна стійкість. Пізніше нас розвели по різних корпусах, а згодом усі камери обійшли начальники і, не скриваючи злорадісного торжествування, сповістили всіх про новий вирок Караванському.

Тепер, одягнений у смугасту каторжну одягу, він не міг, навіть випадково, зустрітись з нами. Його вкинули в камеру, де переважають випадкові люди, у своїй більшості – кримінальники. Це гірше, ніж можна було придумати для літератора і наукового робітника. Можна витримати і залишити за спиною і голод і судилище, можна працювати в гаморі і махорковому смороді. Багатократно тяжче вдень і вночі бути оточеним озлобленими й озвірілими від голоду півлюдьми, напасливою й агресивною ненавистю, воюючим неучтвом людей, що заздалегідь записали в реєстр ворогів усякого, хто причетний до культури і науки. І при усій їхній тваринній сутності добре засвоїли пропагандивні нісенітниці про шкідливих українців-зрадників і простодушних, у своїй «безпомічності», зневажених у своїй «довірливості» російських селян. Нічого жорстокішого і більш кривдчого не змогли знайти для цієї людини.

«Є ще лицарі»...

Обмірковується все. І перший з'їзд слов'янофілів, і мадярський націоналізм, що не допустив українців на барикади

1848 року, і польські «пихи», що стільки разів перешкодили і українцям, і їм самим стрясти чуже ярмо, й ідеологію Винниченка, і помилки Петлюри, і загибель генерала Шухевича...

Мені не довелося сидіти з Юрієм Шухевичем, але якщо М. М. Сорока був учителем і патріярхом, то Ю. Шухевич був товаришем і супутником – щедрим і невтомним. Так говорили всі, кому довелося ділити з ним камеру і барак. Поки є такі люди серед нас – чекістам ніколи не вдається добитися ні повної покори, ні повного обезглуздження серед своїх в'язнів.

Ми знали, що син генерала Шухевича, молодий інтелігент і вояк, гідний своєї родини, не буде забутий Москвою...

І хоч ми знали, що це прийде, всі були знову і знову потрясені новим вироком. Ми знали, що чекає його знову: сморід камер і мізерний харч, нерозуміння і ненависть до себе обабіч тюремних дверей, безвихідне горе їхніх родин.

Але хочеться повторити старе: «Є ще лицарі на Україні!»

Листа вже більше не буде...

Ах, як багато значить, як дорого коштує лист, отриманий за цими стінами. Вечором, після голодної вечері, чим би не займалися в'язні, про що не спорили б, в що би не грали – всі чуйно прислухаються до брязкоту ключів за дверима. Грюкіт – відкрилося вічко у дверях. Усі завмерли. Пошта!

Невідомо, хто отримає сьогодні, а кому ще місяцями прийдеться очікувати вістей з дому. Тільки один зовсім молодий мужчина іде до дверей спокійно, впевнено. Очевидно: «Дяк», «іще б не Дяк», «Дяк же!» – по сім, десять, дванадцять конвертів нараз, майже щоденно. Батьки, одинадцять братів і сестер та майже стільки ж свояків обіцяли писати і обіцянки свої виконують. Уже так прийнято в цій родині. Садовиться Михайло, розкладає конверти строго за числами, акуратно, і заглиблюється в читання. Спершу від батьків...

Зате один мужчина ходить по камері з гарно захованою, але все-таки помітною для арештантського ока тугою в очах. І в нього є від кого отримувати листи. Всі знають з фотографій і його красуню-жінку, і двох синів, напрочуд гарних

і чудових хлопчиків, настільки «українських», що жартома, не рахуючися з іменами, ми поназивали їх «Остап і Андрій». А листи завжди рідше. І ходить по камері цей втомлений і змучений, але ніколи не жалкуючий мужчина, творить по ночах гіркі і гнівні вірші. Гнівні – про ворогів і зрадників своєї батьківщини, гіркі – про свої особисті втрати.

Загибаючий поет

Я всього два дні прожив з Зіновієм Красівським. Його висока культура, його стриманий гумор, його широке знання і вражаючий такт у складних закрутах «внутрішньокамерної дипломатії» підкорять, зворушать будь-кого. Я зустрічав людей, для яких п'ятдесятграмова межа є вирішна. Втрата всього лиш однієї вісімки фунта хліба перетворює вчора ще розумних й інтелігентних людей в озлоблених і винахідливих хижаків. А ця людина голодує. Голодує і залишається такою, як учора, як рік тому, як п'ять років тому. Він смертельно хворий і навіть такі «лакімства» в роді макаронОВОЇ баланди, видача якої уважається празником для зголоднілих людей, його не стосується. Його вічно кровоточивий шлунок, його втрачені на каторзі зуби закривають перед ним і цей середник* виживати.

І от поряд з ним, біля нього швидко групуються дві категорії душ, проявляють себе два типи людських істот. Одні, по-шакальськи хитрі, рвуться до нього, добиваються права сидіти з ним в одній камері й паразитувати на його муках і слабості: з'їдати замість його те, чого він сам не в силах з'їсти. І – другі, які часто далеко від нього, кочуючи по інших камерах та інших корпусах, роками не бачачи Зенка навіть іздалеку, ні на хвилину не забувають про нього, вишуковують безліч способів, безліч найхитріших шляхів, щоб бодай якимсь чином передати для нього зібрану зі своїх злиден-

* Середник (діал.) – засіб, спосіб (тут: засіб для існування, можливість вижити) (Прим. упоряд.).

них пайок жменю цукру і білий сухарик. Іноді, через десятки рук довгими шляхами мандрує цей братній дар – мішечок пожовклого цукрового піску, поки добереться (а часами і не добереться) до адресата...

Голос поета, переданий до вас, вільні українці!

А в 1972 р., влітку, по камерах, де сиділи українці чи співчуваючі з ними неукраїнці, перейшли поголовні обшуки. Шукали віршів. Всі вірші, написані українською мовою, що їх не вдалося знищити, були забрані й «обсліджені». Їх могли не знайти, їх можна було не «обслідувати». Знахідка цих віршів була пустою формальністю: свого ставлення до паліїв, до історії й долі України та Росії Зіновій не скривав. Чекісти вирішили не лише приректи цю людину на повільне і голодове умирання, але й кинути тінь на її благородну душу. Його відправили в дім божевільних. На другому корпусі перед самим моїм звільненням Зіновієві вдалося розказати мені, і він просив мене передати на волю, що в час зловісної судової комедії він домагався від катів у білих халатах і голубих пагонах нового процесу, відкритої відповідальності за свою поетичну публіцистику. Він був готовий захищати й коментувати кожну строфку перед яким не було б літературним, історичним або медичним аеропагом. Даремно! Вони знаменито знають ціну цим віршам. Знаменито знають їх правильність і силу. І саме тому кинули чесного патріота й великого поета в одну камеру з маніяками і параноїками, хоч і ми й вони добре знали, що Зіновій – душевно найздоровіша людина серед нас.

Він мене просив, щоб його голос був почутий вільними українцями. Я вважаю за честь донести його до Вас!

«Пишіть по-російськи! Говоріть по-російськи!»

А ще придумали чекісти додатковий глум над національним почуттям неросійських в'язнів. Один раз у місяць, а на «суворому» режимі один раз на два місяці дозволено арештантові написати на волю однісінького листа. І для тих, що

пишуть по-російськи, це постійна моральна тортура: жорстока цензура, неспроможність висловити що-небудь, не кажучи вже про інтимні душевні почуття, які не вкладаються на папір, тому що не хочеться їх розкривати нечистим і рівнодушним поглядам цензорів. Неможливо вгадати, що може видатися підозрілим або забороненим. Будь-яка фраза може бути витолкована як розголошування режимних секретів; кожна цитата – як домовлена кличка; кожний прогріх проти стилю або граматики – як шифр.

Листа відправлено. А потім тиждень, два, а то й більше ніхто не знає навіть, чи вийшов він з тюремних стін. І ще декілька тижнів чекаєш, чи не вкинуть у дверцята твого листа, запльованого, обсміяного, обмацаного чужими руками, а разом з ним – недогадливих, переляканих, повних сліз листів, телеграмів з дому: «де ти»? «що з тобою»? Тебе, а ще більше – твою матір, твою жінку, твоїх дітей вміло, невідступно, невимовно мучать ці інквізитори.

Але тим, що пишуть не по-російськи, в багато разів гірше: їхні листи висилається спочатку не на адреси, а в їхні далекі столиці (Київ, Тбілісі, Таллінн). Потім же далекою дорогою вертається лист і офіційний переклад. Потім, якщо тюремники вирішать щось там вимазати, лист знову повторяє ту саму дорогу (Владимір–Київ–Владимір), бо завдання – «ідентифікувати в національному тексті повідомлення, які не підлягають відправленню». І тільки пізніше, досхочу натішившись, зморивши і висилача й адресата тривожною непевністю, вони відправляють спотворений, запізнений лист на українську, вірменську або латиську адресу... Від двох місяців до пів року волочаться такі вичавлювані до безкров'я вістки з «казьонного» дому до «казьонного» дому. «Пишіть по-російськи!» – і якщо виснажений націоналіст відступає від багатолітнього принципу і напише листа по-російськи, то такий лист може дійти навіть швидше, аніж лист калужанина або москвича.

На побаченнях – те ж саме. «Говорить по-російськи! Якось не російська фраза – і побачення з старенькою матір'ю обривається неминуче і невимовно.

– «Говоріть по-російськи! Пишіть по-російськи»!

Мені прийшлося давати зізнання перед обличчям досвідченіших європейських і заокеанських правників. Я був потрясений, коли після розповідження про все це, вони, здвигнувши плечима, констатували, що цензура передбачена нормальним правом і що всі наші муки і сльози задля «поштового» збиткування навіть не можуть бути поставлені в докір нашим тюремникам.

Звідкіля зрозуміти цим, безумовно чесним, правникам, які привикли до судової явності й нетаємничості каральної процедури, які привикли до неймовірної трудности випросити в прокурора наказ на арештування: або обшук при найменшому сумніві про його законність, які привикли до оточення: в'їдливої і всюдиприявної преси – звідкіля ж їм зрозуміти всю глибину і біль катування, на яке перетворюють большевицькі тюремники всякий «режимно-допускальний» акт!

Ми не раз натрапляли в листах на забуті цензором рапортики курсантів-тюремників. Їх школа знаходиться тут же, при тюрмі. Майбутні оперуповноважені і начальники режимів відбувають практику в цензорській «роботі». Серед них молоді люди всіх національностей. Я вже не кажу про те, що всяка мало-малесенька письменна російська людина спроможна зрозуміти зміст української бесіди. При наявності таких і при такій кількості добросовісних цензорів не потрібно було б пересилати листа в Єрівань, Ригу або Ташкент. Але якраз у тому і міститься мудрість імперського виховання: заставити віруючого богохульствувати, єврея – хреститися; колишнього есесівця – співати «Бухенвальдський сполох», національного патріота – писати листи мовою гнобителя.

Конфронтація сил також у спорті

А ось другий штрих, далекий від політики, а може бути – і не зовсім далекий.

У 1972 р., коли я виходив з тюрми, таборовий спорт немов би вимер. На покинутих баскетбольних площах ліниво пе-

рекидувалися м'ячем 3–4 спортивні ентузіясти. Ніхто не заливає ковзанок взимі, хоч ні м'яч, ні ковзани не заборонені, а молоді в таборах начебто прибуло.

Напочатку, ще в 60-х роках я застав доволі бурхливе спортивне життя. Організувалися національні команди, відбувалися змагання, збиралися самодіяльні нагороди і премії (в основному присмаки з посилок). Кожна команда мала своїх болільників і весь табір чекав недільних ігрищ. А видовища були захоплюючі. Нестачу харчів доповняв молодий ентузіязм, фізичне ослаблення – техніка. В деяких командах попадалися гравці, що раніше були прикрасою обласних і республіканських збірних. На площі в'язні часто забували про своє становище, екстаза гри, шум на «трибунах» повертали їх у недавню ще, повну енергії молодість. За судейськими столиками сиділи судді, іноді республіканських, а іноді навіть міжнародних категорій.

У баскетболі основними суперниками були дві команди – литовська і російська. Литовці покладалися на свою наполегливість і своїх стрибунів, в російській команді грали два досвідчені майстри спорту.

А в футболі серед багаточисленних команд придбала загальну увагу боротьба двох головних команд – команда «Дружба», складена з гравців різної національності, яка мала в своєму складі визначних солістів», і українська, де грав тільки один майстер. А все ж після 2–3 років приблизно рівної боротьби українці стали видушувати все більше переможних точок, інакше не варто би писати про це саме тут.

В команді «Дружба» багато залежало від настрою. На її лівому крилі грав Анатолій Накашідзе, елегантний і амбітний грузин, колишній професійний танцюрист. Центр нападу – Володимир Бенькович, колишній моряк танкера «Туапсе», виконував класичні сольові пробої, демонстрував потужну силову гру, а його середущий напасник, колишній спортивний тренер, безрукий естонець Уйбо, з 30–35 метрів «гатив» без помилки по воротах прямими гарматними ударами.

Воротар цієї команди, учитель німецької мови, умудрювався виловлювати, здавалось би, безнадійні м'ячі.

Українська команда грала рівно і захищалася спокійно. Нехитрий чіткий пас, гарно зіграна лінія атаки, без солістів і, здавалось би, без блиску. Але якось-то траплялося, що всередині гри хтось там у «Дружбі» оглянувся на когось, хтось зденервувався, хтось покартав іншого, і команда починала розсипатися на очах. В останню хвилину чомусь-то починали губити м'яч колишній моряк і колишній танцюрист, починав пускати попри ворота могутній естонець і надаремне метушився по полі колишній кримінальник за кличкою «Кінь», не дуже технічний, але спроможний 90 хвилин ганятися з чортівською швидкістю по всьому полі... А українці продовжували так само вирівняно і незворушно наступати на ворота і – елегантний, ціпкий Віля справа, і квадратокрихкий Віля справа, і квадратований, міцний до незламності Ярема зліва слали м'яч за м'ячем у ворота корифеїв. Без блиску, але чітко і впевнено.

В українців був один майстер, єдиний грач, що майже не робив помилок, єдиний, що не грав на «публіку». Я не пригадую його прізвища, весь табір називав його просто Мирон. Важко втриматися спортсменів від поривів прощенного честолобства. Всі знали, що він може бігати не гірше від «Коня», стріляти майже так само сильно, як Уйбо, вити «віденські мережива» не гірше, ніж Накашідзе. І все-таки він весь час гри знаходився позаду, на скромному пості центрального оборонця, навіть не вибираючи лаврів щасливих і зухвалих бомбардирів. Він диригував своєю командою спокійно і стримано. Ні найменшого докору грачеві, що провинився, стриманий похвальний кивок щасливцеві, а сам – постійно в роботі, яка помітна тільки досвідченим очам. Недаремно ні один з гравців його команди не говорив «я», а тільки «ми», не дарма, коли чекісти заборонили литовцям однострій з національною емблемою (силуетка виючого вовка), а українцям – синьо-жовті барви – з усіх багатобарвних спортивних форм Мирон вибрав найскромнішу: сіро-зелену.

Він був справжнім джентльменом у спорті і команда його поводитися і після гри по-джентельменськи.

До речі, бік при боці з Мироном, на правому крилі оборони, що також скромно, але вперто і трудолюбно тримав оборону українських воріт, мій старий товариш, сьогодні один з найненависніших чекістам, автор книги «Мої свідчення» Анатолій Марченко.

«Хай же знають українці за кордоном про ще одного мученика...»

Повний клубок советського обрахунку розмотав Володимир Буковський. Два роки тюрми, 5 років табору і 5 років заслання – ось вирок за те, що посмів заглянути за куліси їхніх «зловісних» «юридичних» і «медичних» спектаклів.

До довгого списку цих «караних божевіллям», крім Зіновія Красівського, можна зарахувати також Йосипа Михайловича Терелю. Молода людина народилася в дні, коли в його рідному Закарпатті вже відгули останні вистріли з останніх бункерів. Як і інших хлопчиків, його вчили вже в советській школі стати «советською» людиною. Його батько прожив складне і суперечливе життя, терплячи, то вступаючи в комуністичну партію, то виходячи з неї, голодуючи то в німецьких, то советських концтаборах, весь час духово роздвоюючися між комуністичною ідеологією й українським патріотизмом. Таке марно не проходить. Він почав пиячити й обертати в пекло життя своєї жінки і трьох маленьких дітей. Але в його найстаршому синові, Йосипові прокинулося невгамовне бажання продовжити ту героїчну, в його очах і романтичну боротьбу, яку большевики тільки-що втопили в крові. Він старався в міру своїх хлоп'ячих сил організувати молодечу групу, створити таємну лісову базу, роздобути зброю. Чекісти старалися його переконати, налякати арештами й ревізіями, але важко було настрашити юнака, що виріс у родині, якої все старше покоління було розстріляне: одні – німцями, другі – росіянами, треті – мадярами. Накінець його арештували і післали в табір «за роз-

крадання зброї». І почався для Йосипа шлях утеч і погоней, намовлянь і побоїв.

Я познайомився з Йосипом на 19-му таборовому відділі Мордовії. Чорнявий, худощавий, бистрий, як ртуть, він ходив по зоні, спираючися на кийок і буквально випромінював ненависть до тюремників, ненависть до ворогів і до тих, кого він зараховував до ворогів, деколи помилково... Мені прийшлося бувати з ним у важких і небезпечних ситуаціях, і хоч він не всюди проявляв належну холонокровність, його сміливість і рішучість були завжди поза сумнівом. Ми потрапили у Владимирську тюрму разом, але щойно після двох років опинилися в одній камері надовго. Я знав його незрівноважений характер, його зовсім непримиренний антисемітизм. Всі знаменито пам'ятали наші з ним розлючені суперечки, що доходили до взаємних образ у питаннях політики й історії наших народів і, справді, ніхто (і ми оба в тому часі) нічого доброго не очікували від нашого життя разом. Я лагодився до нелегкого життя, повного злоби, зневаг і навіть сутичок, які в Йосипа вже з іншими бували... І нараз усе показалося навпаки: три місяці єврей-сіоніст, єврей-соціал-демократ Валерій Ронкін і український націоналіст із Сваляви Йосип Тереля прожили по-братерськи у тісній триособовій камері. Йосип виявився доброю і не дурною молодого людиною, любив і непогано знав безліч цікавих справ, починаючи з старих закарпатських переказів і казок, які він розказував з вражаючою майстерністю, артизмом і гумором, до ботаніки й економії, в чому він хотів стати спеціалістом. Він потрясав глибоким знанням української, а особливо, закарпатської історії, він знав і цитував безліч українських прозаїків і поетів, які з вини московських асиміляторів залишилися поза полем зору навіть професійних українських філологів. Йосип писав вірші. Писав багато і швидко. Навіть мені, недостатньо знайомому з українською мовою, були наочні прогріхи і помилки в техніці віршування, а все ж, пристрасна жага, переконливість і мужність, що звучали в його віршах, заставляли поневолі підлягати його переконливості і не по-

мічати його помилок. У нього були достатньо тверезі, іноді парадоксальні, але завжди цікаві погляди й оцінки минулих і дійсних історичних потрясінь. Він уміло знаходив мотиви, корені і пружини, що з'ясовували зигзаги поступування керівників, героїв і зрадників історії України і Росії. Навіть не погоджуючися з ним у багатьох питаннях, можна було зрозуміти логіку його «нездорової» об'єктивності і «здорової» необ'єктивності...

Одночасно зі загальним обшуком, коли розшукували по всіх камерах і тайниках вірші Красівського, всюди забирали і вірші Терелі. Одночасно з Зіновієм він був приречений до дому божевільних. Чекістам в однаковій мірі надійшло боротися, як із спокійною мудрістю Зіновія, так і з невтомною жагою Йосипа...

Хай же знають українці за кордоном про ще одного замученого сина їхньої багатострадалної батьківщини.

«Покарані божевіллям»

Крім «караних божевіллям» були в наших таборах і тюрмах люди «покарані божевіллям»...

В книгах Марченка (Анатолія Марченка. – *Упор.*) і щоденниках Кузнецова згадується таких нещасників, доведених до безумства нелюдським режимом, як естонець Нурмсаар чи російський кримінальник за кличкою «Аденавер». Мені ще доведеться написати про Миколу Тарасова, що став зловісною смердючою примарою Владівірської тюрми. Мені ще припала сумна доля написати про ще одного українського в'язня.

Його звали Микола Танащук. Я не знаю його передтаборового минулого. Після першого присуду він утік з табору, старався прорватися за кордон, був зловлений і знову кинутий за колючий дріт. Він знову старався втекти. Не просто втікати, а збігти «проривом», тобто втекти зухвало, просто на очах охорони, під вогнем, з негайною погонею... Товариш підвів його, не вдалося «розтягнути» погоні, не вдалося розосередити вогню. Втікач був буквально засипаний авто-

матними чергами, дістав декілька поранень, а одна куля пошматувала руку й назавжди зробила його калікою. Одрізане енкаведисти по-давнім заставляли його працювати і незмінно висилали його в сувору тюрму «за невиконання норми». Зрозуміло, що справжня причина була інакша. Це була спокійна, зрівноважена людина, за добротою якої ніяк не годен вгадати долі сміливих утеч і вистрілів «впритул»...

Ми знаходилися тоді у великій камері на голодному «суворому» режимі, серед здичавілих людей, втомлених недоїданням і холодом, які постійно зіштовхувалися в сварках, а іноді і драчках, як і всякі люди, яким нікуди більше дівати злобу і розпач. Микола знав куди їх дівати... і придавлював. Він був найбільш спокійним, дружелюбним і чутливим серед нас. Він ніколи не підносив голосу, до камерних сварок ставився болісно і з дрібною огиди, постійно старався знайти будь-який примирливий, як йому здавалося, християнський довід. Він спокійно читав книги, присідався до мене, і хоч був людиною малоосвіченою, постійно дивувався винятково точною, часто несподіваною аналізою прочитаного. А по ночах, уже над ранком він ревно молився Богові, тихо і наполегливо молив дати мир і спокій пом'ятим душам, просив дарувати мир і щастя його єдиній старшій сестрі, останній рідній душі, що осталася йому після бурей і смертей Другої світової і тисячу другої української трагедії.

Якось одного разу він, потрясений, сказав нам: «Хлопці, болить моє серце, недобрый я сон бачив. Щось приключилося з моєю сестрою. Мені здається, що я втратив її». На наш переляк, через кілька днів прийшла жалобна телеграма.

Микола замкнувся і притих. І з тих пір ми стали помічати з боєм і жалем, що від нашого доброго, розумного й сердешного товариша з кожним місяцем щось убуває і витрачується, появляються нові, все більш зловісні признаки...

Він сходив з розуму. Ця людина, яка стільки перенесла і витерпіла, яка здавалася вже невразливою, на очах щезала як особистість. Я не буду описувати цілком дивовижного, моторошного і вадливого маразму, в який він западав усе

більше і більше, як він ступнево ставався тягарем для оточення. У кожному домі для божевільних ці ненормальності і ці маячіння стали побутом, кожний психіатр, без сумніву, проявив би хоч мінімальне милосердя, на яке дозволяє йому советська влада. Але вона не дозволила... Він залишився в тюрмі на голодному пайкові, в тісній, перекурений камері, викликаючи, з одного боку, співчуття і бридливу жалість в оточення, з другого боку – злорадість і садистичне мучення паліїв у мундирах і халатах. Я не знаю, де тепер ця людина: за таборовими колючими дротами чи за непрозорим склом божевільні, чи Бог покликав його до себе, але вже тоді Україна втратила ще одного сина, ще одного «покараного божевіллям».

«Поговорив, тепер послухай!»

А бували і забавні випадки. До тюрми привезли організаторів російського соціал-християнського руху. Кожний з них був особистість, і історія долі кожного, їх зліт і падіння заслужовують окремих розділів і навіть окремої книги. Відомо річ, що це була організація імперської масти з орієнтацією на найчорнішу сторону ідеології Достоевської масти, з орієнтацією на найбільш плутану сторону філософії Бердяєва. Це також спірна тема, розбирати яку – тут не місце. Просто справа є в тому, що арештанти цієї групи – майже кожний з них мав вищу гуманістичну освіту – повірили в унікальність своєї групи та ще перед приїздом за решітку твердо рахували, що їхнім інтелігентським зобов'язанням і правом є всіх учити, просвіщати і втаємничувати в їхню стотисячпершу «справжню» віру і правду.

Ще не привиклий бачити себе збоку, чоловік у подраному бушлаті, в тяжких незграбних черевиках, небритий і наголо обстрижений увійшов у камеру ходю пророка, носія істини і жреця моралі. І справді, настовбурчені обірванці в подраних бушлатах, незграбних черевиках, неголені і наголо обстрижені і до того ж й вихуділі, обтягнені блідо-зеленкуватою шкірою, видавалися йому паствою заблудженою і темною,

яку він, як справжній інтелігент і вождь, може і повинен просвітити. На додаток до зовнішнього враження рідкі і небагатомовні запити прозвучали українською мовою, яка і досі гнітюче багатьома російськими інтелігентами *якщо* й приймається за мову, то за мову селянську, танцювальну. Всякі безрідні тарапуньки давно привчили приймати українськи за спотворення «великої, могутньої, свободної»...

І справді, тон сходячого в низи величества, батьківського опікунства, буркотливого менторства відразу ж став головним в монолозі новачка. Забувши, що він не на кафедрі і не в колі однодумців, він просторо і подрібно розказав, чому інші народи обов'язані шанобливо почекати, поки російська людина, переставши грішити, перенявшись величчю свого завдання, піднесе, нарешті, покинену іншими народами християнську хоругву і стане прикладом, вожаком, притягальною силою і світочем для всього світу. Він доказував богоносність і вибранництво російського (не слов'янського, не християнського, не православного навіть, а саме великоросійського) народу, і тільки допоміжну (очевидно, достатньо почесну), тільки підсібну роль інших націй у цьому обов'язковому виходженні до всесвітнього щастя і загального братерства. Всі повинні уважати за честь крокувати в цьому почоті, в якому, звичайно, не місце для жидів, а українці повинні пам'ятати, що вони надто часто кидали довірену їм шпильку і хватилися за шаблю...

Довго і гарно він говорив. І тоді один з обірванців в подраному бушлаті, тяжких черевиках і обстрижений наголо тихо усміхнувся і неголосно вимовив:

– «А усе це пусте!»

Пророк немовби зашпортався з розбігу. Не тільки категоричність, з якою відмічено його краснорічність, але й «селянська» вимова впертюха струснула лектором як осколова граната... Гнівна філіппінка на адресу «споконвічних запродавців» і «зрадників» стала здорово відлунювати московськими передовицями і урочистими формульовками трибуналів...

«Стоп, годі! – спинили його, знову «варварською» говіркою, – поговорив, тепер послухай!»

І прийшлося культуртрегерові вислухати відповідь у найчистішій російській мові, яка виблискувала цитатами і контрцитатами з російських же мислителів і літературних титанів, пересипану дзвінками латинськими максимами, елегантними галицизмами, знаменитим знанням Біблії, російської історії взагалі, і російського чорносотенного руху зокрема, історії, яка опонентові була знана не гірше, як дисертантові...

Я не назвав прізвища цього невдачника, тому що його доля, його особиста мужність, його багаторічний вирок і лицарська поведінка в суді і в тюрмі ні в якій мірі не заслуговують насмішки. Просто йому не повезло – він нарався на одного з найбільш блискучих і переконаних українських інтелігентів – на Гориня (Михайла Гориня. – *Упор.*).

У таборі свято

В таборі було свято. Почалося воно дивовижною заклопотаністю і суєтою серед начальства. Офіцери бігали з кабінета в кабінет, з зони в зону, бліді й заспані, з незграбно затягненими пістолетними ковбурами. Кудись то щезали один за одним з «поважними» мінами «вільні» майстри і бухгалтери. На вежах замаячила подвійна варта. А ще через день пронеслася радісна чутка: «Втекли, втекли та з «кінцями»».

Це значить утекли і не залишили слідів. Утекли два українці, два політичні в'язні з 2-го табору, і всіх охопило почуття злорадісного торжества, коли неголені, обмащені глиною мордовських трясовин, покусані полчищами болотяних комарів, повернулися озлоблені чекісти з своїх безуспішних облав. Навіть стукачі-донощики, інформатори і підлабунники ходили торжественні і дружелюбні, як на Великдень. Кінець кінців, їхні господарі їм також не друзі, а поганий лакей часто радий з безчестя пана.

Втекли Олійник і Семенюк. Втекли нечувано сміливо, серед білого дня, через загорожі і сектори обстрілів, через

ворожу, насичену донощицтвом і наглядацтвом, нашою кров'ю напоєну Мордовію. Втекли, а за ними хрипіли телефони, захлиналися радіостанції, вилітали ракети; спочатку полки, потім – дивізії, потім військові і прикордонні округи піднімалися на тривогу. І три місяці, не досипляючи, не доїдаючи, брязкаючи замками і гусеницями танків, хватаючи ні в чому невинних людей, матюкаючись і проклинаючи, від моря до моря вздовж усіх кордонів гігантської тюрми-Росії шукали двох в'язнів-утікачів. Чекісти заходили по таборі, принохуючися, придивляючися, відшукуючи всякий натяк, кожне слово в нашому торжествуванні, по якому можна би вгадати, куди і до кого можуть прийти Олійник і Семенюк за грішми, за хлібом чи за набоями.

Капітан Гаращенко, кагебешник з «сімки» добре знав мої нахили і погано приховані прагнення. Підійшов до мене: – «Ну, не бійся, якщо б ти був на II-ому, пішов би з друзями?» «Очевидно» – відповів я, хоч, скорше всього, це було самохвальством, тому що «Мрії» я не знав зовсім, а з Романом познайомився значно пізніше. А в усіх тоді рвалася зсередини буйна радість – значить, можна! Можна втекти! Значить, сміливість і винахідливість можуть прорвати будь-які перегороди, може бути і кордони...

Правда, за три місяці, після довгої мандрівки серед російської й української жебрати, серед запущених і покинутих цвинтарів і старинних храмів, після візит у музей і лектораті, де на рідній українській мові лектори брехали українським слухачам, після відвідин у бувших героїв, які перелякано оглядалися на двері, і у новичків, які хоч би зараз були готові йти їм услід, після множення облав і (як я чув) спроби прорвати границю, вони поповнили помилку таку ж стару, як і сама тюрма. І були зловлені на квартирі у родини.

«Щастя вам, мої улюблені вороги»

Я не складав присяги вірності українській справі, і для мене неможливо оцінити ступня чиеїсь вини, але коли Олійник був розстріляний, а Роман був вимушений (ні, він

у ніякій мірі не відрікся від української ідеї) виступити з заявою про неможливість утечі, від нього відвернулося багато товаришів. Потім він багато зробив, щоб виправдатися і загладити хвилову слабкість, але нам не вдалося дограти останній акт цієї трагедії. Причиною цього було націоналістичне недовір'я в групі різних хоробрих і сміливих людей, які, та ба! не допускали думки, що «чужий» націоналіст може бути щирим до кінця, до смертельного ризика з другим «чужим» націоналістом. Спочатку ми дружили з Романом, мені подобалася його напориста діловість, його уже не раз доказана хоробрість, його невгнутість після стільки років безпросвітного ув'язнення. І все-таки ми посварилися. Через непорозуміння, і майже рік просиділи в одній камері, не розмовляючи.

Мені довелося зіпсувати відношення в тюрмі з двома поважаними мною людьми. З іншими я або не сварився, або не дружив. Але сварка з Яковом Бергом Хаймовичем, «залізним євреєм», із Романом Семенюком, по цей день не дає мені спокою. Яків ще має шанси появитися на аеродромі в Лоді, положення Романа складне. Він завжди говорив з повагою про Канаду, Австралію, Сполучені Штати, про ті країни, які прийняли стільки українських емігрантів і втікачів, дозволили їм жити і працювати без всякої дискримінації, які ні в чому не посягнули на їх національні цінності, не старалися позбавити їх ні їх мови, ані їх віри. Нелегко буде Романові добратися до тих місць. Вперто, з діловитістю землероба, вивчав Роман у тюрмі англійську мову, може, вона придасться йому, тому що тяжче буде його життя на українській батьківщині, якщо взагалі допустять його до неї. Колись-то Марина Цветаєва сказала про Маяковського – «улюблений ворог». Свободи вам і щастя, мої улюблені вороги!

[...]

Між людозвірами

...Чекісти зробили помилку. Випадкові зустрічі в'язнів у коридорах тюрми суворо заборонені. Але цього разу щось

зламалося в добре наладженому механізмі. Гримнули двері у вестибюлі II-го б'юку і ми з Валерієм Ронкіним опинилися віч-на-віч з людиною у смугастому одязі рецидивіста. Хвилюве замішання. Нестерпно болюче розпізнавання один одного і раптовий стрибок друга до друга: «Валерію!» – «Валентине!» Короткі пів обійми, і ось уже розлючені й насуплені наглядачі, матюкаючись пошепки (не дай, Господи, довідається начальство, що вони дозволили таку зустріч), розтягають двох давніх знайомих.

Коли за нами й за зустрічним в'язнем затріснулись двері, за кожним свої, Валерій запитав мене, чи я пізнав його. Я відповів, що ніколи з ним не зустрічався, але чув про нього, чув багато, позаочно шанував його, співчував йому, але навіть я, що бачив багато дечого за 10 років тюрми, з трудностю уявив собі, що людину можна допровадити до такого стану.

Це був Валентин Мороз. Кожному українцеві напевно знайоме це прізвище. Мабуть, кожний українець за кордоном бачив його портрети. Тепер не вірте тим портретам! Московські жандарми потурбувалися про те, щоб ця людина з тонким інтелігентним обличчям й розумними очима вже ніколи не була подібна до свого портрета. Худина! Хвороблива і страшна, сполучена із смугастою уніформою, разючо і моторошно нагадує фотографії недобитих жертв Освенціму. Арештантська роба (одіж) теліпалася на тілі цього високого чоловіка, як на тонкому дротяному каркасі. Рідка, кущувата щетина на землистій висохлій шкірі, а сама шкіра, зеленаво-пергаментова, страшна, як у мумії, обтягала високе чоло і загострені вилиці... Очі... Ні, я не зумію висловити того, що я побачив у тих очах за кілька коротких хвилин цієї зустрічі...

Пізніше ми дізналися, що Валентина вкинули до сусідньої з нашою камери. Особливу наполегливість проявив Осип Тереля, для якого Мороз був божком. Ми цілий місяць, не рахуючись із небезпекою, намагалися пов'язатися з Валентином, намагалися перестукуватися, кликати, але нещасний був так зацькований донощиками і камерними провокаторами, що доки випадково не впевнився, що у су-

сідній камері дійсно ми, а не провокатори, які вільно розмовляють українською мовою, – не відповідав на стукання і не брав наших записок із сховків. Він так привик (якщо до цього взагалі можна привикнути) до щоденних чекістських провокацій, до шантажу, разючої і безнастанної винахідливості тюремних інквізиторів, що лише за місяць, побачивши нас особисто крізь випадково не зачинену «кормушку», почав перекликатися з нами та обмінюватися журналами і записками. Але тільки тоді, коли його співкамерника викликали на допит, до лікаря або на прогулянку. Тоді Валентина провадили одного мимо нашої камери, і він, випередивши конвоїра, встигав напівшепотом сказати приготовлену фразу, якої ми чекали, сховавшись за дверима.

Важко було повірити, що це той самий вольовий, темпераментний і мудрий Мороз, якого ми знали з розповідей та з його книжок, цитати з яких дійшли до нас. З його камери часто доносилися зойки і галас бійки, туди часто вривалися з тупотінням наглядачі «буцкоманди» (оперативної групи втихомирення) – когось кудись волікли і хтось надсадно жалівся. Потім все затихло, щоб за кілька годин початися наново.

За кілька місяців я мав вийти з тюрми, тому постійно запитував Валентина, що передати на волю. Він болісно морщився і повторяв, повторяв з настирливою упертістю: «Передайте лиш одне: мене тримають із божевільними, мені створюють постійне пекло! Намагаються зробити з мене божевільного, такого, як ті, кого вкидають. Я не маю чим дихати!» І так кілька разів тими ж самими словами...

І я повторюю: один із найчесніших і найталановитіших українських публіцистів доведений до стану повного знесилення, близького до божевілья. Його нинішнє буття – моторшна суміш голодного карцеру і кімнати дому божевільних. Він зазнає нападів напівзвірів, які цілковито втратили людський вигляд, втратили будь-які національні та соціальні риси. Ані на один день не припиняються фізичні і моральні тортури Валентина Мороза.

Пам'ятайте про це!

Авраам Шифрін

«Спогади про українських політв'язнів»*

У нашій зоні зібралися знову найвидатніші провідники українського націоналістичного руху: Горбовий, Сорока, Грицяк, Шухевич, Долішній, Дужий, знову заарештований Лебедь. Вони мали відвагу в суперечках про євреїв відверто висловлюватися на нашу користь, і я був з ними у добрих взаєминах. Усі вони трималися гідно перед адміністрацією й цим давали приклад своїм звичайним бойовикам, які не завжди були на висоті.

З Горбовим, Сорокою, Шухевичем і Дужим ми іноді подовгу розмовляли про героїчну боротьбу України проти нацистської русифікації. І я зрозумів, що націоналістичні ідеї передаються із західних до східних областей України, а це більш за все непокоїть радянську владу. Саме тому українських провідників часто возили до Києва. Спокушали всіляким добром, щоб вони відмовилися від своїх переконань.

* Авраам Шифрін. Спогади про українських політв'язнів // Іноземці про українських політв'язнів: Спогади / Упорядник Олена Голуб; передмова Євгена Сверстюка. Київ: Смолоскип, 2013. С. 658–669.

Це короткі спогади, які передають атмосферу доброзичливості, бажання налаштувати співпрацю у повсякденному побуті камери, який був нелюдським, в якому треба було одне – вижити фізично і морально. В цих спогадах звучить тепло і любов до ближнього, захоплення Шифріна українцями, які боролися за звільнення України. Ці спогади цінні тим, що свідчать про тенденцію, яка була у сталінських, а пізніше у брежнєвських таборах – взаємонавчання в'язнів. Тут зокрема Шифрін згадує про організацію лекцій у своїй камері перебування з історії та релігії, а також факт читання лекції з релігійної філософії Йосипом Сліпим, та слухання Митрополитом лекції єврейського професора атомної фізики – Юрія Меклера.

Обіцяли негайно їх звільнити, якщо підпишуть виготовлену заздалегідь брошуру. З однієї такої поїздки повернувся Петро Дужий – людина, яка відсиділа 15 років. Зламали таки. Я був добре з ним знайомий із штрафних таборів, він помагав мені, бо працював ніби фельдшером. І мені було важко довідатися від його товаришів, що Дужий підписав відмову від своїх переконань, за які він стільки вистраждав разом із дружиною, що сиділа десь у Заполяр'ї.

* * *

...Поговоривши серйозно з хлопцями в камері, ми вирішили рятуватися як тільки могли і поставили курцям ультиматум: або кидай курити, або переходь в іншу камеру, до курців. Крім того, ми ввели заборону на розмови і лайку в періоди поміж їдою – той час був призначений для роботи. І почали цикл лекцій з історії та релігії. Мені випало завдання переказувати по змозі найдокладніше зміст Біблії, яку я вже непогано знав. Темами інших лекцій поділилися Едик і українські хлопці. Такий суворий режим був «не по клімату» двом злодіям і Баранову – через тиждень вони почали вимагати переходу в іншу камеру.

– У чому річ? – запитав Буряк. Ми пояснили йому.

– Будете сидіти так, як я посадив, – і садист пішов.

Але за місяць трапилась несподівана й небачена тут подія: удень відчинилися двері й увійшла жінка в прокурорському мундирі. За нею товпились «Гітлер», Буряк і вартові.

Ми остовпіли. Але мені, як колишньому юристові, цей мундир був знайомий. Я впізнав, що це прокурор для нагляду над тюрмами, і сказав:

– Будь ласка, не лякайтеся, заходьте хоч на 5 хвилин, адже ми тут живемо постійно.

Я бачив на обличчі літньої жінки непідробний переляк. Вигляд жовтої напівпільми в льодовій камері і сірих людей-скелетів міг вразити кожного.

Прокурор увійшла, непевно сіла на лавочку, і тоді до неї підійшов Баранов.

– У мене відкрита форма туберкульозу. Чи можу я тут перебувати? – прохрипів він.

– Він справді хворий? – запитала жінка «Гітлера».

– Так, хворий, – спокійно підтвердив він. – Моє діло – тримати їх, а не лікувати.

Ми показали лід на стінах і на підлозі, розказали про наше прохання сидіти без курців, про знущання над жінками, про побої в камерах, про безправність в усьому. Не дослухавши до кінця, прокурор вийшла. Все, очевидно, залишилося без змін. Але, хоч як смішно, від нас забрали курців і в обмін привели, на наше прохання, Карла Фрусина, який буквально гинув у камері з десятком блатних.

Другим перевели до нас Михайла Сороку, якого я вже знав як одного з дуже приємних і скромних провідників українського національного підпілля.

Ця людина не розказувала ніколи про себе. Завжди був привітний, урівноважений і про своє горе нікому не оповідав. Який же вражений я був, коли довідався від його приятелів, що Михайлова дружина – Катря Зарицька – карається в одиночці Владимирської тюрми вже більше 10 років... А він ніс свій біль без нарікань. І завжди намагався допомагати приятелям. Ми дуже подружили з ним. Як боляче, що доводиться мені писати про його загибель: Михайло вмер у неволі, 1971 р., після 23 років перебування в тюрмі. А дружину його звільнили аж після 25 років тюрем.

Ми ще просили перевести до нас митрополита Йосипа Сліпого або Володимира Горбоного, але цього не дозволили, а дали нам Вольта Митрейкіна, який обіцяв не курити.

Від того дня в нас запанував «режим»: тиша весь день, півгодини перед сном для обміну думками. Кватирка у вікні відчинена цілу добу, зранку гімнастика йоги, обливання водою. Нелегко було примусити себе роздягати до пояса. Мало приємного спати під відчиненою кватиркою. Ми з Вольтом спали посередині, і клуби сивого повітря падали на нас. Вольт спав у шапці, зав'язаній під підборіддям. Але свіже повітря врятувало нас усіх. Упродовж року, проведеного в цій

камері, у нас ніхто не захворів, не збожеволів, не пробував покінчити з собою.

І, очевидно, в нас був «спільний казан»: усі харчі, роздобути інколи у крамниці, а чи одержані випадково в посилках – були спільні. Це дуже сприяло атмосфері єднання і дружби в камері.

* * *

[...] в тому киплячому казані злодійської каламуті сиділи люди, які віддали все життя боротьбі за волю свого народу: доктор Володимир Горбовий, митрополит Йосип Сліпий, доктор Карл Парс та інші, подібні їм.

Володимир Горбовий – український націоналіст, відомий адвокат, приятель Степана Бандери. Він розповідав мені, як від 1939 по 1945 року українці боролися з німцями і ті запроторювали їх у концтабори. На руках багатьох його друзів був витатуйований номер концтабору Аушвіц. А радянським громадянам червона пропаганда зображала весь час українських націоналістів як ворогів, що допомагали німцям під час війни. Варто порівняти з цим і другу брехню комуністів: «Сіоністи завжди співпрацювали з фашистами. Володимир Жаботинський був приятелем Муссоліні й Гітлера». Справді, ділки з КПРС добре вивчили Геббельса, який твердив, що брехня повинна бути великою – тоді їй повірять.

Коли радянські війська звільнили тих українців, то КДБ перевезли їх відразу до радянських концтаборів.

Горбовий був у СРСР за ґратами 25 років – «повну котушку», якої я так щасливо уникнув.

Спокій, щиросердність, увічливість цієї людини викликали пошану друзів. А його непохитність захоплювала нас і збивала з ніг ворогів. Кожного року Горбового везли етапом до Києва та Львова. КДБ возило його по Україні й переконувало, що українці щасливі під радянською владою, та вмовляли підписати відмову від своїх переконань, обіцяючи спокійне життя і професорську кафедру. КДБ привозило також дружину й дітей Горбового, сподіваючись, що їхні сльози

зламають його. Одначе Горбовий щороку повертався з цієї поїздки назад до табору.

* * *

До нашої спецтюрми привезли з Тайшета митрополита Йосипа Сліпого. Він виглядав велично навіть у арештантському одязі. Його поведінка змушувала вартових солдатів ставитися до нього ввічливо. Спокійний, висококультурний, він сидів у радянських таборах уже друге десятиріччя і був дуже хворий. Його уважність і ласкавість приваблювали до нього людей. Я пам'ятаю, як він читав лекції з релігійної філософії, а сам слухав лекції єврейського професора атомної фізики – Юрія Меклера.

Літній і дуже хворий митрополит тримався непохитно і намагався не бути тягарем нікому, а допомагати іншим. Ми розуміли, що радянська влада не звільнить того, хто був для українців духовним прапором.

Та трапилося чудо: по митрополита Сліпого приїхали з Москви якісь кадебісти й забрали його так швидко, що він ледве встиг попрощатися з друзями. Куди його повезли, ми не знали. Але незабаром до одного нашого хлопця приїхала на побачення дружина. Вона розказала, що слухала по закордонному радіо про приїзд Йосипа Сліпого до Рима.

Від'їзд митрополита приголомшив усіх нас: з безмежної далечіні до нас прилинув аромат волі.

* * *

...Час від часу я заходив до українських націоналістів, бо хотів знати і їхні новини. Там я познайомився і подружився з Юрієм Шухевичем, сином героя Української Повстанської Армії – генерала Романа Шухевича. Юрій Шухевич був ще молодий, але в тюрмах і таборах пробув уже більше 10 років. Його заарештували 14-річним хлопцем і вислали до дитячого концтабору (є і такі концтабори в СРСР). Коли минуло йому 18, його перевели до дорослих. Жоден суд не судив його, ані

визначав тюремного строку, а на «справі» його, замість статті кодексу, були букви «ЧСВН» – «член сім'ї ворога народу».

Так радянська влада запроторювала в табори й тюрми тисячі цілком не винних людей. Так же відбув 20 таборових років син розстріляного Сталіним єврейського генерала Йони Якіра – Петро, якого, як і Юрія, заарештували знову 1972 р.

Юрко був веселий і товариський; в дитячих концтаборах не мав змоги вчитися, тож тепер використовував кожную нагоду, щоб зачерпнути від таборової інтелігенції знань, яких був спраглий. Дорослі приятелі давали йому охоче лекції історії, літератури, філософії, математики, поезії. А він сам вносив бадьорість своєю життєрадісністю та завжди старався допомогти німеччині виконати норму на роботі. Хочу зразу розповісти про долю цієї чудової людини: ми розлучилися, коли 1963 р. КДБ перевів його несподівано з табору до Владимирської тюрми – найсуворішого політизолятора. Поцілунок і обійми наспіх. «Побачимося в Ізраїлі», – пожартував Юрко і зник в отворі вартівні. Та ось я в Ізраїлі, а Юркова доля – трагедія. Після 20 років ув'язнення його звільнили, але не дозволили повернутися в Україну.

А 1972 р. заарештували знову і без ніякої вини засудили ще на 10 років. На волі залишилася його молода дружина і двійко малих дітей: радянська влада тепер «гуманна» і не відправила поки що його дітей у концтабір.

Однак мене особливо прикро вразила загальна атмосфера цього табору. Я дуже це відчув після суворого режиму у спеціальній тюрмі, де будь-яке підлабузництво та приниження перед офіцерами КДБ було виключене. Тут же намножилося чимало пристосуванців і падлюк, які служили своїм гнобителям не за страх, а за совість.

Подолання відчуження

ТАБІРНИЙ ДОСВІД ТА ЙОГО ОСМИСЛЕННЯ

Йосиф Зісельс

«Українські та єврейські дисиденти: від спільної боротьби до самореалізації в національних державих»*

Вступ

Шановні організатори «круглого столу», дякую за запрошення.

Я не є дослідником чи істориком, але починаючи з кінця 60-х років, тобто майже 50 років, є досить активним учасником подій і взаємовідносин, що представлені на розгляд на цій панелі.

Коли я дізнався про цю конференцію, то звернувся до її організаторів з пропозицією про участь.

Я знайшов в особистій та інших бібліотеках близько 40 книжок – спогадів українських та єврейських дисидентів, взяв десяток інтерв'ю у знайомих дисидентів в Україні, Ізраїлі та Німеччині.

* Єгупець: худож.-публіцист. альм. Київ: Дух і Літера, 2018. № 27. С. 3–38.

Доповідь підготовлена та виголошена на Круглому столі «Євреї та українці: поствоєнний совєцький період», організованому Міжнародною фундацією “Українсько-єврейська зустріч” (UJE), що проходив 1–4 жовтня 2017 р. у Покантіко, США. Панель «Е» – Українські та єврейські дисиденти.

Працюючи над цією доповіддю, я базувався на трьох засадах: правда про минуле, немемуарний формат та відкидання «рожевих окулярів».

На мій погляд, рекомендаціями організаторів хронологічні межі зв'язків українських та єврейських дисидентів надто звужено, адже неможливо зрозуміти цієї співпраці у 70-ті роки, не проаналізувавши основні і, що важливіше, контраверсійні моменти спільної історії.

Зауважу також, що виділення з контексту дисидентського руху в СРСР 50–80-х років лише українсько-єврейських взаємин обезбарвлює загальну картину, адже виводить за межі дослідження яскраві сторінки співпраці з російськими, литовськими та вірменськими дисидентами.

Взаємовідносини та співпраця між українськими й єврейськими дисидентами у часи «Гельсінського процесу» не будуть зрозумілими без знання подій 60-х – початку 70-х років. Ще цікавіше було б дослідити такі процеси починаючи з кінця XIX ст., тобто від початку активного розвитку національних ідеологій та формування громадських і політичних інституцій обох народів.

Упродовж спільної історії ми спостерігаємо лише зовнішні наслідки кількох потужних тенденцій: намагання мільйонів людей мирно співіснувати, природну ксенофобію та розбрат, спровокований імперськими силами заради маніпуляції підневільними народами. Зрештою трагічні події XVII–XX ст., які по-різному оцінюються українцями та євреями, формують різні національні концепти історичної пам'яті наших народів.

Трохи сумної історії

Ось що пишуть про повстання українських селян і козаків проти Речі Посполитої (1648–1649) Павло-Роберт Магочій та Йоханан Петровський-Штерн у книзі, виданій за сприяння UJE 2016 р*:

* Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2016. 312 с.

«Внаслідок міцного економічного союзу євреїв і польських магнатів – не кажучи про традиційні християнські установки в Європі тих часів – більшість християн, переважно сільське православне населення України, бачила євреїв як народ іншої віри (юдаїзму), іншого економічного статусу (функціонери при магнатах), іншого соціального укладу (міського) й іншої мови. Саме тому їх вважали чужинцями...».

«Згідно з тогочасними хроніками, коли козаки стояли облогою під міськими мурами, поляки час від часу віддавали євреїв міста козакам на розправу заради обіцяного перемир'я, навіть попри те, що козаки переходили до розправи над шляхтою в ту ж мить, коли євреїв, готових допомагати полякам обороняти міста, більше не лишалося. [...]»

На знак скорботи за євреями, загиблими в Катастрофі 1648–1649 рр. встановлено піст 20 Сівана, жертви кровопролиття в єврейській традиції вважаються мучениками.

[...]

Необхідно зазначити, що під час «Коліївщини» загинули не тільки євреї, але й багато поляків та українців-грекокатоликів.

Слід зауважити також, що традиційне місце «жида» у Різдвяному вертепі, його психологічні риси та співпраця з ворогом християн – царем Іродом, не тільки не сприяли подоланню історичних стереотипів, а навпаки – закріплювали у масовій свідомості образ ворога та колаборанта.

Наступний трагічний етап спільної історії – це єврейські погроми 1881–1883 рр. Ось як пишуть про це у зазначеній вище праці Магочій та Петровський.

«...Вбивство Олександра II у березні 1881 року створило у більшій частині Російської імперії атмосферу політичної нестабільності та суспільної напруги. Саме у цьому контексті селяни і маси городян першого покоління вихлюпнули свою злість у низці погромів єврейських помешкань та крамниць у понад трьох десятках містечок та міст і в понад двох сотнях сіл. Найжорстокіші погроми сталися в центрі та на півдні України – в Єлисаветграді, Катеринославі, Бердянську,

Києві, Миколаєві та Херсоні. Кількість смертей в результаті погромів 1881–1882 років була у порівняльному сенсі невеликою, загинуло приблизно п'ятдесят чоловік, з яких половина загиблих були самі погромники, вбиті підрозділами, відрядженими в міста і містечка придушити бунтівників...»

[...]

Не буду окремо зупинятися на єврейських трагедіях під час громадянської війни (лише 1919 р. сталося близько 1300 погромів, в яких було вбито від 50 до 60 тисяч євреїв) та Другої світової (Голокост – 1,5 мільйона євреїв в Україні).

Громадянська війна, часи ЗУНР та УНР, єврейські погроми та масові вбивства євреїв всіма воюючими сторонами не лише не послабили згадані раніше стереотипи, а й закріпили їх, штовхаючи частину євреїв колишньої Російської імперії в «обійми більшовиків», що, в свою чергу, породило новий формат ненависті до євреїв – сумнозвісний образ «жидокомуни».

[...]

Члени сіоністських партій та інших єврейських організацій переслідувалися більшовиками з початку 20-х років, але хто в українських організаціях діаспори, де готувалися до створення ОУН, про це хотів знати? Відтак не дивно, що на початку існування ОУН мала певне антисемітське забарвлення, бо до попередніх стереотипів додалися нові міфи. Ми почули це в доповіді Володимира В'ятровича на Паризькій конференції з Голокосту в Україні*.

«Стосунки українців і євреїв у першій половині ХХ ст. формувалися не лише під впливом тогочасних суспільно-політичних умов. На них відбилися стереотипи, утверджені впродовж попередніх століть. Для євреїв українці значною мірою асоціювалися із погромами, а українські герої – Хмельницький, Гонта, Залізняк і Петлюра – стали чи не найбільшими антигероями єврейської історії. Для українців образ єврея був пов'язаний із національним та соціальним

* В'ятрович В. Чи була ОУН антисемітською? Збруч: вебсайт. 2017. URL: <https://zbruc.eu/node/64962> (дата звернення: 25.05.2026).

гнобленням, а після встановлення радянської влади ще й із кривавими репресіями більшовиків.

Між війнами взаємне нерозуміння й відчуженість двох народів поглиблювалось у різних площинах: національній (українець – єврей), релігійній (християнин – юдей), соціальної (бідніші селяни – багатші містяни), політичній (антипольські та антирадянські українці – лояльні до влади євреї), економічній (українська кооперація – традиційна єврейська монополія на торгівлю). Пришвидшена модернізація української нації в міжвоєнний період, її політизація та урбанізація каталізували конфлікт. Такими були умови, за яких свою позицію з єврейського питання мали сформувати українські націоналісти».

Комуністична пропаганда поділяла українців на «правильних» та «націоналістів» і не жаліла чорної фарби для останніх, ця пропаганда так само некритично сприймалася багатьма лояльними до советської влади євреями.

До Другої світової війни наші народи підійшли без національних держав, які могли б захистити свої народи, з накопиченими негативними стереотипами та зазнали колосальних втрат, передовсім від нацистського режиму та його союзників. Прикрими є також численні випадки колаборації та участі місцевого населення у пограбуванні й знищенні євреїв. Натомість ми захоплюємося героїзмом пересічних українців, які, ризикуючи власним життям та життям своїх дітей, рятували євреїв від неминучої смерті.

Більш як десять років збройної боротьби українців проти советської імперії, попри поодинокі спроби створити спільний фронт боротьби проти комунізму, не мали позитивних результатів, сотні тисяч українців заплатили життям і виселенням у ці роки.

У згаданій доповіді В'ятровича простежується певний антисемітизм в ОУН на момент утворення організації, генеза цієї позиції в ідеології ОУН, радикалізація поглядів щодо євреїв на початку війни та суттєве згасання цих настроїв в ідеології та документах ОУН наприкінці її. В'ятрович акцентує

увагу на державницьких коріннях антисемітизму ОУН на відміну від расових у нацистській ідеології:

«Жи́ди в СССР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-большевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва – це головний ворог»*.

У пересічного читача почасти може виникнути враження, яке з часом перетворюється на негативний стереотип, що майже всі спроби боротьби активно налаштованої національної частини українського соціуму проти Польщі, Російської імперії та СРСР за національне визволення та спроби побудови власної держави супроводжувалися масовими жертвами серед певних етнічних та релігійних меншин, зокрема серед євреїв. Цей негативний стереотип підсилювався та закріплювався советською пропагандою.

Єдиний і, мабуть, не випадковий виняток з цього сумного висновку – останні етапи української революції, що припали на кінець ХХ – початок ХХІ ст. І ми з вами були свідками та учасниками цих видатних подій. Наші Майдани дозволяють сподіватися, що масові жертви євреїв та інших меншин лишилися у колоніальній фазі історії України.

1991 року українці практично вперше в історії стали більшістю у своїй країні. Цей суперважливий чинник став визначальним у суттєвій зміні ідентичності народу, процес якої ми спостерігаємо вже 26 років. І саме впродовж цих років як наслідок зміни ідентичності триває процес утворення української політичної нації, коли разом зі змінами ідентичності титульної нації змінюються ідентичності меншин, зокрема євреїв.

* Рішення Другого великого збору ОУН // Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 4. Арк. 33.

Але це нині, а до середини ХХ ст. наші народи підійшли вже зі сформованими масовими негативними стереотипами один щодо одного.

Такий сумний «багаж» ми мали перед початком нового етапу антикомуністичної боротьби наприкінці 50-х років. У 60-ті роки розпочався процес відродження національних рухів серед українців та євреїв, що тривав на початковому етапі без взаємодії дисидентських спільнот.

Цікаво дослідити побутові, наукові та виробничі контакти українців і євреїв, які згодом приєдналися до своїх національних рухів, що могли б підтвердити розмивання чи посилення стереотипів. У 40–50-ті роки у радянських тюрмах і таборах було багато євреїв, але набагато більше – українців, проте майже нема спогадів про контакти чи співпрацю між українськими націоналістами та єврейськими активістами чи сіоністами тих часів. У нечисленних спогадах євреї засвідчують видатну роль українців з УПА у повстаннях в концтаборах та відсутність негативних налаштувань.

Тотальний тиск репресивної системи зводив життя і українців, і євреїв до необхідності виживання, коли енергії вистачало лише на підтримання життя і взаємодію у власному національному колі.

Смерть Сталіна та «хрущовська відлига» послабили силу тоталітарної системи і породили тенденцію її трансформації в авторитарну: умовно та відносно «вегетаріанську». Тому саме в 60-ті роки посилюються національні рухи і налагоджуються перші контакти між представниками української та єврейської дисидентських спільнот.

[...]

Початок знайомств та зближення

Цьому сприяли декілька чинників: розвиток «самвидаву», активна робота західних радіостанцій та дедалі більше розуміння того, що в умовах імперії національні рухи мають спільного ворога – комуністичну імперію. І лише позбув-

шись її кожен народ зможе вільно розвивати свою національну свідомість, свої інституції і як наслідок – національні держави. Це були перші паростки, але в 70-ті роки такі ідеї почали поширюватися не тільки серед політв'язнів, а й в їхніх родинях, серед друзів і знайомих.

Певну позитивну роль у процесі зближення двох рухів відіграли загальнодемократичні дисиденти, які співчували та допомагали і українським, і єврейським дисидентам суто національного спрямування. Так, заснована Олександром Солженіциним у першій половині 70-х років «Фундація допомоги політв'язням» об'єднала дисидентів та їхні родини незалежно від етнічного походження та конфесійного вибору. Крім того, московські дисиденти у деяких випадках служили природними комунікаторами, які сприяли контактам на свободі між єврейськими та українськими дисидентами ще перед їхніми арештами, а також членам родин, які після арештів їхали через Москву на побачення до в'язнів.

Знайомства на свободі

Спогади багатьох українських та єврейських дисидентів доводять майже повну відсутність контактів на волі. Я один з небагатьох євреїв, які шукали і знаходили такі контакти ще до арешту. У Олександра Фельдмана в Києві були такі знайомства, бо він був знайомий з Віктором Некрасовим та Леонідом Плющом, але, як розповідає Семен Глужман, який входив до арешту до кола Некрасова та Плюща, Леонід Плющ до свого арешту нічим активно не демонстрував української налаштованості.

Моя історія знайомства з українським націонал-демократичним рухом

Зі спогадів доповідача: «...я через (Тетяну) Великанову отримав контакт із Надійкою Світличною, а вже від неї пішло поїхало.

Отож, через Надійку я знав про її брата Івана Світличного, з яким познайомився пізніше, після його звільнення та

перед своїм другим арештом. ... Але це було вже набагато пізніше – у 1984 році...

Для мене це стало відкриттям світу, коли я познайомився з Надійкою, а потім з її колом. ... Для мене відкривався український світ, раніше закритий для мене. Я відчував, що щось там є в тому світі, дуже насичене, велике, але я не був ознайомлений із багатьма деталями, і досі всього не знаю... Від Світличних я отримав контакти у Львові та в Івано-Франківську і почав їздити, це був регіон моїх відряджень. І я шукав тих людей, інформацію про яких вони мені давали, та розпитував їх. Я вивчав справи про порушення прав людини, про переслідування за допомогою психіатрії. Саме через Надійку я отримав вихід на Опанаса Заливаху в Івано-Франківську... (так само – на Івана Кандибу, на Зеновія Кравського, на Михайла Гориня та інших. – Й.З.)...

...Українські дисиденти дуже відкриті, навіть якщо вони спочатку закривалися. Я думаю, цим дуже багато користувалися й провокатори. Тобто шістдесятникам дуже обтяжливо бути закритими, вони намагаються це робити, коли є загроза репресій, ризики великі, але вони чекають моменту і хочуть відкритися, бути щирими, розповідати... Бо їх не так багато, і коли нова людина, українець чи ні, але явно із симпатією до них приходить, вони хочуть залучити її до свого світу, до своїх ідей, своєї історії, своєї традиції і своїх українських проблем.

...Гадаю, що Горинь взагалі звернув мою увагу на важливість національного... Горинь мені так розповідав про своє українське, що я відчув потребу повернутися ближче до свого єврейського. Це був дуже цікавий феномен для мене. Тобто мені було соромно, що я не можу так само розповідати про своє єврейське, як він розповідає про українське» (із книги «Господи, ти відкриєш мої уста...» *).

Слід визнати, що основні знайомства єврейських та українських дисидентів, українських націонал-демократів ста-

* Зісельс Й. «Господи, Ти відкриєш уста мої...»: Йосиф Зісельс у розмовах з Ізою Хруслинською / Й. Зісельс, І. Хруслинська. Київ: Дух і Літера, 2017. 384 с.

лися вже в місцях ув'язнення після двох паралельних хвиль арештів серед українських та єврейських дисидентів на початку 70-х років.

Цікаво, що євреї, які проживали на території України дисперсно й у повсякденному житті, на навчанні й роботі постійно спілкувалися з українцями, практично нічого об'єктивного не знали про український визвольний рух. Те саме відбувалось і серед українців – мінімум об'єктивної інформації про сіоністський та демократичний рухи.

На одну з причин такої взаємної необізнаності я вже вказував – це ізолюваність дисидентських груп, їхня конспірація в умовах диктату комуністичної партії та репресій з боку КГБ. Друга причина – це невелике число дисидентів як серед української спільноти, так і серед єврейської. Сьогодні нам відома приблизна кількість політв'язнів в Україні між 1954 та 1990 роками – це 3000. 3000 дисидентів на 50-мільйонний соціум! Крапля в морі! Зустрітися та познайомитися на волі за таких умов було практично неможливо.

Але був чинник, який сприяв хоча б заочному знайомству та давав перспективу розвитку таких знайомств на майбутнє. У другій половині 60-х років у Москві з'явилося декілька перших правозахисних груп, які почали збирати інформацію про порушення прав людини на всій території СРСР. Саме через їх сприяння започаткувалися перші контакти між різними групами дисидентів.

Ось що пише Людмила Алексеева у книзі «История инакомыслия в СССР»*:

«Попри люте придушення будь-яких проявів неофіційної громадської активності на Україні, як і в інших місцях СРСР, прихований розвиток національно-демократичного руху йшов у бік організаційного оформлення відкритих його проявів. Першими кроками у цьому напрямі були випадки підключення активістів українського руху до московських правозахисних асоціацій. В Ініціативну групу захисту прав

* Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Москва: Моск. Хельсинк. группа, 2012. 384 с.

людини в СРСР, яка була першою з таких асоціацій (виникла у Москві 1969 р.), увійшли киянин Леонід Плющ та харків'янин Генріх Алтунян (обидвох було заарештовано).

1974 року в Москві було створено советську секція Міжнародної амністії. До неї увійшов киянин Микола Руденко, відомий український письменник...»

Співпраця дисидентів різних республік СРСР з «Хроникою текущих событий» також сприяла налагодженню зв'язків між ними.

Цікавість єврейських та українських дисидентів один до одного проявлялася і в тому, що в середині 70-х років почала напрацьовуватися традиція поїздок з Москви на судові процеси в Україні. Так, наприклад, пише про це у своїх спогадах Олександр Подрабінек*:

«1978 рік був багатий на судові процеси. 22 березня в місті Василькові під Києвом слухалася справа Мирослава Мариновича та Миколи Матусевича, членів Української групи «Гельсінки». Я поїхав на суд разом з Танею Осиповою. Ми не сподівалися потрапити до зали суду, але розраховували хоча б постояти перед будівлею разом з іншими нашими українськими друзями. Нічого не вийшло. Щойно ми підійшли до суду, як нас мовчки і без пояснень затримала міліція і повезла назад до Києва».

Аналогічна історія трапилася з батьком Олександра Пінхасом Подрабінеком, який приїхав до мене на суд в Чернівці у квітні 1979 року. Його було схоплено оперативниками КГБ перед будинком суду і відправлено літаком до Москви.

Олександр Подрабінек також пише про знайомство та дружбу з В'ячеславом Чорноволем**. Спочатку листування та телефонні дзвінки, коли вони перебували на засланні у різних районах Якутії (1979 р. – Й.З.). Потім вони познайомились в Якутській в'язниці (кінець літа 1980 р. – Й.З.) та продовжили спілкування вже на лікарняній зоні після відповідних судових процесів кожного з них. Дуже тепло Олександр

* Подрабінек А. Диссиденты. Москва: АСТ, 2014. 512 с.

** Там само.

описує, як В'ячеслав 8 серпня 1982 року влаштував йому день народження у зонівських умовах, що було майже неможливо.

Знайомства в ув'язненні та розвиток відносин

Не пам'ятаю вже, хто мені розповідав, можливо, мій друг Микола Горбаль, як 71-го на зонах у Мордовії пройшла чутка, що незабаром етапом має прийти група євреїв, які намагалися захопити літак, щоб на ньому перетнути кордон та дістатися Ізраїлю. В реальність такої акції ніхто в зоні не повірив. Як можуть євреї, які завжди уникали радикальних вчинків, піти на таке. Але коли на зоні з'явилася група молодих євреїв з тюремними капелюхами, на яких було вишито зірки Давида, а деякі тримали в руках молитовники, розпочався процес розмивання чи навіть зламу стереотипів, головне – з обох сторін.

Так, паралельно йшов аналогічний процес розмивання стереотипів і серед євреїв. Ось як описує це у своїй книзі Семен Глузман*:

«У зоні поруч зі мною була й інша правда, раніше мені зовсім не знайома. Правда «лісових братів» з Балтики і партизанів УПА із Західної України. І мені, котрий готується жити в цьому світі довгі роки, необхідно було зрозуміти цю нову для мене систему координат і своє власне місце в ній. Спілкуючись, співставляючи, думаючи і знову розпитуючи, я усвідомив головне: вони воювали у себе вдома, на своїй землі; ті, з ким вони воювали, були чужими, прибульцями. І ця моя нова правда, ілюстрована мені щогодини, щохвилини моїми новими друзями Йонасом Матусевичусом і Дмитром Басарабом, які відбувають свої 25 років ув'язнення кожен, ніяк не суперечила тій правді про війну, яку дали мені мої батьки, Віктор Некрасов і Василь Биков».

* Глузман С. Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. 400 с.

Зі спогадів Євгена Сверстюка про Йосефа Менделевича*:

«Між нами був якийсь особливий зв'язок, на рівні дотику до правди, яка єднає і різнить. Нас зближувала і єднала віра. Не мало значення, що він був юдеєм, я – християнином. Ми не дискутували на тему молитви «Отче наш». Але відчували, що Бог у нас понад усе. Я дуже шанував і підтримував принцип Йосефа не працювати в суботу і утримуватися від некошерної їжі.

Він жвавий, дотепний, веселий, замислено-зосереджений, гострий на розум і нещадний в оцінках, і в глибині його таївся діамант нерозмінної правди, що не улягала впливам.

Утрюх, з ним і з Сергієм Ковальовим, обдумували якісь, як нам тоді здавалося, особливо важливі справи. Кажуть: «між тими людьми є попередня домовленість». Вони ж ні про що не домовлялися, не змовлялися, а та «домовленість» сиділа в них ще до зустрічі. Вони лише довірливо дивляться один на одного...

Я вийшов на заслання, а Йосеф ще довго сидів. У мене було враження, що він уникає допомоги з принципу: людина має зносити все і дякувати Богові. Який сенс пориватися в зону полегшених випробувань?»

Зі спогадів Василя Овсієнка про нові знайомства на зоні**:

«...Коли я відповідав, старанно добираючи російських слів, молодий миловидий чоловік із явно не українським прізвищем на куртці – Коренбліт – сказав по-українському: «Та ми тут усі українську мову розуміємо. Говоріть по-своєму. Я, до речі, євреї з України...».

Серед «антирадянщиків» окремою громадою виділялися євреї, що майже всі були посправниками. Так звані «самолітчики», засуджені за відомим вироком Ленінградського суду 15–24 грудня 1970 року.

* Зустріч в Києві з Йосефом Менделевичем // *Форум націй*: газета. 2012. № 6/121 (червень). URL: <http://www.forumn.kiev.ua/newspaper/archive/121/zustrich-v-kyievi-z-iosefom-mendelevychem.html> (дата звернення: 25.05.2026).

** Овсієнко В. *Світло людей: Мемуари та публіцистика*: у 2 кн. Харків: Харківська правозахисна група; Київ: Смолоскип, 2005. Кн. 1. С. 300–308.

«...першого ж дня до мене підійшов чоловік і привітався по-українському. Михайло Хейфец, літератор із Ленінграда. Ага, це той Хейфец, що, як я чув, написав есей про Йосифа Бродського і оце сидить за нього... Кілька розмов, кілька записів – і маєш термін 4 роки ув'язнення та 2 роки заслання. Але такий поворот долі Хейфец сприйняв як творче відрадженьня, як щасливий шанс для письменника: до рук пливе неоціненний матеріал! Тільки треба його випробувати на собі... Ми близько зійшлися на ґрунті спільних філологічних інтересів. Хейфец жваво цікавився Україною. Не без того, щоб полегшити мій душевний стан і дати мені нагоду виговоритися по-рідному, адже мене в 17-ту зону привезли на самотність, почувався я там набагато гірше, ніж у 19-й, Хейфец просив мене розмовляти з ним українською, як це перед тим велося в нього з Зоряном Попадюком, щойно спровадженим звідси до Володимирського централу... Хейфец цікавився українськими справами, його бачення «збоку» й мене цікавило...

Вражала його феноменальна обізнаність і пам'ять, та скоро здивував він мене ще більше.

Десь улітку під час тотального шмону (обшуку) у Стуса забрали зошит із віршами та оголосили, що знищили його як такий, що не становить цінності (!!!)... Повернули до Мордовії через два місяці, але вже в 19-ту зону, бо 17-ту влітку ліквідували. Приносить мені Хейфец зошита, списаного його кострубатим скорописом, і просить переписати начисто, потім ще диктує мені з пам'яті зо два десятки віршів такою ж кострубатою українською мовою, а я записую їх, виправляючи... А ще мені Хейфец розповідав, що на побаченні він прочитав був з пам'яті своїй дружині Раїсі (вона – росіянка) вірш Стуса, де йшлося про дружину. Може, цей: «Дозволь мені сьогодні, близько шостої...» Раїса сказала: «Та вона щаслива жінка! Він зробив її безсмертною»*...

Ці випадки я розповідаю як приклади справжнього інтернаціоналізму.

* Там само.

Свої енциклопедичні знання та феноменальну пам'ять Михайло Хейфец використав найкращим чином: за кожен рік ув'язнення – по книжці. Ще не скінчився термін ув'язнення, як на Заході вийшла його книжка «Место и время», де багато добрих слів сказано й про нас, українців. (Уже вдома, 1977 р., я чув по радіо «Свобода» й про себе.) 1983-го у видавництві «Сучасність» вийшла його книжка спогадів «Українські силуєти», російською і українською мовами. Ми, українці, вміли багато вистраждати в концтаборах, але не зуміли про це написати. Дяка євреєві Хейфецу: досі ніхто ліпше про нас не написав... Це живі, психологічно і фактологічно достовірні портрети ще тоді живих українців Василя Стуса і В'ячеслава Чорновола, також Миколи Руденка, Зоряна Попадюка, які продовжували сидіти за старими та новими вироками. Це чи не найліпше свідчення про український рух опору 70-х років. У нарисах «Святі старики України» та «Бандерівські сини» маємо історично правдиве свідчення про повстанців Миколу Кончаківського та Петра Саранчука, про лідера Українського Національного Фронту (1964–1967) Дмитра Квецька...».

З книги Мирослава Мариновича «Всесвіт за колючим дротом»* ми дізнаємося про його найближче оточення в зоні, серед своїх друзів він неодмінно згадує і євреїв – Семена Глузмана, Вульфа Залмансона, Йосефа Менделевича та Михайла Казачкова. Згадує він також і тих євреїв, що прийшли пізніше на зону: Вадима Аренберга та Леоніда Лубмана.

«Ще на початку мого перебування в зоні лєнінградцє Михайло Казачков відкрив переді мною красу поезії Марини Цветаєвої й Райнера Марії Рільке. Михайло загалом був блискучим інтелектуалом, прекрасно обізнаним у літературі й мистецтві. Він воістину «заразив» мене творчістю цих авторів, і якийсь час я жив естетикою їхнього поетичного слова».

Про дружбу з українськими дисидентами пише й Анато-

* Маринович М. Всесвіт за колючим дротом: Спогади та роздуми дисидента. Львів: Видавництво УКУ, 2016. 536 с.

лій Альтман (спогади ще не опубліковано – з особистого архіву. – Й.З.):

«1972 року було зроблено великий замет на Україні. Через деякий час у зону привезли «виявлених і знешкоджених буржуазних націоналістів». Дуже швидко між нами зав'язалися дружні стосунки з Іваном Світличним, Зіновієм Антоном, Ігорем Калинцем, Миколою Горбалем. Наша дружба тривала впродовж багатьох спільно відбутих років неволі. Відтоді з незмінною повагою і любов'ю згадую цих благородних лицарів свободи, деякі вже і не живі, земля їм пухом».

Зі спогадів Семена Глузмана*:

«...того ж дня мене прийняли в «сім'ю» Євген Пришляк та Василь Підгородецький. Перший до арешту був керівником служби безпеки УПА по Львівському округу, другий – простим бійцем УПА. Милі, теплі мої друзі, мир праху вашому... З точки зору радянської ідеології це було неприпустимо! Молодий єврей і старі націоналісти-бандерівці не можуть, не повинні бути разом! Одного разу Василь Підгородецький під час спільного сніданку біля тумбочки сказав: «Славко, вчора до мене підходив К., ну, знаєш, він був німецьким поліцаєм; він намагався мене вмовляти, навіть намагався соромити. Мабуть, не подобається їм наша дружба. Навряд чи він говорив зі мною без наказу кума... Так і говорив: що ж це ти, Василю, український патріот, з жидом їси. Ну, я його послав».

Чи були прояви антисемітизму на політичних зонах?

Про відсутність антисемітизму в політичних зонах згадують як українські, так і єврейські дисиденти. У їхніх спогадах простежується певне здивування щодо його відсутності. Важливо також, що антисемітизмом не були заражені не тільки молоді українці, а й воїни УПА, що досиджували свої 25-річні терміни. Про це свідчать спогади Ар'є Вудки, Семена Глузмана, Михайла Хейфеца та Євгена Сверстюка.

Дуже важлива характеристика цього феномена дана Ми-

* Глузман С. Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. 400 с.

рославом Мариновичем на прикладі Зеновія Красівського, з яким я подружився на волі 1978 року і можу це підтвердити. Мирослав написав так: «...Виходячи зі стандартних радянських уявлень, цей переконаний націоналіст мав би бути зоологічним антисемітом. А насправді він був уособленням приязні та зичливості. Ходив усміхнений, світлий; мав прекрасні стосунки з усіма табірними євреями. Таке розбиття стереотипу було просто дивовижним. А все тому, що його почуття до України виходило з любові до неї, а не з ненависті до її ворогів».

Зі спогадів Миколи Горбала про один з інцидентів на зоні, коли після конфлікту між ним та стукачами на зоні почали циркулювати підкинуті оперчастиною чутки, що у конфлікті були винні євреї, на плацу перед колоною зеків вийшов воїн УПА і від імені своєї групи проголосив, що коли хтось зачепить хоч когось з євреїв, матиме справу з ними, бійцями УПА:

«На зоні євреї нас підтримували, ми євреїв підтримували. Не було (антисемітизму), я наводив той приклад, коли Василь Підгородецький (воїн УПА), коли розкрили стукачів, вийшов перед розводом і сказав: "Хто рушить пальцем єврея, то буде мати з нами, з УПА, справу". Сваритися в таборі не до лиця ні українцю, ні єврею»*.

Про цю ж історію також можна прочитати у не надрукованих спогадах мого земляка Анатолія Альтмана – учасника справи із захоплення літака 1970 року. Він описує це трохи інакше, але лише в деталях:

«...Упродовж декількох днів, перенакаливши зону, контингент зека розколовся по лінії, що визначила друзів і ворогів. Назагал «мочити» збиралися тільки жидів, вважаючи, що це не викличе особливої незгоди з боку інших, менш заплямованих національним походженням, – українців, литовців, вірменів. Передбачалася навіть якщо не участь,

* Горбаль М. Інтерв'ю Йосифу Зісельсу (8 вересня 2017 р.) // Особистий архів Й. Зісельса. Аудіозапис.

то розуміння з боку «бандерівців». Але все перевернулося догори дригом. Упродовж нетривалого часу у нас склалися дуже дружні стосунки зі старими «бойовиками» з УПА... та з молодими націоналістами, які йшли в табори безперервно починаючи з 1972 р. ...Завдяки знанню української мови, я особливо зблизився з Миколою Горбалем, Ігорем Калинцем, Іваном Світличним і багатьма іншими. ...Зрештою, кілька міцних чоловіків із старих бійців УПА «відвідали» «штаб-квартиру» погромників і попередили про свою участь у можливому побойщі ... на боці тих самих «жидів». Відлуння табірних воєн живі й досі. І ця обставина так само значно охолодила ентузіазм Храмушинова [опера] воїнства. Свого часу саме бандерівці, що вливалися в 50-х роках у табори, зламали хребет «беспределу» кримінальників, і це запам'ятовувалося надовго».

Про відсутність антисемітизму в українських дисидентів пише у книзі «Московщина»^{*} єврей з Дніпропетровська Ар'є Вудка:

«...Всі відомі українські політзеки – противники юдофобії. Двом народам-мученикам пора вже спільно підвести ризик під страшним минулим і повернутися до тих початкових відносин, які складалися в Скіфополі за часів Маккавеїв».

Він дуже тепло згадує своїх знайомих та друзів з українських дисидентів: Івана Куриласа, Покровського, Степана Сороку, Бесараба, Івана Сокульського, Шевчука, Горбаля, Заливаху, Дяка, Лесіва, Левка Лук'яненка, Михайла Слободяна. Особливо теплі спогади в нього про Євгена Сверстюка та Степана Сапеляка.

Гітелль Бутман («самольотна» справа), який раніше ніколи не зустрічався з українцями, у спогадах пише про них лише позитивно:

«...в таборах і тюрмах був Рух Опору, а в ньому дуже сильною була українська група. Для мене це було перше знайомство з українськими націоналістами, і я побачив, що в після-

^{*} Вудка А. *Московщина* (Мемуарний есей). Лондон: Українська видавнича спілка, 1978. 152 с.

воєнній Україні виросла плеяда борців, які поєднували в собі любов до свого народу і готовність жертвувати собою заради створення нової вільної України з гуманними традиціями найкращих синів і дочок України ХХ ст.: співчуття, повага і товариськість щодо «принижених» і «ображених», незалежно від їхньої національності. У цих хлопців я зовсім не бачив антисемітизму: їхня тиха любов до України не робила їх ксенофобами»*.

Великі та дуже теплі спогади Гілея Бутмана присвячені двом українцям, яких він вважав своїми друзями – Івану Світличному та Степану Мамчуру.

Цікавість до інших культур і спільна творчість

В ізраїльському журналі «Менора»** Авраам Белов наводить вражаючу історію про те, як в таборі № 35 на Уралі в середині 70-х років (73–74 рр. – Микола Горбаль. – Й.3.) троє в'язнів – Баграт Шахверян, Гілель Бутман та Микола Горбаль створили гімн Єрусалима. Гімн було передано на волю, він дійшов до Ізраїлю і був виконаний в Народному домі в Єрусалимі, коли його автори ще знаходились у зоні.

Євген Сверстюк***:

«Спогади в'язнів ГУЛАГу усіх поколінь рясніють зворушливими випадками зустрічі з іншою культурою в образі випадкового співкамерника... Зрештою, усі діти різних народів змалку виховані на стереотипах советської пропаганди, нарешті в лагерьх знайомляться зі «страшними бандерівцями» і несподівано для себе відкривають, що то люди національно і релігійно толерантні... У великій зоні, як заведено було називати вільну зону, про таке навіть не могли подумати. Усі жили в атмосфері недовіри, пліток і анекдотів.

* Бутман Г. Табірний спогад // Доброокий: Спогади про Івана Світличного / упоряд. Л. Світлична, Ю. Бадзьо. Київ: Час, 1998. С. 475.

** Менора. 1973–2013: [ювілейний збірник]. URL: http://berkovich-zametki.com/Kiosk/Menora_40.pdf (дата звернення: 20.04.2026).

*** Сверстюк Є. Діти різних народів: передмова // Іноземці про українських в'язнів: спогади / упоряд. О. Голуб; передм. Є. Сверстюка. Київ: Смолоскип, 2013. С. 5–8.

Загалом люди культурні завжди були вище над усіякими національними чварами, над ксенофобією, але в масі бракувало вголос задеклярованої позиції... В'язні об'єднані спільною долею. Вони швидко знаходять між собою спільну мову. В їхньому спілкуванні є радісний потенціал відкриття невідомого в своїй і чужій культурі, відкриття позитиву. Гнані і переслідувані, в'язні несуть і продовжують спадщину своїх переслідуваних попередників. Виявляється, у кожного народу були свої гнані і репресовані за правду, і вони, як правило, сіяли зерна самоповаги і поваги до іншого. У в'язнів немає принципових розходжень: усі прагнуть волі і хочуть свободи для свого краю, свого народу».

Спільні акції проти свавілля адміністрації та взаємодопомога серед в'язнів

Про спільну боротьбу українців та євреїв проти системи у сталінські часи відомо небагато, але у поодиноких спогадах є інформація про участь євреїв у повстаннях в'язнів та їхню участь у «міжнаціональних радах» в окремих місцях ГУЛАГу, де найактивнішу роль відігравали українці з УПА.

Перші спогади про співпрацю у таборах 60-х років стосуються політичних зон у Мордовії (11-та, 17-та, 19-та й пізніше – жіноча зона). Судові процеси початку та середини 60-х років «відзначилися» великою кількістю українців, але ж в ті самі роки у Мордовію на зазначені політичні зони етапами прийшли московські дисиденти, зокрема євреї – Олександр Гінзбург, Едуард Кузнецов, Юлій Даніель та інші.

Першим завданням, після знайомств та з'ясування «хто є хто» на зоні, було налагодження передачі на волю інформації про судові справи, вироки, особливості життя на зонах, насамперед репресії зонівської адміністрації та початок спільного опору. Почалися спільні відзначення днів народження, національних свят, дисидентських дат, наприклад – Дня прав людини (10 грудня) та Дня політв'язня (30 жовтня).

Окремо слід сказати про спільні спроби боротися за статус політв'язня.

На свавілля адміністрації зон в'язні відповідали своїми ненасильницькими методами боротьби: звернення та протести, голодівки та страйки. Цими спільними діями в'язні відповідали на явні порушення своїх прав і несправедливість дій адміністрації та її провокації.

Мое інтерв'ю з Левком Лук'яненком*:

«Українці завжди підтримували право євреїв на виїзд і возз'єднання зі своєю історичною Батьківщиною, а євреї підтримували наше прагнення до незалежності. Це допомагало разом жити у тих непростих умовах. Це робило нас добрими союзниками в протистоянні з демократичними московитами, що вважали головним напрямом демократизацію, а коли йшлося про незалежність, одразу виникало напруження у стосунках».

Зі спогадів Мирослава Мариновича**:

«Оцю спільність нашого статусу і спільність ворога відчували всі без огляду на національність».

Ось як про неї говорить єврейський політзек Ар'є Вудка***:

«У нас був спільний ворог, у нас подібна мета, а отже, ми мусимо підтримувати один одного. Ми бачили, як влада намагається сіяти розбрат між людьми різних національностей у таборі, і ми відчували, що всі в тому самому становищі, що в нас той самий ворог. Тому настанова була подолати цей розбрат, що його вони сіяли, й діяти разом, допомагати один одному. Не тільки в особистому сенсі, а й між спільнотами».

«У політичному таборі для адміністрації не було більшого криміналу, ніж дрібно списаний папірець. Кожен такий

* Лук'яненко Л. Інтерв'ю Йосифу Зісельсу (28 серпня 2017 р.) // Особистий архів Й. Зісельса. Аудіозапис.

** Маринович М. Всесвіт за колючим дротом: Спогади та роздуми дисидента. Львів: Видавництво УКУ, 2016. 536 с.

*** Вудка А. Московщина (Мемуарний есей). Лондон: Українська видавнича спілка, 1978. 152 с.

папірець чаїв у собі «злочин антирадянщини», а тому його негайно вилучали для перевірки. Зрозуміло, що політв'язні, своєю чергою, прагнули таких папірців наплодити якнайбільше. Отож дуже швидко мене втаємничили у «святая святих» табірного життя – підготовку інформації для «Хроніки текущих событий». Це був вияв особливої довіри, бо до цього дійства були долучені лише найнадійніші зеки. У час моєї появи на зоні – це Євген Сверстюк, Семен Глузман, Євген Пронюк, Олексій Сафронов, Григорій Приходько та інші. Вони писали не тільки саму хроніку подій, а й різні тексти – звернення, петиції тощо. Це була чудово поставлена машина, цілий «конвеєр», справитися з яким до кінця кагебістам так і не вдалося. Як написав згодом Семен Глузман, «ми, сірі, голодні, переслідувані, жили Словом. Словом, болю і правди, що його нам вдавалося передавати у світ». І він згадує, що Іван Світличний жартівливо назвав цю писемну фабрику «ПЕН-клубом»...»

Зі спогадів Євгена Сверстюка*:

«...Перед нашими друзями євреями була ясна перспектива: вихід на волю і повернення на свою історичну батьківщину, де на них чекають з розкритими обіймами.

Вони розуміли, що перед українцями немає іншої перспективи, крім виходу в сибірське заслання або повернення додому, в зону особливого тиску і нагляду. Вони прагнули нам допомогти, як тільки могли. Вони апелювали до вільного світу. Багато з них написали спогади про спільне життя в зоні. Йосеф Менделевич написав зворушливі «спогади про українських політв'язнів». А наш спільний друг Ар'є Вудка вивіз у своїй пам'яті цілу збірку «Українські поезії за колючим дротом».

Зрозуміло, що усі вони твердо зобов'язалися боротися за правду і закон, однаковий для всіх, за те, що однакові злочини і нацистів, і комуністів мають бути однаково карані».

* Если не сейчас...: Воспоминания, документы, размышления. Киев: Дух і Літера, 2000. 444 с.

Зі спогадів Василя Овсієнка*:

«...Значно пізніше я довідався, що «господарем» одного з таких каналів зв'язку був тихий та спокійний Борис Пенсон, що на нього дехто нарікав, чого це він, мовляв, так рідко бере участь у колективних акціях протесту...

А тут у нас чи не найкращі стосунки саме з єврейською громадою. Бо в нас спільний ворог: російська імперія під назвою СРСР. Не лише спільні «чаї», а й спільні голодівки, одночасні заяви протесту зміцнювали цей союз. Ефект ці акції мали лише тоді, коли на волю виходила інформація про них, і цим ми найчастіше завдячували саме євреям».

Зі спогадів Мирослава Мариновича**:

«...Втім ми навчилися в таборах не лише чути одне одного, а й діяти разом, шануючи особливості іншого. Про це дуже гарно сказав Ар'є Вудка***: “Чітко виділилися дві сили табірнього спротиву: євреї та українці. З тих пір так і повелося: якщо євреї й українці кажуть «так» – отже, акція забезпечена... Відчувався страх чекістів перед тим, що і у «великій зоні» уярмлені народи зможуть знайти спільну мову...”

Воістину «дружба тризуба з зіркою Давида»! А Богдан Ребрик вдався до порівняння, яке взагалі «зашкалює»: “Євреї в тюрмі більше зробили для незалежності України, як усі бандерівці”».

Зі спогадів Гілея Бутмана про Івана Світличного:

«Пригадую, як одного разу на 35-й зоні його хотіли кинути на роботу, якої він, інвалід, не міг виконувати. Ми всі написали звернення протесту до прокурора. Іван Олексійович підходив до кожного з нас і клав на заяву свою безпалу долоню, а ми обмальовували її і поряд ставили свій підпис.

* Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика: у 2 кн. Харків: Харківська правозахисна група; Київ: Смолоскип, 2005. Кн. 1. С. 300–308

** Маринович М. Всесвіт за колючим дротом: Спогади та роздуми дисидента. Львів: Видавництво УКУ, 2016. 536 с.

*** Щаранський Н. «Я виріс на Донбасі...»: інтерв'ю / спілкувався С. Гармаш // *ОстроВ*: інформ. портал. 2016. 17 лют. URL: <https://www.ostro.org/donetsk/society/articles/492937/> (дата звернення: 20.04.2021).

Це був той рідкісний випадок, коли заяви спрацювали: Іван Олексійович дістав працю, яку звичайно давали тільки стукачам – «пожежником» на зоні, де ніколи нічого не горіло».

Йосеф Менделевич*:

«Після обіду дізналися, що капітан Довчій побив політв'язня Сопеляка. Двадцятирічний студент Львівського університету Сопеляк організував у своєму селі, на Західній Україні, нелегальну національну групу. За це його посадили... На побиття політв'язня необхідно негайно реагувати. Збиралися групами і обговорювали, що робити. Остаточне рішення залежало від українців. «Питання стоїть так, – підсумував Приходько, зек з двадцятип'ятилітнім терміном, – якщо ми віримо, що доб'ємося свого, – треба діяти!»

Я його підтримав: «Так, я вірю, що ми переможемо! А якщо поступимося, нас всіх почнуть бити!»

Отже, вирішено: з завтрашнього дня оголошуємо страйк з вимогою звільнити капітана. Як наслідок, на роботу не вийшло сімдесят чоловік. Половина всіх ув'язнених відмовилася підкоритися вимогам наглядачів. Це був справжній бунт – ми робили, що хотіли. Наглядачі зникли із зони».

Дуже важливе свідчення про спільну боротьбу дисидентів опублікував 1974 року журнал «Сучасність», який видавався українською діаспорою**:

«...Про що свідчать ці інформації Шахверд'яна і Глузмана, чи інших в'язнів, які подібно висловлювалися? Найперше вони говорять про те, що радянські в'язниці і концтабори – це наче мікрокосмос Радянського Союзу. Там і тут позбавлені волі люди різних національностей, культур і релігій, там і тут усі вони живуть прагненням бути господарями на власній землі. Звичайно, у політичних в'язнів це прагнення багато міцніше, і власне воно привело їх за ґрати. Але власне

* Операция «Свадьба» // Еврейское движение в СССР: электрон. библиотека. URL: http://jhistory.nfurman.com/zion/zion008_06.htm (дата звернення: 20.07.2026).

** Сучасність: література, мистецтво, суспільне життя. 1975. Ч. 6 (174). Червень. URL: <http://ukrbiblioteka.org/> (дата звернення: 20.04.2026).

вони найкраще віддзеркалюють те, що мислять їхні народи. Втративши свободу, вони про свої почування говорять відверто. По-друге, слова Шахверд'яна і Глузмана говорять про те, що в умовах неволі кується свідомість спільних інтересів поневолених Москвою народів. Це не вперше з документів самвидавної літератури, з виступів різних діячів опору в Радянському Союзі дізнаємося про цей багатомовний розвиток. Неодноразово сторонній світ мав уже нагоду дізнаватися про голодівки політичних в'язнів з участю в них людей різних народів, про солідарні виступи в'язнів однієї національності в обороні людей інших національностей, про спільні протестні листи на захист людських і національних прав. Так, 4 вересня 1972 року українські, балтійські, єврейські, російські, вірменські та інші політичні в'язні Пермського табору «відзначили» роковини встановлення концетраційних таборів СРСР голодівкою і протестом в пам'ять їхніх жертв. Таке саме «святкування» вони провели роком пізніше. 1974 року невідома група політичних в'язнів СРСР різних національностей звернулася до громадськості світу, і їхнє звернення було поширене у самвидавній літературі. В ньому вони закликали людей доброї волі організувати рятування таких політичних в'язнів, як Валентин Мороз, Олексій Сергієнко, Володимир Буковський, Ігор Огурцов, Олександр Фельдман та ін. Коли навесні 1974 року в Пермському таборі таборова адміністрація гнала на роботу хворого українського політичного в'язня Євгена Пронюка, політичні в'язні інших національностей провели в його обороні протестну голодівку, що тривала від 12 травня до 16 червня. Її започаткував згадуваний вище Слава Глузман, а участь в ній брали українці І. Світличний, І. Кандиба, І. Калинець, З. Антонюк та інші, росіяни В. Буковський, В. Балаханов, євреї Альтман, Бутман, Хнох, Ягман, а також вірмени, естонці, татари. Але не тільки побутові проблеми, отже, потреба оборони перед знущанням адміністрації, заступництво за права в'язня в'яжуть політичних в'язнів радянських тюрем та концетраційних таборів в одну солідарну сім'ю. Спільна недоля спо-

нукує їх думати також про ширші питання, про долю їхніх народів. Колишні політичні в'язні в СРСР, яким пощастило вирватися за кордон, свідчать, що в'язниці і концтабори Радянського Союзу – це також терен постійних дискусій між в'язнями про різні суспільно-політичні теми, про літературу, філософію, релігію, про устроєві та міжнародно-політичні проблеми. Зокрема доля неросійських народів в СРСР стоїть на першому місці в таких розмовах між їхніми представниками у в'язницях і в таборах».

Таким чином спільна боротьба українських та єврейських дисидентів впливала на порозуміння українців та євреїв у діаспорах в США, Канаді та Австралії. Після багатьох десятиріч недовіри діаспори зробили нарешті перші кроки назустріч одна другій.

Гельсінські групи та участь в їхній роботі українських та єврейських дисидентів

Новий імпульс співпраця між дисидентами різного етнічного походження отримала у другій половині 70-х років під час виникнення Гельсінського процесу, що став новим якісним етапом дисидентського руху.

Найважливішими чинниками та наслідками цього процесу були:

1. Відкритість та легальність діяльності, наскільки вона була тоді можливою, що привернули до нього інтелігенцію та національно свідомих громадян.
2. Можливість вбудувати національно-демократичні рухи у контекст загальносвітового процесу боротьби за права людини.
3. Привернення міжнародної уваги до системних порушень прав людини в СРСР.
4. Кооперація у спільній боротьбі дисидентів різного етнічного походження, релігійного спрямування, ідеологічних вимірів.
5. Західні правозахисники та уряди заспокоїлися щодо активної діяльності націоналістів, побачивши, що вони

у різних республіках зацентрували свою діяльність на правозахисті.

Участь євреїв у Гельсінських групах

Москва, 12 травня 1976 р.

Перший склад МГТ: Юрій Орлов, Людмила Алексєєва, Михайло Бернштам, Олена Боннер, Олександр Гінзбург, Петро Григоренко, Олександр Корчак, Мальва Ланда, Анатолій Марченко, Віталій Рубін, Анатолій Щаранський.

З лютого 1977 року членів Гельсінських груп, в тому числі МГТ, почали піддавати арештам. Було заарештовано Юрія Орлова, Олександра Гінзбурга, Анатолія Щаранського і Мальву Ланду. Людмила Алексєєва, Петро Григоренко та Віталій Рубін були змушені емігрувати в 1976–1977 рр.

У 1978–1982 рр. МГТ, попри тиск, продовжувала працювати. До тих, хто залишився на волі в СРСР, приєдналися Володимир Слепак, Юрій Мнюх, Наум Мейман, Тетяна Осипова*, Іван Ковальов, Віктор Некипелов, Софія Каллістратова, Юрій Ярим-Агаєв, Леонард Терновський, Фелікс Серебров. Арешти, репресії, заслання і вироки щодо членів групи тривали. В цілому за вироками радянських судів всі члени МГТ разом узяті мали відбутися понад 60 років таборів і 40 років заслання**.

До кінця 1981 року на волі в СРСР лишилося тільки троє членів МГТ – Олена Боннер, Софія Каллістратова і Наум Мейман. У грудні 1981 року було порушено кримінальну справу проти Софії Каллістратової, а 6 вересня 1982 року їй було висунуто обвинувачення за частиною 1 статті 190 КК РРФСР – «систематичне поширення в усній формі наперед неправдивих вигадок, що ганьблять радянський державний і суспільний лад», засноване на документах, вилучених під час обшуків. У такій ситуації 6 вересня 1982 року члени гру-

* Глузман С. Рисунки по памяти, или воспоминания отсидента. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. 400 с.

** Зустріч в Києві з Йосефом Менделевичем // Форум націй: газ. 2012. № 6 (121). Червень. URL: <http://www.forumn.kiev.ua/newspaper/archive/121/zustrich-v-kyyyevi-z-iosefom-mendelevychem.html> (дата звернення: 20.04.2026).

пи заявили про припинення діяльності МГГ з огляду на її неможливості в умовах репресій, що посилювалися*.

Київ, 9 листопада 1976 р.

Руденко Микола Данилович (керівник групи), Бердник Олександр Павлович, Григоренко Петро Григорович, Кандиба Іван Олексійович, Лук'яненко Левко Григорович, Мешко Оксана Яківна, Матусевич Микола Іванович, Маринович Мирослав Франкович, Строката Ніна Антонівна, Тихий Олексій Іванович.

У другому складі після арештів першого складу групи – Ольга Гейко, Микола Горбаль, Володимир Малінкович, Йосиф Зісельс.

Вільнюс, 26 листопада 1976 р.

Кароліс Гаруцкас, Ейтан Фінкельштейн, Она Лукаускайте-Пошкене, Вікторас Пяткус й Томас Венцлова.

Тбілісі, 1 січня 1977 р.

З. Гамсахурдіа, Р. Рчіладзе, М. Костава, брати Гольдштейни (Ісай та Григорій).

Єреван, квітень 1977 р.

До групи увійшли: економіст Едуард Арутюнян (1926), він став керівником групи; студент політехнічного інституту Самвел Осян та Роберт Назарян (1948) – фізик і диякон вірменської православної церкви. Пізніше до ВГГ увійшли робітники – Шаген Арутюнян (один із засновників НОП) та Амбарцум Хлгатын.

За всієї співпраці та взаємодопомоги відносини між різними групами Гельсінського процесу не можна вважати ідеальними. Насамперед це стосується відносин між московськими дисидентами та дисидентами із національних республік. Співчуття – так, допомога – так, але справжнього

* Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Москва: Моск. Хельсинк. группа, 2012. 384 с.

розуміння проблем національно-визвольної боротьби проти комуністичної імперії не було, та й досі нема. «Давайте будувати разом демократичний Радянський Союз» – така формула домінувала у відносинах московських та київських дисидентів. За понад десять років правду українських, литовських, вірменських дисидентів було доведено – тільки розпад імперії дає можливість розвитку всім народам імперії, зокрема євреям.

Ось що пише про УТГ досить зверхньо Людмила Алексєєва в книзі «История инакомыслия в СССР»*:

«...3 перших слів першого меморандуму Української Гельсінської групи йдеться про геноцид та етноцид на Україні... Вона (Група) повністю зосередилася на українській національній проблемі... Про це свідчить не тільки програмний документ, а й наступні документи Групи... Всі вони присвячені загальним та окремим аспектам національної проблеми.

На відміну від інших Гельсінських груп, Українська зовсім не відкликала на релігійні переслідування, хоч в Україні ця проблема є не менш гострою, ніж в інших республіках... Нема в цих документах і згадок про проблеми єврейського руху за від'їзд в Ізраїль, хоча десятки тисяч євреїв на Україні домагаються дозволу на виїзд, і багато з них піддаються у зв'язку з тим дискримінації».

Не випадково актуальним був і, на жаль, залишається відомий вислів: російська демократія закінчується там, де починається українське питання.

Сьогодення

Після розвалу комуністичної імперії дисиденти опинилися у різних країнах, але майже всі без винятку включилися в громадянські та політичні процеси в своїх країнах. Більшість єврейських дисидентів, насамперед сіоністи, виїхали до Ізраїлю, деякі з них стали депутатами кнесету та членами урядів Ізраїлю (Віктор Браїловський, Натан Щаранський,

* Там само.

Юлій Едельштейн). Ціла група українських дисидентів стала депутатами Верховної Ради (Микола Горбаль, Богдан Ребрик, Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновол, Ірина Калинець, Степан Хмара, Михайло та Богдан Горині, Олесь Шевченко, Левко Горохівський, Генрих Алтунян).

Про подальшу активність єврейських дисидентів вже в Ізраїлі свідчить діяльність заснованого Яковом Сусленським ще 1979 року Громадського комітету єврейсько-української співпраці. Однією з перших акцій (1980) Комітету була вимога «...справедливості: надати звання Праведника світу Митрополитові Шептицькому»*. Її підписали голова комітету Олександр Фельдман, організаційний секретар Яків Сусленський, члени: Рейза Палатник, Юрій Мілославський, Ізраїль Клейнер, Мойсей Фішбейн, Шльомо Дрезнер, Михаїл Хейфец.

Декілька єврейських дисидентів, які ніколи не намагалися виїхати в Ізраїль чи в США, залишилися жити в Україні (Семен Глузман, Леонід Мілявський, Йосиф Зісельс). Вони не стали депутатами парламенту, але беруть активну участь у розбудові громадянського суспільства та продовжують підтримувати дружні стосунки з українськими дисидентами, аби разом розбудовувати нову Україну. Контакти між українськими дисидентами та сіоністами стали дуже рідкими, активізуються лише під час рідких відвідувань українцями Ізраїлю чи сіоністами України.

Недомовленість

Відтворюючи численні картини знайомств, дружби та спільної боротьби, чи не ідеалізую я стан українсько-єврейських відносин у дисидентські часи? Майже всі згадують початкові негативні стереотипи однієї групи щодо іншої. Описують поступове розмивання чи навіть руйнацію стереотипів після знайомства.

** Вимагають справедливості: надати звання Праведника світу Митрополитові Шептицькому // Патріярхат: реліг.-сусп. журн. 2016. 21 квіт. URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/vymahayut-spravedlyvosty-nadaty-zvannya-pravednyka-svitu-mytropolytovi-sheptytskomu/> (дата звернення: 20.07.2026).*

Чи залишаються зрештою якісь недовомовленості? Прямо про це ніхто не згадує, але опосередковано за різними спогадами та поведінкою деяких дисидентів після звільнення можна припустити, що в житті все відбувається не ідеально, а реально. Певний аналіз українсько-єврейських відносин я зустрів лише у спогадах Михайла Хейфеца, але опосередковану інформацію про деякі непорозуміння можна зустріти у спогадах Йосефа Менделевича, Габріеля Суперфіна, Мирослава Мариновича, у деяких виступах вже у новітні часи у Левка Лук'яненка, Ігоря та Ірини Калинців, Анатолія Лупиноса.

Великою драмою для Якова Сусленського було відкриття про нові неприємні антисемітські риси у виступах свого табірнього друга Левка Лук'яненка. Яків, який віддав після зони та еміграції 26 років товариству «Україна-Ізраїль» так і не зміг досягнути цього нового та неприємного для нього образу Левка.

Українці і в ув'язненні, і на волі були більшістю, а євреї – меншиною. Українці боролися за свою національну державу і наражалися на жорстокі репресії з боку комуністичної імперії, а у євреїв вже була держава і репресії проти них імперія вела передусім через їхнє бажання полишити її й приєднатися до своєї держави. Все це створювало певну асиметрію у відносинах, яку не так легко відчуту та побачити, бо на тлі спільної боротьби вона не виглядає значною.

Ось як намагався аналізувати цю ситуацію Михайло Хейфец*:

«...Євреї, за всієї їхньої зовнішньої реакції на будь-яку світову ідею, монологічний за характером народ. Вони мають здатність так захоплюватися створеним їхньою уявою світом, власними ідеями та міркуваннями, що, буває, не помічають навколишніх об'єктів та й суб'єктів. Ця властивість самопоглинання власним внутрішнім світом допомагала, мабуть, вистояти цьому згустку людей у вигляді особливої спільноти, що не зливається ні з ким впродовж двох тисячоліть вигнання – ситуація майже унікальна в людській історії!

* Хейфец М. Украинские силуэты. Харьков: Фолио; ХПГ, 2000. 288 с.

Але ця ж властивість національного характеру, яка надавала йому такої потужної стійкості, – коли розмовляють, не слухаючи співрозмовника, коли спілкуються, а водночас не помічають об'єкта спілкування, коли живуть поруч, торгують, вітаються, жартують із сусідом і водночас існують на іншій планеті, іншій, що не пересікається із сусідом, площині життя, – думається, ця властивість, передовсім викликала той стрижневий антисемітизм всіх племен і народів, який тінню супроводжував єврейську громаду в будь-яких її мандрах.

Цей ліричний відступ про євреїв знадобився мені ось для чого: як євреї я володію, природно, якостями свого народу. І тому, відчуваючи на перших порах тонку, але цілком відчутну кригу, яку проклав між нами Стус, я навіть не замислювався над справжньою причиною цієї ввічливої відстороненості. Припускав, що аристократичний холодок – або звичайна манера спілкування Василя, або я сам чимось йому неприємний.

І тільки під час розмови про статті Померанця і Гуревича зрозумів: Василь цурався не мене особисто, але побоювався в мені універсалістського єврейського початку. Між таким початком і собою він поклав невидиму, але непроникну стінку. Чи не тому, що він – неодмінний, початковий ворог універсалізму, зовсім не національно-замкнута, національно-обмежена людина, але в наш час універсалізм здавався йому центральною небезпекою, що загрожувала духовному існуванню його народу. А євреї в його очах були носіями універсалізму – навіть найкращі. Ось дві його розповіді, що запам'яталися мені в таборі:

– Під слідством я сидів в одній камері з Семеном Глузманом. Зовсім молодий психіатр, хлопчик, з чубчиком і таки-ми ось, – він показав, – пухкими губами. Зробив блискучу експертизу по Григоренку. Олена Боннер, коли його вперше побачила, не повірила, що це він: «Такий молодий, і зробив таку роботу» ...Отримав 12 років і здивовано казав мені: «Адже це майже стільки, скільки існує моя свідомість». Один з найкращих людей, яких я зустрів у житті. І можеш уяви-

ти моє самопочуття: чудова людина, дисидент, який пішов у в'язницю, народився і виріс в Києві, жив у нас всі роки, а в гебістській в'язниці я мушу, – тут Василь приклав руку до грудей, немов серце прихопило, – розмовляти з ним по-російськи...

Друга розповідь:

– Ти не зустрічав на зоні Бергера? Єврей, ленінградський поет. Сів у справі гуртка Брауна.

– Ні. Він ще до мене пішов на заслання.

– Дивний... В Ізраїль їхати відмовляється. Я, мовляв, російський поет, пов'язаний з російською мовою, російською культурою. В Ізраїлі для мене все чуже. – Василь зробив довгу паузу. – Доводить, доводить... Не розумію, нащо потрібно логічно обґрунтовувати, любиш ти свою матір чи ні.

І обрізав неприємну йому розмову про Бергера.

Чому ж Василь спочатку думав, що я належу до людей, для яких любов до матері – є предметом логічних вправ? Я думав про це на зоні.

Мужні і незламні люди, українці все ж таки були переможеними. Нехай тимчасово, але поки тріумфували вороги, «свині, задніми ногами відштовхували один одного від годівниці», як висловився один раз Стус. Поразка в національній битві створювала навколо них поле трагедії, поле підвищеної чутливості до всього, що зачіпає національний нерв душі. Моє спокійне ставлення до власних національних справ сприймалося Стусом як байдужість до них і, отже, як духовна ущербність.

Насправді все виявилось іншим. Євреї в зоні просто відчували себе переможцями. Військовополоненими, захопленими армією, яка тим не менш вже зазнала поразки. Ізраїль не просто існував (що само по собі теж перемога): що ще важливіше для відчуттів радянського зека-єврея, він щомісяця бив і бив радянську імперію. Звичайно, не під дих – на жаль! – а тільки клацав її по носу, але як це було приємно!

Це створювало в моїй душі особливу, не зрозумілу Стусові налаштованість національного спокою: ми, євреї, в цей час

намагалися не хворіти національно. На очах зникала (по-різному у різних людей, звичайно) звична зі сталінських часів, напружена підозрілість до «чужинців», нервова вразливість до кожного закиду, критичного зауваження. Звичайно, тривав процес, а результат ще смутно позначався, але загальний його напрям був безперечно ясним.

І навпаки, у переможених українців національний біль ставав центром світовідчуття. І тому, мабуть, аж до етапу на 19-ту зону в серпні 1976, я, людина, що зовсім не схильна підкреслювати своє єврейство і така, що розмірковує про Ізраїль з педальованою об'єктивністю, здавалася Василю Стусу товаришем за стражданнями, за боротьбою, але не за душею.

Принаймні мені так здавалося.

З моєї недавньої розмови з Габрієлем Суперфіном:

«...У таборі було трохи важко. Тому що була якась недовмвленість, напруженість. Але вона йшла від мене самого. Тому що в середовищі «своїх» не треба напружуватися, стежити за своєю коректністю (аби випадково нетактовно не образити). Було (та й зараз буває) відчуття, що в кожному національному середовищі є щось, що не відкривається в присутності «чужого». Але напруження в зоні з молодими українцями – і з Антонюком, Пронюком, Світличним не було. У камері важкувато було: обурювала одержимість Анатолія Здорового. Але єврейської теми (в сенсі антисемітизму) я просто не пам'ятаю. А коли українці були національно орієнтовані, то до сіоністів вони ставилися як до товаришів у боротьбі (чи я був трохи іронічний до сіоністів, але особисто з ними мені було цілком родинно). Резюмуючи оціночно скажу: в таборі був дружній альянс демократів-українців і тих, що примикали до них західників-оунівців і підпільників 60-х, з євреями-сіоністами і євреями демократичного напрямку. Але мені з українцями, як і з німцями, як з естонцями, спілкуватися доводиться трохи напружено. Але це через мою таку внутрішню настороженість. Або через недоліки в знанні мови? ... Зрозуміло, за свідомістю це близькі мені

люди, абсолютна до них довіра і любов, співчуття. Але глибоко заховані емоції – страх зблизитися – зберігаються (до речі, у таких яскравих людей, як Антонюк та Іван Світличний, відчувався комплекс неповноцінності, мовляв, і Шевченко поет обмеженого змісту, і мова наша не настільки багата і гнучка, і що ми – провінція, а наша наука – історична – просто сором). Не можу позбутися досі відчуття, що повної відвертості в спілкуванні з українцями не було (це не підозра їх в антисемітизмі, а немов відчуття, що ми росіяни або русифіковані євреї не можемо зрозуміти до кінця їхнього болю, їхньої туги за батьківщиною, розділити їхню ненависть до окупантів тощо). Здавалося, що є теми, які можуть обговорюватися лише серед «своїх». Все одно, хто ці «свої» – росіяни, євреї, українці і т.п. Відчуття «некомфортності». Мені найлегше було серед напівєвреїв, при тому, що я безумовно за культурою росіянин».

Михайло Хейфец*:

«...Уникнувши небезпек асиміляції, націоналіст-інтелігент бачить в традиції символ чистоти. Але – з великою тонкістю зазначає (Франц) Фанон – виникає розрив між традицією і рівнем сучасного європейського розвитку такого інтелігента. І цей розрив породжує глибоко прихований комплекс національної неповноцінності. Інтелігент бачить недоліки свого народу, усвідомлює їх, але не може, не сміє про них сказати, побоюючись ненароком зганьбити, образити свій і без того ображений народ, його національне почуття.

Я спостерігав не раз цей парадокс, цей комплекс навіть у такого, на мій погляд, високоталановитої і по-справжньому, на вищому європейському рівні освіченої людини, як поет Василь Стус. Після читання «Літопису Самовидця» я сказав йому:

– Найбільше вражає мене автор. Це дуже хороша людина.

* Хейфец М. Мирное время. [Нарис «Русское поле»] // Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы: электрон. база данных / Сахаровский центр. URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=9138> (дата звернення: 20.08.2021).

Це людина рідкісного на той час серця: він шкодує жертви козацьких набігів, шкодує євреїв, поляків і своїх мужиків. І водночас він абсолютно не шкодує Україні. Розумієш, не українців, а України. Абсолютно спокійно, і навіть з симпатією, пише, як козаки запрошували іноземців на батьківщину – калмиків, татар, москвичів, турок. Як це поєднувалося – великодушність і гуманізм з такою дивною відсутністю патріотизму?

Василь довго сидів мовчки. Його красива, як у арабського скакуна чистих кровей, голова задумливо опущена в землю. Потім із зусиллям сказав:

– Я думаю, що це пов'язано не з його особистим характером, а з деякими рисами характеру мого народу. Але про це я б не хотів говорити з тобою, Міша».

Висновки:

1. Українські та єврейські дисиденти у 60–80-ті роки до того, як потрапити у в'язниці й табори майже не були знайомими, про інших вони могли лише дещо взнати з радіоголосів і самвидаву.
2. Комуністична репресивна система звела дисидентів різних національностей у місцях позбавлення волі, і лише там вони змогли познайомитися та зблизитися у намаганні пізнати один одного та разом чинити опір адміністрації та КГБ.
3. Тільки спілкування між українськими та єврейськими дисидентами в ув'язненні дозволило їм подолати існуючі стереотипи і закласти підґрунтя майбутнього співіснування їхніх народів як всередині країни, так і в міждержавному форматі.
4. У 60–80-ті роки спільна боротьба українських та єврейських дисидентів була мало відомою в Україні. У США та Канаді про неї знали більше, що сприяло певному подоланню бар'єрів між діаспорами, які перед тим ставилися одна до другої дуже насторожено.

5. Інформація про спільну боротьбу почала поширюватися Україною лише наприкінці існування советської влади та після здобуття незалежності, коли всі в'язні, що залишились живими, звільнилися з місць ув'язнення й почали виступати у пресі, брати активну участь у громадському та політичному житті.
6. Нині українські та єврейські дисиденти живуть переважно в різних країнах, де беруть активну участь у розбудові своїх країн та сприяють значною мірою налагодженню дружніх відносин між державами, але між собою майже не спілкуються у постійному форматі.
7. Ті поодинокі єврейські дисиденти, що залишилися в Україні, й надалі підтримують дружні стосунки з своїми українськими побратимами і разом сприяють позитивним перетворенням у країні.

Моя найщиріша подяка всім моїм колегам та в'язням-побратимам, хто надав мені допомогу в підготовці цієї доповіді:

Тетяні Хорунжій, Ірині Володарській, Галині Хараз, Михайлу Гольду, Святославу Бакісу, Мирославу Мариновичу, Богдану Ребрику, Василю Овсієнку, Семену Глузману, Миколі Горбалу, Габрієлю Суперфіну, Зоряну Попадоку, Олесю Шевченку, Анатолію Альтману.

«Українсько-єврейські взаємини – досвід політв'язнів»*

Табір – це життя. Вирване з буденного контексту, зовні од-
номанітне й розмірене, але – життя.

Буденне, романтизоване уявлення про політичний табір
як про місце, де зусиллями КДБ СРСР сконцентровані якісь
«лицарі без страху і догани», звісно ж, не мало нічого спіль-
ного з дійсністю. По-перше, як і за всіх часів, у період так
званого застою межа добра і зла, морального і аморального
проходила не через віконні ґрати чи паркан із колючим дро-
том. По-друге, КДБ відбирав клієнтів аж ніяк не за критерія-
ми бездоганної моральності... Геть різні шляхи вели людей
у політзони, геть не схожі один на одного люди щодня ви-
шикувалися в сірому одязі на плацу. Якби все було інакше,
як у слізливо-солодкому романі, не було б сенсу і в нашій
сьогоднішній спробі відтворити минуле. Бо романтичні ан-
гелоподібні герої є безстатевими, безконфліктними та безна-
ціональними.

Слід зауважити, що в заданій нам темі є певний сумнів-
ний відтінок: ми жили у світі, де національний фактор, як
не дивно, мав мінімальну знаковість, не він визначав наші
симпатії чи антипатії. Тому нам украй неприємно з усіх
національностей, які населяли брежнєвські політтабори,
виокремлювати лише дві: євреїв та українців.

* Проблеми українсько-єврейських відносин: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 7–9 червня 1991 р.): спец. вип. / Світ: часопис Народного Руху України. 1991, № 3–4, с. 42–23.

Переважання в кожній зоні представників українського етносу та відносно велика кількість там само євреїв дозволяє аналізувати міжнаціональні відносини серед них як репрезентативні для політзони загалом.

Політзона була певним етапом у біографії кожного зека, але формування кожного як особистості відбувалося, природно, до зони. При всій неповторності кожної конкретної біографії та особистості прибулих у політзони зеків у 70-ті роки можна типізувати таким чином.

Євреї. Усі без винятку – міські жителі, вік від 25 до 55 років, дві третини з вищою освітою. Причина арешту: та чи інша форма сіоністської діяльності (більшість), загальнодемократична діяльність (меншість), інше: спроба втечі за кордон, сфабриковане «співробітництво з іноземними спецслужбами» (одиниці). Вихідці з Молдавії, Росії, України. Усім своїм попереднім досвідом (зокрема й родинним – вихованням, інформацією з газет, численними чутками та специфічними анекдотами у своєму середовищі) орієнтовані на недовіру до будь-яких проявів українського національного відродження як таких, що імманентно загрожують агресивним антисемітизмом.

Українці. Більшість – сільські жителі. Вік від 18 до 65 років. З вищою освітою, як правило, лише правозахисники, заарештовані в 70-ті роки. Відносно велика група – «довгострочники», які відбувають 25-річне ув'язнення за національний опір радянській окупації Західної України (окрема група етнічних українців, підкреслено не орієнтована на національні цінності, – учасники карально-поліцейських акцій у підрозділах німецьких окупаційних формувань у період Другої світової війни).

Причинами арештів українців, як правило, були різні форми національно-визвольної боротьби в правозахисному русі на Україні. Початкове ставлення до євреїв у момент прибуття в табір різне: від різкого неприйняття, як ворогів України, русифікаторів і т.д. до найтолерантнішого.

Специфічно однозначні умови політтабору досить швид-

ко «розводили» зеків за трьома основними групами соціальної орієнтації (звісно, групи не були структуровані, не були і не могли бути формально організовані).

Перша група – нонконформісти. В'язні, які відкрито чинять опір системі і в умовах неволі, протестують проти свавілля та беззаконня табірної адміністрації і т.д. і т.п. Ці в'язні орієнтувалися на збереження своєї особистості, розплачуючись за це фізичним неблагополуччям (голодування протесту, карцер, позбавлення права закупівлі продуктів і т.п.). Склад цієї групи – десятки зеків. (Наприклад, при загальній кількості ув'язнених у зоні 389/35 у 180–200 осіб як активні нонконформісти проявляли себе 30–40 осіб. Це немало, якщо відняти німецьких колабораціоністів, німечинних старих «двадцятип'ятилітників» із бійців УПА та балтійських «лісових братів» і засуджених із числа «неповерненців».)

Друга група – конформісти. Таких людей, які однозначно «стали на шлях виправлення», аж до відкритої співпраці з адміністрацією табору, і які обрали, звісно ж, «не ідеї комунізму», а відносно благополуччя в таборі та мінімальні гарантії стерпного існування після нього, було небагато.

Третя група, також нечисленна – зеки, які не мали сміливості відкрито демонструвати нонконформізм, але й не стали послідовними конформістами (іншими словами, які зберегли ядро особистості, не опустили до зради своїх переконань, до таємної боротьби зі своїми товаришами у формі доносів).

Національний антагонізм найменше був виражений у першій групі зеків – нонконформістів. У зоні 389/35, ми маємо право стверджувати це, він просто був відсутній. У цій зоні десь із 1973 року виявилася руйнівною традиційна для політтаборів структура «національних сімей» та «національних авторитетів». Було досягнуто найвищого ступеня зняття національної сепарації – стало можливим відкрите критикування та моральний осуд того чи іншого «порушника інтересів активної групи зеків» людиною іншої національності.

Слід пам'ятати, що людський матеріал у політтабори над-

ходив не з якихось ідеальних оазисів «інтернаціонального раю». Люди, волею долі опинившись політв'язнями, пройшли весь джентльменський набір виховання в сім'ї, суспільстві, школі, який однозначно формує ксенофобію.

Слід також пам'ятати, що принцип «перевиховання засуджених» у політтаборах включав у себе й ґрунтовний елемент розпалювання національного антагонізму. Тут мали місце як відверті умовляння оперпрацівників КДБ у приватних бесідах (наприклад, «навіщо ви спілкуєтеся з цими бандерівцями, вони вас, євреїв, ненавидять», і «навіщо ви спілкуєтеся з цими жидами...»), так і спроби посіяти антагонізм за допомогою зеківської агентури. З урахуванням колишнього «вільного» життєвого досвіду та свідомого педагування оперативниками окремих випадків побутових або людських конфліктів між зеками різних національностей існували, безперечно, шанси на успіх політики «розділяй і володаруй».

Однак цього не відбувалося. Системі не вдавалося розпалити полум'я національної ворожнечі. Здавалося б, вельми відмінні і за життєвим досвідом, і за походженням, і за віком, і за освітою люди, формально не організовані в структуру, які не підпорядковувалися якимось владним імперативам (бо таких не було), являли собою аморфний, але тим не менш чудово функціонуючий соціальний організм, що письмовим словом і голодуваннями протесту протистояв величезній системі.

Чому ж так сталося? На наш погляд, в основі була орієнтованість кожного на суто моральні цінності, як правило, не оформлені в який-небудь політико-партійний «одяг». Суттєвим моментом була й цілком усвідомлена солідарність і взаємовиручка людей, які відчували лише в плечі іншого свій шанс вижити у страшному двобої із всесильною тоталітарною системою.

Притирка спільними акціями (страйками, голодуваннями і т.ін.), карцерами також знімала з людей суто національні установки, учила бачити під зовнішньою національною

знаковістю глибинні, основні людські якості, ніяк не пов'язані з національністю. Поступово взаємні симпатії переростали в гарячі дружні почуття, виявлялися спільні інтереси (філософія, література і т.д.). Особливо слід відзначити роль Івана Світличного, який зумів у зоні 389/35 непомітно сформувати інтернаціональний «Пен-клуб»; завдяки впливу Світличного успішно проявили себе на папері багато з тих, хто раніше й не думав про можливість участі в літературному процесі... Це були і вірмени, і українці, і євреї, і балтійці.

Досвід соціального (в т.ч. і національного) життя в жорстких умовах брежневських політтаборів доводить, що традиційна проблема настороженості між євреями та українцями має такі два рішення:

1. припинення державного антисемітизму й антиукраїнізму;
2. зміна менталітету населення, а саме поступове виховання громадян, орієнтованих не на квазіморальні цінності класу, громади і т.п., а на загальноприйняті, загальнолюдські моральні цінності.

Ми впевнені, що на особистісному рівні проблема міжнаціональних відносин є проблемою суто моральною.

«Єврейсько-українські взаємини в таборах і тюрмах СРСР»*

4 грудня 1970 року мого друга й однодумця Йосифа Мешенера та мене привезли до Мордовського табору ч. 17, замаскованого під пристойною назвою Установа ЖХ 385–17. Нас поселили у великій зоні 17-го табору. У віддалі 300 метрів від неї розташована мала зона того ж 17-го табору, зв'язок з якою встановлено з балькону житлового корпусу за допомогою абетки Морзе.

У цьому таборі ми мали відбувати наше покарання.

5 грудня, в День конституції, на роботу нас не виводили. Це був день знайомств і балачок. 6 грудня для нас почалися будні таборового життя. Нас, колишніх учителів, післали на будівництво (комунізму), вручивши нам потрібний інвентар: лом, лопату й тачку. До наших обов'язків належало безупинно постачати будівельникам пісок, який був у віддалі 40 метрів від будівництва. Але щоб докопатися до піску, треба було пробити ломом товстий шар замерзлої землі. Нам обидвом майже ніколи не доводилось у житті важко фізично працювати. Крім того, після майже однорічного ув'язнення у слідчій тюрмі ми були виснажені і знесилені. Ясно, що ми невдовзі захекались і висолопили язики.

До нас навперемінку підходили в'язні-інваліди. В той час інвалідів другої групи не змушували працювати, і вони після сніданку тинялися по зоні. Перший підійшов Асатур Уна-

* Сусленський Я. Єврейсько-українські взаємини в таборах і тюрмах СРСР. Сучасність. 1979. Ч. 1 (217). С. 84–103.

нович Бабаян, колишній підполковник, засуджений разом з сином за вірменський націоналізм. Годі було зупинятися довго, щоб не привертати уваги наглядців. Потім підійшов один литовець і почав нас розпитувати, а також давати поради, як найефективніше працювати. Увесь час, коли він з нами розмовляв, якийсь дідуган з сивою широкою бородою нервово ходив туди й назад, трохи кульгаючи і спираючись на палицю. Як тільки литовець відійшов, дідуган хвацько підбіг до нас і сказав: «Будьте обережні з цією людиною. Він – стукач».

Ми познайомилися. Дідуган виявився не таким уже старим, йому було ледве 47 років. Він називався Петро Андрійович Самофал, а на таборове прізвисько Князь, – бувалий і поважний в'язень, за плечима якого залишилося 25 років ув'язнення. Я поцікавився, чи не знав він мого двоюрідного брата Вольфа Ришалья, який відбув (за Сталіна, за Хрущова і за Брежнєва) три строки ув'язнення за сіонізм. Він радісно скрикнув: «Та як же! Ми були кенти». Ім'я брата стало для мене мандатом на його довір'я до мене. Петро Андрійович порадив нам не перепрацьовуватися: «За часів Сталіна я був на Печорі. Будували залізницю. Я унікав роботи і мені видавали меншу пайку. Ті, які виконували і діставали 800 грамів хліба, давно вже під шпалами лежать. А я діставав 400 грамів і ось все ще живу. Не перепрацьовуйтеся, хлопці».

Він відійшов, походив трохи осторонь і знову підійшов та показав зім'ятий шматок таборової газети: «Ось стаття про мене «Самофал-дармоїд». Виявляється і в таборі дармоїди водяться, не тільки там на волі. Критикували мене за ухилення від «корисної трудової діяльності», а мені на це начхати. Мені треба здоров'я зберегти. Вони мене мають за дурня, тому й другий ступень інвалідности дали. Ну й хай! А я свій розум маю. Під будь-якого дурня підшиюсь, аби тільки на них не працювати. Я ось навмисне до половини червня ховаюся від сонця, аж поки не перейде медична комісія. Подивляться на моє тіло: воно біле, як полотно, туберкульозником вважають. А наприкінці літа в таборі немає більш

засмаленого від мене. Тож ви не перевтомлюйтеся». І знову пошкутильгав від нас. А за десять хвилин, оглядаючись на всі боки, підійшов до мене, скоренько всунув у кишеню дві моркви і пішов далі. Пізніше він не раз роздобував на кухні городину, потайки тикав її мені в руку.

Для тих, яким ніколи не доводилося жити в таких особливих умовах, де обмежене все потрібне для життєздатності людини, важко зрозуміти значення таких, здавалося б, маленьких виявів уваги і турботи, які виявив мені Петро Андрійович і які зв'язали мене з ним нерозривними вузами дружби.

Тоді в 17-му таборі було шість і пів єврея: один – Шимон Грилюс у малій зоні і п'ять з половиною, крім мене і Мешенера: Юда Коган, Анатолій Бергер, Борис Шількрот і пів'єрей Олег Фролов – у великій.

Шимон Грилюс – тоді ще молодий хлопець – відзначався товариською, жвавою і активною вдачею. Він переходив стадію формування свого світогляду. Товаришував з багатьма, цікавився різними людьми, між ними й українцями. Особливу пошану він відчував до Михайла Сороки, який помер у 1971 році на 21-му році ув'язнення. Але міцніша дружба зв'язувала Шимона Грилюса з латишами, литовцями і вірменами.

У великій зоні найбільш кольторитною постаттю між євреями був Юда Коган. За неповних 50 літ свого життя він пережив чимало гірких років. У 1939 році він опиняється під радянською окупацією, у 1941 році – під німецькою, його батьків убили по-звірськи, він сам чудом урятувався. Потім прийшли роки партизанської війни і служби в радянській армії. За допомогу польським євреям йому загрожує воєнний трибунал і він утікає до Західньої Німеччини, де організує загін із колишніх в'язнів концтаборів і через Австрію й Італію перебирається з ними до Палестини, щоб включитися у національно-визвольну війну єврейського народу. Як бойовий учасник Пальмаха він відстоює в 1948 році незалежність молодого ізраїльського держави. Після війни – роки поневірянь, злиднів, безробіття. Потім усе потрохи влашту-

валося. І коли доля почала йому безтурботно всміхатися, понесло його в 1963 році відвідати брата, якого він випадково віднайшов у СРСР після 17-річних розшуків. Невдовзі після зустрічі Юду заарештували в Києві і засудили на 10 років за зраду батьківщини. Сім років він відбув у 5-й зоні в Мордовії, де в'язнять чужинців. Сім років тупоголові вислужники режиму не вбачали суперечности в тому, що не можна судити за зраду радянської батьківщини людину, яку вони визнають громадянином іншої держави. У 1970 році вони схаменились і перевезли Юду з чужинецької зони до 17-го табору, до зони для громадян СРСР.

Коли при кінці 1970 року стався аналогічний випадок з громадянином Великобританії Миколою Олександровичем Будуляком-Шаригіном, українцем з роду, то рипучий іржавий механізм радянської системи перш пішов за інерцією і завіз його до 5-го табору, але, потримавши його там тиждень в ізоляторі, адміністрація не випустила його до зони, а перевезла до 3-го табору для політв'язнів СРСР.

У зоні для чужинців (у таборі ч. 5) Юда Коган заприятелював з доктором Володимиром Горбовим, видатною постаттю українського національно-визвольного руху. Взаємини між ними були справді зворушливі. Я чув не одну розповідь Юди Когана про доктора Горбового. Він говорив про нього з великим захопленням і глибокою пошаною. Юда схиляв голову перед його великою освітою, знанням багатьох мов; його державним і громадським становищем у минулому; цінив його людські якості. Доктор Горбовий писав поезії кількома мовами. Деякі з них Юда переклав з німецької або української мов на ідиш і висилав у листах до дружини до Ізраїлю. Я мав теж нагоду читати листи доктора Горбового, писані до Юди в Ізраїль. Це вже було після їхнього звільнення. Ці листи насичені душевним теплом і симпатією до таборового друга. Вони починаються словами: «Дорогий мій сину і друже!», або «Дорогий мій супутнику химерної долі!».

Мабуть, приязнь цих двох людей може стати символом взаємин між нашими народами під сучасну пору.

Довгі століття неволі українського народу, розпорошення великої частини українців по безмежних диких просторах Росії – від Північного Кавказу до Сахаліну – і по всьому світі, пекуча туга за волею в незалежній Україні зблизили взаєморозуміння євреїв і українців і, ставши основою нових стосунків між нашими народами, можуть відкрити нову сторінку наших взаємозв'язків. А втім конечність таких взаємин розуміли кращі представники обидвох народів і в минулому – перший між ними видатний український суспільний діяч демократ М. П. Драгоманов.

Але те, що є цілком ясне передовим представникам наших народів, на жаль, не є переконанням усієї маси населення, яка живе в полоні старих уявлень і пересудів.

У Юди Когана плутанина почувань щодо українців. Він може однаково захопитися зустрічами з щирими приятелями-українцями, як і скипіти обуренням, згадавши про нищення євреїв українцями, які співпрацювали під час війни з фашистами. Але тому, що він з природи добра людина, він проти розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

Анатолій Бергер був дуже високої думки про себе, зараховував себе до числа великих російських поетів: увесь вільний від роботи час присвячував самоосвіті; мало контактував з людьми; ні з ким не втримував близьких стосунків; жив за точно визначеним розкладом. Він не включався в таборове життя і до кінця ув'язнення залишився в таборі чужою одиницею, що недоладно опинилася в ньому через недоладну систему, яка його туди посадила.

Олег Фролов і Борис Шількрот, в той час марксистидемократи, здавали собі ясно справу проти кого і чому борються, але не мали точного уявлення за що. Радянський соціалізм вони розглядали як форму державного капіталізму і передбачали переможну соціалістичну революцію. Вони приятелювали з Борисом Івановичем Бульбинським, українцем, вельми своєрідною людиною. Уродженець Волині, він, мавши 10 років, пішов з батьком у партизани, його батько очолював єдиний на тій території партизанський

більшовицький загін. Тоді-то сформувався і закріпився світогляд Бориса Івановича. Через свою безкомпромісовість і рішучість він двічі опинявся на лаві підсудних і за свою вірність більшовизмові 20-х років цей небезпечний дивак перебував у в'язненні 15 років. Євреї в свідомості Бульбинського асоціюються з творцями російської революції, і усунення їх з відповідальних державних постів doprowadило до сумних наслідків – сталінсько-хрущовських викривлень. Зацікавлення до людей Бульбинський ніколи не втрачав. У нього міцний імунітет проти вірусу антисемітизму. Серед в'язнів-євреїв він мав декілька кумирів, до яких мав абсолютне довір'я. З ними він розважав душу, говорив їм про свої ідеї і задуми. Учителю за освітою, він чудово знав історію України і міг назвати поіменно всіх учасників антирадянських рухів починаючи з повоєнних років.

Випереджуючи події, скажу, що хоч минуло вже більше як п'ять років від часу його звільнення, радянська влада не перестає карати його – він не може працювати за фахом і змушений працювати вантажником на цегляному заводі в м. Острозі Рівненської області.

4 грудня, як тільки ми прибули до зони, Бульбинський, навіть не давши нам застелити собі ліжка, взяв нас в обробку. Його, а теж декого з нетерпеливої молоді цікавила наша платформа. Вислухавши наше політичне кредо і визначивши його як марксизм духу, він уважав нас цілком окремою, досі небувалою групою в таборах. Пізніше він мені признався, що під моїм впливом почав надавати більшого значення моральному аспектові в теорії комунізму, і твердив, що було б непогано повчитися в єврейських пророків і мудреців.

Українці становлять найбільший відсоток між політичними в'язнями СРСР. Це люди різних поколінь і політичних переконань. Здебільшого – націоналісти. Чергування поколінь в'язнів свідчить про незламність ідеї самостійної України.

Особливу симпатію я відчував до двох націоналістів різних поколінь: до вусатого весельчака Івана Ільчука й упер-

того шукача правди Миколи Григоровича Коца. Іван Ільчук впливав на оточення підбадьорливо. Він любив дискутувати про всесвіт і ревно відстоював релігійне уявлення про світ. Микола Коц звертав на себе увагу непорушною спокійністю, не переважував себе роботою у швейній майстерні, сперечався з таборовою адміністрацією і вперто не ставав на шлях виправлення. Микола знав багато прикладів і статистичних даних, які характеризували положення українців в СРСР, політику їх русифікації і національного гноблення. Коли я відчував утому від марних сподівань, я йшов до Івана Ільчука на розраду. Іван дуже цікаво розповідав, як він пустив під укїс вагон з чекістами, готуючись до замаху на життя міністра зовнішніх справ, як йому пощастило потрапити під суд у той короткий проміжок часу, коли в СРСР була знесена кара смерті. Кару смерті встановили за місяць після його суду. Коли Іван був уже в «судженці» і чекав на етап, його викликав слідчий і в жартівливому тоні намагався вирвати в нього зізнання про ще одне вбивство. «Чи 49, чи 50, все одно, – переконував слідчий. – Ти своє дістав. А виявиться пізніше – буде гірше». Але Іван не був прихильником круглих цифр, магічне число 49 цілком його задовольняло, тим більше, що всі пущені під укїс були чекістами. З Іваном Ільчуком мені довелося стрінутися ще раз, рік пізніше, в лікарні, де він працював у хірургічному відділенні. Це було незадовго перед його звільненням. Він трохи хвилювався. Устійнена обстановка змінялася. А в довгострокових в'язнів це завжди викликає неспокій.

У січні 1972 року закінчився строк ув'язнення Петра Самофала. Я був уже в іншій зоні, і мені переказали прохання Петра Андрійовича. Незадовго до звільнення його повезли на лікарську комісію до Зубова-Полянська. Там лікарів намовляли визнати Самофала неосудним і примістити його у психіатричній лікарні закритого типу. Один лікар встав і демонстративно вийшов, обурений, заявивши, що не бажає бути співучасником злочину. Кагебісти ж намагалися запобіжною ізоляцією відвернути Самофала від відчайдушного

кроку, який, на їхню думку, він був спосібний учинити. Любов до України, помножена на непохитну мораль і бунтівничу душу, могла спричинити небажані клопоти кагебістам, і вони заздалегідь убезпечилися. За 27 років ув'язнення Петро Андрійович так і не спізнав усієї жорстокости радянської влади. Він обманював її наївно, а вона його замкнула наглухо, замурувала живим. Петро Андрійович просив мене про допомогу. Я написав декілька заяв, які залишилися без відповіді. Незабаром сліди за ним затерлися. Я перебував ще після того 5 років в ув'язненні. Де ти, мій далекий товаришу? Живий ще? Чи по-давнішому вихоплюється клекотом із твоїх грудей пісня-стогін про любов тобі Україну?

Взаємовідносини між євреями і українцями в таборах і в'язницях для політв'язнів СРСР я поділив би на два періоди: *до* і *після* прибуття до таборів великої групи сіоністів, засуджених у 1970–71 роках на процесах у Ленінграді, Ризі і Кишиневі.

У перший період національне питання грало другорядну роль, даючи пріоритет людському чинникові, психологічному поєднанню людей, їх особистим симпатіям і антипатіям.

У другому періоді домінантними стали взаємовідносини між національними групами, між земляками, їхні спільні дії проти сваволі адміністрації і принизливої ситуації політв'язнів, а теж участь в інших політичних акціях підтримки і протесту.

У червні 1971 року мене перевезли до 3-го табору того ж управління Дубровлагу, на станції Барашево. Там коло моїх українських друзів поширилося і характер зв'язків з ними змінився.

У новій зоні моїм першим знайомим був Віталій Синигівський. Ми скоро заприятельнулись і стали нерозлучними. Віталій корисно впливав на мене своїм спокоєм і людяністю. Він був глибоко віруючою людиною, точніше, став таким у таборі. Віталій народився в родині запеклого комуніста, і до часу свого повноліття йому були чужі всі інші погляди. Після розкриття культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС він щораз

частіше почав пригадуватися над суттю радянської дійсності і не міг знайти відповіді на багато питань. В кінці зрозумів, що в Росії він не знайде відповіді на хвилюючі його питання і в 1963 році дістався до посольства США та попросив дати йому політичний азиль. Йому відмовили. Після відвідин у посольстві його арештували і засудили на 10 років. У таборі він знайшов те, до чого підсвідомо прагнув. Він став віруючим, баптистом-реформістом, його неспокійна душа знайшла врешті спочинок і заспокоєння. Життя його виповнилося змістом.

Віталій Васильович Синигівський познайомив мене з іншим Віталієм Васильовичем – Калиниченком. Під час нашого знайомства Калиниченко оглядався на всі боки, ненавчестурбований зустрічню. Синигівський пояснив мені потім дивну поведінку Калиниченка тим, що він чекає «помилювання». Калиниченко якраз тоді відбув половину строку і сподівався, що його помилують. Тому він поводився бездоганно (з погляду кагебістів і таборової адміністрації): виконував норму виробітку, публічно покаювся за dokonаний злочин – спробу перейти кордон у Фінляндії, нічим не порушував режиму, не спілкувався з антирадянщиками і націоналістами, одне слово, був, як кажуть англійці, «model prisoner», справжній ангел у людському тілі. Такий пуризм був не властивий Калиниченковій сутності, його імпульсивний і експресивний вдачі. Відчувалося, що таке вимушене відокремлення коштувало йому неймовірних зусиль, силювання себе самого. Але табір йому надокучив і дуже хотілося побачити хвору матір. Звичайно, що через таку поведінку Калиниченко не мав довір'я у порядних людей.

Познайомив мене Синигівський ще з одним українцем, з яким довелося мені не одну миску каші з'їсти і в таборі, і у Вдадівській тюрмі, – з Миколою Олександровичем Будуляком-Шаригіном. У тюрмі наше знайомство перейшло в міцну приязнь, і я тепер дуже нетерпеливо чекаю на його звільнення у вересні: після 10-річного ув'язнення і повернення додому, до Англії, якої він є громадянином.

За рекомендацією Петра Самофала я познайомився з надзвичайним українцем, який хотів сам себе спалити, – Миколою Олександровичем Береславським. Він здобув пошану всіх українців і до часу приїзду до зони Левка Григоровича Лук'яненка вважався найбільшим авторитетом між своїми земляками. Миколу Олександровича звільнили в серпні 1971 року. Моє знайомство з ним було коротке, але враження залишилося незабутнє.

У 3-му таборі я зблизився з багатьма українцями: Славою Гасюком, Владом Василиком, Андрієм Туриком, Курчиком, Іваном Покровським, Йосипом Нагребним, Миколою Нездійминогою та іншими.

Пам'ятаю, як відбулися проводи Слави Гасюка «на волю». Слава Гасюк відбув другий строк (12 років) і десь у кінці 1971 року чи з початком 1972 року його звільнили. У «чайхані» (підвал з плитою для варення їжі) зібралася українська громада. Запросили теж єврейську громаду. Іван Покровський звернувся до Слави з напутнім словом. Він побажав йому щастя у Великій зоні (в розумінні політв'язнів – СРСР суцільний концтабір, тюрма народів). Перепліталися почуття радості і смутку. Чай і кава пили річкою, на столах стояли миски з цукерками і дешевим печивом.

Але найбільш хвилююча була моя зустріч з Левком Григоровичем Лук'яненком, з яким познайомив мене М. О. Будуляк-Шаригін. Коли я стараюся пригадати, які політв'язні мали на мене визначальний вплив, то перед мною виступає п'ять яскравих прізвищ: єврей Едвард Кузнецов, українець Левко Лук'яненко, росіянин Владімір Буковський, литовець Балис Гаяускас і латиш Гунар Роде.

Улітку 1971 року до мордовських таборів прибула велика група сіоністів. Їхня поява почала нову сторінку в історії радянських концтаборів. У 60-х роках усі півтори-дві тисячі політв'язнів у Мордовії жили в одному таборі – 7-му, згодом в 11-му. Жили вони там порізнено, колективних дій майже ніколи не провадили, не намагалися передавати інформації. Вважалося, що політично активним можна бути тільки

до першого арешту. А в таборі й після відбуття покарання майже ніхто не думав чинити опір режимові. Перший, який спробував передати інформацію «із заповідника імени Берії», був Валентин Мороз. Щоденними намаганнями це стало за Александра Гінзбурґа. Але щойно в 1971 році передавання інформації на Захід стало загальним явищем.

Сіоністи виявили вплив на інших євреїв, які попросилися з різними «ізмами» і одностайно перейшли на платформу сіонізму. Згуртовані і дружелюбні сіоністи заохочували й активізували інших бути прикладом єдності дії, опору, політичної активності навіть в умовах суворої ізоляції.

Правда, спочатку євреї хотіли жити цілком відокремлено. Але незабаром трапилася подія, яка показала, що без союзників нам буде погано. В їдальні за столом сидів Шломо Дрейзнер. За тим самим столом обідав молодий російський хлопець Пестов, профашистських поглядів. До нього підійшов його рідний брат і, побачивши його за одним столом з Дрейзнером, сказав: «Сядемо за другий стіл, тут жидом тхне». Після цього випадку ми вирішили зав'язати дружні взаємини з усіма порядними людьми, які були серед націоналістів і демократів. Мені доручили сконтактуватися з українцями і підтримувати з ними зв'язок. На наші національні свята ми запросили представників інших народів: Л. Лук'яненка, В. Синигівського, Сімаса Кудирку й інших.

Кагебісти подбали, щоб сіоністські групи були в усіх зонах (у 3-й, 10-й, 17-й великій і малій, 19-й і навіть у жіночій). Місцем узгодження і планування спільних акцій була лікарня. За рік мені пощастило потрапити туди тричі. Цілий ряд акцій ми провели разом з іншими групами. Чекісти якимось чином відчули небезпеку в тих спільних діях євреїв та українців і намагалися розбити наш союз. Коли ж це їм не вдалося, вони відмовляли від участі в акціях інші групи, заявляючи, що це «жидівсько-хахлацька витівка». На цю «полову», одначе, «клюнула» тільки антисемітськи настроєна російська група, за винятком справжніх демократів, які були ближчі до євреїв і націоналістів, як до чорносотенців-одноплемінців.

Після масових арештів представників української інтелігенції в січні 1972 року українські громади в таборах поповнилися політично активними людьми. Спільні виступи і протести набрали ще гострішого характеру.

У червні 1972 року в Пермській області створено два нові табори для політв'язнів. Постало нове вогнище опору тоталітарному режимові. З Молдавії перевезли туди щось із 500 політв'язнів. Уже в перших днях на новому місці в'язні 36-го табору виявили непокірність, відмовилися стригти бороди, виходити на роботу, нашивати нагрудні ярлики. Почалися протестні голодівки, появилися листівки, підготовлялася втеча великої групи, розгорілася кампанія скарг, з'явився саботаж на виробництві у відповідь на примусову роботу. Винуватцями дезорганізації роботи в таборі адміністрація вважала євреїв.

У 36-й зоні між мною і багатьма українцями склалися гарні стосунки. Крім моїх старих друзів і приятелів – Л. Лук'яненко, І. Покровського, В. Василика, Й. Нагребного, М. Нездійминого, Б. Бульбинського, А. Турика, М. Курчика, з якими я заприятелював ще в мордовських таборах, у 36-й зоні я зустрів багато українців, з якими, завдяки своїй толерантності, я встановив довірливі взаємини. Мало хто в таборі міг бути в згоді в такому ідеологічному діапазоні, як від Бульбинського до Синигівського, і бути з кожним з них близьким другом і приємним співрозмовником. Для світу, поділеного на ворогуючі угруповання, партії, класи, секти, нації, релігії, касти і т.п., така всеодність може видаватися безпринциповістю, а деякі охоронці святощів, духові чистоплюї були навіть схильні розцінювати її як нечисть. А я відкинув світоглядові й ідеологічні аспекти і скупчував увагу на моральній оцінці людей, поділивши їх на порядних і негідників. З українцями мене єднала спільна риса – емоційність. Точний розрахунок, часто ощадливість, як національні риси мого народу, мені цілком не притаманні. Пам'ятаю, як блискучий майстер у писанні скарг і заяв Михайло Макаренко (він же Гершкович) обурювався, читаючи заяви українців: «Суцільні емоції!» – а я «ловив кайф».

Ну хто був би в силі годинами слухати душевні звірення пана Кампова, або читати об'ємисту, ґрунтовну і наглядну скаргу Богдана Михайловича Чуйка, або згоджуватися з антиросійською концепцією пана Здорового, вислухавши десятки тенденційно підібраних вирізок і сотки цитат; або, постійно ризикуючи, провадити міжкамерне листування з Юрієм Шухевичем; або довго спостерігати святу чистоту Миколи Бондаря і не бентежитися його мовчазністю; або співчувати терпінням молодого Верника; або із захопленням слухати вірші Євгена Олександровича Сверстюка і Мельничука, а далі, насолоджуючись, цілими днями переписувати і «розповсюджувати» вірші Стуса, Калинця, Вінграновського, Симоненка, Холодного; або голубити душу Леоніда Педана, вихопивши з кримінального світу шматок дорогоцінного мармуру і вирізьбивши з нього Людину; або, або... до безко-нечности?

З ініціативи... (промовчимо поки що його ім'я) ухвалено відзначати щороку 5 вересня як День пам'яті жертв радянського режиму. Цей день він вибрав тому, що 5 вересня 1918 року радянська влада заснувала концтабори для противників радянської системи. Перший такий табір постав у Соловецькому монастирі.

Увечері 4 вересня 1972 року в 36-му таборі йшли старанні приготування. Треба було підшукати затишне місце, в якому можна б було перебути бодай одну годину, поки його віднайдуть таборові сторожі, які постійно нишпорили по зоні. Треба було приготувати конечні для ритуалу атрибути, а найважливіше людей, десятки людей – обережно, щоб не насторожити стукачів, інакше все провалилось би. Ніхто якось не звернув уваги, що напередодні хтось замурував вікна новозбудованої бібліотеки. Після заходу сонця, о 8-й годині в приміщенні бібліотеки зібралося 35–40 осіб. На підлозі на білому простирадлі була споруджена могила; на ній горіли свічки, які символізували 40 мільйонів невинних жертв радянського режиму. Усі, крім євреїв, стояли без шапок. Ініціатор відкрив церемонію. Перші підійшли до

могили православні. Слава Платонов прочитав молитву за вбитих і поставив свічку. Потім підійшли ми, євреї. Молитву виголосив Йосиф Менделевич. Нас змінили українці. Під час молитви вони стояли навколішках. Від католиків читав молитву Сімас Кудирка. Від мусульман – Мамед Тагаєв. Від імени комуністів-демократів виступив Юрій Фйодоров. Свічки догоріли, і ми розійшлися. 5 вересня ми провели голодівку. А ввечері, за християнським звичаєм, улаштували поминки. Майстер на всі руки – і на багато дечого іншого – Михайло Макаренко приготував знаменитий «торт» і заварив чай. Ми хотіли зібратися в тому ж самому приміщенні, але заступник начальника по ПВР капітан Журавков «переловив» нас і заборонив улаштовувати «зборище». Він пронюхав, що ми зійшлися не для звичайного чаювання, яке теж не дуже дозволялося. До їдальні нас також не пустили, і ми позасідали за великим столом надворі. Нас оточила зграя офіцерів і наглядачів на чолі з Журавковим, який дав наказ розійтися по бараках. Ми заявили, що підемо після чаювання. Наглядачі записали наші прізвища і загрозили покаранням. Зненацька схопилася буря і линув дощ. Ми спокійно пили чай і ласували «тортом». Не розходилися і наглядачі. Дощ ішов кілька хвилин і раптом ущух. Ми сприйняли це як Божий знак. Алексей Сафронов під акомпаньямент гітари заспівав «Чорний ворон». Журавков зрозумів натяк і, залишивши ДПНК Ляпунова і двох солдатів, відійшов з усіма іншими. Ляпунов наказав дати наступного дня пояснення про причину і мету «зборища». Я написав пояснювальну записку в такому глумливо-гумористичному тоні, що адміністрація втратила охоту допитувати в цій справі інших. Відтоді 5 вересня стало традиційним Днем пам'яті жертв радянського режиму.

А ще раніше, 21 серпня 1972 року, коло 30 політв'язнів відзначили День чехословацької трагедії. На сходинах були присутні від єврейської групи Марк Димшіц і я, від української громади – Левко Лук'яненко, Іван Покровський та інші. А. Чеховської, учасник інтервенції, розповів про моральне потрясіння, яке він пережив під час нападу. Я оповів про

моє листування з чехами і словаками до часу радянської окупації і про епізоди обвинувачення у зв'язку з протестом проти військової окупації Чехословаччини. Микола Бравн зворушливо прочитав свої вірші про ці події і реакцію радянських дисидентів – демонстрації на Червоній площі. З промовами виступили Ю. Фйодоров, Л. Лук'яненко й інші.

Однією з найважливіших справ у таборі була передача інформації поза зону й далі за кордон. Євреї і українці тісно співпрацювали в цій справі. Я особисто не один раз робив прислуги українцям, наражуючи на небезпеку себе і своїх близьких. Та ще не час говорити про все це відкрито. Українці теж не залишалися в боргу. Їм щастило досить успішно налаштувати зв'язки з зовнішнім світом. Траплялися і прикрі зриви, унаслідок яких, а теж через запальність і довірливість, я багато переживав.

Ось у січні 1973 року я повірив Лейзерові Бергерові, євреєві, колишньому кримінальному злочинцеві, що мав за собою 31 рік ув'язнення. Я передав йому для висилки свою велику інформацію про всі події в таборі за пів року і два листи товаришів – Давида Черноглаза і Вульфа Зальмансона. Усі матеріали опинилися у КГБ. За це я і Черноглаз дістали по три місяці ПКТ. У ПКТ я опинився в одній камері з українцями Іваном Покровським і Степаном Вовчанським. Іван Миколайович коротко перед закінченням свого 25-річного строку опинився на пів року в ПКТ за зберігання колективної заяви про надання республікам СРСР більших прав і гарантій реалізувати їх. Заяву підписали 20 представників України, Прибалтики і Кавказу. Степан Вовчанський, який уже в таборі став віруючим (свідок Єгови), зберігав один примірник нью-йоркського журналу «Вартова вежа», який не пройшов повз увагу всевидющих очей заступника начальника табору по режиму майора Фйодорова. Побачивши журнал, він хотів його забрати, але Степан вихопив його йому з рук і кинувся втікати. Майор Фйодоров побіг навздогін. Степан заховався в убиральні й удавав, що полагоджує свої фізіологічні потреби. Майор Фйодоров терпеливо чекав. Побачивши безви-

глядність ситуації, Степан, хоч як йому було жаль, вкинув журнал у лятрину. Обшукавши Вовчанського і не знайшовши журналу, Фйодоров збісився. Заглянув у яму й побачив там журнал. Він наказав Вовчанському викопувати яму, а іншому українцеві, Миколі Івановичу Тесленкові, спуститися в яму і видобути журнал. Тесленко працював у таборі асєнізатором. Після цього випадку він важко занедужав і його, як не здатного до цієї роботи, позбавили дієтичного харчування, а незабаром бідолаха попав у ШІЗО, де, голодний і простуджений, несамовито матюкав майора Фйодорова і радянську владу. Щойно тоді, на четвертому році його ув'язнення, я зрозумів, чому його засудили за антирадянську агітацію. О, нікчемна радянська владо, кого боїшся ти? Хто твої в'язні, Росіє? Ганьба тобі на віки вічні!

З Покровським і Вовчанським я жив по-дружньому. Нас виводили до сусідньої камери на роботу. Іван Миколайович не вмів жити без праці, він був одержимий нею і легко виконував норму. Ми ж зі Степаном не працювали з принципових міркувань. Покровський виконував потрібну норму і записував усім по рівній частині, щоб рятувати нас від додаткових покарань. З його норми навіть дещо перепало сусідам з іншої камери, вродженим «неробам» Олесеві Сергієнкові й Олексі Сафронові. Їхній співкамерник Сімас Кудирка відмовлявся навіть виходити на роботу.

Завдяки піклуванню єврейської і української громад нас постачали «лівим» шляхом додатковими харчами, сповіщали про події в зоні. Ми були в курсі справ і не відчували браку інформації.

Другу невдалу спробу переслати нелегально листи я зробив через українців. Мені сказали, що шлях не є 100-відсотково надійний, але я горів з нетерплячки. Я передав їм три листи і 25 карбованців – завдаток за послугу, яку, як пізніше я довідався, мав зробити прапорщик Беланов. Коли Беланов з листами підійшов до варті, на нього чекали декілька осіб з таборової адміністрації. Йому наказали віддати все і з'ясувати справу. Він назвав двох українців: В. Василика і Й. На-

гребного, які працювали ковалями в окремому приміщенні. До закінчення строку і одному і другому залишилося вже небагато днів. До мене прийшли... і просили не видати. У чому справа? Начальник табору майор Котов говорив зі мною дуже категорично: або я дам йому до наступного дня докладне «вияснення» і тоді – він гарантує мені своїм словом чести – я позбудусь біди невеличким страхом, тобто невеличким адміністративним покаранням, так би мовити, символічним, або мене чекає Владімірська тюрма. На думку про це страхіття по спині бігали мурашки. Але я вибрав Владімір.

Єврейська громада виряджала мене в дорогу. Велику лепту внесли й українці. Я відчував їх підтримку всюди і, сподіваюся, вони теж згадують мене добрим словом.

Я українців не видав і від 11 листопада 1973 року більше як місяць чекав в ізоляторі 36-ї зони на етап до Владіміра. В одній з камер ізолятора відбував покарання Євген Сверстюк, в іншій – Олесь Сергієнко. Зима. Їм холодно й голодно. Я, як призначений на етап, у кращому становищі: у мене теплий одяг, постіль, харчі й усі мої речі. Роблю, що хочу. Не життя, а малина. Заздрити можна. Правда, тільки півгодини проходу денно малувато. Правда, сидіти одинцем – нудно, немає до кого слово сказати. А брати-українці мучаться. Сверстюк – поет, він більше страждає з браку духової поживи. Туберкульозникові Сергієнкові – потрібні харчі. І я починаю переговори з наглядачем, молодим парубком зі щирим обличчям. Я дуже чутливий до виявів людяності. І коли черговий (язик не повертається назвати його сторожем) потайки взяв у мене вірші Кіплінга і Лонгфелло для Сверстюка (він у ШІЗО дуже добре переклав деякі вірші цих поетів і Пастернака) і котлету зі шматком хліба для Сергієнка, я... заплакав, захоплений його шляхетністю. Боже, якщо огидна радянська система, яка перетворила сотні мільйонів людей на бидло, якщо мільйони садистів-нелюдів – усі ці журавкови, раки, брежневи, мікови, шарікови, андропови, афанасови, івкіни, долматови, шардіни, маляррови, тітови, зав'якліни, угодіни, чугарінові..., якщо вся та зграя, яку політв'язні влучно назва-

ли «скотобазою», не була в силі вбити живу душу в хлопця, його співчуття до людей, спонукати його міняти сумління на зірочки на погонах, – чи не віщує це прийдешніх перемін у Росії, чи не є доказом неминучого краху антигуманної, антинародної, антиприродної радянської системи?

До мене потрапила «Літературна Україна» з заявою Івана Дзюби. Сверстюк і Сергієнко допомагали мені зі своїх камер перекласти її на російську мову. Я післав цю заяву в листі до дружини з такою допискою:

«Як бачиш, у мене все склалося гладенько. Словника під рукою не маю, але на чвірку все ще можу перекласти».

І гуляє нині на волі потомок гордого запорізького козацтва. Інколи заздрість бере: людина вчинила злочин, усвідомила собі це, має причину покаятися. А ти ось хочеш покаятися – і не маєш у чому. Не будеш же писати: «Коли б я знав, що ви за писання особистих щоденників дасте мені 7 років, не провадив би їх», або «Коли б знав, що будете судити за листи до ЦК КПРС і до ваших газет, то краще була б мені всохла моя права рука, поки я почав писати вам, як поліпшити вашу систему», або «Краще б мені було непросипує пиячити, ніж болісно реагувати на всі ваші помилки і недоліки з метою виправити їх». Але таких заяв ніхто ж розглядати не буде. А робити на себе наклепи – немає рації. А втім, на таких пуголовків не звертають уваги. Прощають вину людям, імена яких облетіли світ. На слідстві і на суді я правди не приховував, не було сенсу це робити. Я щиро розповів про все, що було, і про мої погляди та переконання. Але ця «фабула» не влаштувала організаторів процесу. Вони дуже добре знали, що нічого іншого не було. Але процес був конче потрібний. Репутацію, «марку фірми» треба було підтримати, і я, згідно зі сценарієм, повинен був піддатися самобичуванню. Але запланована вистава не відбулася. Головний герой плів власні вигадки. І за це, а не за діяльність був суворо покараний. Кому потрібна твоя щирість? Є багато таких, яких вчинки мільйон разів менші, як І. Дзюби, і які цілком щиро каються, але на їхні заяви і старання ніхто не звертає уваги.

Все служить одній меті – пропаганді. Помилювати Дзюбу – звучить! Увесь світ гомонить про гуманність. А помилювати б якогось там Голопупенка... І кому від того стало б тепло чи холодно? Досиджуй до дзвінка, вбога сіромо!

Владимірська тюрма... Існує така диявольська установа на землі, або точніше – в СРСР, 186 кілометрів на схід від Москви. Вона теж пристойно замаскована – називається Установою ОД-І/ст-2. «Ст» ми розшифрували як *спецтюрма*. Крім тої, постійної, у Владимирі є ще слідчо-пересильна тюрма-І.

Пліч-о-пліч перейшли євреї і українці через катівні цієї цитаделі насильства. На сорок карцерів Владимирської тюрми, мабуть, немає ні одного, через який не перейшли за останні три роки єврейські чи українські політв'язні. Ми спільно зазнали «принад» суворого і загального режимів, зменшеної карцерної норми харчування, спільно проголошували голодівки і писали протести, ділилися усім, що мали, і осуджували товаришів за порушення «Етосу» – кодексу честі політв'язня, який ми самі склали. Ми були товаришами, друзями, братами.

Рамки статті не дозволяють розповісти про чудо-метаморфозу Леоніда Педана, українця, колишнього запеклого кримінального злочинця, про різні взаємини між євреями-в'язнями Владимирської тюрми й українцями, про всі спільні виступи і спільно пережиті кари. Сподіваюся заповнити цю прогалину в серії нарисів про життя у в'язниці.

Влітку 1974 року в пермських таборах для політв'язнів відбулися бурхливі події. 12 травня 1974 року в 35-му таборі українця Євгена Пронюка безпідставно позбавили побачення з дружиною. В'язні гостро протидіяли на цю сваволю адміністрації і КГБ. Якраз перед цією датою, 8 травня, вийшов з ПКТ Владимир Буковський. Його поява розігріла пристрасі. Почали гарячково працювати голови і серця всіх чесних і шляхетних людей у таборі: Івана Світличного і Льва Ягмана, Владіміра Буковського і Йосифа Мешенера, Зіновія Антонюка і Слави Глузмана, Владіміра Балахонова й Арії Хноха, Івана Коваленка і Гаррі Суперфіна, Ігоря Калинця і Гілеля

Бутмана, Валерія Марченка і Анатолія Альтмана та багатьох інших. Коло 50 людей відмовилося їти спати і зажадали розмови з начальником табору. Начальник не появився всю ніч. Уранці наступного дня в'язні вже відмовилися з ним говорити і зажадали, щоб прийшов прокурор. Рівночасно вони відмовилися вийти на роботу і притримуватися приписів режиму та проголосили голодівку. Начальство намагалося розбити єдність страйкарів, розсварити їх, розбити монолітну єдність дії. Для таких справ у таборі вони мали своїх агентів, наприклад, невідомо як появився в політичному таборі зрусіфікований українець Зіновій Довганич. Ось цікавий епізод для його характеристики. Одного разу до нього на побачення приїхала мати. В той же час одержала дозвіл на побачення з чоловіком дружина Івана Коваленка. Перед побаченням з обидвома жінками говорив начальник табору і характеризував їхніх рідних сина Довганич і чоловіка Коваленко. Про Зіновія начальник говорив дуже прихильно, хвалив його за ретельність в роботі і за взірцевий послух. Мати розквітала з задоволення. Але коли начальник почав кричати і, незважаючи на поважний вік учительки Коваленко, брутально паплюжити її чоловіка – 65-річну людину, вчителя і поета, за невиконання норм виробітку і порушення приписів режиму, за небажання стати на шлях виправлення, за участь у таборових страйках, то матір Довганича почервоніла від сорому. Зустрівшись з сином, вона сказала: «Поводься трохи гірше, щоб я не мусіла соромитися за тебе перед людьми».

Голодівка великої групи людей у 35-му таборі тривала цілий місяць. Владі не пощастило роз'єднати учасників, наставити проти «єврейсько-українського альянсу» інших в'язнів. Ця акція, як і багато інших, була доказом, що українцям не знайти кращого союзника у спільній боротьбі, ніж євреїв – вірних, надійних і непохитних друзів.

Не встигло перегриміти у 35-й зоні, як почався заколот у 36-й. Приводом протестних акцій став і цього разу українець – Степан Сапеляк. І євреї знову виявили свою солідар-

ність з побратимами долі і боротьби – українцями. Не всі українці, навіть з числа порядних, виявили рішучість і завзятість, але всі євреї склали іспит з витривалості. За участь у цих діях посадили в таборову в'язницю Л. Лук'яненка, Давида Черноглаза і Михайла Макаренка, а на всіх інших євреїв – Марка Димшіца, Йосифа Менделевича, Шимона Грилюса, Олега Фролова, Вульфа Зальмансона – наклали різні кари.

У листопаді 1974 року, після одного року перебування у Владімірській тюрмі, я повернувся до зони. Помилково мене завезли до 35-ї зони. Там, в ізоляторі, я зустрів «земляків», тобто євреїв і українців. Слава Глузман, І. Світличний і З. Антонюк та росіянин В. Балахонов провадили багатомісячну голодівку. В сусідній камері відбував покарання Аріє Хнох. Скільки чутливості виявляв лікар-єврей Слава Глузман хворому й знеможеному Зіновію Антонюкові!

Коли я прибув у 36-ту зону, мене однаково привітно стрінули євреї й українці. Іван Верник зараз же побіг до ларка і купив мені за власні гроші харчів. Юрій Дзюба пригостив мене молоком. Віталій Калиниченко перший підтримав мою ідею, щоб ми, політичні в'язні, домагалися офіційного визнання і признання статусу політв'язнів. Він активно і ревно приєднався до цієї справи. Євген Сверстюк знайомив мене із своєю творчістю, довго читав мені свої переклади і власні вірші. Запам'ятався мені один з них п. н. «В Сибір летимо», в якому він засудив відступництво українського поета Івана Драча. Вірш закінчувався катреном:

А вірші... Що вірші? Звичайні рядки.
А геній... Що геній? Життєвий невдаха.

.....

І мозок сковано тенетами жаху.

Багато віршів Сверстюка я переписав.

У зоні я вже не застав Євгена Пришляка. Його перевезли до 35-го табору. Довідався, що в лікарні покінчив з життям Опанасенко. Збирався «на волю» Іван Смоляр. Прямо з ШІЗО

після 25-річного ув'язнення і 5-місячного ПКТ виходив на волю не приборканий Іван Покровський. З зацікавленням слухали моїх розповідей про тюрму і людей Богдан Чуйко, Віктор Солодкий, Андрій Турик, Анатолій Здоровий, Павло Кампов, Микола Бондар та інші українці. Познайомився з Юрієм Дзюбою, Степаном Сапеляком, Романом Гайдук, Володимиром Ракецьким, Дмитром Гриньковим, Романом Чупреєм, Володимиром Сеньковим.

Під написаною мною заявою до людей доброї волі й урядів країн Заходу підписалися, крім Юрія Гродецького, людини російсько-польського походження, самі тільки українці: Калиниченко, Бондар, Здоровий, Кампов і Сапеляк. Незабаром до нас приєдналися Турик, Верник, Гайдук, Ракецький, Гладко, Педан, Будуляк-Шаригін, Сергієнко, Мороз, Приходько, Антонюк, Попадюк, Дзюба, Чорновіл, Шумук, Романюк, Саранчук і чудові українські жінки-політв'язні Ірина Калинець, Оксана Попович, Ірина Сеник, Стефанія Шабатура, Надія Світлична, Ніна Строката-Караванська й Одарка Гусяк. Така дружня участь в акції за статус політв'язня свідчить про довір'я українців до євреїв і про те, що євреї правильно розуміють національні і громадські завдання і сподівання українців.

Про участь українців в акції за статус політв'язня я написав докладніше у статті, яка була друкована в «Сучасності» в травні цього року.

Щоб з більшим успіхом перевести в життя мій задум і не знищити його в зародку, я не повинен був давати таборовій адміністрації найменшої причини до будь-яких репресій супроти мене. Тому я поводився, як цяця: не дозволяв собі на жодні порушення (якщо не рахувати злочину, який підпадає під ст. 77 КК РРФСР за дезорганізацію роботи ІТУ – злочину, який я здійснив потаємно від адміністрації), погоджувався на кожну роботу, майже виконуючи норму. Моя ретельність викликала підозріння адміністрації і були навіть спроби спровокувати мене, щоб я відмовився від роботи. Мене призначили до легкої роботи на «живе місце». Я повинен був ви-

тиснути з цієї роботи молодого литовця Мираускаса. Я йому сказав коротко: «Це наявна провокація. Але відмовитися від роботи, як цього вимагає таборова етика, я тепер не можу. Зрозумій мене правильно і не ображайся». Він і литовська громада не протестували. Але ролю оборонця взяла на себе російська група: Харламов, Чесноков і Садо, Бравн, Хаустов, які оперували хитренько, нишком. Вони склали протестні заяви і намагалися викликати сварку між євреями і литовцями. Вони намовляли до співучасті теж українців, але, застосовуючи обман, спонукали тільки Ваню Верника і Володю Сенькова написати заяви. Коли Верник довідався, що я є причиною конфлікту, він свою заяву забрав. Володя ж дуже соромився, коли Сапеляк дошкулював йому за його легковажність. Андрій Турик сказав російським агітаторам переконливо: «Проти євреїв ми, українці, вам не союзники, а зачепите їх – будете мати справу з нами». На цьому політична кампанія російської групи безславно закінчилася.

10 січня 1975 року перша група – 6 осіб склали заяви про перехід на статус політв'язня, і незабаром я знову опинився у Владімірській тюрмі.

У неймовірно складних життєвих умовах єврейсько-українська приязнь склала важкий іспит. Я особисто підтримував дружні й ділові стосунки з Юрком Шухевичем, Василем Федоренком, Левком Лук'яненком, Іваном Покровським, Олесем Сергієнком, Миколою Будуляком-Шаригіном, Анатолієм Здоровим, Богданом Чуйком, Миколою Бондарем, Леонідом Педаном, Зіновієм Антонюком, Андрієм Туриком, Євгеном Пришляком, Зоряном Попадюком, Романом Гайдюком, Володимиром Ракецьким, Григорієм Приходьком, Георгієм Гладким і багатьма іншими.

Пам'ятаю довгі розмови з Левком Лук'яненком, його розповідь про психіатричну лікарню-табір у Рибінську. Я мав нагоду двічі стрінутися на коридорі з Юрою Шухевичем і потиснути йому руку. Міжкамерне листування ми проводили довгий час. Читав я його проект про обмеження прав КГБ і про збільшення прав політв'язнів. Василь Федоренко не раз

користав з моїх порад: мало хто мав вплив на цю норовисту людину, поведінки якої ніколи не можна було передбачити. Леонід Педан за три роки перебування в тюрмі з нами став справжнім політичним борцем. Він готовий був відсидіти ще 5 років, щоб тільки змити з себе сором за вчинки докнані в минулому, до яких його спонукали легковажна молодість і бездушна порожнеча радянського способу життя.

Коли внаслідок багаторазового перебування в карцері я втратив мову, пам'ять, координацію рухів і навіть розум, Микола Будуляк по-батьківськи піклувався мною, одягав мене, водив до лікаря. Олесь Сергієнко укладав мене на наспики. Зіновій Антонюк і Григорій Приходько на руках носили мене до лазні або на прогулянковий майданчик і, витягнувши мене на третій поверх, охлювали від болів (у них були серцеві недуги). А коли мене напівживого забирали до лікарні, вони зі сльозами на очах цілували мене на прощання. Такого не забудеш. Пан Здоровий радо ділився зі мною харчами. До росіян він відчував, делікатно сказавши, неприязнь. Він казав: «Я радо поділюся харчами зі своїми земляками-українцями. На другому місці – євреї. З меншою охотою поділюся з представниками інших народів і принципово не поділюся з росіянами, навіть співкамерниками».

Я теж старався допомогти українцям, чим міг. Хоч хворий, я ризикував власною безпекою і пробував передати присуди п'ятьох українців: Ю. Шухевича, В. Федоренка, А. Турика, Л. Педана і П. Кампова. І тільки через дурний випадок мені не пощастило.

Коли 21 січня 1977 року, вісім днів перед звільненням, мене забирали на етап, я випадково на в'язничному подвір'ї стрінувся з Туриком і Антонюком. Вони встигли сказати мені, що їх і ще 8 інших політв'язнів переводять на суворий режим за вияв солідарності з Французькою компартією в питанні обміну політв'язнів.

У цій статті я передусім говорю з погляду мого особистого досвіду спілкування з українцями. Не менш товариським був Йосиф Мешенер, який оповідав мені про свої взаємини

з українцями. І майже кожний єврей, кожний засуджений за сіонізм міг би розповісти чимало цікавого про свої добрі стосунки з українськими політв'язнями. Я сам бачив дійсно братерські стосунки між М. Макаренком і Л. Педаном, Г. Суперфіном і З. Попадюком. Взаємна пошана, довір'я, турбота і співчуття та сердечність єднали В. Ришалья і С. Караванського, Д. Черноглаза і Л. Лук'яненка, Б. Шількрота і Б. Бульбинського, А. Вудку і О. Сергієнка, Б. Пенсона і В. Чорновола, А. Хноха і З. Антонюка, Й. Когана і В. Горбового, І. Мешенера і І. Калинця, Л. Ягмана і І. Світличного, Ш. Левіта і В. Синигівського, Б. Азерникова і В. Чорновола, С. Дрейзнера і В. Василика та багатьох інших.

І тепер, після звільнення, до мене потрапляють документи й відомості про спільні акції євреїв і українців у таборах. Це продовження боротьби за статус політв'язня, де разом з Михайлом Хейфецом стоять прізвища Миколи Будуляка-Шаригіна, В'ячеслава Чорновола й інших. Це і організація самооборони, де разом з в'язнями Сіону стоять Караванський, Ребрик, Романюк, Шумук, Тихий. Це протести і голодівки, в яких беруть участь і В. Зальмансон, і С. Глузман, і І. Світличний, і І. Калинець, і Д. Гриньків. Хроніку таборових буднів пишуть Б. Пенсон. і В. Чорновіл. За т. зв. злобне хуліганство вислані на заслання Іда Кудель, Владімір Слепак і Вадим Смогитель. За участь у групах сприяння виконанню Гельсінських угод засуджені Микола Руденко, Олекса Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Левко Лук'яненко, а теж євреї Анатолій Щаранський і Александр Гінзбург. Протести проти жорстоких не обоснованих репресій підписали Єлена Боннер, Наум Мейман, Петро Григоренко, Оксана Мешко, Ніна Строката, Олесь Бердник, Іван Кандиба. Євреї і українці. Їх споріднює спільна доля.

Після приїзду до Ізраїлю я бачив багато листів українців до їхніх колишніх таборових товаришів-євреїв. Юда Коган листується з Володимиром Горбовим, Василем Дишкантом, Євгеном Марчуком, Данилом Дідухом; Йосиф Мешенер з Василем Підгородецьким і іншими. Пишуть до Льва Ягмана,

Александра Фельдмана. Я листуюся з багатьма українцями: В. Калиниченком, Ю. Дзюбою, П. Камповим, Б. Бульбинським. Останнього листа від Л. Лук'яненка я отримав за місяць перед його арештом. У телеграмі від Юрія Дзюби з пермського табору ч. 37 він написав: «Вірю, що ми зустрінемось у наступному році – все пам'ятаючий Вас Юрій Дзюба». Як найдорожчі реліквії зберігаю словник Катрі Зарицької, яким вона користувалася у Владімірській тюрмі, репродукції портретів поетів і зображення Христа на хустинці до носа у виконанні Леоніда Педана, таборовий дарунок Павла Кампова, листи українських друзів.

Мій 7-річний досвід, який я набув у таборах і тюрмах СРСР, політична активність у них дають мені право сказати наступне:

Стосунки, які склалися між євреями й українцями, зокрема між сіоністами й українськими націоналістами-демократами нової формації, – можуть дати основи для нових взаємин між нашими народами в нашій спільній боротьбі проти грізного ворога – радянського імперіялізму.

ПЕРСОНАЛЬНИЙ ВИМІР ДИСИДЕНТСЬКОГО ПОБРАТИМСТВА

Йосеф Менделевич

«Спогад про українських політв'язнів»*

Як це не дивно, але лише у в'язниці я зміг познайомитися з українським народом. Перед тим я був знайомий з кількома українцями в Ризі, але там важко було відрізнити від російських окупантів людей з прізвищами, що закінчуються на «о». Під час суду «народний засідатель», українець, повчав мене, як треба любити російський народ, наводячи себе як яскравий приклад.

Усе змінилося 14 червня 1971 року, коли я опинився в «малій зоні» 14-го табору в Мордовії. Підходили до мене старі в'язні («зеки», як їх називають), тиснули руку, називали свої прізвища, і складалося враження, що табір населений на дві третини українцями, а на одну третину – литовцями. Прізвищ я не запам'ятав і, втомлений, ліг спати, чуючи крізь сон якийсь галас і метушню. А вранці табір був у жалобі – помер Михайло Сорока, патріарх зеків, що відсидів бозна скільки років за царя, поляків, Гітлера й Сталіна, визначний лідер

* Менделевич Й. Спогад про українських політв'язнів / Йосип Менделевич // Сучасність. 1985. Числ. 7/8 (291/292). С. 197–207

українських націоналістів у радянських таборах. Мій друг єврей Шимон, ветеран зони, розповів мені, що пан Михайло вчора був перший серед тих, які підійшли вітати мене. А я й не запам'ятав! Багато українців не пішли на працю. Звичайно, ніхто їм цього не дозволив, але начальство, знаючи українську затятість, не наважилося сперечатися. Готування похорону займався богатир Василь Пирус, партизан-двадцятип'ятирічник, та ще інший ветеран, блакитноокий горбань Василь Підгорецький. З молодих допомагав їм Михайло Горинь – з найновішої хвилі арештантів. Наполегливість, з якою вони домагалися надання шани своєму померлому ватажкові, просто вражала: адже в таборі звичайною відповіддю на всі домагання в'язнів є казенне «не положено!».

Можливо, давалася взнаки якась частка прихованої поваги, що її мав до своїх героїчних земляків начальник зони капітан Кишка. Коли труну повезли на возі крізь браму, працю на заводі припинилася, зеки, стягаючи шапки з голів, посунули до колючих дротів огорожі. Так я немовби прийняв зеківську вахту від Сороки. Рана ця довго не загоювалася в серцях друзів. На місці, де пан Михайло колись любив лежати на траві за бараком, зеки посадили скромні білі квіти, і ніхто не відважувався ступити туди ногою. У розмовах часто поверталися до спогадів про небіжчика. Так я почав знайомитися з історією українського народу, записаною на ранах і сивині вояків УПА та молодой зміни. Горинь відзначався серед інших своєю інтелектуальністю, розумом та вмінням спілкуватися з людьми. І хоч у зоні були й відомі російські дисиденти, як покійний нині Юрій Галансков, справжнім і визнаним усіма борцем був, звичайно, Горинь. Вихований від шістнадцятирічного віку в підпільному сіоністському русі, я був мало знайомий з іншими політичними течіями. Моїм першим учителем у цьому став Горинь. Він вражав запалом і енергією. «Уявляю, що сталося б зі мною, якби мене не заарештували. Адже я готувався писати кандидатську дисертацію. Бігав би тепер у своїх приватних дрібних справах, дбаючи лише про себе. Дякувати чекістам, арешт усе

поставив на своє місце, тепер немає вороття», – казав він у день, коли його звільнили. Він мав рацію – вороття не було. За кілька років його знову заарештували з причини, багато поважнішої, ніж уперше: в'язниця є добрим університетом. Розповіді старих партизанів навчали мужности, відданости справі аж до смерти. Моя справа – спроба захопити літак – також була пов'язана з ризиком, але те, що розповідали колишні упісти, вражало уяву, привчало до думки, що ми маємо справу з ворогом, боротьба з яким може йти лише на життя або смерть. Я пригадую розповідь Гриця Герчака, що її почув пізніше, в 36-й зоні уральського табору, куди нас перевезли 1972 року. Гриць, зовсім молодий хлопчисько, був разом із командиром та фельдшером у лісовому бункері, коли радянські солдати оточили їх. Жінка-фельдшер простягла командирові револьвер: «Спочатку застріли мене, потім – себе». З кам'яним обличчям командир взяв револьвер: «Живі не здамося. А ти, хлопче, тікай через другий вихід, може, й утечеш».

Розповідь того ж таки Гриця про те, як він, чекаючи на розстріл, сидів у камері смертників у середині п'ятдесятих років: «Камеру було вщерть заповнено людьми, засудженими на смерть. Посеред ночі – шум. Почали виводити з інших камер. Вигукували прізвища. Люди сиділи мовчки, але страху не було. Здоровезний солдат у чорному до підлоги фартусі вигукнув: Герчак! – У коридорі повно солдатів у чорних фартухах. Повели. Ноги неслухняні. Раптом зрозумів: ось де смерть! Привели до начальника тюрми – розстріл замінено на 25 років, бо неповнолітній. Коли повернули до загальної камери, друзі не впізнали: Грицю, ти сивий!»

Мужність не покинула Гриця й у тюрмі. Як численні українці, які за молодих років потрапили до ув'язнення, він розумів, що не доводиться відкладати «справжнє» життя на пізніші роки, бо звільнення може й не бути. Отже, треба жити в таборі. І щойно траплялася можливість, займався самоосвітою. З сільського хлопчини Гриць перетворив себе на інтелігента, що володіє кількома мовами, обізнаний у філософії, історії, природничих науках. І все це – на тлі голо-

ду, вбивств в'язнів, виснажливої рабської праці. Джерелом знань були інші в'язні, які встигли одержати вищу освіту.

Але не освіта відокремлювала Гриця та багатьох інших українців у таборі. Їх відзначала надзвичайна чесність, незаплямованість душі, справжня духовна чистота. Таке враження в мене залишилося, зокрема, від знайомства з сином генерала Шухевича, з яким я сидів разом у Чистопільській тюрмі. Зустрічатися в камері не довелося – його тримали окремо, але розмовляли в'язничним «телефоном», що за нього правив стульчак.

Цікавими були зустрічі упівських ветеранів, ще молодих за віком, зі своїми однолітками, заарештованими на початку сімдесятих років.

Першим з'явився в нашому уральському таборі наприкінці 1972 року Євген Сверстюк. Близький друг Івана Дзюби, він був тяжко вражений його відступництвом і страждав. Він з гіркотою розповідав, що дружина Дзюби мимоволі або навмисно дозволила гебістам зробити з себе знаряддя в їхніх руках – те знаряддя, за допомогою якого вони підважили позицію заарештованого, понизили напругу його боротьби і, нарешті, зломали його. Висновок Євгена був гранично ясний: «Ворог бажає принизити героїзм нашої боротьби, подрібнивши її на малі дрібничкові конфлікти, примушуючи кожного на самоті хапатися за життя. Героєм треба бути не лише за письмовим столом, а й на допитах, які часто, як здається, не стосуються прямо до того, про що писав, у що вірив». Пізніше подібну думку висловив єврейський дисидент Анатолій Щаранський, який пояснював у листі, чому він не просить звільнити його за станом здоров'я. А Євген формулював це далі так: «Кожне вимовлене слово має цінність. Радянщики хочуть навчати нас брехати. Чому б не сказати «не вірю», якщо насправді знаєш, що віриш? Але так думати не можна було собі дозволити. Гра в слова, знецінювання слів – головна їхня зброя проти нас. Вони хочуть переконати нас, що в світі нема нічого святого. У цьому питанні ми не маємо права йти на компроміс».

Назавжди запам'яталося сумне обличчя Євгена, зморшки біля рота і довгий гоголівський ніс. Я не випадково згадав Гоголя – цей біль українського народу, який віддав одного з найбільших світових письменників чужому народові, народові-загарбникові. Сверстюк відчував цей біль, як і всі болі свого народу. Як фахівець з літератури, він тонко відчував у творах Гоголя вияви української душі.

Сверстюк дуже швидко став загальновизнаним авторитетом у таборі, так само, як Іван Приходько та Левко Лук'яненко, з блакитними очима, що випромінювали любов до людей. Авторитет Сверстюка мав загальнотабірну вагу, і це підкреслювало спільність боротьби всіх нас – українців, євреїв, литовців, вірменів та тих російських дисидентів, які хотіли боротися разом з нами. Для мене він став старшим товаришем, і між нами, як мені здається, виникли взаємини, що ґрунтувалися на якомусь особливому довірі.

Табірне життя було насичене прихованими драматичними ситуаціями, і було просто вкрай потрібно знайти людину, якій можна розповісти про свої муки, клопоти й сумніви; відчуття наявності душі, яка переживає разом з тобою, надавало нових сил. Мабуть, це була дивна дружба – релігійного єврея та християнина, який шукає християнської правди. До табору Євген прийшов, як мені здавалося, людиною, яка не пов'язує своїх філософських пошуків з вірою. Його літературні дослідження на той час стосувалися до Гете. Суперечливість творчості й життя німецького поета, наснаженість духового життя й філософські ідеї, з одного боку, а з другого, німецьке бюргерство, – все це дуже цікавило Євгена, і, здавалося, деякі речі й події довкола він розглядає ніби крізь призму Гете. Іноді я думав, що Євген цілковито вміщується в означення типового українського націоналіста – людини, що безмежно захоплена ідеєю самостійної України. Але особистість такого масштабу не вміщується в жадні рамки й означення. У кожному разі, він був, з мого погляду, «ідеальним націоналістом», тобто таким, який має широкі й неупереджені погляди на світове, універсальне, людське. Я знав,

що його заарештували за його твір «Собор у риштуванні», де йшлося про засилля російської культури. Його давно переслідували за погляди, що їх він завжди висловлював з властивою йому щирістю й сміливістю. Його позбавили праці педагога (він кандидат педагогічних наук), працював до арешту на дрібній посаді секретаря якогось біологічного журналу. За молодих років Сверстюк встиг відчутися смак українського національного руху в підпіллі, а всі його брати билися проти російської навали ще в п'ятдесяті роки. Проте можна було спостерігати, як під впливом табірних ветеранів-українців його національні переконання ставали чіткішими. Я відчував, що його світогляд стає світоглядом релігійної людини, яка намагається наблизитися до Бога і саме це наближення розглядає як найвищу цінність. Варто розповісти кілька коротких епізодів, що закарбувалися в пам'яті.

Якийсь російський хлопець, який в Бурятії створив антибурятську російську організацію, був заарештований, коли грабував пральню – «для потреб організації». Попри дивний присмак цієї справи, в'язні прийняли його до свого середовища. За рік він визнав, що був завербований КГБ і доносив на Сверстюка та на мене. Усі були сповнені обурення. «Чому ви засуджуєте його тепер, а не тоді, коли дізналися, що він грабіжник?» – спитав Євген. Він не визнавав подвійної моралі: «що погане в ворога, то добре в мене».

Капітан Рак, черговий офіцер, виявляв патологічну ненависть до Сверстюка. Він не міг стерпіти навіть вигляду Євгена – завжди охайно одягненого, з виглядом шляхтича з народження. Причіпкам не було кінця. Якщо більшість в'язнів прали свій єдиний верхній одяг раз на півроку, Євген робив це раз на тиждень, і від цього одяг утратив колір і став майже білий. «Ви на курорт збираєтеся, Сверстюк? – підскочив до нього Рак під час розведення на працю. – Негайно переодягніться й одягніть нормальний одяг, бо за порушення форми будете покарані». Я певний, що цієї миті думки Євгена блукали десь в інших світах, він, може, перекладав Гете на українську мову й шукав рими. Викрик Рака повернув

його до бруду й жаху табірної життя. «Мерзото, негіднику, як ти смієш так розмовляти!» – вигукнув Сверстюк. Рак від здивування просто остовпів і не наважився його покарати.

Іншого разу Євген сидів у бараці навколішки і щось писав, поклавши папір на ліжку. Це був його звичайний стан – завжди з папером, коли лише є можливість. У дні нагінок наглядачі вдиралися до бараку й забирали папір, щойно Євгенові вдавалося написати кілька рядків. Ось до бараку зайшов лейтенант Долматов, начальник загону. «Що, знову пишете, Сверстюк? Начебто письменна людина, а не знаєте, що на ліжку сплять, а не пишуть! За порушення порядку будете покарані». Але ось що він почув у відповідь: «Ви яке право маєте, Долматов, робити догани? Адже ви чудово знаєте, що ви людина малописьменна, яка не має жадної моралі й віри. Ваша влада має лише фізичне опертя. Ваші моральні претенсії просто сміховинні, за ними нічого нема». Я певний, що Долматов не зрозумів і половини того, що сказав Євген, однак чіткість, з якою той вимовляв і підкреслював кожне слово, нагадала начальникові, що перед ним – педагог, який вичитує недбалому учневі. «Останнього часу ви знахабніли, мало Вас караємо», – промимрив розгублений Долматов і пішов.

Проте Євгена карали багато, понад усяку міру. Бо ж чіткість у голосі – це була не лише особиста, а й громадська позиція. Як я вже казав, молодші хлопці тяглися до нього, він і в таборі залишався вихователем. А це в таборі вважається за найтяжчий злочин – «шкідливий вплив на оточення». 1974 року, після загальнотабірної страйки, організованого євреями та українцями на знак протесту проти побиття молодого Святослава Сапеляка, кращих людей табору розкидали по інших таборах, багатьох перевели до Владімірської в'язниці. Євген залишився сам. У цій ситуації ми особливо зблизилися. Він мучився від бездіяльності, від того, що для виживання в таборі треба підкоритися тим чи іншим приписам. Ця подвійність табірної існування була для нього неприйнятною, козака кров прагнула відкритого протесту. Останнє наше тривале побачення сталося в ПКТ – внутрішній тюрмі табору,

куди його запроторили за влаштування голодного страйку, а мене – ще й за дотримування законів єврейської віри. КГБ давно здогадувалося, що Сверстюкові вдається передавати свої твори з табору на Захід, але впіймати канал зв'язку їм не вдавалося. Ми сиділи в різних камерах і розмовляли «телефоном». Одного разу Євген повідомив мене, що приготував для мене листа, якого я знайду в камері, де ми працювали. Я виявив лист у купі готових деталей. Це був прощальний лист. Євген бажав мені витримати все й дістатися до Ізраїлю. Витримати все – це головна наука, якої я в нього навчився. «Врешті, нема сенсу боятися смерті: не є аж так важливим, скільки років ти проживеш...» – це вміння правильно оцінити свою справжню вартість і не занадто хапатися за життя допомогло мені витримати три тяжкі роки у Владімірській в'язниці, куди мене запроторили за дотримування святости суботи та інших єврейських законів.

Тут, у Владімірі, як і всюди в ГУЛагу, величезну більшість в'язнів становили українці. Протягом трьох років я познайомився з багатьма. Жили ми приязно, чесно ділили в'язничну пайку та допомагали друзям в тяжку хвилину. Сидів я спочатку зі старими друзями – Ар'є Хнохом та Ізраїлем Залмансоном. Разом з нами був вірменин Баграт, і так сталося, що нам удалось налагодити спосіб отримувати додаткові продукти. Ясна річ, частину з них ми таємно, через наглядача-хабарника, передавали до 25-ої, голодної, камери, де сиділи Антонюк, Гайдук та Попадюк. Пізніше, коли мої друзі вже скінчили термін, я сам потрапив до 25-ої...

Ледве чи Зіновій Антонюк був схожий на Євгена, хоч обидва належали до молодшої генерації націоналістів. У кожному разі, Антонюк був видатною особистістю. Його типово українське кругле обличчя з запалими від голоду щоками випромінювало залізну волю. Він був тяжкохворий – хвороба хребта. Нерви були напружені до межі – йому довелося лежати більшу частину часу. Одначе всі дисиденти підкорялися його авторитетові і визнавали його широкий розум. Зіновій був мовчазний і ніколи не ображав людей.

Той, хто був у тюрмі, знає, як це важко в тих умовах. Знаючи мій м'який характер, він, здається, лише зі мною був трохи балакучіший. Він навчав мене історії слов'ян і, насамперед, історії виникнення російської нації. Свої знання він одержав, головню, шляхом критичного й докладного вивчення радянських джерел – бідних, брехливих і тенденційних на користь російського шовінізму. Однак і з цих джерел можна про багато дізнатися, а особливо через те, що в різні періоди радянської історії вони брешуть по-різному. Порівнюючи і співставляючи, Антонюк, будучи досвідченим дослідником, досягнув успіху в своїй історичній освіті. Він, зокрема, розробляв теорію, згідно з якою західнослов'янські племена, що влилися в російський етнос, були фактично українцями, що переселилися з берегів Дніпра на захід.

Через таку кількість багатогранних особистостей серед українських політв'язнів неминуче утворювалися різні угруповання. Найсумнішим було те, що гебістам за допомогою брехливих чуток іноді вдавалося розсварити ці угруповання між собою. Їм удалося кинути тінь на Андрія Турика, світлої пам'яті, та на Федора Приходька. Приходько, військовий інженер, що працював у космічній промисловості, прийшов до табору як демократ загальноросійського напрямку. Живши в Калузі, він мріяв про поліпшення радянського суспільного устрою. У таборі він швидко пройшов шлях від демократа до українського націоналіста, як це сталося і з деякими іншими українськими в'язнями – Монаковим, Попадиченком та іншими. Людина не надто легкої вдачі, Приходько був самотній у таборі. Особливо його пригнічувала позиція дружини, непокоїло майбутнє сина. Пам'ятаю важку сцену, коли до камери прийшов Роман Гайдук. Гайдук, людина надзвичайно емоційна, чомусь вирішив, що Приходька приставили стежити за ним. Таке ставалося з багатьма в'язнями – давався знаки «тиск тюремних стін». Гайдук відмовився увійти до камери, де сидів Приходько. Після бійки з наглядачами – Гайдук був надзвичайно сильний, козацької будови чоловік – його покарали на п'ятнадцять діб карцеру. Тим часом При-

ходька також покарали карцером за розмови «телефоном» з іншою камерою. Не знаючи, що Приходька в камері вже нема, Гайдук за 15 діб знову відмовився йти до камери, де, на його думку, мав бути Приходько. Одержавши знову 15 діб, Гайдук щойно за місяць, страшенно змучений (у карцерах Владімірської тюрми траплялися й смертельні випадки) потрапив до тієї таки камери. Щойно перед тим туди повернули з карцеру й Приходька – знуцання, типове для ґебістів. Я умовив Гайдука залишитися в камері. Тяжко було дивитися, як два добрі хлопці потрапили до тенет ґебівських чуток, та й я сам не уникнув згубного тиску тюремних стін. Після трьох років в'язниці я повернувся до табору в стані цілковитого занепаду сил. Відсидів уже 10 років, залишилося ще два. Де взяти сили?

Більшість моїх товаришів у справі захоплення літака звільнилися ще 1979 року, а я повертався до табору, наче сирота. Єдині друзі, що залишилися – ветерани українського партизанського руху Поліщук, Строцинь, Петрів. Михайло Поліщук працював кухарем у табірній їдальні й завжди намагався залишити для мене зайву порцію капусти та каші, бо знав, що я не їм свинини. Іноді він підгодовував мене й хлібом. Таким важливим було це піклування після десятих років ізоляції від домівки, від родини!

З часом я ближче познайомився і з в'язнями-євреями. Ступінь їхньої асиміляції російською культурою пригнічував мене, мені було важко знайти з ними спільну мову. Але ось Павло Строцинь якось повідомив мене: прибув Зіновій Красівський. Це ім'я не зробило на мене жадного враження. Хтось сказав, що це той самий Красівський, який у Владімірській в'язниці голодував, бо відмовлявся їсти капусту – головну в'язничну страву. Коли його після тюрми привезли до табору, його зовнішній вигляд не був аніскільки показний. Немолодий, лисий, дуже схудлий дядько. Дивно було бачити, що літні українці ставилися до нього з великою пошаною. Пізніше я зрозумів, що за цією тьмяною зовнішністю сховано неабияку особистість. Зовнішня непоказність ввела

в оману навіть КГБ. Здавалося, чого можна чекати від цього тихого й змученого селяка? А чекати можна було багато чого. Він розкривався поступово. Спочатку наші зустрічі були випадкові – в колі друзів. Якось раптом з'ясувалося, що до цієї людини можна прийти з будь-якою проблемою – духовою чи матеріальною, і він завжди знайде спосіб допомогти, підбадьорити, і не лише співчуттям, а й з принципового погляду. Мав він тоді років з п'ятдесят, і більшу частину життя провів у лісі, в'язниці, на засланні та в психіатричній лікарні. Остання його справа – Український національний фронт, що його він організував, а вирок – 15 років ув'язнення. З в'язниці його перевели до закритої психіатричної лікарні – нині поширений спосіб нищити своїх супротивників, що його застосовує КГБ. Але й у тюрмі його добрий розум перемиг, і, не відбувши до кінця терміну 8 місяців, він домігся, що його перевели як «душевнхворого» на заслання. Заслання він відбував у Трускавці, під опікою дружини.

Зіновій розповідав про життя в «дурдомі», і слухачі часом хололи від жаху. Треба бути людиною зі сталевими нервами, міцною психікою і чистою душею, щоб вийти з «дурдому» з цілковито неушкодженою психікою. Справді, Зіновій вражає надзвичайною цілісністю душі. Він – наче прикраса, вирізьблена із суцільного кусня золота.

Приїхавши до Трускавця, Зіновій відразу взявся до праці. Це був кінець сімдесятих років, коли розгромлено перші Гельсінські групи, ув'язнено Орлова, Гінзбурга, Щаранського, Руденка. Усі дисидентські течії перебували в цілковитому смутку. І тоді Зіновій заходився створювати ці групи знову. Треба відзначити надзвичайну чіткість його поглядів на російський демократичний рух. Демократи твердили, що всі опозиціонери мають діяти спільно в обороні громадянських прав і для демократизації режиму, а щойно потім можна буде демократичним шляхом забезпечити і національні права. Ця позиція багатьом здавалася логічною, але Зіновій заявив цілком категорично, що не вірить обіцянкам російських дисидентів. «Ми домагаємося насамперед національної неза-

лежности, а за умов національної незалежности можна буде забезпечити все інше», – заявив він. Така позиція була близькою і зрозумілою мені як сіоністові, але Зіновієві доводилося відстоювати свій принцип у важких суперечках з багатьма не лише росіянами, а й українцями. Взагалі, було дуже багато спільного між ним, українцем, і мною, сіоністом. Ця спільність дозволила Зіновієві заохотити мене до активнішого впливу на моїх співвітчизників. Я почав таємно навчати їх мови іврит та їдиш, відзначати єврейські свята. Незабаром виявилось, що в таборі склалася міцна єврейська група. Це дуже дошкуляло гебістам, але вони й ув'язити не могли, що це все почалося з ініціативи Зіновія. Ми приділяли багато часу обговоренню спільної політики в таборі. Саме в цей час почалася нова хвиля руху за відмову від примусової праці в таборах. Це призводило до ув'язнення на рік до внутрішньої тюрми табору, а потім до переведення на три роки до Чистопільської в'язниці суворого режиму. Це підважувало здоров'я в'язнів, а головне – відвертало від боротьби за важливіші, принциповіші речі. З іншого боку, відмова від праці здавалася привабливою з морального погляду. Свого часу це питання дуже мучило Сверстюка, який не міг вирішити, чи брати участь у відмові від праці, чи йти іншим шляхом у боротьбі проти табірної адміністрації. Як людина тонка, він не міг терпіти двозначности у взаєминах з адміністрацією, йому бракувало цілковитої ясности, а її можна було добитися лише шляхом остаточної відмови від будь-яких взаємин з начальством. Мені довелося витратити багато слів, щоб відмовити його від цього кроку. Зіновій відразу став на мій бік. І аж ніяк не тому, що він не рахувався з мораллю; просто для нього головним була боротьба за долю свого народу, і тому він вважав, що не варто ризикувати здоров'ям і життям заради боротьби за другорядні питання. Те, що Зіновієві властиві найтонші відрухи душі, я зрозумів дуже швидко. Добрий поет, вірші якого вивіз з Владімірської в'язниці мій друг Юрій Вудка, він умів бути водночас і поетом, і суворим реалістом-політиком – досить рідкісне поєднання якостей.

Ми багато говорили про історію, про долю народів. Мене, звичайно, цікавило його ставлення до єврейського народу та держави Ізраїль. Передусім я ставив питання про темний бік історії українсько-єврейських взаємин. Раніше ми говорили про це також зі Сверстюком. Йому, великому патріотові українського народу, якось важко було недвозначно визнати, що антисемітизм та погроми на Україні справді існували. Врешті, він висловив думку, що хоч усе це й було, але не з вини жадного з двох народів, а через складність історичного процесу. Зіновій у цьому питанні був рішучіший і недвозначно співчував стражданням єврейського народу, не намагаючись чогось пом'якшувати або когось виправдовувати. Така щирість з його боку ще більше зміцнила наші взаємини. Якщо Євген постійно перебував у стані душевного напруження, то Зіновій робив враження людини, яка впевнено йде своїм шляхом. Його улюблений вираз міг викликати подив: «Я – найщасливіша людина в зоні». Я думаю, це було цілком щиро – саме так він відчував себе.

Коли залишилося 10 місяців до кінця речення, КГБ вирішило не судити Зіновія знову, а лише відновити покарання, припинене в зв'язку з його переведенням до психіатричної лікарні. З цього приводу Зіновій написав протест: «Якщо я маю знову бути в тюрмі, то це означає, що мене неправильно визнали психічнохворим; а якщо я справді психічнохворий, то не можна тримати мене у в'язниці». Однак КГБ не дуже дбає про логіку своїх дій та вироків, і тому протест Зіновія залишився без відповіді. Крім того, захворювання серця перетворило його на інваліда, і Міністерство охорони здоров'я звільнило його від обов'язкової праці. Щоправда, це не дуже заважало табірному начальству силою гнати його на працю, а праця була тяжкою – вантажити цеглу, готувати бетонну суміш тощо. Проте найтяжче могло бути попереду: не було ясно, чи КГБ не влаштує новий суд по закінченні вісьмох місяців старого строку, і це непокоїло. У кожному разі, він мав ще відбутися п'ять років заслання. Взагалі, майбутнє Зіновія було непевне. Чи не засудять знов? Чи не до «дурдому»

знову запроторять? Чи зможе він врешті виїхати на Захід? Відповідей не було, і попри це Зіновій був «найщасливішою людиною в таборі». Цей оптимізм, ця життєздатність здавалися мені просто відбиткою душі українського народу. Я розлучився з ним напередодні 56-денного голодного страйку, який я відбув узимку 1980–1981 року, вимагаючи повернути мені єврейські книги, відібрані в мене гебістами. Коли це сталося, я вагався – що робити? І, як завжди, пішов по пораду до старого друга – Зіновія. Його благословіння зміцнило мій дух. Я почав голодівку і переміг – книги повернули. Коли я повернувся після голодівки з ізолятора до табору, Зіновій був уже на другому своєму засланні (перше було в Трускавці) в Ханти-Мансійському краї, у північній пустелі, за 500 кілометрів від найближчого поселення.

Після від'їзду Зіновія до табору привезли двох нових українців – Михайла Монакова, вчителя малювання з Одеси, та Павла Чорного, літнього інженера, теж десть зі східної України. Я ще встиг бути свідком процесу перетворення ще одного демократа на українського патріота.

А в лютому 1981 року за рішенням Верховної Ради СРСР я був позбавлений радянського громадянства і висланий з величезної російської в'язниці на батьківщину – до Ізраїлю, відбувши у в'язницях та таборах майже одинадцять років. Приїхавши до Ізраїлю, я відразу ж почав листуватися зі Сверстюком, який тоді був на засланні біля берегів Байкалу, та Зіновієм. Кожний лист від них віддзеркалював вдачу автора: листи Євгена – філософські, з сумним поглядом на сонце, яке заходить; Зіновій залишається бадьорим і з новою енергією бореться за життя – і власне, і свого народу. Рік тому листування припинилося – листи не доходили. Але я зберігаю в серці любов і вдячність до двох своїх старших друзів і радників. Іноді їхні образи якось ніби зливаються в моїй уяві в єдиний образ, який для мене є образом українського народу. Справді, український народ може пишатися національними лідерами такого масштабу, бо це є найкращою запорукою його життєздатності та перспективи на майбутнє.

Я звертаюся до всіх українців у вільному світі з закликом зробити все можливе, щоб врятувати цих двох світлих янголів, що доля подарувала їх українському народові за часів найбільшої небезпеки для його національного існування.

«Шляхетність»*

Саме це слово спадає на думку, коли бажаєш охарактеризувати особистість Євгена Сверстюка.

– Ви сиділи з ним? Яка ж то гарна людина! – казали мені його знайомі вже тут, в Ізраїлі.

Коли починаєш згадувати про це, свідомість ніби розпадається на дві частини. З одного боку – сім'я, праця, армія – звичайне життя на своїй землі. З другого – колючі дроти, ґрати, знущання, злидні, засніжені чорні ялини замість осяяних сонцем пальм.

Важко поєднати у свідомості ці два різні світи. Ніби різні люди жили в них. І все ж неможливо позбавитися свого другого «я», що живе у концтаборі на краю світу. І одне із найяскравіших вражень з *того світу* – це янгол у пеклі: Євген Сверстюк. Ось він іде – у навмисно вибіленій у хлорці таборовій робі, у такому ж вибіленому кашкеті, з ясними розумними очима і світлою посмішкою на устах. Не пристає до нього бруд, не пристає блекота й сірість, нудьга й жах, ненависть, злоба й дикість, все те, чим напоєне навіть повітря того світу.

У темній кам'яній труні карцеру ця людина творить вірші, прозорі, як світло, і свіжі, як весна. І сам він схожий на промінь серед безпросвітньої ночі. Він пише «Реквієм», присвячений Горській і Симоненкові:

* Вудка Ю. «Шляхетність»: [про Є. Сверстюка] [Електронний ресурс] / Юрій Вудка // Острівки приязні: зб. спогадів і ст. про укр.-жидів. стосунки. Мюнхен: Українське видавництво, 1983. С. 9–17. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15744/file.pdf> (дата звернення: 27.04.2026).

Мені легше до вас рукою,
Ніж до сходів по той бік стін.

Йому легше об'єднатися з мертвими друзями, ніж зрадити їхню пам'ять.

Нині місяць примарно-синій
А під місяцем тільки тіні
І хвилине видіння моє.
Пролітай, легкокрила пташино!
Хай у крилець твоїх тріпотінні
Усміхнеться юнацтво моє.

Важко повірити, де, в яких умовах була створена така краса. Радію, що мені пощастило врятувати такі цінності й вивести їх у вільний світ з того пекла, у якому будь-яка краса, добро і святість нічого не варті.

У Михайла Луцика є вірші про те, що залишать по собі ті, що проголошують себе благодійниками людства: «тільки трупів таємні рови, в яких свідки страждання і жаху».

Але по Євгенові залишиться щось зовсім інше. Не тільки розум і краса, втілені в його книгах, але особливе відношення до життя:

Ти стоїш на молитві з дітям,
Де жевріє *мій спадок* – *честь*.
Облітають хвилини життя.
Тільки пам'ять. І білий хрест.

І тут треба звернути особливу увагу, що серед московської блекоти, розпусти й підлого рабства навіть слово «честь» виглядає ворожим і незрозумілим білим круком. Для спадкоємців Чінгісхана і вчителів Гітлера такого поняття взагалі не існує. А тут не слово, не уявлення, а жива людина, що є втіленням чести. Як не зненавидіти її, як не запроторити, як не розчавити? Отже, така людина самим образом своїм являє

живий докір і живе звинувачення всім чортам і чортеняттям московського брудного пекла. Наче не з пороху, не з землі була виліплена вона, як інші смертельники, а з шляхетного мармуру, що раптом ожив. Так само і книги його сповнені неземної духовости, добра й краси. У своїй творчості він сягає тих ніби рідних йому висот, де національне культурне надбання переходить у вселюдську скарбницю. Рідко можна побачити людину, у якої слова і вчинки поєднані у таку велику цілісність шляхетної особистости.

Євген народився у Волинському селі Сільце Горохівського району, з котрого походить і Валентин Мороз. Це та сама околиця, тільки інше село. Мабуть, є щось особливе у землі Волинській, коли з неї походять такі люди. Село було для хлопчика цілим світом, великим і чаруючим. Батьки Євгена, звичайні селяни, важко працювали і привчали до праці численних дітей. Їхньою природною мрією було прикупити ще землі, щоб кожному синові на господарство вистачило. Але рано вони помітили, що Євген відрізняється від інших дітей. Душа його не линула до господарства, а шукала чогось іншого, незрозумілого. І батько казав про хлопчика ті приблизно слова, що багато раніше чув про себе малий Тарас: «з нього буде або велика людина, або велике ледащо».

Життя грубо зруйнувало майже всі сподівання родини Сверстюків, та й саму цю родину. Прийшла московська орда, землю відібрала, синів, що захищали свій край, повбивала, загнала решту людей у концтабори та колгоспи. Неначе часи фараонів знову повернулися на світ. Сьогодні з усієї великої родини залишилася тільки дев'яносторічна мати Євдокія Яківна, що бідує у злиденному колгоспі, та її восьмий син Євген у далекій московській неволі... Але навіть серед здичавілої, zdeгенерованої ворожої навали вдалося хлопцеві зберегти чистоту своєї душі й крила її прагнень. Ця душа не пішла в яничари до диявольської сили, а віддала себе на служіння своєму розтерзаному народові та загальнолюдській красі. Не було в Євгена танків чи літаків, була тільки чиста душа,

світлий розум і добре слово. Саме за вживання цієї «зброї» відірвав його ворог від дружини, від матері, від сина й кинув туди, де будується соціалізм по Данте.

Приклад Сверстюка яскраво доводить, що немає іншого шляху до загальнолюдських надбань, крім національного. Тільки через національний щабель можна піднятися до загальнолюдського. Якщо надії й муки твоїх кривих, якщо згвалтування і вбивство душі й тіла твого народу не хвилюють тебе, не викликають природного відгуку, то що ти можеш сказати решті людства?

Досить було б Сверстюкові зректися своїх переконань, оплюгавити все святе, його б негайно звільнили. Але він на це ніколи не піде.

– А чому б Вам не перейти у своїй творчості на російську мову? – настирливо питали у нього слідчі.

Як це не дивно, але у великій державній російській літературі немає сьогодні таких дивних мистців, як Сверстюк, Стус, Різників, – українці-в'язні. Муза й краса чомусь линуть до них, зацькованих і заборонених, до їхньої зацькованої мови.

Чи може колонізатор допустити, щоб найкращі шедеври творилися тією мовою, що за його плянами має взагалі сконати? І от Мордовія, Урал, Сибір поповнюються цвітом української інтелігенції – вже котрий раз! Але ні в яких казематах, ні за якими дротами, ні в якій бетоновій труні не вдається поховати пісню.

Через крижані двометрові стіни, понад устаткованими іноземною електронікою парканами, високо над вежами, над вівчурами й катами лине душа людини на крилах пісні. І дістається у великий світ, і зворушує тисячі сердець на протилежному кінці земної кулі.

Так, душу не можна поховати, неможливо закувати! Можна вбити тільки тіло, у якому вона тимчасово перебуває:

Зовсім поруч ви раптом упали...

Сверстюк відчуває, що і його чекає доля Алли Горської:

...Поблякнуть барви в очах,
Схолоне серце на мент,
І щось упаде, як птах,
Долі на сам цемент.

Явитесь всі ви знов,
І спалахне в мені
Стишена вже любов
Зорями аж на дні...

На самій межі між життям і смертю народжуються такі рядки...

Коли Сверстюк ще жив у Києві, до нього якось напросився на ніч викладач математики Кам'янецького педінституту Дудар. Як він пізніше казав на суді, тоді ж він склав на свого гостинного господаря чернетки доносу, що через кілька років лягло в основу звинувачення й засудження письменника-патріота. Ось хто сьогодні виховує майбутніх вихователів...

Що ж за страшні злочини фігурували в доносі нічного гостя? Дудар твердив, що Сверстюк казав йому про русифікацію й арешти на Україні, про користь релігійного виховання, про те, що Біблія – книга книг... Аж волосся ворухиться на голові, коли чуєш про такі страхіття... Проте Сверстюк відкинув саму можливість докладної і відвертої розмови із незнайомою нічною потворою.

– Біля мене кожного дня є досить гарних людей – гарних і духово, і фізично, – щоб я шукав розмов із цією потворою, – сказав Сверстюк на очній ставці. – Та й про що розповідати? Якби він спитав мене про русифікацію, я б просто послав його на вулицю: вийди та послухай, яку мову чути.

«Свідок» знімаків і почав зрікатися своїх зізнань. Тоді прокурор перебив «свідка», і сам замість нього продиктував слідчому все те, що бажав! Прізвище прокурора – Погорілий, слідчого – Чорний, судді – Дишло.

На суді «свідок» Дудар казав, що він, незважаючи на своє польське походження, не має жадних національних почут-

тів, а є тільки советською людиною, і тому засуджує Сверстюка, який кілька років тому погодився пригостити його у себе...

Повернувшись у камеру, Сверстюк не міг заспокоїтися, поки під крокування від стіни до стіни не витворив вірш, стилізований під «Енеїду» Котляревського:

Дудар у пеклі
Там Дудар вив печерним звіром.
На чотирьох він лазив босий
І на жаринах, знай, стрибав.
Портфель з чорнетками доносів
До пуза ревно притискав
І на чортів зубами шкірив...

Добре було б, якби студенти Кам'янецького педінституту довідалися, хто є насправді їх шановний викладач Дудар.

Дванадцять років концтаборів і Сибірського заслання отримав Сверстюк від окупантів за те тільки, що він є людиною сумління й хисту. І те, і друге – протисовєтські явища, що підлягають найсуворішому покаранню. Ті муки, що їх терпить людина у концтаборах, тепер досить відомі. Безсумнівно, для такої тонкої й чутливої людини з ніжним, вразливим поетичним серцем – муки потроюються. Чого коштує для такої людини один тільки абсолютний відрив від улюблених близьких...

Сверстюк любить свій народ і віддає себе у жертву на його вівтар. Але ж як чудово він знаходить спільну мову з людьми інших народів! Коли ми вперше зустрілися на Уралі, то відразу почували себе, як давні знайомі. Сверстюк розповів мені, що коли він прибув у концтабір за три роки до того, йому відвели ліжко, на якому було намальовано моє прізвище. Сам я уже був вивезений у Владімірську тюрму.

Він переклав вірш литовського повстанця, засудженого на 25 років концтаборів, Йонаса Каджионіса, що присвячений зрозумілій усім націям темі: матері.

Цим досі ще не відомим перекладом я хочу закінчити свою розповідь.

Затужив я, мамо. Слово заніміло...
Тільки твої очі і молитви спів...
Стільки літ самотніх тільки ти зігріла.
В холод, смерть і ночі промінь твій яснів.
І від серця к серцю передав той промінь,
Той порив священний до добра й краси,
Котрий протриває в попелі, в полові.
Тільки вічне небо, тільки ти еси.

«Наш Ар'є. Інтерв'ю з Євгеном Сверстюком»*

– Коли я прибув на 36-ту зону в лагер 389–36 – це посьолок Кучино Пермської області Чусівського району, то мені призначили ліжко, і на цьому ліжку ще висіла бірка «Юрій Вудка» (на нарах, вже не пригадую, чи перший чи другий поверх). Природно, я запитав: «Хто такий Вудка?» А його на той час вже взяли у тюрму, Владімірську. Це не була трагедія, але це звучало похмуро, бо коли брали в тюрму, то це був натяк на те, що репресії не закінчуються на тому, що в'язень потрапляє в лагер. Я звичайно поцікавився: «За що? Хто він був?»

Він був з молодих сіоністів. Але чогось його зненавиділи КГБісти, хоча він був зі всіма добрий і за своєю натурою не конфліктний, в той час як багато хто потрапляв у тюрму за конфліктність натури, за те, що він йшов на демонстративне протистояння. Тоді я про нього дещо дізнався. А потім минає три роки...

— А розпочалася історія коли?

– Я приїхав в концлагер в 73-му році, восени. Він вже був у тюрмі. І йому, наскільки я пам'ятаю, дали три роки.

Взагалі в лагері встановилися певні форми стосунків між земляцтвами. Загалом приязні і навіть дуже приязні, і я їх вже застав. Практично якісь нюанси там ще вироблялися, тому що завжди, коли з'являється якась особа, якою ціка-

* Єгупець. – 2001. – № 9. – С. 354–360

виться ширше коло, то вона дещо змінює клімат. А лагер – це такий маленький все ж таки соціум.

– Отже, хто були євреї в 36-й зоні і не тільки в 36-й? Це були, як правило, люди, що виходили з ідейних сімей. Батьки були дуже часто комуністами. І, може, це саме впливало на радикальну поставу дітей, щоб різко відмежуватися від позиції батьків.

Ар'є Вудка був релігійним. Це слово дуже багато характеризує: і моральну позицію, і глибину світогляду, і рівень спілкування. Скажімо, спілкування між релігійними людьми було інтенсивнішим і цікавішим. І не дуже велике значення мало, якої релігії людина дотримується.

Він був релігійно настроєним, причому він чоловік глибокий і його релігійність глибока. Це означало, що він абсолютно не сприймав советського режиму, елементу абсолютності надавала релігія. Там, де її не було, там було щось середнє. Але там, де вона з'являлася, з'являлася особа. Я думаю, що в тому була одна з причин, чому вони вважали, що він має негативний вплив на інших, передусім своїх земляків. І саме таких ізолювали у тюрму.

Коли мав приїхати Ар'є Вудка, ми уже вирахували. Всі чекали. Чекали передусім євреї, і навіть з певною ревністю хтось із них казав: «Він же до нас приїжджає». Але яка, власне, якщо брати загалом, різниця? Він мав прибути в зону, де на нього дуже чекали. Його чекали і як людину, і вже як «іноземного кореспондента». Справа в тому, що коли приїжджає українець з тюрми, то він приїжджає в зону, щоб сидіти далі, а потім вийти у «велику зону». А коли євреї приїжджає, то наперед знали, що він з часом виїжджає за кордон. І майже завжди було ясно, що він виїде за кордон.

— А на той час уже було відомо, що в Ар'є Вудки закінчувався термін?

– Було відомо все. І коли ми дізналися, що він вже в ізоляторі, тут, то всі раптом активізувалися, але з певною обережністю, перефразовуючи Леніна «дабы не отпугнуть бур-

жуазию» – щоб не дати зрозуміти начальству, що ми його чекаємо і як саме ми його чекаємо. Хоча начальство це знало краще за нас. Воно мало всі дати в своїх руках. КГБісти робили всі прогнози. І тільки їхня злість дурна, я думаю, не давала їм можливості оптимально розв'язати цю ситуацію. Ми дуже боялися, що в них вистачить розуму прикинутися гуманістами і випустити його в лікарню. І лікувати його. Що там у тій лікарні? Ну, будуть давати йому А-5 чи Б-5 – це дієтичне. Білий хліб і таке інше – замість чорного. Ну, і працювати він, звичайно, не буде в лікарні. Але що там та праця порівняно з тим, що він виїде за кордон. У них розуму не вистачило. І вони його тримали відповідно до свого норову в ШИЗО тиждень. Ми, звичайно, по-зеківськи запротестували, що знущаються над чоловіком, який відбув свій тюремний термін і йому без усякого суду нав'язують карцерний термін ще. І ця боротьба наша закінчилася перемогою: Вудку випустили в зону.

Була певна коректність в зоні, щоби не нав'язувати свого знайомства, своєї розмови. Людина, яка повернулася, хоче відпочити, хай сама приживається, як вона вважає за потрібне й зручне. Його, зрештою, одразу відправили на роботу. І дали йому найтяжчу роботу: набивання ТЕНів – заправку спеціальною сумішшю тепло-електричних нагрівачів. Найтяжчу, як для інтелігента невмілого, і легку, як для тих, які мають сприт у руках. А він мав сприт. Він вмить прилаштувався, він не бачив ніяких труднощів у цьому. Став виконувати норму на 100%, щоби мати ларьок І, по-моєму, виконував її за чотири години. Так що він мав можливість поговорити, походити. Виконав норму – і вже може ходити по зоні.

— Як відбулося ваше формальне знайомство, адже заочно Ви знали один одного?

– Звичайно. Всі зеки знали один про одного, так що, ясна річ, що він привітався, познайомився зі всіма знайомими і незнайомими. А потім підійшов до мене і сказав, що він би

хотів ближче поговорити. І, зокрема, він говорив вже з Олексієм Різниковим з Одеси. Він хотів би вивезти по кілька віршів, наприклад, по два. То, каже, не є проблема.

— **То була його ініціатива?**

— Його ініціатива. Окрім того, він вже їх мав з тюрми кілька.

— **А чиї то були вірші?**

— Гадаю, що Стусові.

— **Безпосередньо від Стуса?**

— Ні, я думаю, що він від когось іншого міг мати. Тому що зі Стусом він не міг там зустрітися, Стус не був у Владімірській тюрмі.

Він сказав, що для нього досить два рази прочитати вірш – і він запам'ятає і буде тримати в пам'яті стільки, скільки треба. А тоді вже він їх виписує з пам'яті, як оце тепер з комп'ютера знімають. Це мене дуже здивувало: «Як, тільки два рази?» Він каже: «Так, мені досить два рази».

Я йому дав зошит, щоб він собі вибрав декілька віршів.

— **А у в'язнів була можливість тримати при собі зошити з власними творами?**

— У нас була можливість дуже обмежена, і цією можливістю треба було дуже обережно користуватися. Як правило, це були вірші замасковані. У кожного був свій альбом, свій зошит і різні виписки. Виписки з різних літератур. Якщо це російською мовою, на них це діяло заспокійливо, як бром. Якщо українською, це було більш тривожно. І вони брали це на перевірку. Але бажано було цього не ховати, бо знайдена річ зразу викликає тривогу. А річ, яка лежить зверху, на видноті, може собі лежати, вони її не шукають. Ми користувалися цим психологічним ефектом. А ще дуже часто надписували над віршами заспокійливі імена: або переклад

з Пушкіна, або з Шекспіра, або старалися підібрати якесь загадкове ім'я, але таке, щоб вони його теж чули.

Таким чином, легеньке маскуванню давало можливість передавати один одному речі, що не мають явного політичного характеру. А підтексту вони не розуміли і не знали. Не надавали йому значення. А там вся суть, звичайно, була в підтексті.

Я пригадую, він мене запитав, як це безпечніше зберігати. Я йому сказав, що найкраще тримати зверху, на подушці.

– А сусід?

– Сусід, – кажу, – він непоганий чоловік, хоча з поліцаїв.

– Тобто йому можна довіряти?

– Боронь Боже, – відповідаю, адже цілком ясно, що майже з кожним із поліцаїв адміністрація має ближчі стосунки.

— У вас були якісь побажання щодо того, які саме вірші Ар'є Вудка мав запам'ятати і вивезти у великий світ, чи він сам вибирав з вашого зошита?

– Він... У тому зошиті було небагато, і я не боявся, що вони заберуть його, тому що в мене все було переписано. Потім він попросив ще, потім ще.

Наше становище було зовсім безперспективне, тобто в оптимізм бавитись було б інфантилізмом, але і песимізм розводити було б ознакою слабкості. Було очевидно, що після закінчення терміну буде заслання на п'ять років, а після заслання буде знову термін – побутовий. Це була схема, і від цієї схеми в той час було дуже важко ухилитися. Зрештою, невідомість була: ще п'ять років, і тут ще досиджувати три роки, а то ціла вічність. Немає сенсу говорити про важке майбутнє. Але був сенс у тому, щоб дати світові знати про існування людей в тій зоні, про те, що вони думають, що вони пишуть. Це було дуже важливо, і був обов'язок тих, хто виходив. Якщо в'язень виходив у вільний світ, то ясно, що цей обов'язок був більший, ніж коли він виходив, скажімо, на село. Але надійніше було передавати через чоловіка, яким явно там будуть цікавитися.

— **А то була єдина можливість вивезти вірші, саме запам'ятавши їх?**

— Думаю, що при якихось там хитрих прийомах щось можна було б записати. Але гарантії не було ніякої, що це пройде, тому що настільки кваліфіковано обшукували, що жодних записів такого характеру не проходило.

— **Ну а як же в'язням вдавалося вивозити зошити з віршами, наприклад, при виході на поселення? Вам же вдалося?**

— При виході на поселення я виходив, по суті, в іншу зону, і тому не боявся конфіскації. Я все вивіз із собою після перегляду КГБістами. Зовсім інша справа, коли йшлося про вихід в'язня на волю, в'язня, на якого чекали за кордоном.

Отже, вдалося б йому вивезти записи чи ні? Ми вважали, що не вдасться. А це був, власне, ідеальний варіант. Він знав, куди має вийти. І він передав це українським націоналістам у Мюнхен. Також журнал «Сучасність» виходив і ці вірші надрукував. Так що це було використано належним чином.

Тепер ясно, що одна справа – обов'язок, а інша справа – людина. Треба сказати, що обов'язок без людини не живе. Це був дуже надійний чоловік, Вудка. Тобто то був чоловік, який коли що сказав, то він зробить, і ніякі обставини йому не перешкодять.

— **Ви, як автор, потім знаходили якісь різночитання між авторським текстом і тим варіантом, що був виданий, чи все було абсолютно ідентично?**

— В цілому ідентично. Якісь маленькі відхилення, якісь синоніми вкралися, але, в цілому, так як було йому подано, так воно й вийшло. Отже, справді, в нього на диво «керована» пам'ять: доки треба, доти вона зберігає. Цікаво, що в Ізраїлі я з цим його феноменом вже не зустрічався. Очевидно, немає такої потреби.

— А коли ви дізналися, що ваші вірші потрапили на волю і вийшли друком? То було ще на засланні?

— Ні, це вже після повернення і навіть не зразу після повернення. Це коли вже можна було привозити з-за кордону сюди літературу, десь тоді мені потрапила до рук ця книжка – «Поезія з-за колючих дротів. Слово репресованих Московією українських поетів». Але раніше я просто був певен, що він передав.

— Яким був Ар'є Вудка у спілкуванні?

— Він мав дуже контактний характер в лагері. Зі всіма був добрий. Дуже спокійно всіх вислуховував. Можна було з дивуванням спостерігати, як він прогулюється то з одним, то з другим, то з третім, так, наче бере інтерв'ю. З різними приходили до нього проханнями, у кожного було своє. І часто він мене запитував: «Хто це є? І хто він є насправді?».

Я пригадую, як його відправляли на етап. Ми вже знали, коли його будуть брати з зони.

Як ми попрощалися з ним? Як люди, які зустрілися в житті раз, і, очевидно, майже напевно, єдиний раз. Це надавало нашим стосункам глибшого, драматичного характеру. Тобто це виходило за рамки побуту.

Мені навіть здається, що було якесь особливе ставлення конвою, коли вони бачили щось в не побутових стосунках між зеками. Крім того, це було щось таке справжнє, це було те, що вимірюється життям. І коли людина іде в невідомість, вона зовсім не малює собі райдужних візій іншого життя, вона його не знає. Навіть не дуже уявляє, але що буде – те прийму, прийму все, що буде. Я думаю, що в зв'язку з цим він вибрав таке суворе продовження, оселившись на території. Воно трохи несе в собі продовження тієї самої напруги, яка робить людину ближчою до Бога.

Він, до речі, має якесь особливе прочитання Біблії. Для нього це дуже інтимна Книга і дуже особиста. В той час як для інших – це була книжка, яку вони вивчали. Про віру я тут не беруся судити, але в усякому разі йшлося про вивчення.

— **А за походженням він звідки?**

— Його батько з Польщі, звідти його прізвище Вудка. «Вудка» це «водка» польською. З його матір'ю я познайомився в Ізраїлі, і вона на мене справила враження української вчительки. Чому української? Вона з Дніпропетровська, мені здавалося, що вона вписувалася в цей клімат як людина дуже своя. Я навіть відчув, що вона дуже добре говорила українською мовою, хоч зараз вже й призабула.

— **То й сам Ар'є Вудка теж з Дніпропетровщини?**

— Так. По-перше, він для неї Юрочка, і зараз Юрочка. Він взяв собі ім'я Ар'є, і в лагері до нього зверталися тільки як до Ар'є. Отже, ми навіть не чули іншого. А для матері це ніякої ролі не грає. Для неї це той самий хлопчик, що і в дитинстві. Мені здається, що вона якось поза тим життям, що навколо. Вона живе окремо з чоловіком в іншому будинку. По сусідству. Розводить мальви і різні квіти, так, як на Дніпропетровщині. І, очевидно, живить ту побутову традицію.

— **Треба думати, що Ар'є Вудка добре володів українською мовою?**

— Щодо володіння українською мовою, то він викликав велике здивування у нас всіх, тому що практично володів мовою чи не краще за багатьох українців. Він казав, що навчився української мови від в'язнів. Я думаю, що то перебільшення. Судячи з того, як його мати розмовляє українською, він її знав вже раніше. Інша справа, що тоді він не мав жодних контактів з українцями. Якось Семен Глузман висловився, що вперше з українцями (хоч виріс у Києві) він зустрівся в таборі. Я думаю, що в тому ж самому розумінні і Ар'є Вудка. Але з українською мовою він явно зустрівся раніше, тому що було просто неможливо аж такою мірою оволодіти. В нього вона була співуча, навіть з ароматом місцевим, мабуть, з Дніпропетровщини.

— **А ким він був за фахом у тому житті, до ув'язнення?**

– Він же студентом був. Зі всього судячи, філологом.

— **Як він реалізував себе у професійному плані в Ізраїлі?**

– Я думаю, що в професійному плані він себе не реалізував. Хоча він змістовно живе. Якесь у нього життя природне, де б він не був.

Востаннє я був в Ізраїлі на конференції до 3000-ліття Єрусалиму. Ар'є приїхав на зустріч і запросив мене до себе в гості. Мешкає він на поселенні у Самарії. Контактує з інтелегентними людьми, з поетами та художниками. Сам трохи малює, навіть подарував мені свою картину. Але він більше реалізує себе як релігійна людина. Має гарну сім'ю, маленьких дітей. Діти його дуже люблять, і він віддається їм цілком. Дуже мила дружина, родом з Росії. У неї двоє дітей від першого шлюбу.

Мені запам'яталася сімейна ідилія. В теплий вечір ми сиділи надворі біля хати, поділеної з сусідами навпіл. Замість стола – імпровізовані стільчики, замість дерев – якісь малі кущики. А вже біля материної хати виріс доглянутий садочок, високі мальви.

Він живе біблійним духом, біблійною мудрістю, відсторонено від суєтного світу. Але за один вечір я там познайомився з добрим художником, родом з Ленінграду, з добрим журналістом. На другий день Ар'є відвіз мене своїм авто до аеропорту і провів аж на митний кордон. Він переживав, щоб я не забув своїх речей, бо у нього біля хати я залишив на ніч сумку з документами. Вночі їх намочив дощ. Але я не пережив тієї тривоги, яку пережили вони: навколо чужий арабський світ, кожен звук до обережності і пильності.

До речі, він дуже гостро відчував наближення війни.

— **Ще таке запитання. Чи можна сказати, що деякі поетичні твори були врятовані саме завдяки Ар'є Вудці?**

– Я думаю, що врятовані твори – це не просто врятовані тексти, а врятовані для сучасності. Одна справа, коли з'являться вірші в кінці століття, а інша, коли вони з'являться саме тоді, коли на них чекають. В цьому останньому розумінні вони були врятовані, були врятовані для сучасників. Було врятовано дуже потрібну інформацію, яка формувала клімат певних середовищ і яка мала культурну цінність, поза всяким сумнівом. Я думаю, що то була дуже велика місія – передати якусь культурну цінність через той глухий коридор, де все гинуло і де було забезпечене небуття.

Я знаю, що він має дуже гостре моральне чуття, і це чуття переноситься на політику. Скажімо, його теза: за одні й ті ж самі злочини повинні нести кару і націонал-соціалісти, і комуністи, а тим часом до них застосовується зовсім різна міра. І це дискредитує сам принцип моралі і права. Він це чітко завжди підкреслює. І, власне, я думаю, що це його моральний імператив: щоби скрізь і на кожному кроці зберігати міру закону і міру справедливості.

*Яків Сусленський***«Табірна творчість Євгена Сверстюка»***

З Євгеном Олександровичем Сверстюком, українським літературним критиком і поетом, я познайомився 1974 року в пермському таборі число 36.

Власне, його ім'я як письменника і політичного в'язня було мені відоме ще перед нашим особистим знайомством. Про Сверстюка я багато чув від його давнього товариша Олесь Сергієнка, який потрапив до табору раніше від Сверстюка.

Викроковуючи майже щодня з оздоровчою метою кілометри (звичайно вдвох і в досить швидкому темпі) центральною табірною «магістралею» завдовжки 150 метрів – від огорожі до туалету, Олесь розповідав мені всю історію українського національного відродження на Східній Україні від початку шістдесятих років і до масової розправи над активістами, вчиненої владою та кагебістами на початку 1972 року.

Нове українське відродження було явищем знаменним, бо перед цим національний дух був сильний лише в Західній Україні, і центром його був Львів. Русифікація, трьохсотрічне панування Росії та релігійні й побутові відмінності перетворили українців східних та західних областей на два майже різні народи, з різними рисами та орієнтаціями.

І раптом... Почав діяти закон стисненої пружини: що сильніше її стискати, то більша сила в ній виникає, намагаючись повернути її до первинного стану. Русифікаторам здавалося, що (перефразуючи вираз з драми Пушкіна Борис

* Сусленський Я. Табірна творчість Євгена Сверстюка / Яків Сусленський // Сучасність. – 1982. – Числ. 4/5 (256/257). – С. 7–21.

Годунов) досить ще одного зусилля – і літопис українського народу скінчено.

Так само, як і єврейського народу в СРСР. Та де там. Далеко не все відбувається за волонтаристськими директивами творців єдиного радянського народу – російського за формою-мовою і радянського за змістом.

Відчували себе членами єдиного українського народу – єдиного із західняками і з єдиним прагненням до національної самобутності, – і Левко Лук'яненко з Чернігова, і Василь Симоненко з Черкас, і велика група інтелектуалістів зі столярного міста Києва – Іван Дзюба, Іван Світличний, Василь Стус, Зіновій Антонюк, Алла Горська. Були там і нащадки великих предків – Михайлина Коцюбинська, Зіновія Франко і охоронці української культури та мови Борис Антоненко-Давидович, Григорій Кочур, Микола Лукаш, Ліна Костенко. Важко назвати бодай одну область Східної України, яка не висунула б своїх речників українського національного духу. До таборів потрапили українці з Умані й Дніпропетровського, Полтави й Луганського, Вінниці й Житомира. Навіть твердиня русифікації на Україні – Донбас не залишився без духовним острівцем у цьому морі культурно-національного пробудження.

Були і такі українці, які лише після в'язнично-табірної школи усвідомили себе українцями і стали до боротьби не лише за загальні демократичні принципи, а, насамперед, за інтереси свого народу. До таких належать, зокрема, Віталій Калиниченко, Григорій Приходько, Леонід Педан. До таких можна зарахувати і генерала Петра Григоренка, і Леоніда Плюща.

Дещо аналогічне сталося і в єврейському середовищі, коли велика група сіоністів, що прибули до табору після лєнінградських, ризького та кишинівського процесів, підкорили своєму впливові численних інших в'язнів-євреїв.

Я навмисно називав досі імена східняків, хоча в таборі було більше українців із Західної України. Західня частина внаслідок своєї особливої історії міцніше зберегла наці-

ональні основи життя і генотип українського характеру. А оскільки саме ця національна особистість найбільше суперечить накиненому силою радянському псевдоінтернаціональному способу життя, то саме українці-західники найчастіше потрапляють до таборів. Список цих імен виповнив би багато сторінок.

Євген Сверстюк народився на Волині. Коли його привезли до нашої зони – 36-го табору – Олесь Сергієнко та я перебували в ПКТ – «приміщенні камерного типу». Це – внутрішня в'язниця в таборі, куди запроторюють за провини, непослух та порушення режиму. До цього ж таки приміщення, поділеного на камери, кидають і короткотермінових штрафників (для цієї мети там є так званий «штрафний ізолятор», або ШІЗО), а також новоприбулих, які перебувають там свою «карантену» – 5–6 днів, після чого їх випускають до зони, де вони вже є справжніми, так би мовити, повноправними в своїй безправності зеками.

Олесь зрадів другові, і вони перекинулися кількома фразами. Знайомий з табірними порядками, Олесь утримувався від довшої бесіди з Євгеном через коридор, щоб не прирікати друга на покарання в найперший день його перебування в таборі, бо ж розмови між камерами є порушенням режиму. Вийшовши з ПКТ, я особисто познайомився з Євгеном Олександровичем. Олесь рекомендував мені його як літературного критика, педагога й психолога. Ні Олесь, ні Олекса Резніков, ані хто інший не характеризував його як поета. Після ПКТ я недовго залишався в зоні: покарання в ПКТ – останній етап перед переведенням до в'язниці.

За цей короткий відтинок часу мої бесіди з Євгеном Олександровичем мали спорадичний характер і торкалися найчастіше педагогічних тем. Він був небалакучий, вдумливий і поважний, але при тому незмінно приязний і витончено делікатний. Це викликало постійне зацікавлення до його особи і в мене, і в багатьох інших. У вільний від праці час він не витрачав ані зайвої хвилини на балачки і занурювався в читання або роздуми. Убога табірна бібліотека надава-

ла мізерні можливості для творчої праці, а постійні труси (чи «шмони» табірною мовою) та перевірки виводили його з рівноваги. У листопаді 1973 року мене додатково засудили на рік тюремного ув'язнення у Владівірі.

Понад місяць я відсидів у штрафному ізоляторі, чекаючи на етап. У сусідній камері тоді опинився Євген Олександрович. Це було його перше зеківське «охрищення» – покарання за образу чергового помічника начальника колонії капітана Рака. У ШІЗО в'язень позбавлений всього, крім голоду, холоду та незручностей. Я був у дещо кращому становищі і спробував передати Євгенові трохи їжі та теплу сорочку. Але він відмовився, запропонувавши передати це хворим, зокрема Олесеві Сергієнку.

Сам Євген страждав найбільше від розумового голоду і браку письмового приладдя. Він попросив мене зробити кілька підрядкових перекладів англійських поетів – Кіплінга та Лонгфелло. Я виконав його прохання і передав йому підрядники через одного людяного наглядача. Добрі люди трапляються навіть і там. Лише через рік я почув українські переклади Кіплінга, Лонгфелло, Пастернака, Гайне та оригінальні вірші самого Сверстюка. Вірш Кіплінга «Якщо» («If») Євген переклав не з англійського, а з російського тексту, використавши чудовий російський переклад Самуїла Маршака. Ось цей переклад:*

Якщо

Якщо ти вистоїш, коли всі проти тебе —

Упали духом і тебе клянуть.

Як всупереч усім зумієш вірити в себе

І спробуєш їх сумніви збагнути;

Як зможеш ти чекати безприкладно, невтомно,

Оббріханий змовчат і стримано пройти

Під поглядом ненависти, не вдаючи при тому

Пророка мудрого і духа доброти;

Як зможеш мріяти – в мрійництво не впасти

І думати – не творити з думки культ,

Коли сприймеш тріумф, як і нещастя,
Як дим ілюзій, як ману гірку,
Коли стерпиш, як з правди твого слова
Пройдисвіт робить пастку на простих,
Коли нараз впаде все, чим ти жив, і знову
Зумієш починать з нічого – і звести;
Коли ти зможеш в пориві одному
Поставить все на карту – і програть,
А потім – все спочатку, і нікому
Ніколи й словом навіть не згадать;
Коли ти змусиш серце, нерви, жили
Служити ще, коли уже в тобі
Усе згоріло, вигасло – лишилась
Одна лиш воля: встоять в боротьбі!
Як зможеш гідно річ вести з юрбою
І з королем не втратиш простоти;
Як друзі й недруги рахуються з тобою
При тій дистанції, яку відміриш ти;
Коли ущерть наповниш біг хвилини
Снагою дум, енергією дій,
Тоді весь світ тобі належить, сину,
І більше – ти Людина, сину мій.

Вірш Генрі Лонгфелло «Not Enjoyment and Not Sorrow» Сверстюк переклав блискуче. Ми порівнювали його з перекладом І. Буніна, і великий Бунін програвав в співставленні з перекладом Сверстюка, в якого було більше експресії, як і в оригіналі. Я, як здається, зрозумів причину успіху Сверстюка в цьому перекладі: вірш Лонгфелло не лише оптимістичний, а й закликає до дії і вказує на гідні людей цілі. Різниця між Буніном та Сверстюком полягала в тому, що саме кожний з них черпав з вірша Лонгфелло. Бунін переклав його задля повчання російської публіки, а Сверстюк шукав у ньому, насамперед, духовної опори для себе.

У цьому полягає, мабуть, головна відмінність і головна цінність табірної творчості порівняно з творчістю за умов

тихого домашнього кабінету. Не сперечаюся, за нормальних умов можна створити технічно досконаліші твори. Але чи можна змагатися з творами, створеними за умов гострих душевних мук?

На великий жаль, серед віршів та перекладів Сверстюка, які пережили з десяток трусів, не зберігся цей переклад.

Уявіть таку сцену. У вільний час сидимо ми з Євгеном Олександровичем у «читалці» за одним столом. Я поспіхом переписую його вірші. Раптом з'являється капітан Рак – приземкуватий, дурний солдафон, мракобіс і садист, самий вигляд якого викликав у Сверстюка гидливу відразу. Рак підходить до столу, безцеремонно вихоплює з рук книги та рукопис і з «ученим» виглядом читає, ставлячи іноді безглузді запитання. Сверстюк кидає йому у відповідь якусь уїдливу репліку, на зразок «Не можу дихати з вами тим самим повітрям!» і демонстративно виходить з кімнати, наперед знаючи, що буде покараний за «образу офіційної особи».

Інколи Рак забирав рукописи «для перевірки». Повертав він далеко не всі. Йому, як і взагалі всій адміністрації, було важко втямити, чим дихають усі ці кіплінги, лонгфелло, рільке та кюніці* – якісь вони до біса «не наші». Отже, найкраще вилучити це все, щоб не трапилася якась крамола.

Такі сценки відбувалися багато разів. Кожного разу, повертаючись з ШІЗО, Євген Олександрович приносив новий твір. Вірші він міг тримати в пам'яті до звільнення з ізолятора, а відтак записував. Тому я можу достеменно вказати місце, де Сверстюк народився як поет – у ШІЗО.

Важливо звернути увагу на те, як Сверстюк вибирав авторів та вірші для перекладу: як правило, це було співзвучне тому станові, в якому він перебував. Насамперед, він шукав морального опертя. Він ніби ставив запитання: я позбувся багато чого, але чи я зберіг у собі людину? – і тут Кіплінґове «Якщо» є досить показовим. Я бажаю залишити «сліди на піску часів» – і тут вірш Лонгфелло дуже до речі. Я учасник

* Стенлі Кюніц (1905–2006) – видатний американський поет і перекладач (Прим. упоряд.).

небаченої драми за небаченої доби, навала думок про людей, про добу мучить мене, і лише тут я розумію справжній сенс приповідки «життя прожити – не поле перейти» – у такому стані дуже згодився пастернаківсько-живагівський Гамлет. Нарешті: чорні сили не зламають моєї віри, я не занурюся в тугу й песимізм, я сильний і відпірний і черпаю бадьорість у Гайне, а разом відточую зуби на його сатири.

Євген Сверстюк не вибачав відступництва. Він розповідав мені про талановитого поета Івана Драча. Великі надії подавав поет, але «потонув у фарисействі». З вірнопідданських позицій написав вірші про Сибір та про принади сибірської землі. Сверстюк знав інший Сибір, якого Драч уникнув через слабкодухість, і написав саркастичний, гнівний вірш «В Сибір летимо» – пародію на Драча і водночас засуд. З позиції політв'язня людина, мабуть, має те право, якого не мають інші: засуджувати відступника. Розповідаючи про Драча, Сверстюк процитував його написані раніше вірші, які тепер так пасують до самого Драча:

Ти вбив свій горизонт і небо отруїв,
Дав дулю сонцеві і плюнув в очі хмарі.
Живеш повзком і помисли свої

Ростиш в клоаці з підлістю у парі. (Іван Драч, «Ода чесно-му боягузові»)

Страх нищить талант – підсумував Євген Олександрович. Свій пародійний вірш він закінчив такими рядками:

А вірші... Що вірші? Звичайні рядки.

А геній... Що геній?

Життєвий невдаха. І мозок сковало тенетами жаху

Побут в'язня, його думки про близьких, про далеку Україну, гіркі роздуми і нечаста радість, суворість уральського краю, почуття християнського всепрощення – все було матеріалом для творчості поета.

Любіте своїх ворогів...
На них бо прокляття печать.
Вони несуть ясність борні —
Вони нас ненависти вчать.

Простіте своїх ворогів:
Вони – що сліпа імла,
Ковтають чужі й свої
Зусилля, літа, діла.

Розносять мертвоту й тлін,
Рятують себе вогнем,
Не відають, що творять
І снуть учорашнім днем.

Простіте, зумійте простить.
Важкий і непростенний гріх —
Відмову свій хрест нести
Вже там – на останній горі.

Любіть чистим серцем – і йдіть,
Підкошені, зводьтесь знов
І мовчки в душі хороніть
Одурену вашу любов.

Моєму другові і співтабірникові Ар'є Вудці вдалося вивезти значну кількість віршів українських поетів, включно з деякими віршами Сверстюка. Вудка – молода людина з чудовою пам'яттю і добрим знанням української мови. Вірші він вивіз шляхом, який Гайне описав у поемі «Німеччина. Зимова казка». Коли жандар на прикордонній станції копірився в у валізі поета, Гайне з посмішкою думав: дурню, ти не знаєш, що найстрашнішу крамолу я везу в своїй голові!

Вірші, вивезені Вудкою, увійшли до збірки під назвою «Поєзія за колючими ґратами». Читач, мабуть, вже ознайомився з чудовими віршами Сверстюка «Матері-страждальниці»,

«Реквієм», «Їдуть додому вмирати», «Не приходь до мене в снах», «Дон Кіхот», «Шалів перший сніг», «У білу ніч», «Хвилі радості», «Я знаю, це буде так» та іншими. Вартий уваги також вірш литовського політв'язня Каджіоніса* «Остання ніч» у перекладі Сверстюка.

Моє спілкування з Євгеном Олександровичем було порівняно недовге, але пам'ять про нього виявилася незгладною. Запам'яталися численні подробиці, сценки, вислови, думки Сверстюка. Пам'ятаю, наприклад, його реакцію на досить звичайну таборову подію: коли мене везли з Владімірської в'язниці у «воронку» (в'язничному закритому авті), кримінальники-рецидивісти, яких везли разом зі мною, приставили до мого горла ніж і примусили віддати їм кілька пачок чаю, що я віз для друзів у таборі. Кримінальники з чаю роблять наркотичний напій – так званий «чефір». Сверстюк сказав з цього приводу: «Колись стереотипною для грабіжників була фраза “гроші або життя”, а тепер вони кажуть “чай або життя”, оскільки за соціалізму гроші втрачають своє засадниче значення – цілком відповідно до Марксової теорії».

Одного разу Євген Олександрович показав мені журнал «Донбас», в якому було опубліковано статтю проти «буржуазного націоналіста» Сверстюка. «У Донбасі мене мало знають, – сказав він, – тому там можна писати про мене будь-які дурниці». Він аніскільки не злостився на продажного писарю – автора статті. «Собака бреше – вітер розносить», – підсумував він. Преса незмінно пов'язувала дії «українських буржуазних націоналістів» (не передбачаючи, очевидно, що читачі можуть замислитися, як це діти радянських трудящих, які часто не мали грошей навіть на пристойний одяг, раптом стали «буржуями» з діями сіоністів, які невідомо яким чином з'явилися на благодійному ґрунті с о ц і а л і с т и ч н о ї співдружності. «Вони підказують нам ідею об'єднання», – сказав Євген Олександрович. Ідея, очевидно, дала добрі па-

* Йонас Каджіоніс (1928 р. н.) – литовський учасник руху опору («лісовий брат»), поет, політв'язень радянських таборів (1953–1978) (Прим. упоряд.).

рості, бо незабаром він написав статтю «Зерна українсько-ізраїльської “солідарности”». (Статтю було опубліковано в «Сучасності» в червні 1979 року.) Я надзвичайно радий, що Сверстюк та його однодумці там, а ми на Заході закладаємо підвалини нашого довготермінового і міцного союзу. «Уявити можна, який міцний фундамент солідарности утвердила б ця спілка двох націй...», – писав Сверстюк. Ми цілковито поділяємо його віру. Сверстюк глибоко розуміє, що має бути покладене в основу цієї будівлі і застерігає нас від орієнтування на політичну кон’юнктуру. Він розуміє «як важко підняти правду над солодкою чи лукавою правдоподібністю. Але це суворий обов’язок».

Після першого повернення з Владімірської в’язниці в листопаді 1974 року мені вдалося лише два з половиною місяці відбутися в таборі, а потім мене знову запроторили до в’язниці – аж до кінця мого терміну ув’язнення.

У Владімірській в’язниці я опинився в одній камері з Олесем Сергієнком та Ар’є Вудкою. Ми розмовляли про українських поетів-табірників і обмінювалися віршами. В Олеся були вірші Василя Стуса, а також українських поетів «з волі» – В. Симоненка, М. Вінграновського, І. Драча, М. Холодного. Я переписав деякі вірші. На цих аркушах я ставив імена авторів, не побоюючись конфіскації, бо це були вірші не заборонених поетів. І раптом, переглядаючи тепер ці старі записи, я виявив аркуш з написом «Сервантес». Це, певна річ, не переклад з Сервантеса. Я звичайно користувався цим не дуже хитрим способом, щоб врятувати від конфіскації вірші табірних поетів: на сторінках з їхніми творами ставив імена не заборонених в СРСР радянських чи закордонних, чи старих російських авторів. Я майже певний, що цей вірш належить Сверстюкові, і, мабуть, саме тому я тоді використав ім’я Сервантеса, дещо подібне до прізвища Сверстюка, та й зміст вірша це підказував.

Скільки доріг і мук!
Стишивсь. Зібравсь. Застиг.

Може пройшов турну,
Щоб тут себе знайти?
Ночі, як гурт нетяг.
Дні без надій і втіх.
Може – своє життя
Виставити на сміх?
Лицарський вік минув.
Лицарство – вік оман.
Може, пародію втну
На лицарський роман?
Знову подвійний стиль.
Знов королівський такт.
Чорні в очах хрести —
Тіні від ґрат в хрестах.
Що це – портрет душі?
Схожий? Як я між вас.
В камері цій душній
Сотні моїх Санчо Панс.
Зболений кожний нерв.
Рубаний кожен жест.
Власне, нема мене —
Дублений полімжест!
Все ж проступа на нім
Лицарський перший текст:
Вічна суворість борні,
Вірність, воля і честь.
Вбогий дивак – і гранд,
Серце і склад думок,
Навіть отой Росинант —
Готика духу й кісток.
Скільки ламало життя,
Скільки брало на глум —
Чистим лишався стяг,
Вічним – шляхетний сум.
Сміх мій терпкий не вдавсь.
Сміх, мій останній шанс,

Чимсь до душі припав
Сотням отих Санчо Панс.

Цей одержимий дух,
Цей профетичний тон,
Цей круглощокий друг...
Що це було – мій сон?
Може, в житті, як в сні,
Дійсність – зовсім пуста:
Справжнє єдине в нім
Те, що в душі святе?

Колом пройдуть віки
У летаргійнім сні.
Хто все ж він був такий?
Знав, що творить, чи ні?
Творчий звільнив порив...
Видав розваг юрбі...
І мимохідь створив
Пам'ятник Віри – собі
Ти, що прийшов, спинись.
Змовкніть, раби: в броні
Лицар, високий, як спис,
На сухоребрім коні.

Євген Сверстюк, відбувши в'язнично-табірний строк, тепер перебуває в далекому сибірському засланні. Його дух не зламано, він не пішов на компроміси з сумлінням. І хоча час від часу його охоплюють сумні думки, він тепер – один з провідних носіїв вічно палаючого смолоскипу народного прагнення до незалежності й свободи.

Юрій Вудка

«Олесь»*

Ми живемо у дивний час. Колись то тирани винищували цілі племена до ноги, садовили людей на кіл, виставляли на списках відрубані голови, обвішували мури міст шкурами закатованих, – і все це не ховаючись, відкрито! Навіть пишалися своїми вчинками й наказували в словах і малюнках викарбовувати ці «подвиги» на камені, на заздрість нащадкам.

І хоч сьогоднішні тирани бувають ще гіршими за стародавніх, якийсь дивний дух часу примушує їх соромливо ховати своє «лицарство» від стороннього погляду та ще втворювати солоденькі міти про те, які вони гуманні та добрі янголи.

Це суперечливе й дивовижне явище народило на світ те, що отримало назву «Легальна опозиція в ССРСР». Суть її полягає у використуванні згаданої лицемірної сором'язливості комуністичних катів для відкритого – а тим самим широкого й гучного – висловлювання своїх поглядів, уникаючи при цьому крайніх висловлювань, що дали б катам сприятливий повід для розправи. Іноді «дисиденти» дотримуються якогось відгалуження лівизни, але часто тільки використовують «загальноприйняту» в ССРСР термінологію, щоб до них важче було причепитися. Крім того, це справляє велике враження на людей, які до цієї термінології звикли, а таких дуже багато в ізольованій від світу московській імперії з її монополією на слово.

* Вудка Ю. «Олесь»: [про О. Сергієнка] / Юрій Вудка // Острівки приязні: зб. спогадів і ст. про укр.-жидів. стосунки / ред.-упоряд. О. Зінкевич. – Мюнхен: Українське видавництво, 1983. – С. 34–42.

Клясичний приклад цього – твір «Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби.

Мені довелося в московських катівнях познайомитися з людиною, яку звинувачували не більше не менше, як у співавторстві в написанні цього твору. Звали його Олесь Сергієнко.

Засудження Олеся – просто клясичний приклад московського «правосуддя». Вирок визнає автором твору Івана Дзюбу – і його взагалі звільняють з-під арешту. Олесь Сергієнко за вироком лише допомагав Дзюбі, і то тільки в редагуванні твору, а не в його написанні, – і він отримує максимальне можливе покарання за «протисовєтську пропаганду»! Я вже не кажу про те, що ця допомога є абсолютно не доведена ґрунтовними доказами, але якби й була доведена, як це можливо за дрібненьку допомогу карати в десять разів суворіше, ніж за сам «злочин»? Це знає в цілому світі одна лише Москва.

Так за примітки на полях твору *І. Дзюби Олесь Сергієнко, хворий на сухоти, отримав довгорічний реченець сибірських концтаборів!* Хай пояснить мені це хтось із тих, що вбачають у пекельному вогні московських зірок – дороговказ для цілого людства. Вирок Сергієнка я читав своїми власними очима, як і багато інших подібних вироків.

Але куди приємніше було бачити самого Олеся, гарного, стрункого й високого юнака з виразним інтелігентним обличчям, з глибокими ясними очима й витонченими, вирізьбленими рисами. Я згадую Олеся, і перед моїми очима, як живий, встає уральський концтабір. Ці сумні високі глухі паркани з усіх боків, і колючі дроти, і вежі з вартовими, і чорні страшні ялини навкруги, на уральських пагорбах, і бараки, й нависле, низьке сіре небо Московщини. І все ж іноді я сумую – не за тією страшною чужиною, а за молодістю, що минула серед каторги й боротьби, за братами, друзями й приятелями, що залишилися там, у неволі. Де ще побачиш на такому маленькому клаптику землі стільки добрих надзвичайних людей! Ось стоїть на порозі бараку Ле-

вко Лук'яненко з важкими пшеничними вусами, з високим упертим чолом, з затамованою міццю у погляді, стоїть не як в'язень, а як величний скитський цар серед своїх володінь, а мимо проходять, про щось завзято сперечаючись, поет Олекса Різників і Олесь Сергієнко. Запальний Олесь, забуваючи про обережність, підвищує свій дзвінкий голос і, піднісши праву руку, енергійно жестикулює долонею. Приєднуюся до них. Питаю в Олеся, що це за біла пляма у нього на вилиці? Тут у карцері захворів, чи в дитинствідесь обварився?

– Та ні, – сміється Олесь, – це від слідства залишилося, коли додавали в їжу медикаментові засоби, з допомогою яких намагалися зламати мене. Це ж у Київському* звичайне явище! Затрують організм, щоб людина виконувала їхню волю, підписувала й говорила все, що вимагають, не розуміючи навіть, що з нею робиться! Від цього деінде почало випадати волосся, ця пляма на обличчі залишилася.

Олесь скаржиться, що його листи не пропускають додому, кажуть, ніби вони написані незрозумілим для цензури гуцульським діалектом.

– Та я ж жадним діалектом не володію, – обурюється Олесь, – я східняк, жив у Києві, тільки літературну українську мову знаю. Чого причепилися?

Але всі ми добре знаємо чого. «Пишите по-русски, как все нормальніе люди!» – цей спів неросійські в'язні (а їх дев'яносто відсотків серед політичних) чують скрізь, по всіх таборах і в'язницях від чекістів, цензорів, офіцерів МВД. Це теж – інтернаціоналізм у дії. Жвава розмова триває.

– А Ви й народилися у Києві? – питаю в Олеся.

– Та ні, у Тамбові.

– Це ж Московщина?

– Мати моя теж сиділа, потім була вислана з рідної землі.

– За що?

– Все за те ж, за Україну. Звинуватили в націоналізмі, потім реабілітували, бо «вина» не була доведена. У Тамбові я

* Київський – тут: Слідчий ізолятор КДБ при Раді Міністрів УРСР у Києві, де під час допитів утримували заарештованих українських політв'язнів (Прим. упоряд.).

народився і виріс. Як тільки дозволили, ми повернулися у Київ.

– Там і українську мову вивчили?

– Ні. У нас в родині завжди розмовляли тільки рідною мовою, навіть у суцільному російському оточенні. Пам'ятаю, в Тамбові примушували нас записатися росіянами, навіть погрожували, але мати ні за що не піддалася. «Хай і діти, і внуки пам'ятають, хто вони є!» – відповіла. Я в дитинстві все мріяв покінчити з двомовністю, як тільки повернемося додому. Там же на вулицях розмовляють тією ж мовою, що і вдома. Аякже! Коли нарешті повернулися, не міг збагнути, де це я: у Києві, чи все ще в Тамбові. Та ж чужа мова на вулицях! Це було страшно.

Потім були збори біля пам'ятника Шевченка, палкі промови, вірші, сутички з міліцією, що розганяла студентів. Була промова Дзюби у Бабиному Яру і відкриті вимоги перед окупаційною владою припинити примусову русифікацію. Україна трохи оговталася. Москва відповіла масовими арештами, «психушками», концтаборами, найновішими хімічними засобами тортур і руйнації психіки. Було підле вбивство Алли Горської, яку всі добре знали. Дівчина виросла на чужині, у Ленінграді. Приїхала в Київ, не знаючи жадного українського слова. Відкрила для себе українство, як повітря для творчого подиху. Приклала великих зусиль і, полегшено зідхнувши, заговорила таки рідною мовою, щойно вивченою. Тепер уже було годі діждатися від неї чужого слова! Цю чудову художницю знайшли у льосі з розторощеною головою... Її похорон вилився у велику національну демонстрацію.

Прийшла черга й на Олеся, і на Дзюбу. Забрали їх «чорні ворони» (так називають в народі тюремні авта). До речі, в покаяння Дзюби Олесь не повірив. Як доказ приводить факт абсолютної ізоляції Дзюби після його так званого звільнення. Якщо став їхнім, то навіщо його ховати? Олесь вважає все це чекістською фальшивкою. Обдурили світ і чекають, поки Дзюба помре від туберкульозу в повній ізоляції від усіх. А потім піди, відшукай правду. Чи слухна ця думка Олеся, не знаю.

Найвищою точкою руху шестидесятників був, мабуть, справжній бунт на з'їзді письменників України. Навіть Малишко приєднався до нього, а потім помер при загадкових обставинах... Москва мстилася на тих, хто знову довів їх неможливість згладити Україну. Як Фенікс, як Прометей, вона оживала знову.

Пригадую, як узимку Олесь сидить у холодному коридорі бараку і разом з другом-повстанцем розучує святкові колядки. А гарні ж, а старовинні – ще з часів князя Володимира! І коли приходить святковий вечір, українці великими гуртами розгулюють по зоні, і, не звертаючи уваги на метушню чекістів, веселяться, як удома. Ніби немає голоду, неволі, каторги. І ллються над замерзлим Уралом чарівні українські співи...

– А що вони нам зроблять? – сміється Олесь. – У Києві арештовують за колядування, а нас тут куди арештовувати? Хіба що знову посадять у буцигарню – та ми звикли!

Олесь не міг надивуватися на полонених борців Української Повстанської Армії, що десятиріччями караються тут, за колючим дротом. Потрапивши в зону, Олесь аж здригнувся, коли перший же зустрічний вояк відкрито, не ховаючися, привітав його словами: – Слава Україні!

Розповідаючи про Олесь, не можна не згадати й про його матір – героїчну стареньку жінку, що веде невпинну боротьбу за врятування свого сина і в той же час не приховує свого українського патріотизму, незважаючи ні на що. А їй є на що зважати...

...Пригадую останню нашу зустріч з Олесем у лютий Владімірській централі, куди ми потрапили за участь у русі табірної спротиву. Надходило 5-те вересня, день червоного терору, що його і в голодній злиденній камері відмічають голодівкою. Всі згуртовуються у кутку, насипають там невідомо де роздобутої землі, роблять з неї ніби маленький могильний горбик... Один з в'язнів вилазить на стіл, вимикає підсліпувату лампу, і камера поринає в зловісно-таємничу півтемряву... В'язні по черзі моляться й запалюють свічки

по закатованих близьких... Лише тремтяче слабеньке світло цих саморобних свічечок, встромлених у могилку, хитає по камері наші велетенські тіні... Останнім підходить Олесь. Змарнілий, важко починає вимовляти імена замучених родичів, ім'я і по батькові, чоловічі, жіночі, і не може зупинитися, і здається, що не буде кінця цьому страшному спискові... На могилці вже не вистачає місця для запалених свічечок... ніби ціла нація стоїть за його спиною й поминає своїх мучеників... Бо 5-го вересня 1918 року віддав наказ про створення цих концтаборів «благодійник людства» – Ленін.

Одна з кар, якій піддають Олеся – відмова лікувати його хвороби й мізерне, жалюгідне харчування без уваги на стан здоров'я. Чи здужає він вийти живим з їхніх пазурів? Чи доведеться ще зустрінутися, згадати минуле, поділитися думками та подіями? Поки є живі, мусимо сподіватися на краще.

«Великий страйк в уральському таборі»*

Серед героїчних сторінок спротиву політв'язнів 70-х років особливе місце посідає масовий страйк в Пермському таборі ч. 36 в 1974 році.

Цей концтабір був укомплектований у червні 1972 року, коли політв'язнів розділили на дві географічні групи: одну частину залишили в старих концтаборах Мордовії, а другу страшним смертельним етапом перегнали на Урал. Сітка політичних концтаборів розширювалася.

Ще в Мордовії почалися спільні акції протесту політв'язнів різних націй, але тоді вони не досягли ще такого розмаху і сили, як на Уралі.

Мордовія була лише прологом і для знущань брежнєвських катів, і для одчайдушного спротиву їх жертв.

Гайки до 1972 року закручувались поступово, але невблаганно. Коли ж у травні пан Ніксон з таким ентузіазмом пив за здоров'я кремлівських достойників, ті вирішили, що їхній час настав. І незабаром нас повезли в переповнених задušних клітках столипінських вагонів (їхав цілий ешелон) по страшній спеці майже без води день за днем все далі й далі, на північ, світ за очі...

Через дикі умови етапу і знущання берієвського конвою в кінці пекельного шляху вивантажували серед ледве живих політв'язнів вже охололий труп і тіла знепритомнілих.

* Вудка А. Великий страйк в уральському таборі: [про С. Сапеляка] / Ар'є Вудка // Острівки приязні: зб. спогадів і ст. про укр.-жидів. стосунки / ред.-упоряд. О. Зінкевич. – Мюнхен: Українське видавництво, 1983. – С. 43–47.

Це був виразний знак того, що чекає нас на Уралі, в цій глухій, Богом і людьми забутій тайзі, на краю страшного Сибіру.

Все, від клімату до режиму, дихало тут Колимою, та й керували знущаннями досвідчені сталінські кати, садисти з великим стажем.

У людей уривалося терпіння, потрібна була тільки іскра, щоб спалахнув загальний страйк.

В цей час прибув до табору серед численних нових політв'язнів (по Україні та Вірменії котилися хвилі арештів) зовсім ще молодий тендітний хлопчик Степан Сапеляк. Через свою молодість, чистоту, чесність і зворушливо дитячий вигляд він не міг не викликати великої симпатії.

Третину табору покривало болото, з якого йшов вологий сморід і цілі тучі комах. Але, всупереч цим умовам, дехто з молодих в'язнів в затишному місці біля болота займався руханкою, щоб хоч цим підтримати свій фізичний стан. Яюсь до такої групи молодих російських в'язнів приєднався також і Степан. Він роздягся було по пояс, коли почув звірине гарчання офіцера МВД Мелентя: «Ето што ещо такое? Немедля оденься і марш на вахту!»

Поруч із Сапеляком займалися вправами росіяни, роздягнені до купалок, але вони шовініста в червоних погонах не турбували...

На вахті Мелентяй розпочав допитувати Сапеляка, як це він дійшов до такого нечуваного злочину – роздягся до пояса? Хто дозволив?

– А де написано, що руханка заборонена? – спитав Сапеляк. – Покажіть мені такий документ, будь ласка.

– Що?! Що?! – осканенів Мелентяй. Він аж задихнувся од злості і не міг більше нічого вимовити, увесь поблід, на роті з'явилася піна. – Я тобі зараз покажу... – нарешті просичав він, наступаючи на Сапеляка.

Він почав здирати з хлопця одяг, стукати його головою об стіну, бити ребром долоні по нирках. На щастя, до вахти зайшов один з молодих в'язнів, від яких щойно забрали Са-

пеляка, Алексей Сафронов. Артистична натура, він любив покепкувати з наглядців.

– Так-так, – весело сказав він, походжаючи по кімнаті і потираючи руки. – Бачу-бачу, кабінет розгромлений, Сапеляк побитий... Як же це так, га, пане Мелентяй? – з насолодою продовжував він, вишкірившись на очманілого садиста. Той настільки розгубився, що його спіймали на гарячому (забув навіть зачинити двері), що відсахнувся і вибіг з кабінету, тепер вже увесь червоний, як рак.

Користаючися хвилиною, Сапеляк вибіг з вахти у виробничу зону і негайно розповів в'язням про ці події. На його тілі були виразні сліди побиття.

Це було останньою краплею. Весь табір, затамувавши віддих, дивився на українську громаду: що вона вирішить? Всі були готові до спротиву, але перше слово належало українцям. Вони були вирішальною силою в таборі, і до того ж побитий був українець.

Раптом у зону увірвалися наглядчі. Вони схаменулись і прибігли ізолювати побитого Сапеляка, щоб не сіяв «смуту» (заколот). Вони були нервові, збуджені, погано контролювали себе. Що чекало бідного хлопця в їх пазурах? І тут несподівано встав довголітній в'язень-бандерівець на прізвище Курчик.

– Не дам хлопця! – рішуче заявив він, закривши собою дорожку наглядчам. Ті злякано зупинились перед його високою кремезною постаттю. Руки у них помітно тремтіли. Хтось із в'язнів увімкнув сирену тривоги. Всі покидали роботу і поспунули до Курчика.

І тут наглядчі не витримали і відступили. Курчикові це потім коштувало переведенням у табір найжорстокішого особливого режиму (де тепер перебуває В. Мороз). Але його мужність зірвала розправу озвірілих чекістів над молодим політв'язнем.

І відразу спалахнув страйк. До українців, не вагаючись, приєдналися євреї, прибалтійці та інші.

Внутрішня тюрма концтабору була переповнена, але

страйк тривав. Старі і молоді, люди різних націй, «культурники» і повстанці боролися разом. Політичні концтабори вже років двадцять не бачили такого запеклого масового спротиву. Тільки чорносотенно-шовіністичне угруповання «истинно-русских» виломлювалося із фронту страйкуючих і називало героїчний страйк «хохлацько-жидівською змо-вою».

Але для справжніх політв'язнів це була школа мужности й солідарности в боротьбі проти нелюдського ворога.

«Правозахисниця Мальва Ланда»*

Не пам'ятаю, коли саме я зустріла вперше Мальву Ланду, а коли заочно її пізнала – і поготів не пам'ятаю. Здається завжди, як тільки в мене чи в когось із моїх товаришів виникала потреба в співчутті, підтримці, в доброму слові, без якого життя заходило в глухий кут, озивалася Мальва Ланда – листівкою, усмішкою – росинкою для спраглих. Попри її вік, називали її переважно просто – Мальва, і було в цьому імені завжди щось лірично-рідне, як мальви під вікнами батьківської хати.

Коли ж я все-таки намагаюся пригадати, де ми вперше зустрілися з Мальвою Ландою, – у спогадах виринає гурт людей, що зібралися вшанувати її в день народження – 14 серпня, зробивши це несподівано для самої іменинниці на квартирі в когось із її друзів у Москві. Я опинилася там випадково, бо якраз приїхала до Москви з своїм малолітнім сином оббивати урядові пороги, домагаючись місця під сонцем після свого ув'язнення.

Пригадую, що Мальва не сідала тоді за тісний стіл, а тулилася в куточку до одвірка – нібито вона виявилася зайвою на цьому святі.

Коли я звернула на це увагу, хтось із її друзів поблизу сказав: «А вона завжди так: ніби непомітно, бочком, а ось побачите, як вона швидко завоює загальну увагу». І справді, незабаром і Генріх Алтунян з його показною зовнішністю й південним темпераментом, і загальношанована Тетяна Веліканова, і всі, що були у переповненій кімнаті, уважно при-

* Діалоги: [часопис]. – Єрусалим, 1985. – № 7–8. – С. 28–29.

слухалися до її тихенького голосу – і то зовсім не тому, що вона була героїнею свята.

А вона й не виглядала, і не поводитися по-геройському. І все ж, дивлячися на її життя збоку, та ще й із відстані, переконуєшся, що саме такий він, сьогоднішній героїзм – непоказний, природний і сказати б просто буденний.

Мальва Ланда брала участь у роботі фонду допомоги політичним в'язням – збирала посилки, допомагала грішми, шукала адвокатів для арештованих, купувала залізничні квитки тим, хто їхав до табору на побачення, діставала для них харчі, писала листи в'язням – і не лише тим, кого знала особисто, мала уявлення про погляди своїх заочних адресантів: насамперед вона опікувалася тими, кому ніхто не пише – або немає родини, або родина зреклася, коли людина потрапила в біду.

А крім того, Мальва Ланда не шкодувала ні часу, ні сил на листування з табірною адміністрацією, домагаючись лікування для хворих, справедливості для скривджених. Вона писала й до самвидаву публіцистичні і біографічні нариси, оскільки була переконана, що найкращий засіб боротьби з жорстокістю, кривдою, беззаконням – це розвінчування їх, гласність.

У самвидаві є кілька оглядових документів Мальви Ланди про становище політв'язнів. Ось неповний перелік тих, кого захищала Мальва Ноївна, тільки з-поміж українців (а вона ж, повторюю, керувалася в своєму виборі не національним і не світоглядним критерієм).

Вона писала про тяжкий шлях Гандзюка з неволі, про тяжкі умови заслання В'ячеслава Чорновола та про необхідність медичної допомоги для Ніни Строкатої, про ув'язнення Юрія Бадзя і про багатьох інших. Вона їхала на Україну, до Вірменії, до Литви, якщо знала, що там потребують її допомоги. Скромна, невибаглива для себе, вона твердо обстоювала тільки свою гідність, яку постійно старалися принизити, влаштовуючи общуки, допити, «бесіди» тощо.

Якось під час однієї з так званих бесід у КГБ її назвали антирадянщицею, мабуть, намагаючись спровокувати і на заперечення і відповідну дискусію. А вона просто і переконливо відповіла приблизно таке: «Так, я антирадянщиця, і пишаюся цим так само, якби ви назвали мене антифашисткою».

Зрештою, для неї ці поняття давно стали тотожними. Даючи оцінку суті комуністичної диктатури, Мальва Ланда писала в одному із своїх самвидавних звернень: «...Хочу повторити свої твердження: звичайний фашизм і звичайний комунізм (включно з дійсним розвинутим радянським соціалізмом) – принципово ідентичні явища. Обидва мають необмежені можливості винищувати масово людей, що знаменито продемонстрували на практиці (якщо, крім масових репресій 1930–1940 років, врахувати ще багато мільйонів, які загинули від штучного голоду під час колективізації, розкуркулювання і насильницької депортації цілих народів, то очевидно, Советський Союз значно випередив гітлерівську Німеччину). Однакова в них потреба ненависті і насильства (до чужих націй, ідеологій і кляс), нетерпимість до вільної думки і вільного слова принципова неповага до прав людини. Комуністична ідеологія і комуністичний режим, зокрема – советський, визначаються значно більшим лицемірством (більш мистецьки прикриваються «гуманізмом»), більшою брехливістю і нічим не обмеженою здатністю фальсифікацій...».

Саме тому Мальва Ланда не лише своїми переконаннями, а й своїм життям утверджує нехтувані і такі необхідні цінності людської моралі, як любов і добро. Ось як вона пояснює це своє внутрішнє переконання: «Любов як неприйняття ненависті, в тому числі – помсти, в тому числі так званої «справедливої розплати». Любов – ідентифікація себе з іншим, прагнення розуміти цього іншого, співчуття, милосердя до нього. Любов як утвердження самоцінності кожної людини, права на гідну і необхідну їй свободу».

14 серпня цього року Мальва Ланда п'ятий раз відзначатиме свій день народження на засланні – їй 66 років. Я не знаю, чи згадає вона сама про своє свято, але певна, що серед наших сучасників багато різних людей, на волі і в неволі, згадує Мальву Ланду як одного з тих необхідних для життя праведників, без яких загинуло б людство.

«В українській поезії тепер більшого нема...»*

Рішуче увійшовши до секції й притишивши голос, з такою собі флегматичною таємничістю, Сергій Солдатов, голова Демократичного руху Естонії (6 років суворого режиму), сказав:

– Михайле, дарую велику ідею. – І по павзі: – Запиши біографії Стуса і Айрікяна.

У той час я працював над книгою табірних інтерв'ю, до якої ввійшли сповідні «біографії» сіоніста Бориса Пенсона (маляра, учасника славнозвісної «літакової втечі» євреїв у 1970 році, 10 років суворого режиму), російського націоналіста Володимира Осіпова (редактора журналів «Вече» і «Земля», 8 років суворого режиму) і демократа Солдатова. Чому б не включити до книги розповіді про дотаборове життя українського поета Василя Стуса (п'ять табору, три – заслання) та вірменського поета й співака, ватажка Національної об'єднаної партії Вірменії Паруйра Айрікяна (7 років зони, 3 – заслання)?

– Ні, Серьожи, – відповів. І пояснив, чому «ні».

Що я пояснив тоді? Соромно згадувати. Ідіотична делікатність заїла мене. «Стус і Айрікян – самі літератори й пишуть не гірше від мене. З якої речі, користуючись правами дружби, я забиратиму в письменників їх законний, власний матеріал – тканину їхнього життя?» Отака безумна логіка диктувала мою відповідь!

* Хейфець М. «В українській поезії тепер більшого нема...» // Поле відчаю, поле надії: альманах / Упоряд. Корогодський Р. Київ, 1994. – С. 137–225.

Відтоді минуло майже п'ять років. Я скінчив і зону, й заслання, живу в Ізраїлі. Василь Семенович Стус також скінчив свої вісім літ ув'язнення й заслання, встиг пожити кілька місяців з родиною в Києві і як член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод знову пішов до концтабору: 10 років особливого режиму з подальшим п'ятилітнім засланням. Чи вийде він після «спеца» через 15 років зі своїм порізаним шлунком – нікому, крім Бога, не відомо. І ось, кленучи свою колишню делікатність, я вирішив сьогодні занотувати ті окрушини, що їх утримала пам'ять, – уривки відомостей про блискучу людину й найбільшого поета сучасної України – Василя Стуса.

* * *

Березень 1975 року. Я щойно прибув до Мордовського «Дубровлагу», знайомлюся з мешканцями брежневського Архіпелагу. Стрункий, сіроокий красень Зорян Попадюк, двадцятитрилітній студент Львівського університету (він відбуває четвертий рік свого 12-літнього терміну), відклав на тумбочку якісь вправи із санскриту – поверх підручника литовської мови, гнучко підвівся з ліжка і запросив мене вийти на повітря, «прогулятися на коло».

Кілька слів про краєвид зони (так ведеться: починати опис із краєвиду): зона ЖХ 385/17а називалася ще «малою зоною» – в ній лише чотири бараки й навіть у кращі роки вона налічувала всього 400–500 в'язнів. Колись, за розповідями ветеранів таборової обслуги, зону заповнювали черниці, посаджені сюди за віру в Бога («тут вони й молилися на ліс»), відтак черниці вимерли за дротом, «малу зону» приділили під «штрафний» політтабір. Її оточувала неодмінна чотириметрова огорожа з чотирма рядами колючого дроту і спіралями Бруно, а вздовж огорожі бігла витоптана поколіннями зеків стежка – це й є «коло». Закручуючи по ньому виток за витком, Зорян того вечора розповідав мені, які дивовижні «кадри» українського народу заповнили в 1972 році сумнозвісну Мордовію. Головним доказом людської добірної

сти представників цієї нації стали в устах юного українця їх величезні терміни ув'язнення. Всередині дротяного чотирикутника для нас обох було якось самозрозуміло: якщо людина має великий термін – значить, людина хороша, ну, а малий строк наводив на думку про якийсь усе-таки гандж (втім, це теорія, і з малими термінами я, практично, нікого не зустрічав). Ми розуміли, що бувають винятки у той чи інший бік, проте юний Зорян був переконаний: «Хорошій людині радянська влада мало не дасть. А найбільші терміни в зонах маємо ми, українці», – це вимовлялося скромно, але з добре відчутною притаєною гордістю.

Того вечора я вперше дізнався про Сверстюка, Чорновола, Лісового, Пронюка, подружжя Калинців, отця Романюка, Геля, Караванського... Завершуючи, Зорян зідхнув – добре пам'ятаю це сором'язливе зідхання:

– Найменше з наших, лише п'ять років, дали Стусові. Так у нього майже немає складу злочину...

Він ніби вибачався перед ленінградцем, що ось в українця – і такий непристойно малий термін. Що Стус, крім п'ятьох років табору, має попереду три роки заслання – про таку дрібницю Зорян не згадав, про заслання я дізнався від самого Василя через рік. І це природно: будь-яке покарання, будь-яка репресія, не пов'язані з огорожею з колючого дроту, зеки вважали несуттєвими, майже неіснуючими! Пояснюється це просто: головний засіб впливу на в'язнів – давній: голод плюс холод, постійне недоїдання й блаженька одіж. Тому заслання, де можна поїсти досхочу і вдягтися тепліше, і ми, й гебісти сприймали майже як повну волю. Треба було власними боками пройти через заслання, щоб збагнути: термін заслання – справжній термін, цілком реальна репресія (а от у зоні мені сказали: «В західній пресі наші строки публікують, включаючи заслання. Може, є в цьому сенс? – малося на увазі, що термін, який включає заслання, – це певний пропагандивний трюк, певна махінація, хоч, видно, й корисна).

– Стус має лише п'ять років, – повторив Попадюк і раптом задумано, як щось виношене, але ще ніким не визнане,

додав: – Тепер більшого за Стуса в українській поезії нікого нема.

Я вже встиг оцінити хист, і смак, і ерудицію молодого українця, проте, ніби сумніваючись, заперечив:

– А Драч? А Вінграновський? – (тепер розумію, що тоді трохи хизувався своєю обізнаністю в українських справах).

– Скурвилися. З тієї четвірки одна Ліна Костенко лишила поетом. ...

[...]

Фраза Зоряна Попадюка про «найбільшого поета сучасної України» запам'яталася. Невже побачу його? Чи часто людині випадає нагода познайомитися з найбільшим поетом п'ятдесятимільйонного народу! Але як? Стус сидів «на трійці», себто на зоні ЖХ 385/3–5, від нас недалеко, але за огорожами, собаками й вартами. Щоправда, з обох зон возили до спільного карцера й до спільної в'язниці-«профілакторію», але ні в карцері, ні в слідчому ізоляторі Саранського ГБ зустріти Стуса не довелося.

[...]

...Коли о п'ятій годині ми ввійшли в зону, віддавши хазяїнові за день сто один відсоток, 73 пари білих рукавиць з одним пальцем, новачок щойно вийшов з вахти й зайняв ліжко. Вгадувати прізвище не довелося: на грудях, як належить, нашивка: «Стус В. С.».

З першого погляду Василь вразив мене своєю виснаженістю. Обличчя різке, ніби ножем з дерева різблене, щоки ніби стесані гемблем до підборіддя, наголо обстрижений череп посилює гостроту рис (обстригання наголо після етапу входило в обряд оформлення). Загальним абрисом постави Стус нагадував Дон Кіхота з ілюстрацій Доре, хіба що безвусого й безбородого.

Природно, для товариша, який прибув з етапу, табірне товариство влаштувало чай. Під час такого чаю новачок звичайно знайомить табірників, що зібралися «до столу», зі своєю справою: тим він нібито ввіходить у колектив. Але Василь Стус відбував строк четвертий рік, мовчазно вважа-

лося, що про «справу» знають усі, і тому він розповідав лише новини, – про свій останній етап, після якого опинився в нас у зоні.

[...]

* * *

...Ближче познайомившись зі Стусом, я зрозумів, що він гордий і гоноровитий, як китайський імператор. Побалакавши про поезію (не свою), про філософію, про тонкощі прози чи безстрашні сутички з ГБ (не свої) він не відмовиться. Але власні недуги, страждання – не тема для розмов. Що насправді сталося в серпні 1975 року, я дізнався лише через півроку, і то не від нього, а від Бориса Пенсона, маляра-сіоніста, який сидів на «трійці» разом із Чорноволом та Стусом і написав спільний з ними документ «Хроніка таборових буднів», надрукований того року в Парижі та Єрусалимі.

– Стусові стало зле другого серпня, – згадував Борис. – Я тому так точно запам'ятав дату, що того дня радіо передавало церемонію підписання в Гельсінкі Акта 35 країн Європи та Америки про права людини. Уявляєш сценку: врочистий голос Левітана з таборового радіо: «...дотримувати прав людини в повному обсязі», – а в нас посеред барака лежить заюшений Стус – він упав, знепритомнівши. Кругом кров, і Василь умирає... Страшенно перелякалися. Я кинувся на вахту, натис на наглядців (завважу, що Борис як ніхто інший умів розмовляти з начальством: діловито, без грубощів і без підлещування), – мент подзвонив до селища, а була неділя, нікого на місцях немає, всі гуляють-відпочивають. Довго шукали лікаря, нарешті на другому кінці дроту хтось пообіцяв: «Знайду». За годину з'явився лікар, добре напідпитку. Ще годину він розшукував начальство, щоб дістати дозвіл етапувати Василя на шпитальку. Ще годину вони з начальством розв'язували «питання транспортування» – сам знаєш, у неділю етапів нема, «воронки»² не їздять. Лікар робив усе, що міг. А ми дивимося й нічим не можемо зарадити – жах! Лікар каже: «Очевидно, крововилив у шлунок». Нарешті, години

за три після того, як усе почалося, з'явився транспорт: з сусідньої побутової зони пригнали двох зеків-безконвойників з ношами, поклали на них непритомного Стуса, чотири автоматники, плюс два собаки, плюс наглядач конвоювали тіло, і віднесли Василя за триста метрів: туди, де була шпиталька. Потім ми дізналися, що до ранку до нього все одно ніхто не підходив.

Кровотечу зупинили, головний хірург при мені хвалився: «Я витягнув Стуса з трупарні», – це вже потім, коли Василя повернули на зону. Але працювати він не ходив, лежав цілодобово, геть розхворівся. Я кажу лікареві: «Ну, який сенс у вашій праці? Він знов при смерті. Йому потрібне шпитальне лікування, хіба ви самі цього не розумієте?» – Той похмуро прохрипів: «Я не можу віднести його в лікарню на руках». Незабаром мене етапували з зони на 19-ту, я попрощався з Василем...

Після того, як Пенсона забрали на етап, Стуса відвезли до лікарні (чи не лікареві докори сумління?). Саме про це й розповідав нам Стус першого вечора за чаєм:

– Звечора сповіщають: «Стус, завтра вранці етап на лікарню. Здайте одіж, дістанете на етап зміну». Видали бушлат теплий, грубий, зовсім новий. Я ще здивувався, за які такі заслуги мене вдягають. Увечорі пішли побалакати зі Славком (Чорноволом. – М.Х.), як зв'язок тримати, з ким на шпитальці переговорити, про що й від кого дізнатися, що кому передати, – шпиталька – це ж вузол зв'язку, це всі знають. Раптом Славко остовпів, глянув на мене дивно так: «А чому, – каже, – тобі бушлат звечора видали? До етапу ціла ніч... І грубий бушлат, не по формі. І новий – чому не б/у?».

Мовчки почав мені спину обмацувати. «Є!» шепоче. Роздирає на спині шов і витягає звідти металевий диск. Я ще не второпав, що воно таке, а він пішов – заховати. І тут мене мент зловив і на вахту тягне, – від цієї миті Василь говорив із незрівнянною, лише йому властивою інтонацією гранично щирого подиву інтелігента перед зухвальством «ментів». – Знімають з мене бушлат, лізуть у дірку пальцями й витяга-

ють звідти якісь дротики, пружинки, антенки – звідки я знаю, що в них там? «Звідки у вас це, Стус?» – питають! – Себто як – звідки! Ви ж самі мені півгодини тому дали цей бушлат! Ви повинні знати, що в ньому зашито, не я ж... «Ідіть!». Віддали мій старий бушлат і відпустили в зону.

[...]

...Сам Стус надавав історії з «блощицею в бушлаті» серйозного й, на мій погляд, неспівмірно великого значення: йому здавалося, що безперервний потік тортур, мук, покарань, що охопив його в зоні й після неї, був зумовлений помстою КГБ за втрачену підслухачку. Вже до казахського заслання, через три роки, написав він мені зі своєї Колими, щодо Магаданської області, далі від усіх, далі від Чорновола й Сергієнка, туди, де й якути не селяться, відправило його ГБ, «бо як же мені щезлу підслухачку пробачити»...

[...]

* * *

Хто був найближчий до нього на зоні?

Якщо не рахувати Чорновола, якого він, либонь, по-юнацькому любив (але разом я їх не бачив, бо Чорновіл тоді сидів на «трійці»), з-поміж українців у нас на 17а не було людей, які дорівнювали б Стусові за калібром. Серед них він виглядав ватажком, а не звичайним товаришем. Мабуть, особисто ближчим від усіх до нього на зоні стали двоє: Сергій Солдатов, якого він називав П'єром (кремезний, огрядний, короткозорий, у окулярах. Сергій скидався на П'єра Безухова з «Війни і миру»), і Паруйр Айрікян. Мене він, здається, тримав подалі від своєї душі. А от розмовляв я з Василем частіше й докладніше від найближчих людей: адже ми люди однієї та ще й особливої професії і спільні фахові зацікавлення зближували нас у одноманітній малій зоні.

[...]

Я довго не знайомився з поезіями Василя Стуса, хоча, звичайно, одразу ж побачив у нього грубий зошит у дерматиновій палітурці, на внутрішньому боці якої було написано по-українськи: «Палімпсести» (якщо пам'ять не зраджує, так

називалися тексти на стародавніх пергаментях, які стирали ченці, щоб на очищеному пергаменті написати новий текст; тепер науковці з допомогою хемічних реактивів, кольоровіддільної фотографії та інших способів відроджують античні рукописи з-під рядків пізніших записів)... Отже, я не просив у Василя почитати той зошит, бо заздалегідь не вірив у поетичну вартість записаних там стовпців! Бо рідко я, людина, що все свідоме життя крутилася в елітних колах наукової та літературної інтелігенції «північної столиці», зустрічав когось, хто дорівнював за витонченою освіченістю, ерудицією й бездоганним смаком моему товаришеві з зони, вдягнутому в мишачого кольору робу і взутому в кирзові чоботи, – українському поетові Василю Стусу.

Здавалося, що такий освічений мислитель виявиться в поезії лише вправним версифікатором! Можливо, думав я, слава його пояснюється патріотичним змістом, так би мовити, порядною ідеєю, співзвучною настроям певного кола читачів і шанувальників? Лицемірити й розхвалювати йому те, що поезією насправді не буде, хоча й матиме всі її зовнішні ознаки: рими, ритми тощо, – мені дуже не хотілося: неприємно робити фальшиві компліменти людині такого інтелектуального масштабу й духовної краси, як Василь Стус.

Ось так і вийшло, що я спочатку познайомився зі Стусом-мислителем і лише через три-чотири місяці прочитав Стуса-поета.

У наших бесідах він, безперечно, перевершував мене в царині філософії. Василь усі роки в зоні передплачував «Вопросы философии» й уважно студіював кожне число, вирізаючи й зберігаючи в своїй саморобній підшивці позначені статті.

Пересічна філософська пайка нормального радянського інтелігента звичайно починається з матеріяліста Демокріта й обривається на Марксі (навіть Ленін в учбовій літературі – лише тлумач принципових положень Маркса і Енгельса в нових, їм не відомих галузях природознавства ХХ століття). Але Василь несподівано відкрив, що в спеціальній літературі та періодиці трапляються матеріали про розвиток філосо-

фії навіть у післямарксівський період, і за окремими цитатами, за «науковою критикою» (як Кюв'є відтворював з одного ребра скелети ящурів) можна відтворювати дуже цікаві філософські системи сучасності. Що він і робив – більш за все він думав і оцінював інтуїтивістів, так мені тоді здавалося.

Запам'яталася розмова про Григорія Сковороду. Я прочитав його твори у слідчому ізоляторі і, правду кажучи, відчув, що як поет він слабший за майже всіх українських поетів, яких я читав, слабший, наприклад, за Мазепу, а як філософ... За давніх часів кожний європейський двір заводив собі обсерваторію. Навіщо знадобилася, наприклад, свиноподібній Анні Іванівні обсерваторія в Пулкові? Це вважалося добрим тоном серед монархів – мати навіщось обсерваторію. В мене таке відчуття, що українці вважають – мовляв, добрий тон для самобутнього народу – мати національних філософів, – ось вони й завели Сковороду, щоб усе було, як у людей. У розмові з Василем я дуже обережно натякнув на власну невисоку думку про мандрівного любомудра. Василь мої натяки одразу зрозумів і, хоч, звичайно, не погодився – ще б пак! – але заперечення зводилися до відносності наших оцінок, до терпимости й розуміння. Я розумів, що для себе Василь аж ніяк не помиляється щодо інтелектуальних і поетичних досягнень Сковороди, але він був терпиміший і вибачливіший за мене – до свого. Проте справжній масштаб і справжні критерії йому зрозумілі.

Здається, улюбленим його філософом з класиків був Кант. Якось ми обговорювали юридичні умовиводи видатного італійського юриста Беккарія, і Василь дістав зі своїх книжкових запасників (а в нього за роки табору зібралася закуплена через «Книга – поштою» пристойна бібліотека філософської літератури) книжку статей, присвячених Канту і його впливові на світову філософію: як одного з попередників Канта в якійсь із статей називали Беккарія. Василь звернув мою увагу на дві статті: перша викладала філософську систему Гуссерля (від Стуса я вперше почув прізвище цього філософа – що вже й казати про його систему!), друга належала дуже

сильному популяризаторові західньої філософії – Е. Соловйову (в ній розглядалися аспекти суспільного консерватизму Канта).

– Ви знаєте цю статтю? За статтями Соловйова я стежу. Ми з Лісовим на «трійці» сперечалися про філософію, і він сказав розумну річ: радянських дослідників західньої філософії треба ділити на дві групи. Перша – ті, що не розуміють навіть термінології філософів, про яких найняли писати. Друга – ті, що терміни розуміють, ну, а про що доводиться писати – це вже залежить від ситуації і можливостей. Так от, Соловйов завжди розуміє не лише терміни, але – зміст.

Потім він дістав вирізку з журналу «Иностранная литература» – статтю Григор'євої про японську і взагалі східну філософію. В статті йшлося про принципово відмінний світогляд людей Сходу, і зіставлявся цей протилежний і водночас доповнюючий, необхідний Заходові досвід мислення з останніми експериментами в психоневрології, що довели розбіжність функцій правої й лівої півкуль головного мозку, їхню асиметричність, взаємодоповнення й збагачення. Я тоді ще подумав, що проблема неподібності психологічних частин, які саме внаслідок такої неподібності зміцнюють стійкість і здатність пристосовуватися до світу цілого, ця філософська проблема, що несподівано відбилася в фізіології мозку, цікавить Стуса в зв'язку з його роздумами про ролі націй у світі.

У відповідь я порадив прочитати статтю відомого філософа Г. Померанца, яку я знайшов у таборовій бібліотеці, – про особливості розвитку західньої й незахідньої цивілізацій (вона була вміщена в дивному й пустопорожньому збірникові статей про китайську культуру), а також статтю давно приміченого професора-медієвіста Гуревича про відмінність соціальної психології у різних народів – у різні епохи їхнього існування (цю статтю я знайшов у журналі «Иностранная литература»). Але Василь лише помуляв нижню губу об верхню і відійшов, нічого не сказавши – ні «так», ні «ні».

Десь тиждень минув, я забув ту розмову – Господи, мало

чого Василь не хоче читати Померанца з Гуревичем, у нього свій смак, свої пляни, – раптом він підходить, явно схвилюваний (а поводився завжди стримано, навіть з деякою величністю).

– Прочитав Померанца й Гуревича. Добрі статті.

Щиро кажучи, не второпав я: ну, добрі статті, але чому він якийсь збуджений? Виявилось – мучили докори сумління:

– Побоювався, що вони – люди... зденаціоналізовані. Не розуміють, чим живе національна свідомість. Розуміють. Об'єктивні.

...Євреї, при всій їх зовнішній чутливості до світових ідей, монологічний за характером народ. Вони здатні так захоплюватися створеним їхньою уявою світом, власними ідеями й міркуваннями, що, трапляється, не помічають, як реагують на них довколишні об'єкти й суб'єкти. Ця самозаглибленість у власний внутрішній світ допомогла вистояти згустковій людей у вигляді особливої спільноти, яка не зливається ні з ким, упродовж двох тисячоліть вигнання – ситуація майже унікальна в людській історії! Але саме ця властивість національного характеру, яка надавала йому такої потужної стійкості, – коли розмовляють, не слухаючи співрозмовника, коли спілкуються, а в той самий час не помічають об'єкта спілкування, коли живуть поруч, торгують, вітаються, жартують із сусідом і в той самий час існують на іншій планеті, в іншій площині життя, що не перетинається з сусідом! – мабуть, ця властивість, перше від усього іншого, спричинила стрижневий антисемітизм усіх племен і народів, який тінно супроводив єврейську общину в усіх її мандрах.

Цей ліричний відступ про євреїв був потрібний мені ось для чого: як єврей я маю, природно, властивості свого народу. І тому, відчуваючи на початку тонкий, але видимий льодок, який проклав між нами Стус, я навіть не замислювався над справжньою причиною цієї ввічливої відстороненості. Гадав, що аристократичний холодок – або звичайна Василева манера спілкування, або Я сам чимось йому неприємний...

І лише під час розмови про статті Померанца й Гуревича

зрозумів: Василь цурався не мене особисто, але побоювався в мені універсалістської єврейської основи. Між такою основою й собою він звів невидиму, але непроникну стіну. Не тому, що він – у принципі затятий ворог універсалізму: він аж ніяк не національнозамкнена, національно-обмежена людина – але в наш час універсалізм здавався йому головною небезпекою, що загрожує існуванню його народу. А євреї в його очах були носіями універсалізму – навіть найкращі. Ось дві стусові розповіді, що запам'яталися мені в таборі:

– Під слідством я сидів у одній камері з Семеном Глузманом. Зовсім молодий психіатр, хлопчик, з чубчиком і отакими, – він показав, – пухлими губами. Зробив блискучу експертизу Григоренка. Олена Боннер, коли вперше його побачила, не повірила, що це він: «Такий молодий, і таку працю зробив...» Дістав 12 років і здивовано казав: «Таж це майже стільки, скільки існує моя свідомість». Один із тих найкращих людей, кого я зустрічав у житті! І можеш уявити моє почуття: чудова людина, дисидент, що пішов у тюрму, він народився й виріс у Києві, жив у нас усі роки, а в гебівській в'язниці я мушу, – тут Василь приклав руку до грудей, ніби серце прихопило, – розмовляти з ним по-російськи...

Друга розповідь:

– Ти не стрічав на зоні Бергера? Єврей, ленінградський поет. Сів у справі гуртка Бравна.

– Ні. Він ще до мене пішов на заслання.

– Дивний... До Ізраїлю їхати відмовляється. Я, мовляв, російський поет, пов'язаний з російською мовою, російською культурою. В Ізраїлі для мене все чуже. – Василь зробив довгу павзу. – Доводить, доводить... Не розумію, нащо треба логічно обґрунтовувати, любиш ти свою матір чи ні...

І обірвав неприємну йому розмову про Бергера.

Чому Василь спочатку подумав, що я належу до людей, для яких любов до матері є «предметом логічних виправ»?

Мужні й незламні люди, в зоні українці все-таки були переможеними. Хай тимчасово, але поки що торжествували їхні вороги, «свині, які задніми ногами відштовхують одне

одного від годівниці», як висловився колись Стус. Поразка в національній битві утворювала довкола українців поле трагедії, поле підвищеної чутливості до всього, що торкалося національного нерва душі. І моє спокійне ставлення до власних національних справ сприймалося Стусом як байдужість до них, отже, як духовна вада.

Насправді все було інакше. Євреї в зоні почували себе переможцями – військовополоненими, захопленими в бою ворожою армією, яка вже зазнала поразки. Ізраїль не просто існував (що само по собі також було нашою перемогою): ще важливіше для радянського зека-єврея було те, що він кожного місяця бив і бив радянську імперію. Звичайно, не на відліг – на жаль! – а тільки давав цигля, але ж як нам було приємно!

Це й створювало в моїй душі особливу, не зрозумілу Стусові, настроєність національного спокою: ми, євреї, намагалися тоді не «хворіти» національно. На очах зникала (по-різному в різних людей, звичайно) звична зі сталінських часів, напружена підозрілість євреїв до «чужинців», нервова вразливість до кожного закиду, критичного зауваження. Звичайно, ще тільки йшов процес, а результат поки що позначався невиразно, але загальне його спрямування було очевидне. А в переможених українців національний біль ставав центром світовідчуття. І тому, мабуть, аж до етапу на 19-ту зону в серпні 1976 року, я, людина, аж ніяк не схильна підкреслювати своє єврейство, людина, що говорить про Ізраїль з наголошеною об'єктивністю, видавався Стусові його товаришем у стражданнях, у боротьбі – але не душею.

Так, принаймні, я думав тоді...

* * *

Якось між іншим я довідався від Василя, що за освітою він інженер (принаймні, мав якусь технічну освіту), а працював чи то в науково-технічному інституті, чи то на виробництві – точно не пам'ятаю.

Згадую про це тому, що врізалось в пам'ять відчуття поди-

ву: коли ж цей «технар» устиг здобути таку колосальну ерудицію в світовій літературі, літературознавстві, історії (про філософію я вже писав).

Я не зустрічав у своїм житті тоншого знавця творчості Камю – він прочитав і проаналізував усе, що написав француз (пам'ятаю, що найменше йому подобалася славнозвісна «Чума»). Але найулюбленішим Стусовим письменником виявився зовсім не відомий мені тоді Г. Гессе, а з його романів – «Гра в бісер» (*Das Glasperlenspiel*). У цій книзі були ніби власні Стусові роздуми про найголовніше в його бутті – про поезію й життя, про їх відповідальність і несполучність.

З європейських поетів Василь знав «від дошки до дошки» свого улюбленого Рільке.

Не певен, що всі ці дрібниці варто згадувати, але ж у них теж відбився Стусів характер, і я про всякий випадок їх зановую.

...Якось він покликав мене до своєї секції, щоб показати книжку поезій Рільке у перекладах Миколи Бажана. Признаюся: маю автоматичне упередження до діячів української культури, які заслужили кремлівське визнання. Це не означає, що не визнаю існування чесних і мужніх майстрів у сучасному українському мистецтві. Просто їх, здається, не мали б перекладати російською мовою й широко вшановувати (як, аналогічно, справжніх майстрів російської радянської прози не перекладають українською мовою). Тому імена уславлених на весь Радянський Союз Тичини, Рильського, Бажана, Ле, Рибак а й навіть Гончара (як на мій смак, найпристойнішого з усіх) викликали в мене стійке неприйняття. Коли Василь Овсієнко, бажаючи в зоні зробити мені приємне, сказав, що ось, мовляв, Бажан і Первомайський – ваші земляки, євреї, сумно мені стало: і тут наші напаскудили! Овсієнко мене заспокоював: «Пане Михайле, ви не маєте рації. Первомайський замолоду починав як цілком пристойний український поет, імпресіоніст (саме так він казав, і що це означає – їй богу, досі не знаю), і навіть Бажан – людина в українській літературі не зайва, багато корисного зробив».

Та я лише вперто крутив шиєю, для мене імена лавреатів Сталінських премій назавжди поєднані з запахом улесливого холуйства, фальшивої патетики – що інше могло вціліти після чингісханівського погрому української культури в 30-ті роки!

Коли Стус показав мені Бажанові переклади Рільке, я одразу почав прискіпуватися до текстів: слабкі місця, природно, знайшлися.

Василь послухав, подумав. Заперечив:

– Усе правильно, але це – вади оригіналу: Бажан переклав точно, включаючи слабкі місця самого Рільке, – і він почав мені пояснювати, що «Рільке сильний по горизонталі вірша, а по вертикалі сполучні структури в нього слабші, я читав у оригіналі». Він не розтинав «музику як труп», а показував мені зсередини, поглядом майстра віршування, як це робиться, як це цікаво влаштовано – там, усередині. Він розбив мене одразу, і я покаявся, що несправедливий до лавреатів...

– Мене ще Зорян Попадюк і Василь Овсієнко захитали, – признався в кінці, – Зорян показав переклад «Мідного вершника», і мене вразило, як зумів Рильський відтворити пушкінський вірш. Переклад адекватно точний – мені здавалося, що це навіть теоретично неможливо, а в Рильського вийшло...

– Рильський – поет пересічний, але перекладач дуже великий, – уточнив Стус: при всій своїй любові до українських достоїнств, зайвого він не потребував. – А що Попадюк розповідав про Тичину?

– Запевняв мене, що Тичина, з яким мене знайомили в школі та інституті, – це ороговіла оболонка давно померлого поета. Але нібито на початку – я не дуже зрозумів, чи то до революції, чи то перші роки після неї – Тичина писав першорядні поезії, – останні слова я вимовив вибачним тоном, готовий одразу забрати їх назад, якщо мене атакуватимуть!

І мене атакували, проте цілком несподівано.

– Тичина – геніальний поет! – Стусів голос звучав, як на мітингу. Стукачі з колишньої Гегаймфельдполіцай, які хрест-

навхрест підсікали наші бесіди в секції, збуджено заворушилися. – В українській поезії взагалі не з'являвся інший майстер з таким почуттям звуку, як Тичина! Це був творець нових гармоній у поетичній мові, таких поетів налічують одиницями в історії будь-якого народу, – він замислився, я також мовчав, відтак Василь зовсім по-іншому, тихо запитав: «А ти хіба не знав, що мене через Тичину взяли?..»

[...]

* * *

Різносторонні зацікавлення Стуса виявлялися постійно: про що й про кого ми б не говорили, Василь завжди мав оригінальну інформацію й незвичний погляд на предмет.

У ті місяці в мене з'явилося нове «захоплення» – я читав підряд томи історичних творів академіка Кримського. Оскільки в тексті траплялися слова, ще не відомі мені в процесі спілкування з зеками-українцями, я сміливо експлуатував друзів, питаючи російське значення кожного незрозумілого слова. І ось, пам'ятаю, зі словом «рясний», що стосувалося фльоти Селіма Жорстокого, пішов у секцію до Стуса.

– Ти все прочитав? – запитав Василь.

– Крім прози.

– Чому?

– Ну, мого знання української мови вистачає на читання наукової літератури, поезії також можу зрозуміти, там одне-два слова незрозумілі – запитаю. Але читати художню прозу – мені не під силу.

– Даремно, – засудив він мене, і одразу ж коротко схарактеризував усі повісті Кримського: він знав їх добре. Тут-таки розповів подробиці загибелі славетного сходознавця на етапі до Казахстану – в жадній радянській науковій праці я не знайшов навіть згадки про те, що Кримський був арештований і загинув у ГУЛАГу.

Читав я Лесю Українку – несподівано Василь порадив: «У Лесі по-справжньому визначні речі не поезії, а п'єси». (Я ж, звичайно, почав з поезій – адже у всіх підручниках про

Леся йдеться лише як про поетку). З п'єс він порадив читати насамперед не найбільш відомі, клясичні драми, а назвав, здається, малу драму з епохи французької революції – ту, що звичайно не згадується в серйозних літературознавчих працях. І справді, цей твір видався мені найсвіжішим у всій Лесиній книжці.

[...]

Історію він знав дуже серйозно. Заговорили про епоху Богдана Хмельницького (після того, як я прочитав узятий у Стуса «Літопис самовидця»), і Василь докладно і, як я виявив за кілька років, уже в Ізраїлі, абсолютно точно відтворив концепцію епохи, розроблену істориком Брайчевським (Василь погоджувався з істориком, а, скажімо, Чорновіл, з яким ми через рік обговорювали припущення Брайчевського, вважав, що той спростив ситуацію. Богдан суб'єктивно був феодалом у краю, що стрімко розвивався на шляхах буржуазного передвідродження, але об'єктивно, внаслідок історичних обставин, він став речником інтересів міської маси на Україні, – проте ідеї Брайчевського – у викладі Стуса – видалися мені переконливішими за варіант Чорновола).

Я вже писав у книжці «Место и время», а тому тут повторю коротко: Стус виглядав незвичайною постаттю в середовищі націоналістів. Для націоналістів природно підносити свою культуру та історію, перебільшуючи їхні достоїнності – незалежно від об'єктивних властивостей того й другого: в цьому виявляється комплекс неповноцінності гнобленої нації, її інстинктивне прагнення до самозбереження, до звільнення від гіпнози чужої культури, бажання непомірними й необґрунтованими похвалами своєму народові вибити – «клин клином» – комплекс національної принижености, що вкорінився в душі народу. Багато хто з націоналістів у зоні виявилися саме такими – повторюю, це природно, такі вони повсюди в світі, – але Василь Стус таким не був. В ньому вже пробивалося те спокійне чуття живої дійсності, що характеристичне для народу, який видужує від лихоліття.

[...]

* * *

Здається, по-справжньому ми почали зближуватися після «голодівки на оборону Стуса» – найсумнішої історії, що за чотири роки я спостерігав у радянській тюрмі.

Початок виглядав таким багатонадійно добрим. Адміністрація і ГБ, що стояло за нею, вирішили «знайти контакт» зі Стусом і, оскільки в нього вирізали 2/3 шлунку, наказали дати йому інвалідність. Інвалідність, як правило, надавали «на шпитальці»: медична комісія там робила свій авторитетний висновок. Втім, не медицина, а начальство вирішує ці питання, і якщо не хоче дати інвалідності людині зовсім без шлунку, то й не дасть, і жаден лікар нічого не вдіє. Але Стусові вирішили дати у вигляді жеста доброї волі. Простіше кажучи – продати те, що й без того мусять дати, це звичайна тактика. Втім, точно про їхні задуми з інвалідністю ми таки не довідалися: Василь, як завжди, зіпсував гебівську гру від самого початку.

Я жадного разу не потрапляв «на шпитальку», але, з розповідей, перебування там має й плюси, й мінуси. Плюси – дієтичне харчування, тобто масло, цукор, навіть сало, а також відсутність праці (немає цеху, зате є морг). Мінус один, але досить серйозний – заборона читати. Ні книг, ані газет у лікарні «не положено» і провозити їх із зони категорично заборонено: начальство побоюється, що разом з виробами з паперу до лікарні переправлять якісь документи, а поруч побутова зона, піде туди, а звідти – на волю... Неписана інструкція управління МВД велить: у лікарні політичним читати не дозволено.

Виконання «неписаних» правил, як завжди, визначається волею виконавців. «Уперті українці» Чорновіл, Стус, та ще й у компанії з Осіповим, а потім Айрікіаном виявилися сильніші за майора Александрова, начальника зони 3–5, і поламали цей порядок. Робилося так (за розповідями): коли когось із дисидентів відправляли на етап до лікарні, він брав із собою в дорогу книгу й відмовлявся без неї етапуватися. Але оскільки етап «бунтарів» до лікарні завжди здійснював-

ся за вказівкою ГБ, скасувати його було неможливо, а силоміць відправляти до лікарні здавалося майорові безглуздом, він заплющував очі на «недозволену книгу» – лише ретельно обшукував її. Кінець-кінцем, гебістам треба відправляти зеків «на шпитальну» (зіткнути когось із різних зон і простежити стосунки, підслухати розмови, а когось, навпаки, ізолювати від його звичної табірної компанії і подивитися реакцію; та ще й побалакати подалі від пильного погляду відомих «зеківських контррозвідників»), нехай ГБ й пильнує їх «на шпитальці». Зеки також не зловживали поступливістю майора і брали з собою, як правило, не більше одного примірника. Так воно й повелося на «трійці», і Стус зник до «вільних порядків».

Таку саму акцію він вирішив здійснити й у нас, на 17а.

Днів за два перед етапом прийшов через «Книга – поштою» томик Секста Емпірика. Ось його Стус і вирішив постулювати за той час, поки пройде медична комісія.

Але на варті «порядку й закону» в штрафному політтаборі пильно стояло тов- стоморде, з брезклыми м'ясистими щоклами, товстозаде, малописьменне, але самовпевнене мурло капітан Олександр Зіненко. Коли наглядачі прийшли з вахти до штабу й доповіли, що Стус відмовляється їхати без книги в лікарню, капітан не розгубився: за те його й поважало начальство! Він наказав одному з наглядачів – не пам'ятаю прізвища, але він був чемпіоном Мордовії з вільної боротьби – відібрати в Стуса твори Емпірика, накласти наручники, силоміць стягти до автозака, запхати в «склянку», тобто в мікробокс, 60 на 60 см, і відправити, куди КГБ велить, – на лікування.

Треба знати ще мордовські дороги, здатні витрясти душу навіть з місцевого здоров'я, а тут їхав скутий і замкнений у сліпій темній клітці, виснажений майже п'ятирічним ув'язненням і недавною операцією поет... Прибувши «на шпитальку», розлючений Стус написав заяву, в якій порівняв дії Зіненка з фашистськими й на знак протесту відмовився від радянського громадянства.

Коли через два тижні він повернувся офіційним інвалідом (колеса бюрократичного механізму, раз заведені, крутяться вже за інерцією), Зіненко почав мститися за «фашиста». На виправдання Зіненка скажу одне – не вірю я в його образливість, усе це маскування. «Фашист», то й «фашист», нашого капітана образити можна лише кулаком по пиці. Але, очевидно, «на верхах» обурилися Стусовою «невдячністю» (Зіненко на це натякав), себто тим, що запроєктована гра на тему «добро» кінчилася поразкою, не встигнувши навіть початися контактом, і капітанові наказали «карати». А вже йому що за радість органам догодити!

Одразу після повернення з лікарні, заледве він устиг розповісти товаришам про сутичку на табірній вахті з чемпіоном Мордовії та про подорож до лікарні в наручниках, Василя знову викликали на вахту. Новооформленому інвалідові зачитали термінову Зіненкову постанову: етапувати його на 19-ту зону в ШІЗО (ШІЗО – штрафний ізолятор, себто карцер, – на нашій зоні, з огляду на її малий розмір, такого закладу не було). Термін – 15 діб, менше Зіненко практично не давав нікому, а що вже українцям – менше максимуму, дозволеного йому законом, взагалі ніколи не давав!

Було літо 1976 року, пригадую, червень, але як трапляється в Мордовії – ночами вдарили приморозки. В бараці, тобто в оточенні сорока чоловік (а кожна людина – «жива грубка», що нагріває повітря довкола себе, і цю обставину в зонах завжди враховують), я ночами накривався в ті 15 діб бушлатом поверх ковдри, інакше не міг заснути: було нелюдськи холодно. А в карцері на ніч, за сучасними «брежневськими» правилами, заборонено не лише постіль і ковдру (їх не було ніколи), але й спідню білизну (нічого з одєжі, крім трусів і роби, решту знімають при вході до камери), і бушлат (а за Хрущова бушлат дозволяли, мені розповідав табірник тих часів Владімір Осіпов). Якщо додати, що зек голодний (годують у ШІЗО так: через день, у «голодні» дні, дають пайку чорного хліба, 150 грамів, і дві склянки окропу, а в «ситі» дні – зменшену в півтора раза супроти табірної норми пор-

цію «баланди» й «січки»), отже, «пальне» до його організму практично не потрапляє, то ясно, чому нема гіршої долі, ніж потрапити до ШІЗО в літні приморозки. Вже не опалюють – не «сезон», – а холоднеча майже зимова, до нуля, і забирає сили, залишені, не відібрані голодом.

А Василь був післяопераційний хворий, офіційний інвалід 2-ї групи.

[...]

Я тому так докладно згадую про нього, що в день, коли Стуса відвезли до карцера, саме пан Роман підійшов до мене перший:

– Не знаю, як решта зони діятиме, а я маю на увазі (це був його улюблений вираз, він уживав його до речі й не до речі) голодувати за Стуса!

– Стривай, Романе, поміркувати треба.

...За порожнім бараком на розі ріс «кущ Сороки» – там я призначив усім політв'язням зони п'ятихвилинну (щоб не рознюхали «стукачі») зустріч після роботи.

[...]

Того вечора до «куща Сороки» зібралися всі політв'язні, навіть старі, колишній капітан-лейтенант Віталій Лисенко, що ніколи не брав участі в жадній політичній акції («Я шпигун, мені не можна»), – навіть він прийшов.

– Наша мета – не конфронтація, не перемога над начальством, а допомога Василеві, – сказав я. – Треба врятувати здоров'я Стусові. Тому почнемо навшпиньки: з подання заяви протесту, де попередимо про посилення акції в майбутньому. Якщо вони повернуть Василя з карцера – акцію закінчено. Якщо ні – йдемо на загальнотабірну голодівку.

Всі погодилися з моїм пляном.

На ранок, одразу після того, як черговий зони знайшов купу заяв у скриньці штабу, начальство заметушилося. Спочатку нас лякав молодий нахаба, лейтенант із оперативної частини – ми чомусь не злякалися. Тоді на переговори вислали «добру людину», начальника нашого загону лейтенанта Улеватого. Це дрібний нікчемник, який до того ж не мав

жадних прав приймати рішення: його функцією було збирати на нас інформацію. Що ж, дамо йому інформацію!

На бесіду в штаб до пухлогубого, женоподібного і, попри свої 22 роки, вже пухлозадного «отрядника» (він роздався вишир буквально за три-чотири місяці спокійної праці на зоні, що вмирала) запросили представників усіх «табірних верств». Від старшого покоління українців говорив Роман Семенюк, від «стариків»-росіян – робітник Пйотр Сартаков, від молодих українців – Василь Овсієнко, від молодих росіян – Герман Ушаков («молодомарксист» з Ленінграду). Я, очевидно, мав репрезентувати «демократів» (кажу – «очевидно», бо організаційно ніколи ні до кого не приставав перед зоною, і «кіт гуляв, де сам знав», хоч за поглядами я, безумовно, був демократом).

Основа мого пляну полягала ось у чому. В'язні, вважав я, страждають не лише від жорстокости начальства, але й від його глупоти, невігластва.

[...]

...я все таки сподівався довести таборовій адміністрації, що в особі людини в сірій робі з нашивкою «Стус В. С.» і стоптаних кирзових чоботях їм протистоїть живе втілення національного духу й символ національної гордості великого українського народу. Адже всі наші начальники були по крові українцями: «отрядник», і начальник зони, і уповноважений ГБ у зоні, і начальник відділу ГБ «Дубровлаг»... Повинна ж ховатися, хай у найдальшій печері їхньої душі, симпатія – якщо не до земляка, то хоч до слави й національної честі своєї нації. Саме її я й сподівався бодай трохи відкрити – лише для дрібниці, що не мала для них принципового значення й цілком визначалася не Москвою, не Саранськом навіть, а їх власною волею: перевести Стуса з карцера в зону чи, принаймні, дати йому в карцері постіль з ковдрою і щоденне харчування (для цього в постанові про ШІЗО треба було додати два слова – «з виведенням на працю»).

Ляйтенантові Улеватому я намагався довести, що в карцері сидить людина, ім'я якої з любов'ю й глибокою повагою

повторюватимуть у майбутньому діти й онуки сьогоднішніх українців. «Шевченко також був зеком і виструнчувався перед взводним чи поручником, але хто пам'ятає поручника, а й от ви, громадянине лейтенант, сиділи в школі під портретом з/к Шевченка і вчили напам'ять поезії, за які його посадили, і біографію його відповідали біля дошки. Я розумію, вам здається, що я вас повчаю, і в вас усе внутрішньо протестує, але зрозумійте мене правильно. Кожен з нас має свій фах. Ви набагато молодший від мене, але значно краще знаєте радянське кримінальне й каральне право – бо ви фахівець, вас цього вчили. Так ось, мій фах – літератор, мене вчили цієї справи. І як фахівця послухайте мене без упередження (лейтенант був молодий і тому розумів слова, яких Зіненко явно не розумів). Стус – величезне явище в українській літературі. І якщо ви замордуєте його, український народ неминуче прокляне вас, як він досі проклинає Шевченкових катів. Адже вони теж виконували накази свого начальства і теж думали – якщо по їхньому боці влада, то за ними правда, а як усе обернулося в історії – ви самі тепер бачите». Помітивши заперечливу міну на нахабній мордочці «отрядника», вніс корективу: «Я не переконую вас, що Стус – другий Шевченко, про це не вам судити й не мені; але що перед вами визначний поет, твори якого залишаться в історії не лише української літератури, але в історії України як свідчення нашого часу, за це я ручуся».

Можливо, перебільшую, але здавалося, що Улеватий виглядав після наших слів приголомшеним: навіть до його душонки почало доходити, в яку огидну історію він влип.

– А що ви порадите нам робити? – запитав він, а в нормальному становищі начальник таких запитань не ставить. – Адже в нас теж є порядок: порушник мусить бути покараний. Стус порушник. Як його можна відпустити? – Тон був не погрозливий, а питальний. Якщо він шукає пристойного виходу з ситуації, щоб «зберегти обличчя» – будь ласка, такий вихід я за нього обдумав.

– Громадянине лейтенант, але ж Стус хворий! За інструк-

цією, перед поміщенням у карцер лікар мав оглянути Василя і дати висновок, що він здоровий і протипоказань за здоров'ям немає. Цього, звичайно, не зробили. Нехай тепер медики його оглянуть і дійдуть висновку, що він потребує лікування...

– Це неможливо. Він не такий уже й хворий...

– Гаразд. Тоді хоч видайте йому в карцері постільну білизну й нормальне харчування згідно вказівок медчастини, як належить хворому, що відбуває строк у карцері.

– Михайле Рувимовичу, ви самі розумієте, що не я вирішую, – завершив «отрядник». – Начальству все передам. Відповідь через два дні.

Через два дні мені, нарешті, довелося зрозуміти механізм, завдяки якому начальство позбавляється інформації, здатної відхилити його від намічених рішень. Як усе просто! Існує багатоступінчастий механізм збирання й обробки інформаційних даних, і коли вважається, що інформація буде неприємною, її виводять на приймач, настільки далекий від апарату прийняття рішень, що по дорозі вона цілком устигає зазнати скорочення в потрібному напрямку. Адже приймач може перебувати під емоційним впливом зібраних даних, але вже наступне коліщатко механізму «вставляє йому клепку» і водночас відбирає інформацію в потрібному нагорі ключі – таким чином, ланцюг передачі діє одразу в двох напрямках: заспокоює начальство й виховує «приймачі» інформації, щоб наперед знали, що сприймати.

[...]

Через два дні мене викликав капітан Зіненко й бадьоро повідомив: «Лікарі Стуса оглянули, він здоровий і буде відбувати покарання. А ви, Михайле Рувимовичу, людина розумна, допоможіть нам, щоб акція не відбулася, – пам'ятайте, шлях до свободи починається з мого кабінету...» Яка тварюка! Втім, капітан був лише другою сходинкою механізму й до інформації мав близький стосунок, тому був дещо стримований. У відповідь на мою звинувачувальну тираду – не стримався я все-таки! – як не совісно поета в наручники за-

ковувати, догола роздягати й примушувати присідати, а наглядч заглядає в анус, чи не випаде щось! – Шевченко такого не знав – капітан почав якось переконливо виправдуватися: «Так, ми припустилися помилки. Приїздив до нас прокурор, роз'яснював, що в разі добровільної відмови від лікарні етапувати примусово не треба. Але, Михайле Рувимовичу, ми ж не проста установа, над нами є органи нагляду, розумієте?» «КГБ»? – «Тому звинувачувати нас у сваволі ви не повинні, в нашій установі немає сваволі, бо за всіма діями адміністрації існує нагляд. Без санкції й, одверто вам кажу, вказівки адміністрація нашої колонії нікому нічого не заподіє. Ви зрозуміли мене». Я зрозумів: при всьому своєму зухвальстві, цього разу Зіненко виправдовувався – не переді мною виправдовувався, мовляв, це не я, це ГБ винне – не переді мною виправдовувався, звичайно, а перед «грядущим судом».

Звичайно, він казав правду, але досвід, здобутий у КГБ, зробив мене скептиком. Так, розправи санкціонувалися гебістами. Але хто випрошував санкції? Хто термосив мордовських гебістів, які не дуже любили клопіт на праці? Побояюся, що ініціатива цькування Стуса йшла від нашого тлустого капітана.

На завтра – йшов четвертий день Стусового карцера – всі політв'язні зони оголосили колективну голодівку.

На мою пропозицію то була не цілковита голодівка. Задля того, щоб допомогти Стусові, можна було голодувати хоч тиждень – але навіщо серйозно підривати здоров'я в'язнів заради чистої демонстрації протесту? Подібну акцію, щоб показати начальству наш опір, нашу відсіч беззаконню й підлості, можна оформити й з меншою шкодою для здоров'я зеків (особливо ветеранів, як-от Семенюка й Сартакова). Мені спала на думку така комбінація – ми на знак солідарності зі Стусом перейшли під час його перебування в карцері на... карцерну пайку: через день їли тільки хліб з окропом, а в «ситі» дні – по пів порції. Таким чином, кожний з десяти днів, поки він катувався в ШІЗО, ми нагадували начальству й зоні про беззаконня, про друга, про нашу солідарність із ним.

Навіть звиклий до всього Зіненко рознервувався. Раптом викликав мене – він чомусь вирішив, що я «головний», і в бесіді з Айрікяном назвав «табірним комісаром» (для начальства весь світ ділиться на начальників і підлеглих, інших стосунків у людському середовищі вони не розуміють) – так ось, викликав мене й зухвало заявив:

– У разі перевірки, Михайле Рувимовичу, я маю свідків, що порушники-голодівники таємно їли за бараком...

– Ну то й що? – запитав я.

До речі, досі не розумію сенсу цих ігор з голодівками. Крім нас і адміністрації, про переважну більшість табірних голодівок не знає жадна душа, а навіть якщо хтось і дізнається – кого хвилює як сама голодівка, так і «викривальне» повідомлення, що хтось таємно її поламав і з'їв шматочок хліба (чи ложку цукру) за бараком? Тут полягає для мене щось таємниче: чи є якийсь не відомий мені бюрократичний механізм, який враховує голодівки й записує їх начальникові в «мінус» його роботи, а повідомлення про те, що голодівку «поламали», навпаки – в «плюс», чи діє стара традиція, яка давно втратила сенс подібно до релігійних ритуальних заборон, але зберігається, як ці заборони, недоторканою. Бо яка ж кому різниця, чисто йде голодівка чи її порушують? І кого хвилює думка про нас – Зіненка, Андропова, Брежнева? І погрозами скомпромітувати голодівку ми стрічалися й під час Статусного страйку, коли сиділи всі в карцерах – ну хто в карцері може порушити голодівку, навіть якщо схоче? – а майор Пікулін, начальник зони, погрожував «оголосити», що ми їмо бульйонні кубики. Щоправда, потім вибачився й сказав, що пожартував.. Ні, незрозумілі мені всі ці ігри!

Чи то на 10-й, чи то на 1-й день перебування Стуса в ШІЗО з'явився на дошці наказів новий витвір Зіненкового пера. З формулюванням «за винятково добру поведінку» Хейфеца Михайла Рувимовича «ставили на пільгове утримання», тобто давали суцє право закуповувати щомісяця на два додаткових карбованці харчів у ларку і, що важливіше, він міг скористатися не з одного побачення з дружиною на рік, а

з двох. Між іншим, єдиний політв'язень на всю Мордовію! (Коли я вживаю термін «політв'язень», то використовую його для визначення тих, хто справді є такими, а не названі радянським судом. Наприклад, переважна більшість співробітників гітлерівської адміністрації або злодіїв, засуджених за «політичними» статтями, не є політв'язнями, оскільки мотиви їхніх дій не пов'язані з переконаннями, диктувалися побутовими міркуваннями.)

Розрахунки Зіненка й гебівських управителів були прості за задумом і легкі у виконанні, як усе, що звичайно роблять комуністи. Підставою для них була глупота й суперпідозріливість супротивника – часто супротивники комунізму шляхетні, ерудовані, але... простодушно-наївні в життєвських справах. На чому й ловляться. Зіненко гадав, що пільги, отримані, як він уважав, організатором «Стусівської голодівки» компромітують і мене, і саму акцію, особливо враховуючи, що я був єдиним євреєм у зоні: відомо, що єврей баламутить православний народ для своїх таємних сатанинсько-масонських задумів, а от сам, у заповідних пільгових запасниках у начальства пасеться.

Формально я, очевидно, вважався організатором голодівки, але заслуги мої начальство дуже перебільшувало. Ініціатором був, як згадувалося, Роман Семенюк, а моя «організаційна робота», в суті, зводилася до того, щоб перекинутися двома-трьома словами з кожним політв'язнем у зоні: нікого вмовляти, переконувати не довелося, та й не майстер я вмовляти... Все вирішували хвилини. Навіть Кузюкін, який уже давно в жадних акціях не брав участі, посилаючись на хворий плунок, цього разу написав заяву на оборону Стуса і один, щоправда, день проголодував разом з нами. Єдиний, мабуть, мій вплив полягав у всім відомій моїй поміркованості й активній нелюбові до голодівок. Товариші розуміли: коли вже Хейфец вирішив узяти участь – значить, край прийшов, треба голодувати! Це була найбільша акція протесту на зоні за останні кілька років.

Стус повернувся до нас за два тижні, ще більше схуд-

лий, змучений, виснажений. Тяжко мені далися доби цього разу», – тихо признався мені. Через рік, під час Статусного страйку, я там побував у карцері і на дерев'яній рейці, яка навіщось проходила вздовж стіни, знайшов напис, зроблений схованим у потайнику грифлем олівця. Характеристичним дрібним почерком Стуса – два слова: «Господи, дякую».

Звичайно, він зрадів, що на його оборону голодувала вся зона. До нього в карцер прийшла вісточка: на його колишній зоні, «трійці», голодівку солідарності провели Чорновіл і Осіпов, лідер російських націоналістів, редактор журналів «Вече» і «Земля».

Мої «пільги» ми використали згідно девізи отців-єзуїтів – до вящої слави Божої: створили з додатку продуктів вартістю два карбованці фонд допомоги репресованим зекам. Від цього часу й до Статусної акції кожен репресований, позбавлений «ларка» зек діставав законний резерв громади – мої два пільгові карбованці. (Зібрати три карбованці, яких бракувало до норми, було не складно, ми завжди з цим справлялися.) Першим «клієнтом» нового фонду й виявився Василь Стус.

Та й пільгове побачення з дружиною, якого я вже ніяк не міг віддати на громадське користування, пішло на користь Василю. Але про це – далі.

* * *

Саме після голодівки я попросив у Стуса зошит з його «Палімпсестами».

- Паруйр хвалив твої поезії. Можна почитати?
- В мене складна мова, Мишко. Ти не зрозумієш.
- Обіцяю питати кожне незрозуміле слово.
- Візьми.

...Стус не кокетував: з мовою виникли проблеми.

Книга, яку він постійно носив при собі в зоні, називалася «Словник поліських говірок» (до речі, в словнику він знайшов тлумачення свого прізвища: в поліському діалекті «стус» означає ледащо, – з Василя почали кптити).

Вище цитувалася думка Зоряна Попадюка: «Тепер біль-

шого за Стуса в українській поезії нікого нема». Заради об'єктивності відзначу: подібну думку поділяли далеко не всі українці.

Микола Данилович Руденко, прозаїк і майстер української поезії, голова Української гельсінської групи, прибув до зони через два місяці після того, як Стуса відправили на заслання. У відповідь на мої захоплені слова про Василеві поезії обережно й статечно заперечив:

– Не знаю, не знаю... У Стуса не розумію багатьох його поезій.

На той час мене вже не дивували слова Руденка. Я розумів істину, відкриту мені мучеником ГУЛАГу, вчителем з Житомирщини Василем Овсієнком:

– Пане Михайле, ви не можете уявити, що коїться з нашою мовою. Тепер навіть для вчителя знати повною мірою українську літературну мову – це ПОДВИГ! Одиниці спроможні здійснити його.

Ще більше вразив мене інженер з Харкова Ігор Кравців, більше – бо він не лякав мене страхіттями, а, навпаки, заспокоював, усе, мовляв, гаразд:

– Тепер українська мова не загине. Вже словник уклали, отже, мова житиме.

Таке було з літературною мовою. Але Василь Стус у своїй ліриці далеко виходив за межі офіційного словника.

...Хай пробачать мені українці, якщо я зараз скажу нісенітницю, хай пояснять мою помилку незнанням, нерозумінням, навіть злим наміром, – тільки радітиму, якщо помиляюся. Але в зоні в мене не раз виникало відчуття, що мало хто з них розуміє, який визначний поет живе серед них у наш час. Я не вживаю слова «великий», оскільки боюся його, та й не справа сучасників роздавати вінки такого розміру, але певен, що сьогоднішнє покоління українців залишиться в історії, прикрашене Стусом. І нащадки заздритимуть тим, хто жив поруч нього в сімдесяті роки.

На мою думку, Стус – прокладач у поезії нових шляхів, творець нових гармоній. Насамперед, він розширив межі

поетичної мови, для відтворення нової поетичної свідомості він шукає слів у словесних склепах, комірках національної словотворчості. Ба більше – він, по-моєму, робить замах на усталений національний стиль душі, прагнучи широку, вільну, сформовану безкрайніми степами поетичну душу народу обмежити чіткою, стриманою європейською формою вірша.

[...]

* * *

Його поезії захопили мене з першої сторінки: на ній дрібним почерком було написано: «Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча...» Особливо близьким видалося знайдене десь посередині зошита «Дозволь мені сьогодні...» Багатьох українських слів я, звичайно, не розумів, підходив і питав Овсієнка, Семенюка, іноді не могли відповісти й вони, тоді я звертався до самого Стуса, шанобливо наближався – тепер, після того, як я побачив, що він вміє робити, колишній «свій хлопець» викликав у мене ніяковість і пошану. Василь терпляче, як усі українці, допомагав пізнавати рідну мову, але іноді йому теж бракувало слів (хоча російською мовою він володів блискуче, рідко хто з росіян так знає свою літературну мову), і тоді він пояснював на мигах. Пам'ятаю, перекладаючи якесь слово, крутив довгими вказівними пальцями – один навколо другого.

Я навіть не осягнув усіх відтінків змісту, проте мене полонила музика поетових ритмів. У зоні сидів тоді ще один поет, Паруйр Айрікян: його патріотичні пісні співала тоді вся «молода Вірменія». Паруйр розумів українську мову ще гірше від мене, але хвилі поезії відчував, звичайно, краще: Стусові поезії викликали в нього ще більший захват, ніж у мене.

...Якось Василь прочитав мені старі поезії, написані до зони. Як на мій слух, вони звучали слабше за цикл «Палімпсести». В Мордовії змужнів трагічний голос ув'язненого поета!

...Після від'їзду Василя на заслання я потрапив до карцера (майже безперервно сидів 78 днів), робити в карцері не було чого, і я, з пам'яті, вирішив перекласти його поезії – почав з

«Ти тут. Ти тут...» Це була перша в моїм житті спроба віршування, я надіслав переклад на Колиму, авторові. Як не дивно, вірші до Стуса дійшли, але його відповідь цензура затримала, і за цією непрямую ознакою я здогадався, що моя зухвала спроба не викликала його протесту. Потім, уже зі свого заслання, я написав знову, нагадав, і Василь відповів з гумором: «Ти, Мишко, з тієї породи людей, які можуть зайнятися навіть балетом, і яка-небудь Анна Павлова на старості літ скаже: “Ах, Хейфец? Пам’ятаю, був хтось такий. Він, щоправда, пізно почав, але нічого, нічого...”» Зрозуміло, що проблема перекладу Стусової поезії на російську мову не байдужа мені, і після виходу на волю я побачив у паризькому альманасі «Третья волна» (Третья хвиля) кілька перекладів на російську, серед них і одну з найулюбленіших моїх поезій – пам’яті Алли Горської. Переклали точно, передали всі тонкощі змісту, але... але зникло те, що називають «дивом поезії». Не можу пояснити, в чім річ, не можу навіть зрозуміти, але в альманасі надруковані поезії майстра, які я перебіжу очима, щоб потім заглибитися в сусідній розділ, у прозу чи публіцистику, добуваючи нову інформацію. А в оригіналі Стусові твори змушують битися серце, забувати про існування будь-якої інформації і «долго ходитъ, разомлев от брожения», повторюючи знову й знову рядки і поринаючи у власні рими, а не в інформаційний потік з зовнішнього світу. Дивно: адже основна мелодія російського перекладу та сама, що в українському оригіналі, але зникли майже непомітні обертони, невидимі тонкощі інструментування – і диво перетворилося на добре зроблену віршову річ.

* * *

Усе літо Зіненко мстився Стусові за заяву. Черговим покаранням стало позбавлення щорічного побачення. Кожного з нас капітан покарав би так само – поготів Стуса, українця (спеціалізацією гладкого капітана було цькування українців, решті при ньому жилося трохи легше). Тому всі чекали, що Стуса позбавлять побачення й сприймали це як «нормальне

покарання», навіть не дуже тяжке: Стусів термін кінчався через півроку, відвезуть його на заслання, туди приїде дружина, й вони зможуть побачитися не у в'язничній клітці, з підслухачкою, вмурованою в стіну над ліжком, без права виходу звідти впродовж двох діб, задихаючись від болю голови (бракує кисню), ні, вони зможуть пройтися на повітрі, поговорити без третього вуха пана капітана чи опера з ГБ... Всього лише півроку потерпіти! Але Василю нове покарання здавалося хуліганським штурханом з темряви. Кілька днів він кидався з кутка в куток зони: широкі, ніби журавлині, кроки, змарніле обличчя, що вмить утратило красу й доброту, – вираз пораненого в бою коня! До мене підійшов Василь Овсієнко й почав радитися: «Треба щось для нього зробити! Подивіться, він як змій, зовсім як змій!».

А Зіненко в тиші свого кабінету, поки ми шили рукавиці, вигадував і здійснював нові операції супроти Стуса. Якийсь покидьок (або сексот, або пронизливий покидьок, ляйтенант Улеватий, що тинявся по зоні знічев'я) доповів, що Стус годинами сидить коло «куща Сороки» навпочіпки, розглядає його, щось шепоче... Отже, кущ йому чимось дорогий? Зіненко вжив заходів.

Коли ми повернулися ввечорі з робочої зони, трояндівий кущ був викопаний, корінь розірвано на живці й живці акуратно висаджено вздовж штабного барака – під вікном кабінету громадянина капітана Зіненка.

Треба ж так нудитися від неробства та віддати душу дрібній заздрості й злобі, щоб вигадати й здійснити подібне паскудство. Цей здоровань (поставою капітан нагадував штангіста-важкоатлета) сидів з ранку до вечора в кабінеті й «керував» – кудись мусять іти бодай суто фізичні сили, от він і вигадував капості... Службового значення вони не мали жадного: зона закривалася через місяць-півтора, і якщо ми про це тільки здогадувалися, то пан капітан знав достеменно! Навіщо йому в такому разі пересаджувати кущ до штабу? Тільки зі злобного бажання скривдити Стуса.

[...]

Якось улітку 1976 року в мене знайшли вірш українською мовою, підписаний дивним, явно конспіративним прізвиськом – Кіплінг. Мої спроби довести, що вищезгаданий Кіплінг є англійський поет, а вірш, визнаний підривним, надруковано в СРСР навіть у двох російських перекладах – М. Лозинського та С. Маршака (обидва я показав Зіненкові, вони були в Стуса), – не справили враження. Капітан був проникливий та передбачливий, усі єврейські штучки Хуйфеца (так він звав мене позаочі) не вводила його в оману.

– Кажете, Михайле Рувимовичу, цей Кіплінг по-українськи писав? А по-моєму, по-українськи пише Стус, – і всміхався з виглядом цілковитого розуміння.

Якось одразу я відчув, що над Василевими поезіями з'явилася тінь гебістів: можливо, тому, що досить довго сам був об'єктом подібного полювання. Василь, навпаки, видавався спокійним: чотири роки до його поезій ніхто не прискіпувався, вони спокійно проходили перевірки, чому раптом тепер почнуться прискіпування?

[...]

* * *

...Поступаючися Стусові, можливо, у всіх відношеннях, я перевершував його, либонь, тільки в одному: в обережності. Тому вжив своїх заходів для врятування поезій: почав таємно їх копіювати у власних зошитах і переховувати, звичайно, не серед своїх речей. У операції врятування поезії брав участь також Роман Семенюк: він теж копіював Стусові поезії. Але ми надто стомлювалися після праці й швидко діяти не могли: бракувало сил. 600 поезій – це багато, переписувати їх доводилося таємно, ховаючись від сексотів. Зіненко нас випередив.

Спочатку він вилучив Стусові поезії для «перевірки». Василь усе ще був спокійний: за чотири роки подібних перевірок було багато, всі скінчилися благополучно. Любити дружину, ба навіть Україну вважалося дозволеним у рамках існуючого закону (хоча останнє – не заохочувалося). Повернуть! І, справді, повернули. Ненадовго.

В останні дні серпня 1976 року стало, нарешті, ясно, що зона ЖХ 385/17а скінчила своє існування. Виглядало це врочисто, в стилі доброго сюрреалістичного фільму: останніх 25 зеків, яких перевозили на 19-ту зону (решту відвезли днем раніше), вишикувалися перед бараком-цехом, перед кожним поставили стіл, а перед кожним столом – військовослужбовець МВД. На столах – розкриті фанерні валізи, сакви-«сидори», мішки – йде колективний обшук! (Після обшуку речей зеків відвели до цеху й так само, шерогом, роздягли догола та обмацали одіж. Є в цім видовищі щось таке, що виходить за межі розуму й почуттів нормальної людини, і тому художньо цікаве. Уявіть собі поруч голих Стуса, Айрікіяна, Хейфеца і солдатів, що заглядають їм у сідниці...).

У дворі мене обшукували поруч зі Стусом. Мене перевіряв солдатик, а Стуса довірили фахівцеві – місцевому цензорові, «молодшому ляйтенантові конвойних військ». Мабуть, зовсім недорозвинений був суб'єкт, якщо йому присвоїли звання, котре в Радянському Союзі фактично зникло (будь-який випускник офіцерського училища тепер дістає ляйтенанта, а для неука-служачки відновлено звання прапорщика. Тому лише надпотужна старанність, поєднана з цілковитою відсутністю освіти, могли створити в наш час дивний гібрид – молодшого ляйтенанта).

Саме він під час обшуку вилучив у Стуса всі його поезії – «для нової перевірки» Василь шпигав словами, ехидував, дражнив цензора, а той вишукував нові й нові записи (600 поезій – чималий шмат!). За ними з десятох, приблизно, кроків з величністю бегемота, що став на задні лапи, примружившись, спостерігав Зіненко.

Василь уже розумів небезпечність того, що відбувається: адже завтра ми покинемо цю зону, ніколи більше не побачимо її адміністрації. В кого шукати зошити, відібрані «для перевірки»? До кого звертатися з претенсіями?

За всіма перипетіями забули про мене. Солдатик взяв до рук перший зошит зі Стусовими поезіями, переглянув його й

відклав до купки перевірених паперів... Раптом, десь посередині обшуку, Зіненко згадав, що я лишився без хазяйського ока: підійшов до нашого стола, почав витягати з рук солдата папери й особисто переглядати. Коли на м'ясисту долоню начальника ліг другий зошит з десятьма Стусовими поезіями, він мовчки відклав його до купки сконфіскованого. Там уже лежав «Атлас світу», подарований мені Борисом Соколовським, сусідом у камері слідчого ізолятора, дві телеграми від матері.

Нарешті обшук закінчився. Я почав квапливо застібати, зав'язувати свої манатки: боявся, раптом Зіненко згадає, що прогавив початок мого обшуку через Стуса й почне нюхати багаж другим заходом. По-іншому повадився Стус: він, як беркут, височів, схрестивши руки й спостерігаючи за молодшим ляйтенантом, і той, відчувши недобре, сам збирав і пхав у валізи речі грізного зека.

Потім Василь скосив очі в мій бік, трохи зневажаючи мою метушню коло манаття: мовляв, чого принижуєшся перед ментами, чого крутишся? Я добре відчув невисловлену зневагу до мого невміння поводитися з гідністю й навіть «підлив олії», повідомивши з плаксивим виглядом:

– У мене відібрали твої поезії... (фраза, звичайно, розрахована на слух капітана Зіненка).

– А в мене відібрали мої поезії, – і він ще вище підняв голову: не бачити ментам нашого горя.

Здавши речі до каптьорки (їх відвозили на нову зону окремо від зеків), я відшукав Романа Семенюка. В нього обшук також пройшов благополучно. Отже – тридцять поезій у мене і двадцять у Романа, півсотні оригінальних поезій змогли вберегти. Хоч дещо... В цей час я помітив, як Стус, спустошений і знесилений, вже не зображуючи перед ворогом неприступності (вороги лишилися в робочій зоні, закінчували обшук), тягнучи по піску ноги, пройшов хвірткою до житлової зони (сьогодні хвіртка не охоронялася). Одразу повів його за барак і прошепотів (начальства немає, але стукачі завжди з нами), що п'ятдесят поезій оминули обшук.

... Того вечора ми сиділи вдвох на веранді барака, і настрій у нас був ліричний.

– М'яка твердість, – раптом сказав мені Василь. – Ось що твоєї вдачі: м'яка твердість. Єдине, чого б я тобі побажав, – це бути більше євреєм.

– Більше не треба, – заперечив я. – Я й є справжній єврей. Просто без єврейських комплексів неповноцінності. Такий, яким, на мою думку, має бути єврей у своїй державі.

* * *

Коли вже торкнулися «єврейського питання» – ще один штрих до нього. Василь у зоні прочитав «законспіровану книгу» – видану в Ізраїлі мікроформатом «Історію євреїв» Сесіля Рота.

– Не знав, що Хмельниччина в єврейській пам'яті – найстрашніша трагедія вашого народу. Читав, звичайно, що євреїв убивали, але що такий слід у народній свідомості... – Василь не договорив, його погляд линув понад мою головою.

[...]

Стус не намагався виправдувати антиєврейські погроми на Україні міркуваннями можливої національної користи чи можливим політичним зиском – як це робив дехто з його земляків. Він сприймав ці погроми як ще одне національне лихо в ланцюгові нещастя, які звалилися на народ України (так воно, звичайно, й було: безперечно, що саме погромницька стихія зробила спільниками Москви в 1918 році не поодиноких комісарів з єврейського середовища, але всю багатомільйонову масу українського єврейства, себто створила в тилу національного руху масову базу для імперського завоювання. 1 безсумнівно, що участь єврейських частин у знищенні єврейського населення в червні–липні 1941 року на боці гітлерівців як ніщо інше сприяла ізоляції українського національного руху в повоєнній світі). «Стільки літ ми боролися, і ніхто не дав нам жадного набою», – сумно й гордо сказав якимось Василь Овсієнко Стусові, і той мовчки кивнув головою.

Але Стус аж ніяк не смиренно сприймав трагедію національної історії: неспроможний її змінити, він хотів переміняти її спрямування в майбутньому. «Факти подібні, на жаль, були», – сказав він про погроми, але тут таки нагадав про якогось священника, що 1918 року рятував євреїв у церкві й у повному уборі, з хрестом, заступив загонові січовиків дорогу до церкви: «Ці люди під обороною церкви». Стус перший розповів мені про врятування євреїв митрополитом Шептицьким. А втім, на цю саму тему незабаром з'явилася стаття в радянському журналі, де Шептицькому закидали, що він урятував лише... 15 євреїв, адже їх загинуло набагато більше – чому він не зробив того самого для решти сотень тисяч! А в «Перці» надрукували карикатуру: страшенно небезпечний вовк з тризубом іде під ручку з найпідлішою лисицею, а в неї на грудях «Щит Давида», – в зоні жартували: «Це Стус під ручку з Хейфецом». Я потім подарував її на прощання Василеві.

[...]

* * *

Стусів термін кінчався 13 січня 1977 року, а за три тижні до цього, 25 грудня, нас чотирьох – Солдатова, Аршакина, Лисенка й мене – «смикнули» на етап до Саранського слідчого ізолятора ГБ. Чекісти довідалися, нарешті, про існування рукопису книжки «Место и время» (це – окрема новеля) й везли на дізнання всіх підозрюваних у співучасті: мене – як автора, Солдатова – як можливого хазяїна каналу, Аршакина – як свідка знищення рукопису в кочегарці (така була розроблена нами легенда), а Лисенка, очевидно, везли на роллю мого партнера в камері, обладнаній «підслухачкою». Принаймні, так ми розраховували диспозицію по дорозі до Саранську і, здається, не помилилися.

Етап до Саранську – завжди можливість для зека «попаситися» в ларку: можна викупити весь місячний пайок одразу, а вже в тюрмі відлік місяців почнеться з дня твого прибуття туди, себто можна за той самий місяць примудритись отоваритися двічі. Отже: виявляється, я маю в резерві отоварювання аж на п'ять карбованців! Що на них купити?

А в ларку – вперше і востаннє за всі табірні роки – велика цінність: цельофанові мішечки з чаєм, у кожному по півкіла! 10 пачок у кожному мішечку! В той блаженно-ліберальний час дозволяли купувати чай вільно, в межах дозволених 5–7 карбованців на місяць (7 карбованців давали за перевищення норми, якщо не було зауважень від наглядачів; дисиденти норми перевищували, працівники вони сумлінні, але зауважень уберегтися годі, – мало хто мав по 7 карбованців). Чай – єдиний харчовий продукт у зоні, який містить вітаміни, лише ті зеки зберегли зуби, хто пив чай, – тому ще при мені, в березні 1978 року, запровадили обмеження. Тепер чай продають по пачці на місяць (50 грамів), але тоді... Тоді лежали цілі цельофанові мішки, їх не дуже й брали (адже купити такий мішок – означало витратити на чай увесь місячний пайок отоварювання).

Стус любив міцний чай – це була його єдина тілесна насолода в зоні – добре заварений напій. Ми всі передбачали, що зашлють його далеко (хоча ніхто не передбачав, як далеко – в самісіньку глибину Колимського краю), отже, в дорозі він буде не менше місяця, весь час без ларка (потім з'ясувалося – він їхав 54 дні, став чемпіоном етапів із Мордовії, випередив Чорновола, Сергієнка, мене). Як він витримає без чаю?

На п'ять карбованців, що раптом «прорізалися», я купив пакет із чаєм для Василя і передав йому на збереження Овсієнкові:

– Віддаси Стусові перед самою дорогою, після «прощальної». Бо я його знаю: свій чай усім роздасть, а сам місяць мучитиметься.

– Буде зроблено, пане Михайле. (Овсієнко завжди шанобливо-чемний хлопець, не просто інтелігентний, але з тими манерами старого, з книжок клясиків відомого, селянства, коли й рідну матір називають лише на «ви», і перед старшим неодмінно скидають шапку на вулиці. Через три роки він, уже звільнившись й оселившись у рідному селі на Житомирщині, сів «за другим заходом» – і не якимось інакше, а як «особливо небезпечний хуліган», що «напав на представ-

ника влади». Докладно про нього – в одному з наступних розділів).

Через понад два місяці повернувся я з Саранську, Стуса в зоні давно вже не було, а Овсієнко винувато каюся:

– В останній день похопилися: в ларку чай скінчився, на «прощальну» купити нема де. Василь усю зону оббігав – марно. Я подумав і наважився: чай, кажу, є, та не дозволено віддавати. До етапу. А він мені: давай сюди, а в пана Михайла від мого імени пробачення попроси, що порушую його бажання, але так мені краще. Кинемо мішок на гуртовий стіл, а я краще в дорозі потерплю... Всю зону напоїв на прощання: два баки поставив.

Так і не вдалося мені нав'язати широкому в пристрастях Василеві Стусові свого розумного рішення. Але найповчальніше: він мав рацію, бажаючи «погуляти на всю зону». Вже пізніше, коли я сам побував на етапі до заслання, довідався: дозволений на зоні, чай заборонено на етапі. Охорона його відбирає. Отже, Василь душу потішив, і, виявилося, мав рацію.

Про його тяжке життя на засланні (не менш тяжке, ніж у зоні) я мав деякі відомості: він писав мені до Казахстану й моїй дружині до Ленінграду, я дістав вістки про Стуса також від друзів – від В'ячеслава Чорновола з Якутії, від Людмили Грюнберг-Солдатової з Талліну. Але про цей період його Страстей нехай повідають ті, хто спостерігав їх на власні очі.

Михайло Хейфець

«В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал»*

На волі я не знав Чорновола. З українських дисидентів чув про Івана Дзюбу, Мороза, Світличного, але слава про Чорновола не дійшла до моїх вух. Уперше це прізвище я побачив не на сторінці «Известий» (у рубриці «З залі суду») чи машинописній сторінці «Хроніки поточних подій», а в незвичному місці: на задній стінці шухлядки для ниток, уставленої в стіл під моєю кравецькою машиною.

Навесні 1975 року шили ми мордовські з білим пальцем рукавички на спрацьованих кравецьких машинах Подольського заводу. Кожна з них, ветеранок цеху, нараховувала двадцять – двадцять п'ять років безперервної таборової служби! Пропрацювавши перші два тижні, я намислив пильно простудіювати своє робоче місце, витягнув з гнізда шухлядку для ниток і несподівано на задній стінці натрапив на колонку підписів попередніх посідачів «робочої точки» (користуюся жаргоном таборових наглядачів). Першим у стовпчику, пам'ятаю, стояло прізвище Юлія Даніеля; за ним підписався Валерій Ронкін (старший науковий співробітник з Ленінграду, підсудний на процесі ленінградських соціал-демократів); далі стояв підпис Юрія Галанскова, поета й героя знаменитого процесу; потім розчерк – «Ілля Глезер», це біолог, доктор наук, сіоніст; за ним «Дмитро Квецько» і, на решті, «В'ячеслав Чорновіл». З Квецьком, учителем з Івано-

* Хейфець М. «В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал» // *Поле відчаю, поле надії: альманах / Упоряд. Корогодський Р. Київ, 1994. – С. 225–273*

Франківщини, творцем нелегального «Українського національного фронту», я встиг познайомитися – він тоді відбував дев'ятий рік з свого двадцятилітнього строку в нашій зоні і працював у сусідньому ряду, навскіс від мене. Але хто такий Чорновіл? При перевірках людини з таким прізвищем у нас не викликали.

[...]

* * *

Уперше я познайомився з Чорноволом на етапі з Саранського слідчого ізолятора ГБ в нашу зону в лютому 1977 року. Багатим на події виявився той етап у моїй таборовій біографії. У Саранську пощастило переграти кагебістів, переконати слідство, що рукопис моїх таборових нотаток «Місце і час» ніби знищений у печі котельної (а він саме на той час поплав за «паркан»). Як подяку за «щиросердечне визнання» й «одверті свідчення на дізнанні» я зміг вибити в ГБ* дозвіл на побачення з дружиною і пишну позачергову передачу, яку віз у зону – частувати товаришів. При пересадці на потьминське відгалуження, що вело в глибину десятків мордовських таборів, попрощався з другом, Азатом Аршакяном, – він відходив на звільнення. На перегоні Потьма-Барашево вперше зумів (через внутрішню переборку вагонзака) познайомитися з Аліком Мурженком, героєм єврейської «літакової справи» 1970 року, і від нього почув про «покіс 1977 року» у Москві й на Україні (арешти керівників гелсінських груп – Орлова, Гінзбурга, Руденка, Тихого). На наступному відтинку дороги – від Барашево до табової столиці Явасу зумів побачити й попрощатися з Юрою Федоровим, ще одним «самольотчиком» 1970 року (обидва вони, Мурженко і Федоров, а також Е. Кузнецов сиділи на «спецу», тобто в таборі особливого, а не суворого режиму, як у мене). Нарешті, в Явасі нас, групу етапників на 19-ту зону, вивантажили з «столипіна», і тут ми стали дожидатися «воронка» – етапного «автозака» для останнього стрибка в зону.

* ГБ (від рос. *госбезопасность*) – Державна безпека; йдеться про органи та слідчі ізоляторів КДБ (Комітету державної безпеки) СРСР (Прим. упоряд.).

На плятформі простояли досить довго. І «воронок» поруч, а завантаження все затримувалося: когось «менти» чекали. Та ось гримнув гальмами черговий ешелюон, дивимосся – звідти ведуть до нас двох зеків, високого й низького. Низького ми знали добре: це слюсар з нашого цеху Артем Юскевич, гострий на язик українець з Таллінну (він сів на п'ять років як член «демократичного руху Естонії»). Забіжуватий Артем хвацько перебирав ногами поруч з сухорлявим світловусим зеком, схожим на молодого Некрасова, одягненим у виношену й запряну до попелястости робу. Артем щось пояснював йому, розмахуючи темно-брунастими від тютюну пальцями, здається, оповідав про нас, етапників на дев'ятнадцятий... Я подумав так тому, що коли обох підвели до нашої чвірки, незнайомий зек не заходився представляти себе й дізнаватися, хто ми, а рвучко, як зенітний кулемет, вистріляв усю останню дисидентську й таборову інформацію.

– ...заарештовані, Орлов, Гінзбург...

– Уже чули...

Годі збагнути, скільки встиг повідомити за ті хвилини, що відокремлювали його прихід від завантаження нашого товариства у «воронок».

– Та хто ви такий? – перериваю інформаційну сальву природним питанням.

– Ах, так... Я – Чорновіл.

Тут уже я почав трясти його руку... Виявилося, що недавно Чорновіл став на статус політзека, і майор Александров «виписав» йому за це шість місяців ПКТ. Таборова тюрма, як і ШІЗО, містилася тоді на дев'ятнадцятій зоні, туди його й етапували цього дня, в одному «автозаку» з нами.

Стати на статус – означало наступне: повнотою відмовитися від виходу на підневільну працю, від шиккування на «перевірку» й до їдальні, від відвідування політнавчання й ношення нашивок – словом, від усього «режиму», опрацьованого в МВД для таборів і тюрем. Цього й доконав Чорновіл: тотально повстав проти «режиму»!

Життя в ПКТ – невеселе: замість барака зека переводять у камеру, іноді в «одиначку»; замість туалету – параша в камері; пайка переполовинюється, «ларьок», тобто купівля додаткових продуктів у крамниці зони, зменшується втричі; листування – вчетверо (один лист на два місяці замість звичайно двох листів на місяць). Навіть обвиклі мордовські зеки нудьгують, коли їх скеровують до ПКТ. Але Чорновіл їхав тоді до нас на зону, як Наташа Ростова додому після зустрічі на балю з князем Андрієм: він випромінював енергію, він був куди жвавіший і бадьоріший від нас, що переміщалися з ситого саранського сидіння до звичайної зони під відкритим небом. Посадили його в автозак, як належить особливо небезпечному, до «склянки», але й звідти він продовжував сипати для нашого товариства «останні новини» через металеву стіну.

– На дев'ятнадцятому Осіпова зустрінете, передайте від мене привіт...

– Чому на дев'ятнадцятому? Адже він у вас, на трійці.

(Владімір Осіпов, лідер російських націоналістів, поборник «єдиної і невідомої» Росії, приблизно вісім місяців тому був переправлений з дев'ятнадцятої зони на «трійку», ближче до Чорновола).

– Був він на трійці! – прострумував з боксика задоволений голос. – Сподівалися гебісти, що Чорновіл з Осіповим погризуться, а гебня буде кайфувати. Ну, а ми вирішили відкласти наші розходження до повної перемоги над більшовизмом. Кожну акцію влаштовували спільно! Так, Михайле, ми з Осіповим проголодували у серпні, коли вас з Паруйром позбавили побачення...

(Побачення нас з Паруйром позбавили за викриття Кузюкина, хоча, Бог свідок, я Владімірові Івановичу вірив майже до кінця. Але гебісти, як завжди, за спиною молодого Айрікяна упізнали керівну єврейську руку. Потім вони вже створили мені на зоні репутацію «грози шпигунів», цілковито мною не заслужену.)

– ...Вони довго витримували нас укупі, але коли Володя

проголодував 12 січня, в день українського політв'язня, андроповська «терпілька» луснула, й Осіпова перекинули назад на дев'ятнадцятий.

– Осіпов голодував на підтримку українських вимог? – здивувався мій сусіда з «автозаку» Сергій Солдатов.

– Та ні! – сміється В'ячеслав у «склянці». – Не так далеко! Він вимагав звільнення українців-політв'язнів, протестував взагалі проти переслідування людей, які відкидають насильницькі дії... Хлопці, я намислив тепер, у ПКТ, влаштувати серію голодівок на підтримку статусу політзека. На оборону кожного пункту статусу проведу по одній голодівці з поданням докладної заяви, що роз'яснює конечність і правне виправдання кожного параграфу. Голодівки буду тримати, якщо посадять з ПКТ в ШІЗО: однаково тією паечкою на 300 грамів голоду не замориш, так нехай же хоч пройде день з користю. Як вважаєте?

Потім з «боксика» посипалися для нас адреси й інші координати засланих й активістів дисидентського руху – всіх, з ким можна листуватися. Це запам'яталося, бо саме від В'ячеслава я дістав тоді адресу Стефанії Шабатури, при тому він пам'ятав напам'ять не тільки адресу, а й навіть поштовий індекс її заслання: «З індексом певніше дійде».

Колишній капітан-лейтенант Лисенко закохано слухав Чорновола й закохано поблискував очима. Так їхати в «тюрму в квадраті» – кадровий моряк Лисенко умів цінувати природу, як світло й вогонь, мужність!

Та ось ми добилися до варті зони, нас відокремили від Чорновола (його повели через промислову зону в ПКТ, а нас запустили до штабу на обшук), і відразу після обшуку Віталій підійшов до мене й сказав:

– Яка людина, га! Українець! А ти говорив, що нам бракує політично розвинених голів.

– Бобі Пенсон чудово знає Славка, – відповідаю я. – Вони спільно «Хроніку трійки» зробили. Він визначив так: Чорновіл на голову вищий від усіх тутешніх українців.

– Та нам й одного такого вистачить...

Десь за тиждень після прибуття на зону новий друг Владімір Ніколаєвич Осіпов попередив мене, що на зонах суворого режиму в Мордовії запланована серйозна акція: сто денний страйк з вимогою ввести в дію на політзонах статус політзека СРСР.

– А чому Чорновіл усіх не дочекався? Він уже стоїть на статусі.

– І неправильно зробив, – серйозно відповів Осіпов. – Зірвався в ПКТ перед призначеним строком. Але тепер його треба підтримувати. Ви згодні взяти участь?

Значить, при джерелах акції стоїть Чорновіл... Але з властивою йому горячковістю він вискочив з лави зеків уперед, і його заступають у цій справі Осіпов і Солдатов...

– На яку дату призначений початок акції?

Осіпов уперто мовчить.

– Це не порожня цікавість, – пояснюю. – У мене є в зоні своє завдання і своя робота. Пишу книжку про зону. Мушу зважити, чи встигну прочистити свої справи до початку акції, тоді й дам відповідь.

Осіпов замислюється, щось обчислюючи сам собі. Дата початку акції – завжди таємниця зеків, яку дуже хочеться вивідати начальству. У чому сенс такої таємничості – не знаю, мені здавалося, що це якась обопільна гра, яка вносить різноманітність у монотонне життя каторжників й адміністрації. Нарешті, зважившись, Владімір Ніколаєвич вимовляє:

– Гадаю, що місяця через півтора... (а точну дату так-таки й не назвав!)

– Тоді встигну. Згоден. Є дві умови, додаткові...

– Так?..

– Перша: крім вас і Сергія Солдатова, ніхто, навіть найвірніші люди, не повинні знати, що я беру участь у цьому ділі. За нинішніх моїх справ мені шкодить перше-ліпше, понад звичайне, зацікавлення КГБ моєю особою.

Він кивнув: згода.

– Друга умова: за мою участь у вашій акції я одержу від

вас, Владімір Ніколаєвич, інтерв'ю про ваше життя для моєї книжки.

– Домовилися.

Так почалася для мене статусова акція. Гебісти щось прочували й намагалися промацати наші пляни. «Побутовик-політик» Федір Сенчук, таборовий перукар з педерастів, «по-дружньому» розповів:

– Учора до мене приводили стригти Чорновола. Дуже хлопцець побивається: я, каже, на статусі стою, а товариші мене не підтримують. Що ж ви покинули його самого?

Зрештою, ледве чи Федір діяв на доручення КГБ, надто виразна в нього розпутна фізіономія... Радше працював на опера МВД.

21 квітня 1977 року ми вперше не пішли ні на шикування, ні на працю, зірвали нашивки й оголосили на сто днів повний саботаж усіх таборових вимог, – на честь наближення Београдської наради 35 держав Європи й Північної Америки.

Найважчий тиждень у моєму таборовому житті почався після переходу на статус. До карцеру щодня одного за одним відводили друзів: Ушакова, Шакірова, Солдатова, Равіньша, нарешті, відвели хлопчача Мишу Карпенка, а мене все ще не чіпали. Пам'ятаю, ходив туди й сюди по розкислій від дощів землі, втискаючи в неї важкі кирзові чоботи: «Невже не заберуть! Усього від них можна чекати. А що тоді подумаютъ товариші?».

Але 28 квітня викликали до штабу – слава Тобі, Господи! – і прочитали постанову – на 11 діб карцеру. Виявилося, затримка пояснювалася потребою перед карцером вліпити мені додаткову кару – зняти «пільгове утримання», подароване мені Зіненком під час «стусівської голодівки». Прощай, моя пайка до фонду репресованого зека!

Уводять нарешті в карцерну камеру, а там повітря наелектризоване нервовим струмом. Усі камери, скільки є, заповнені зеками, а коридором туди-сюди, як шимпанзе у вольєрі, метушиться «хазяїн» зони, майор Пікулін. Сергій Солдатов обнімає на порозі й викладає новини карцеру:

– Кожного дня начальство з'являється, усе з умовляннями. З ними розмовляє Славко. Ну, я тобі скажу, це язичок! – і задоволено усміхається. Саме в цю мить до камери підскакує Пікулін:

– Пощо ви, Хейфец, стали на статус? Вам цілковито бракує самостійності в поступованні, самолюбства. Усе робите так, як велить вам зеківський генерал – Чорновіл!

Так я почув слово, винесене мною в заголовок цього нарису. Невдовзі, одначе, майор перестав появлятися в карцері. Якось він наказав зняти нижню білизну з Германа Ушакова, якого тягли на черговий хід до карцеру: щоб у самій роботі вночі було холодніше, тоді Солдатов на знак протесту роздягнувся до пояса, оголосивши «холодовку». Я передав Пікуліну з рук до рук заяву (він брав їх, всупереч режимові: все ще сподівався, що подадуть заяву про відмову від статусу або попросять помилування) – попросив майора роздягнути мене голим завтра, на день більшовицької преси, моє, сказати б, професійне свято відзначити. Пікулін заверещав: «Я передам вашу заяву прокуророві, щоб заклав кримінальну справу!» – але з барака вилетів корком від шампанського. Потім появлявся у нас лише в надзвичайних випадках. Ходити «по агітацію» тепер посиляли замполіта.

Веселий був за перших статусних днів наш карцер. Звичайно, найважче в карцерах не холод і голод, а самотність і мовчанка: розмови між камерами заборонені, і як будеш перегукуватися з сусідами, ризикуєш по закінченні карцерного строку позбутися «ларька» чи навіть одержати новий карцерний строк.

Ну, а тоді ми свідомо заплянували для себе на сто днів наперед жити без «ларька» і сидіти сто днів у карцері, а в цій ситуації чим же вони могли нас укусити? Карцер перетворився на статусний клуб, мешканці його перегукувалися вільно, а на кожне зауваження наглядача слідувала стереотипна відповідь: «Начальнику, ми на статусі! Ми поза вашим законом!» Вони блискавично відвалювалися (цікава деталь: зауваження вони пробували робити тільки тоді,

коли ми говорили російською мовою. Варто було перейти на англійську, щоб зробити переговори незрозумілими для підслухання наглядачів – вони переставали взагалі чути, ніби в карцері лунають не голоси зеків, а співи птахів чи музика).

Однією з переваг нашого статусного сидіння перед звичайним карцером було багатство інформації. У нормальному карцері зек на два тижні відтятий від усіх джерел інформації, навіть радянського радіо. Але у днів статусного страйку ми могли стежити за всіма газетами, бо кожного дня хтось зі статусників закінчував строк і виходив на переміну. Перше, що він робив, – читав газети в місцевій читалці, і коли його знову заводили до карцеру, іноді за добу чи за дві, – починав черговий строк з огляду газет і журналів. (Пам'ятаю, Миша Карпенко, якого завели до карцера по сорока хвилинах виходу з нього, пояснював нашій команді: «Я встиг лише до їдальні, пообідати, звідти пішов до читалки, а вони мене знову викликають...» – «Ох, Мишо, треба було з читалки починати!»).

Але попри огляд преси, ми щоденно слухали новини з радіо. Чорновіл, хазяїн камери ПКТ, якій належало мати репродуктор, записував усі новини і тут-таки диктував їх у коридор – усім камерам (коли В'ячеслава також почали тягати по карцерах, до суміжної камери КПТ пішов Владімір Осіпов і дуже чітко виконував обов'язки «хазяїна новин»).

Чорновола пробував зупиняти наш замполіт, старший лейтенант Кільгішов:

- Заборонено кричати в карцері...
- Громадянине замполіт, я веду політнавчання. Ви самі не повинні допускати, щоб статусники сто днів не мали політнавчання... Я нічого їм не повідомляю, крім московських новин...

Що відповідати? Режим вимагає тиші в карцері, але ж режим вимагає й щоденного політнавчання... Замполіт розпочав конкурентну боротьбу з Чорноволом: почав ходити до карцерного барака й вести з ним спасенні розмови. Улюбле-

на тема його розмов: «В СРСР немає політв'язнів, тому нема й статусу політв'язня». Був з нього колишній учитель, який потрапив в МВД за партійною розкладкою, людина з природи м'яка, незлобива, і йому важко доводилося з зубатими зеками типу Чорновола, коли він намагався доводити їм, що вони – не вони, а кримінальні злочинці. Його головний аргумент: коли немає кодексу для політичних злочинів, а є тільки кримінальний, то, відповідно, немає й політв'язнів, а тільки кримінальні.

– А в інших країнах, у західніх, наприклад, існують політв'язні? – цікавиться Чорновіл.

– Там звісно...

– Але ж окремого політичного кодексу немає й там. Його взагалі в західніх державах немає, а статусу політв'язнів дотримуються...

Саме тими днями у «Правде» появилось повідомлення, що консервативний уряд Великобританії злочинно намислив скасувати статус політв'язнів, який діяв у тюрмах Ольстеру, з причини – «нібито ці борці – терористи». Так ми дізналися про існування статусу на Заході.

– Або ми політв'язні, – добиває замполіта Славко, – і тоді визнайте наш статус. Або взагалі ніде немає політв'язнів, і тоді перестаньмо кричати: «Свободу чілійським в'язням!».

– Але ж мусить бути якесь визначення політв'язня, – нарешті зауважує замполіт. – Інакше кожен злодій оголосить, що він політик, тому що по-своєму бореться проти суспільства!

– Таке визначення вже є, – зауважує Чорновіл, – і знаєте, хто його дав? У книжці одного англійського комуніста, вона є в бібліотеці (цитуються визначення, яке дала Анджела Девіс). Ви пам'ятаєте, хто така Анджела Девіс?

– Ви, Чорноволе, й самі розумієте, що я пам'ятаю, – замполіт починає гніватися.

– Вибачте, я хотів запитати інше: вона для вас авторитет?

– Так.

– Так от, Анджела Девіс дала визначення політв'язня:

особа, що вчинила правопорушення законів даної держави заради не особистих, а суспільних інтересів, інтересів усього суспільства або якоїсь його групи. А кожному ж з нас, ну, майже кожному, суд ставив провину не з користолюбних мотивів, а навпаки: інкримінував, що ми власні гроші вклали в наші «злочинні дії».

Зовсім несподівана реакція замполіта:

– Так, виходить, я вас не переконав, – вражено вимовляє він. – Марно говорив весь час?

І тут я, що слухаю їх розмову при дверях, розумію: для Чорновола це дискусія, але ж для замполіта – завдання!

– Ви говорили зовсім не марно. Я дійсно хотів вислухати позицію вашої сторони: а що як раптом ми в чомусь не маємо рації, бо можемо теж помилятися. Я ще й ще раз перевіряв справедливість наших дій. Але, на жаль, громадянин Кільгішов, ви не переконали мене.

– Але ж, домагаючись статусу, ви хотіли домогтися порушення існуючого радянського закону. А наше завдання – служити законові, а не допомагати його порушувати.

– Ваша правда, ми хочемо змінити закон. І свідомо пішли на його порушення...

– А називаєте себе правооборонцями!

Молодець замполіт, ловко відбиває!

– ...але ви нам не лишили іншої можливості, крім порушення закону явочним порядком. Ми спочатку відіслали проект статусу Верховній Раді й не одержали жадної відповіді щодо суті справи. Тільки тоді ми вирішили порушити законодавство...

– Ну, за дії Верховної Ради я відповідати не можу, – і замполіт відходить.

Того вечора В'ячеслав був у чудовому настрої і почав співати, а за ним розспівався весь карцерно-тюремний барак. Аж до зони долітали співи з ШІЗО! Сольо вів чудовий співак – Паруйр Айрікян. Чорновіл співав пісні й читав вірші Галича; він їх знав напам'ять, особливо любив про декабрис-тів, здається, дещо поправляючи автора:

...хочешь выйти на площадь?
сможешь выйти на площадь?
должен выйти на площадь
в тот назначенный час...

Наступного ранку до нас прийшов новий «головнопереконувач» – начальник загону лйтенант Хлевін.

– Яка радянська влада гуманна, – звернувся він до карцерників. – Ви в карцері пісні співаєте, а адміністрація нічого більше, крім карцеру, не може вам зробити.

Сергій Солдатов засміявся:

– Громадянин лйтенант, не турбуйтеся, ніби ваш карцер – щось на подобу банкету в клубі. Це не карцер у вас слабкий – це ми для вас сильні.

– Громадянин лйтенант, громадянин лйтенант... – несподівано покликав його Чорновіл.

– Що таке? – о, як неохоче подався до його камери начальник.

– Ви вчорашню «Правду» читали?

– Читав.

– Там є нотатка...

І В'ячеслав уголос прочитав нотатку з «Правды» (цю газету давали навіть у тюрму). Виявляється, в США вчинено нову антирадянську провокацію, а саме: побудовано діючу модель таборового карцера, куди охочих випробувати становище радянських зеків зачиняють на 14 годин, без ліжка, на хліб і воду і т.д., а потім читають їм лекцію про радянську пенітенціарну систему.

[...]

Чорновіл упевнено диригував статусною акцією. Кожного «голодного» ранку (через добу) він оголошував усьому баракові, який пункт статусу буде темою чергової заяви на ім'я прокурора і на знак чого ми всі сьогодні тримаємо чергову голодівку протесту. Ми просили у чергового листки паперу, і починалося укладання заяв. Потім кожен читав свою вголос усьому баракові – це скидалося на змагання поетів за середньовіччя, – віддавали їх наглядачеві й залягали в дрейф: у дні

голодівки корисно найменше рухатися, краще перележати її на підлозі.

Якщо пам'ять не зраджує, я відбув дванадцять таких передбеоградських голодівок (не враховуючи особливу, тривалу голодівку на чотири доби, якою ми урочисто зустріли відкриття Београдської наради); але в Чорновола їх мусить нараховуватися далеко більше: бо ж серію В'ячеслав розпочав значно раніше від усієї решти.

Як я оцінюю його в ролі керівника статусової акції? Я пишу не життє святого В'ячеслава для Четї-Мінеїв, а силуету реального діяча і тому буду чесно оповідати про його хиби (на мій, розуміється, погляд) – хиби, мабуть, не так особисті, як національні. Це – та сама властивість, що й у Стуса: нерозважлива, самовіддана до самогубства, необрахована сміливість. Я називав її «Тарасовим комплексом»: на пам'ять про загибель Тараса Бульби. На мій погляд, усі «передбеоградські голодівки» були легковажними, марнуванням зеківського здоров'я – того капіталу, який мав би придатися для майбутньої боротьби з ворогом.

Голодівка має сенс, коли наперед про неї повідомлено за дріт, коли інформація досягла емігрантської й західньої преси і, відбившись від радіопересилачів, повертається в радянську імперію у вигляді досить докладного повідомлення. Тоді голодівка – політична зброя, з допомогою якої пробуджується народна свідомість, і вона, як кожна акція суспільного значення, безумовно, має політичне значення. Скажімо, повідомлення про початок статусного страйку наперед передали в дисидентський центр (я це знав, бо сам брав участь у передачі інформації по одному з таборових нелегальних каналів), тому й адміністрація злісно пояснювала: «Своєю акцією ви завдали більше шкоди радянській державі, ніж злочинними діями на волі, за які дістали строки». Але передавати на волю інформацію про кожную з передбеоградських голодівок* протесту було просто неможливо! (Тим більше,

* Акції голодування політв'язнів у радянських концтаборах напередодні Белградської конференції з перевірки дотримання Гельсінських угод щодо прав людини, яка тривала з червня 1977 року по березень 1978 року. (Прим. упоряд.)

що на той час провалився один з каналів зв'язку, що йшов через Паруйра Айрікяна.) І протест робився політично безглуздим.

Але особливо мені не подобалися докладні заяви протесту, що їх посиляли статусники на адресу керівництва ГУЛагу. Пощо розтлумачувати ворогові, де нам боляче, пощо показувати, та ще в письмовій формі, наші слабі місця? Але всі мої невпевнені спроби пояснити Чорноволові, що перед нами не противник, а смертельний ворог, який тільки радіє, читаючи заяви, виповнені описами наших страждань і мук, – наражалися на нерозуміння. Як не писати заяв протесту – пощо голодувати? А як не голодувати, не протестувати «сьогодні й щоденно» – пощо взагалі сидіти на зоні, який сенс у цих роках життя? – така логіка Чорновола.

Тут у читача може виникнути природне питання: як ви, автор, не схвалювали тактичної лінії Чорновола, пощо підтримували її? Пощо голодували й писали заяви на ім'я прокурора?

Не з слабости характеру і не з бажання угнатися за лідером... Просто в мене на зоні була інша мета, не така, як у нього й усіх інших товаришів. Наслідком неймовірного недогляду ЛенУКГБ мені дали пропуск і творчу командировку до цілковито заборонено-таємного пункту СРСР, і я вважав себе там спецкором. Я не повинен був – так мені здавалося – впливати на події в зоні, а, навпаки, спостерігати й вивчати їх у природних обставинах, вдивлятися й досліджувати логіку поведінки тих, чиє існування в зоні мало не випадковий, як у мене, а професійний характер, логіку дисидентів й адміністрації. Я хотів лишатися таким інструментом дослідження, який своїм втручанням не міняє природного перебігу суспільного явища. Чесно признатися, я і в Стусову акцію включився, зовсім ясно розуміючи, що вона скінчиться нічим, але мені як літераторові треба було дістатися в карцер і зсередини спостерігати за перебігом страйку. Тому я слухняно брав участь у всіх акціях, які замислював «мотор мордовських зон» – В'ячеслав Чорновіл.

Але чому ж він, людина, беззастережно розумна, чудовий майстер тактичних сутичок, любив залазити в непідготовані акції, в яких «обдирав боки»?

Я думав про це в карцері, і ось деякі мої попередні спостереження стосовно цього сюжету.

За складом душі В'ячеслав, як це називалося до революції, шляхетна людина. Тому, незважаючи на всі палкі декларації, він і ворога свого – радянську владу та її гебню – міг сприймати лише як противників, тобто як людей іншого способу думання, інших переконань. Спостерігаючи його збоку, я в думці порівнював його з Ганді, Неру*, Кеніатою**, Нкрумою*** – це саме подібний тип національного ватажка (я порівнюю тут не масштаби обдарувань, а загальне спрямування душ). Йому діяти б у першій-ліпшій колонії Британської імперії, де юридичні, історичні, політичні і логічні аргументи – усе багатство, яким диспонує Чорновіл, – вислухує, оцінює і з пошаною сприймає противник. Саме таким уявляється Дж. Неру, судячи з його автобіографії. Таким борцям, як Чорновіл, вороги уявляються Лицарями Імперії, а не просто бандитами з погромницьких команд. Забігаючи наперед, пригадайте фразу з його останнього слова на третьому суді, на якому гебісти спекли йому «замах на згвалтування»: «Мені здавалося, – сказав він, – що чотирнадцятьма роками чесного протистояння я заслужив кваліфікованіший обвинувальний висновок» (цитую з пам'яті, але за точність змісту ручуся). У цій фразі весь В'ячеслав: чесне протистояння владі він сприймає як щось, що заслуговує на пошану й визнання противника (ледве не сказав – суперника). Але ж в існуючому світі з ним воює не лицар імперіялізму (такі перевелися на Русі з 1917 року), а нормальні злочинці з кастета-

* Джавахарлал Неру (1889–1964) – один із лідерів боротьби за незалежність Індії від Великої Британії, перший Прем'єр-міністр країни (1947–1964) (Прим. упоряд.).

** Джомо Кеніата (прибл. 1897–1978) – лідер боротьби за незалежність Кенії від Великої Британії, перший Президент країни (Прим. упоряд.).

*** Квеме Нкрума (1909–1972) – діяч африканського антиколоніального руху, перший Президент Гани (1960–1966), (Прим. упоряд.).

ми й «пушками» (я прошу пробачення в читача за грубість, але це моє особисте, чисто фізичне враження від людей, які є уособленням радянської влади. І я вживаю цей вислів не в переносному, а в прямому, дослівному розумінні); і, усвідомивши це, розумієш небезпеку і слабкість, політичну вразливість позиції Чорновола. Він же й у перших своїх працях пробував аж Марксом і Леніном діймати їх, за що потім дорікав йому в карцері Сергій Солдатов. А все тому, що на розум, на ідеологію покладався... Бувши внутрішньою своєю суттю західною людиною, європейцем, Чорновіл створений для західних форм і методів боротьби. Уже тут, в Ізраїлі, я побачив портрет людини, яка зовнішньо схожа на Чорновола (та, певно, і внутрішньо теж) – портрет Леха Валенси, лідера «польського серпня». Що з Валенсою зробили б в СРСР? Ручуся, що він сів би за «замах на згвалтування»...

[...]

* * *

Пригадуються деякі фрагментарні розмови з Чорноволом у карцері.

– Ти, Мишо, бачив у Ермітажі наше золото?

Я не відразу зрозумів, що «наше золото» – прикраси з Чортomla, Куль-Оби й інших скитських могил. Чому – «наше»? – «Ми – нащадки скитів».

Признаюся, я люблю старий добрячий несторівський літопис, який зовсім виразно розповідає, що слов'яни прийшли на Дніпро з Дунаю, і не бачу якихось причин вважати літописця вигадником, поки мені не показали щось більш виразно переконливе, ніж здогади і припущення (наслідки обміру черепів, здійснені, як не помиляюся, Алексеевою, на які так любили посилалися українці в зоні, здавалися мені куди менше переконливими, ніж просте сказаніє «Откуда пошла естъ Русская земля»). Але, звичайно, переконати я нікого не міг: з вірою годі сперечатися.

– Скити, вони теж прийшли на Причорномор'я. Ну, прийшли туди раніше слов'ян, витіснені сарматами, але...

– Це тільки в Геродота сказано: «Скити вийшли з Азії», – обізвався Чорновіл. – Крім цієї фрази, інших доказів неукраїнського походження скитів немає.

– Як же немає? В останньому числі «Вокруг света» велика стаття про розкопи в Туві, на північ від Монголії, – там тисячі скитських могил, розкопані не тільки золоті речі, як на Україні, а збереглися на пісках пустелі навіть дерев'яні вироби: фігурки тварин.

– Так, це наш, «звіриний стиль». Але в Азії жили не скити, а їх родичі саки, а скити – автохтонні мешканці Причорномор'я.

– Ну, саки – так саки...

Якось В'ячеслав розповів мені, що охрестився: його духовником став отець Романюк (під ту пору Романюк сидів на «спецу»).

– Звичайно, справжньої віри в мене ще немає, – признався чесно. – Поки що це більше дотик до національної традиції, до святині наших дідів. Ну, і гарно, врочисто, духовно чисто і чесно в церкві в отця Романюка. Запам'ятався день у нього...

Я тоді подумав: лицар ти, а не прихожанин біля вівтаря. Земний, войовничий – тутешній...

«Гімн Єрусалиму, створений в Совецькому Союзі, в концтаборі № 26»*

На честь святого й вічного Єрусалима складалися гімни, урочисті оди, ліричні пісні в усі часи й епохи та всіма мовами світу, і немає їм ліку. Але цей гімн на славу нашої столиці, створений у совецькому концтаборі вірменином, євреєм та українцем, мабуть, єдиний у своєму роді, воістину унікальний.

...Це сталося понад десять років тому на станції Всесвятська Пермської області (Урал) у таборі № 35 архіпелагу ГУЛАГ. Там тоді відбували свої терміни в'язні Сіону Гілель Бутман, Лев Ягман, Ар'є Хнох та інші, засуджені на Першому та Другому ленінградських процесах. Вони трималися згуртованою групою і навіть на каторзі продовжували боротьбу за свої елементарні громадянські та національні права. Були в цьому таборі й поліцаї, які співпрацювали з німцями під час війни, і фашистські карателі, закоренілі вбивці та кримінальники. Але було чимало й політв'язнів, серед яких виділялися своєю згуртованістю вірмени та українці, люди чесні й сміливі, які боролися за незалежність своїх республік. Вони, як правило, товаришували з сіоністами, вважаючи їх своїми вірними союзниками. Інженери, вчителі, журналісти, художники – всі вони в таборі працювали рядовими верстатниками.

* Менора: 1973–2013. – Єрусалим, 2013. – № 40 / голов. ред. Павло Гольдштейн. – С. 91–94. – Режим доступу: http://berkovich-zametki.com/Kiosk/Menora_40.pdf (дата звернення: 11.02.2026).

Якось у роздягальні під час обідньої перерви Гілель Бутман почув, як його приятель, вірменин Баграт Шахвердян, насвистує якийсь своєрідний мотив.

- Що за мелодія? – зацікавився Бутман.
- Гімн Єрусалиму.
- Хто створив?
- Я.
- Красива мелодія. Є слова?
- Є. І слова я сам написав. Звісно, вірменською.

На прохання Бутмана Баграт кілька разів проспівав напівголосно свій гімн, а потім переказав його зміст, – і Бутман запікся цією ідеєю. Це була захоплена пісня, що йшла з глибини серця, на честь міста царя Давида, міста Тори, міста пророків, яке на наших очах відроджується і стає кращим з кожним днем. Міста, яке стало прапором і смолоскипом для мільйонів людей на всій планеті.

- А чому раптом – гімн Єрусалиму?
- І для нас, вірмен, Єрусалим – святе місто.

Євреї-сіоністи совєцького концтабору, самі того не підозрюючи, своїми розповідями та піснями про Ізраїль надихнули Баграта на творчість, і не випадково в гімні Шахвердяна звучать інтонації національного гімну «Гатиква» («Надія»). Ця мелодія, яку виспівували сіоністи, дуже полюбилася багатьом в'язням-неєвреям.

Бутман переклав текст гімну російською мовою, зберігши ритм та інтонації оригіналу. Мета цього перекладу була суто службовою – щоб він зміг лягти в основу художнього перекладу на іврит. Але і в цьому службовому перекладі є чимало сильних, виразних рядків:

Місто давнє, місто славне, місто-сад Єрусалим,
Величне, золотоглаве, місто моє, Єрусалим!
Ти відродився – і тобі я знов співаю пісню свою

Автор гімну Баграт Шахвердян, музично дуже обдарований, не знав нот. Йому прийшов на допомогу українець Микола Горбаль. Він записав мелодію гімну на нотному стані.

Товаришам Бутмана переклад сподобався, і мелодія сподобалася, але вивчити її нікому не вдалося, оскільки вона досить складна й незвична для нашого вуха.

Тепер належало зробити найскладніше – переправити цей гімн на волю. «Це пісенька для моєї донечки», – переконував Бутман табірне начальство. І після кількох невдалих спроб, зрештою, і ноти, і текст прибули за призначенням – до дружини Гілеля Єви, яка жила з доньками Лілею та Геулою в кібуці «Наан».

Єва Бутман вручила мені ці дорогоцінні вузькі смужки паперу, оскільки знала, що я за освітою піаніст і в Ленінграді був пов'язаний з музичними колами.

Перш за все треба було забезпечити мелодію гімну акомпанементом. Я звернувся до нашої приятельки Рахелі Бранер – студентки Музичної академії в Єрусалимі. Вона звела мене зі студентом-диригентом Елі Яфе, і той створив виразний супровід для фортепіано. Наступним завданням було написання івритського тексту гімну, і з цим блискуче впорався чудовий поет-перекладач, уродженець Росії Хананья Райхман. Його переклад дуже точно лягає на своєрідний ритмічний малюнок пісні.

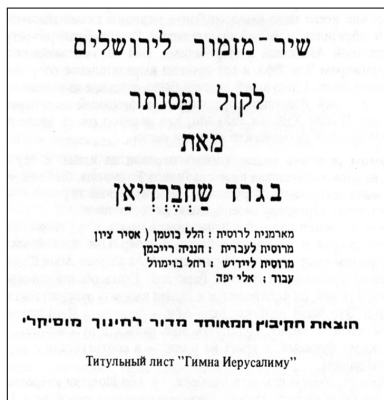
Згодом народилася думка зробити переклад на їдиш, і цю місію взяла на себе талановита поетка Рахіль Баумволь, колишня москвичка, а нині мешканка Єрусалима. І її чудовий переклад повністю відповідає характеру своєрідної мелодії пісні.

Тепер належало знайти виконавця гімну, і тут знову прийшла на допомогу добра й чуйна Рахель Бранер. Вона познайомила мене зі студентом-випускником Музичної академії Абою Шошані, володарем красивого й соковитого баритона. Дізнавшись про обставини створення цього гімну, він надихнувся і вирішив вивчити російський текст та текст на їдиш. Це було нелегко, адже Абі – уродженець Єрусалима, і його рідна мова – іврит. Довелося мені написати російський текст гімну єврейськими літерами, а текст на їдиш – відповідно до івритського правопису.

Минуло зовсім небагато часу – і Абі Шошані впевнено виконав цей гімн трьома мовами (акомпанувала йому Рахель Бранер). Репетиції проходили в приміщенні Музичної академії імені Рубіна. Вперше гімн прозвучав публічно у переповненій залі Народного дому в Єрусалимі. Його головні автори перебували в ту пору за тюремними ґратами та колючим дротом. Журналістка Сіма Камінська, дружина в'язня Сіону Лассаля Камінського, записала цей гімн на плівку, і він неодноразово транслювався в передачах російської редакції ізраїльського радіо.

Інтерес до незвичайного гімну, створеного в совєцькому концтаборі, був настільки великий, що видавництво «Гакібуц га-меухад» вирішило видати його ноти та текст. Ми з Рахеллю Бранер тримали нотну коректуру. Весь наклад «Гімну Єрусалиму» був розпроданий за короткий час. Коли Гілель Бутман та його товариші по ув'язненню дізналися з листів, що гімн живе й виконується, звучить з естради та по радіо, вони були горді й щасливі. І знову й знову повторювали вони завершальні рядки гімну:

Серед усіх світил ти для мене – як символ краси,
Єрусалиме, Єрусалиме,
ти місто світла, сонця й моєї мрії!

Титульний аркуш
«Гімна Єрусалиму»

«Українці – жертви ГУЛАГУ»*

(присвята Валерію Марченку)

Сумна вістка надійшла до Ізраїлю – помер Валерій Марченко. Помер, не добувши до кінця другого строку. Він помер, залишившись «боржником» перед радянською владою.

Усі ми помремо. І не так уже важливо як. Важливіше – як ми живемо. Валерій Марченко жив гідно й помер як борець – не у власному ліжку. Довгі роки він був далеко від Батьківщини, за яку боровся, і навіть вітер з України не прилинув до табору біля далекої уральської станції Всесвятська, де нам довелося познайомитися. Але завжди був по-юнацькому веселим і запальним. Я бачив, як, сидючи за швацькою машиною і не маючи змоги через їхній гуркіт розмовляти з друзями, розмовляв Валерій сам із собою. Жваво ворушилися його уста, вимовляючи рідні слова, часом посмішка виливалася у веселий сміх. Схаменувшись ловив мій погляд, лукаво підморгував і по-українському казав мені: «Пригадав один анекдот про легендарного героя громадянської війни Василя Івановича Чапаєва». І знову захлинався соковитим марченківським сміхом, доки сльози не застиляли очі.

Добре йому було на самоті, бо не знав він внутрішнього роздвоєння і жив у повній згоді зі своїм сумлінням, не наступаючи на горло власної пісні. Таким ти і залишаєшся в моїй пам'яті, дружище, з пустотливими промінчиками в очах, з

* Діалоги. – Єрусалим, 1985. – № 7–8. – С. 30–31.

глузливими вигуками з приводу «тимчасових труднощів в нашій країні», про які не раз бубоніло табірне радіо.

«Але зате як гордо, як переможно майорять червоні прапори!» – посміхаючись казав ти.

Я хочу пам'ятати тебе лише таким, але тебе вже нема серед живих, і я бачу в уяві твій останній шлях на табірний цвинтар. Ти не перший, Валерію, і, напевно, далеко не останній серед українців, які полягли за Батьківщину. Я пригадую, як десятого червня, здається, 1977 року несли до лікарні непритомного Степана Мамчура. З тієї лікарні він не повернувся. Він був надто не схожим на тебе і водночас дуже схожим на тебе. На його обличчі рідко з'являлася посмішка, і тоді він нагадував селянина, якого мучило сумління, що залишився неосвіченим і не вийшов у люди. Так, я розумію, чому він рідко посміхався: польські тюрми, роки в лісах і радянські табори доконали його. Так минули роки, витрачено здоров'я, а водночас і втрачено надію побачити вільну Україну, та навіть дружину й сина, які так само не бачили світлої днини і навіть ховалися під вигаданими прізвищами.

Але вороги України повинні знати, що вони передчасно святкують перемогу, бо естафету боротьби за національне визволення України вже прийняли й понесуть далі Іван Світличний, Ігор Калинець, Євген Сверстюк, Микола Горбаль та інші, з якими не лучила мене моя тюремна доля.

Можливо, я дочекаюся того дня, коли зможу з Ізраїлю приїхати й відвідати твою могилу на березі Дніпра в рідному Києві. Я кажу «на березі Дніпра», бо зможу, очевидно, приїхати лише тоді, коли українці самі вирішать свою долю: чи бути їм незалежними, чи залишитися на теперішньому становищі. І я вірю, що тоді перенесуть тебе й Степана Мамчура та всіх інших мучеників радянських таборів на рідну землю.

Я припаду до ваших могил і орошу їх гарячими сльозами, а своїми думками я полину до того табору, де нас єднала спільна доля, спільна боротьба за свою гідність, де ми інтереси Вітчизни боронили більше, ніж власні.

Я знаю, що ми з тобою бажали одного євреям України:

щоб вони виїхали з країни, в якій багато натерпілися, до себе Додому, до нашої маленької, але власної Батьківщини – єдине місце в світі, де ми мали минуле, маємо сучасність і будемо мати майбутнє.

Я знаю, що жоден з вас не натиснув би на спусковий гачок німецького автомата, щоб очистити Україну від євреїв, які не з власної волі були закинені на Україну жорстокою національною долею і які позбавлені сьогодні можливості покинути її і приїхати Додому. Бо ваша любов до України не вимагала від вас ненависті до других.

Хай недовго ви будете лежати в мерзлому уральському ґрунті.

Хай по-материнськи вас прийме Вільна Україна, за яку ви віддали своє життя.

«Українське чудо на Святій Землі»*

Останнім часом наші часописи рясніють єврейсько-українською тематикою. І хочемо ми чи не хочемо, але під впливом полеміки з тими чи іншими єврейськими колами та особами, читач, а в ще більшій мірі нечитач, слухач того, що переповідається з преси, починає дратуватися. «За що вони нас так ненавидять? Звідки ця шалена атака супроти українців в останніх двох роках?» Додається вже й ще дещо – що не для широкої публіки...

Щоб зрозуміти в якійсь мірі це «за що?», слід прочитати квартальник Товариства Єврейсько-Українських зв'язків (ЄУЗ) в Ізраїлі «Діялоги». Досі появилася їх лише вісім чисел, але й вони дають досить яскраву, хоч і кострубату картину єврейсько-українських пристрастей.

На жаль, більшість українських реплік в «Діялогах» нагадують монолог напівглухого – і то досить низького рівня. Наша інтелігенція не має часу і віддає «Діялоги» на поталу «письменних».

Серед єврейських реплік теж далеко не всі на висоті – є такі, що жоден серйозний часопис не надрукував би.

Малороси в часописі яскраво представлені проф. Н. П. Полетикою з колись славного українського роду. Недавно в Ізраїлі надрукована його досить антиукраїнська книга «Виденное и пережитое». Свої спогади про громадянську війну історик підпер лише антиукраїнськи спрямованою історичною наукою, оминаючи не тільки українську історіографію,

* Діялоги: [часопис]. – Єрусалим, 1985. – № 9–10. – С. 29–32.

але й свідчення таких єврейських патріотів, як А. Марголін, С. Гольдельман та інших. Тяжко, прочитавши таку книжку «українця», в Ізраїлі не стати українофобом.

Те, що дозволено історикові, тим більше дозволено невігласам – українофобам та антисемітам.

Серед українських антисемітів на сторінках «Діалогів» виділяється пан Г. Слободяник («Д». чч. 3–4). Якщо з Полетиною і особливо з його спогадами можна й слід дискутувати серйозним історикам громадянської війни, то з Г. Слободяником дискутувати неможливо й не потрібно. Ізраїль навчився вже дискутувати зброєю.

«Редакція „Діалогів” надрукувала цю статтю з надією на відгук українців».

Жоден поважаючий себе українець відгукуватися на жарти типу «Ізраїль – із ср...» не буде. Не слід би було Слободяників друкувати, бо вони можуть бути лише об'єктом діалогу, а не суб'єктом.

Та попри всі свої недоліки «Діалоги» потрібні й містять досить багато матеріалу для роздумів й самоаналізи кожного з наших народів. «Діалоги» дають також багато відомостей про діяльність Товариства ЄУЗ й перешкоди, які виникають для цієї діяльності як в Ізраїлі, так і в обох діаспорах. Хто бував в Ізраїлі, знає, наскільки сильна там антиукраїнська мітологія, тобто генералізація на всіх українців злочинів окремих груп та осіб українського походження. Слід пам'ятати, що серед засновників нинішнього Ізраїлю було багато тих, хто втік від до- й пореволюційних погромів. Цього одного достатньо, щоб зрозуміти підґрунтя сучасної українофобії.

Загальна антиукраїнська настанова торкнулася й Товариства ЄУЗ. Злі язика говорять, що це все невдахи, підкуплені українцями. Так само, як злі язика в СРСР – тобто радянська пропаганда – говорять, що український націоналізм знаходиться на службі міжнародного сіонізму. Мед би пити устами радянців... На жаль, ми всі знаємо, що нині існують лише зерна, зародки зв'язків між «сіонізмом» та «українським націоналізмом». Якби рік-два тому мені сказали, що в Ізраїлі,

в Єрусалимі, на горі Сіон буде поставлено пам'ятник українцям – жертвам большевицького й нацистського терору, то я не повірив би. Навіть без антиукраїнських настанов, скажімо в Європі, це майже неможлива подія. Боягузлива дипломатія, незнання, комуністи й радянофіли стали б майже непереборною перешкодою для такого пам'ятника.

А що ж говорити про Ізраїль, з усіх боків оточений ворогами й змушений під тиском тих самих європейців та американців вести західню тиху дипломатію, програвати виграні битви, як це сталося в Лівані...

І все ж сталося чудо: пам'ятник мільйонам українців, жертвам геноциду, стоїть. Силами, енергією, розумом Товариства ЄУЗ. Енергією, розумом і щедрістю фундатора пам'ятника – Юрія Дибби.

Відкриття пам'ятника відбулося 13 травня – в день самогубства Миколи Хвильового в зв'язку з 6-мільйонною смертю, передчутою ним ще в 1924 році (новеля «Я»).

В цьому матеріальному чуді українського пам'ятника є щось більше за старосвітські чудеса. Це чудо пам'яті про пекло, яке створили люди ХХ сторіччя. Нагадаю, що Ізраїль – країна пам'яті людської. І не лише єврейської. В Ізраїлі, і саме в Єрусалимі, відчуваєш увесь тягар історичної пам'яті, бо тут перехрестя безлічі історичних доріг.

Що народиться з цієї пам'яті віків? Чи пам'ять про гекатомби жертв задушить сучасний Ізраїль, чи допоможе не тільки встояти в сучасній Масаді, а й знайти вихід з усіх протиріч і абсурду ХХ сторіччя?

Справа Ізраїлю – справа всіх нас, всієї європейської цивілізації в її протистоянні комунізму та іншим формам тоталітаризму. Як сказав на відкритті пам'ятника член управи Товариства Ю. Майданик – лише пам'ять про горе інших народів допоможе зберегти пам'ять про єврейську Катастрофу, єврейські 6 мільйонів (цитую з пам'яті – хай вже Ю. Майданик вибачить за вільний переказ його слів). І можна б додати – виведе нас усіх з єгипетського полону самоти.

«Діалоги» в наступному числі надрукують усі промови.

Тому не буду переказувати їх – тим більше, що виступали на мітингу різними мовами. І далеко не все я встиг записати.

Тригранна призма пам'ятника встановлена біля пам'ятників жертвам нацистських таборів, неподалік від гробниці царя Давида. Напис на пам'ятнику кількома мовами. Під тризубом напис: «У пам'ять українських жертв Голокосту. 3 000 000 знищених гітлерівською Німеччиною в 1941–1945 рр. 10 000 000 українців знищених большевицькою Москвою, зокрема голодомором в 1932–1933 рр. Українці у вільному світі. Фундатор пам'ятника – Юрій Диба».

Урочистість відкриття пам'ятника провадив голова Товариства Яків Сусленський. Українська «делегатія» складалася з 18 людей з ЗСА, Канади, Німеччини, Франції й Ізраїлю.

Юрій Диба в своїй промові пояснив, з яких мотивів він став ініціатором такого пам'ятника й чому саме Ізраїль вибрав як місце для нього. Головний мотив – потреба порозуміння між народами, щоб протистояти жахові нової, третьої світової війни. Від українців виступали також замісник голови Товариства Євген Стахів та закордонний представник Української Гельсінської Групи й української громади Франції Л. Плющ.

Українська католицька церква була представлена о. Яр. Свищуком, що працює в екуменічному центрі Христа-юнака в Назареті.

О. Свищук освятив пам'ятник і керував церемонією його відкриття. Від Антифашистського комітету Німеччини виступала пані Гельмтруд Шмідт. Свій виступ вона закінчила по-українськи: «Серце бачить далі розуму».

Боюся, що серця в нас, українців, – надлишок. Якщо це серце не згармонізоване розумом і не просвітлене любов'ю, то швидше має рацію Марко Царинник, поклавший Тичинині слова «Тільки й єсть у нас ворог – наше серце» в серцевину своєї доповіді про єврейсько-українські стосунки («Діалоги», чч. 5–6).

Правда, є ще одна національна риса, про яку говорив член Ради музею Катастрофи Шломо Вайсман. Він (в дусі

традиційного єврейського гумору самоіронії) згадував у своїй промові, як сам чинив перепони Ю. Дибі і як пан Ю. Дибя переборов їх своєю «впертістю». Риса – загальноукраїнська. Та тільки Ю. Дибі вдалося цю впертість втілити в такий пам'ятник. І навіть більше – добитися зміни настанови керівництва музею до єврейсько-української проблеми.

Крім виступів Я. Сусленського, М. Френкіна, Ю. Майданика були зачитані листи інших активістів Товариства. Посадник міста Єрусалиму Тедді Колек не зміг бути присутнім на урочистості, але передав зібраним своє вітання. І це – одне з найцінніших політичних досягнень Товариства.

Взагалі значення вшанування пам'яті жертв большевицького й нацистського терору виходить далеко за межі сьогодення. І в СРСР це розуміють. Вже майже на слідуючий день радянське радіо коментувало подію відкриття в своєму звичайному стилі: змова сіоністів та українських буржуазних націоналістів. (Дай то Боже).

Пам'ятник ще не раз буде пом'янутий злим і не тихим словом. І не тільки радянським. Можна чекати протестів радянофілів у Кнесеті, русопятів та українофобів, які використають будь-яку зачіпку, помилку, а то й просто наклеп на організаторів урочистостей. Але щоб там не було, а пам'ятник уже стоїть. А значить, залишиться пам'яттю про спільну дію євреїв та українців проти будь-якого геноциду.

З єврейською Катастрофою були зв'язані інші урочистості – садження дерев в Яд Вашем на честь українців – праведників світу. Вони відбувалися двічі: 13 й 14 травня.

Яд Вашем – музей і науково-дослідницький центр Катастрофи європейського єврейства в часи Другої світової війни. Перед музеєм є так звана Алея Праведників, сад, в якому саджають дерева на честь людей, що, ризикуючи своїм життям, рятували євреїв від нацистів. До того часу, коли Товариство розгорнуло свою діяльність, в списках Яд Вашем було відмічено лише три українці – кандидати на звання праведника світу. Нині з 1200 удостоєних цього звання – 60 українців. А в списках, поданих на розгляд Департаментові праведників

світу, ще 140 імен. Серед них митр. А. Шептицький та його брат архієпископ Климент, які, ризикуючи не лише собою, а й наражаючи на небезпеку Укр. Католицьку Церкву, врятували за допомогою вірних їм священників близько чотирьохсот євреїв. (Большевики здійснили те, чого не встигли нацисти, заборонивши УКЦ та об'явивши Шептицького та його оточення нацистськими поплентачами...).

13–14 травня було посаджено 7 дерев, тобто семеро українців були відмічені званням праведників. В урочистостях брали участь праведники: Іванка Ковалик, Орест Загайкевич та Олена Загайкевич-Мельничук. Саджали також дерева на честь Зінаїди Кузнецової та родини М. і Є. Свистун. Рабин Давід Кахана посадив дерева на честь двох священників з оточення А. Шептицького – о. Лазаруса та о. Теодосія. Саме він поставив вперше перед Яд Вашем питання про надання звання праведника світу митр. А. Шептицькому. В «Діялогах» друкуються його цінні для історії України спогади про те, як А. Шептицький та інші достойники УКЦ рятували євреїв. Брали участь також інші врятовані українцями люди. Зворушлива співучасть їх в урочистостях разом зі своїми рятівниками нагадувала про суть поняття праведника світу. Поза національні, клясові, ідеологічно-партійні й інші перегородки особа особі подає руку, на практиці визнаючи життя іншої людини рівноцінним своєму.

Обидві травневі акції Товариства мали морально-політичне значення.

Третя була суто політичною. Члени Товариства, праведники й представники українських громад зустрілися в Кнесеті з Бені Шалітою, з правої партії Херут. Б. Шаліту ознайомили з діяльністю Товариства й поставили перед ним проблему вшанування пам'яті митр. Шептицького, яка «застрягла» по сьогодні з суто політичних державних міркувань.

Та через кілька днів, після злочасного обміну трьох ізраїльських військовополонених на більш ніж тисячу арабських полонених, терористів та підозрюваних в терорі, Б. Шаліта в своєму виступі по радіо запропонував відповідно

звільнити... терористів-ізраїльтян. Цей короткозорий політичний крок, загрозливий сам по собі відміною закону в правовій державі (бо не тільки не компенсує помилки уряду, а й поглиблює її), він аргументував так само недержавно. Він запропонував віднести до ізраїльтян-терористів так, як єврейська громадськість віднеслася в 26–27-х роках до вбивці С. Петлюри Шварцбарта...

Плутанина державно-політичних та етичних понять, з якою ми зустрілися в справі Шептицького, виринула знову, в самому несподіваному для українців контексті. Що ж, цей випадок показує, що треба мати міцні нерви й добру волю, щоб будувати далі єврейсько-українські зв'язки.

Наші друзі довели, що вони їх мають. Наслідок – урочистості 13–14 травня 1985 року.

Чи маємо ці риси й ми? Протестуємо проти знеславлення нашого народу, але – наскільки збалансовано?

«Із зони страждань»*

Кожен день на якусь мить пам'ять заносить мене на той острів, і образи, постаті оживають в очах. Згущене в пам'яті, минуле живе в нас, часом сильніше, ніж теперішнє. Бо то було життя, наближене до смерті. Хоча зона ця проектувалася лише для перечікування царства тіней, як відбування, нежитіє – щось між минулим життям і майбутнім життям, вона була в чомусь головною. «Мала зона» посеред великої імперської зони була наче квінтесенцією великої тюрми народів. Може, там голод любові, світла, добра сприяв більшій активізації всіх людських начал, а холод карцерних ночей закріплював їх на екрані пам'яті.

Адже зовсім не випадково, що саме там найголосніше заговорило творче начало в поезії і Василя Стуса, і Ярослава Лесіва, і Івана Світличного... Там було створено речі неповторні, не так вистраждані, як вирізьблені з одного суцільного куска страждання.

Нема сумніву, що кожен залишив би спогади, якби там або на засланні дозволялося писати спогади. Ті, що потрапили одразу за кордон, все ж таки написали. Вони повторили зустрічі в тому світі вже під сонячним небом Ізраїлю.

Маю на увазі Міхаїла Хейфеца «Українські силуети» та Ар'є Вудки «Московщина» і «Нитка Аріадни». Звичайно, обидва вони мистецьки обдаровані.

Але зараз, коли я викликаю спогади на ізраїльській хвилі і переглядаю ще раз їхні книжки, я бачу, що вони писали на українській хвилі.

* Україна. Ізраїль: журнал літератури, мистецтва, політики. – 1991. – № 1. – С. 46–58.

Щось нас єднало більше, ніж сусідство в камерах. Щось настроювало на однакову хвилю.

І вже само собою зрозуміло, що спогади спливають на теплій хвилі симпатій і омивають скелю істини.

«Виразно виявились дві вирішальні сили табірної опору: євреї і українці. Від того часу так і повелося: якщо євреї і українці говорять “так”, – значить, акція забезпечена: кагебісти не тямались. Вони стали одного за одним смикати молодих українців, сказано вигукуючи:

– Що у вас спільного з тими жидами?!

– То хто ж з нас інтернаціоналіст? – відповідали українці насмішливо». (Ар'є Вудка, «Московщина»).

Але правда в тому, що і євреї і українці в зоні були націоналістами, і саме такі найлегше знаходили спільну мову. «Відчувався страх чекістів, – пише далі той же автор, – що й у “великій зоні” поневолені народи можуть знайти спільну мову».

У всякому разі по всіх зонах пермських і мордовських була така сама картина. А у «великій зоні» це повторювалося лише серед національно свідомих, духовно вироблених виразників свого народу.

Над цим явищем треба замислитись. Його треба досліджувати, про нього не треба ніколи забувати в суєтні, в хаосі мінливих настроїв, політичної кон'юнктури інспірацій. Вирішальний голос правди і сумління мусить бути почутий усіма за будь-якої погоди. Голос вибілений. Цей голос можна виробити, випивши повну чашу страждань. І зазираючи на дно.

Ар'є Вудка, юнак, якому замінили інститут на концтабір, не був пересічним зеком, що «відсиджує»: «В таборі я почував себе наче в обляві, і цькування не давало навіть перевести подих». Проникливий, розумний погляд, особливий дар розуміти іншого, але понад усе – правдолюбство, що й лежало в основі його драми. Саме воно вибило його з хатців казенної фразеології на пошуки прихованої правди і сплюженої батьківщини.

Коли мене влітку 73-го року впустили в зону 36 і призначили мені нари з біркою «А. Вудка», я здивовано запитав:

– А де ж А. Вудка?

– О, він уже не буде спати на цих нарах – його забрали в Володимирську тюрму.

Була якась сувора правда і натяк.

– А за віщо саме його?

Чомусь його особливо люто цькували: кагебісти його ненавиділи і боялися. Зараз, переглядаючи книжки А. Вудки, легко зрозуміти, що боялися за сувору послідовність думки: він їх розумів до кінця... Очевидно, що серед невдоволених, критично настроєних і зациклених на одній ідеї, він виділявся як особливо небезпечний ідеолог антикомунізму. Крім того, у нього були і «вроджені» злочини: феноменальна пам'ять, яку не брав жоден шмон, і той симпатичний вигляд, який поглиблює «шкідливий вплив».

Навесні 1977-го наша ізраїльська колонія чекала повернення Вудки з Володимирської в'язниці, чекала і не вірила. Йому залишалося ще кілька місяців до кінця терміну. Українці теж ревниво вичікували «нашого Вудку». Всі розуміли, що це готовий іноземний кореспондент, тільки на голову вище...

Дивно, що й найвищі кагебістські голови були до того забиті ненавистю, що ця думка їм не засвітилася. Сліпий карателі майор Фьодоров планував свою карцерну програму, і не було серед них навіть такого вільнодумця, щоб зважився лукаво «підкріпити» зека, замкнувши його до табірної лікарні на 35-й зоні.

Понурі голови, вони його тримали в штрафному ізоляторі. Ми бомбардували вищі інстанції протестами проти незаконного продовження тюремного режиму і, нарешті, напередодні Першого травня оголосили голодівку з вимогою випустити Вудку. Вони чомусь були чутливі до святкових голодівок.

Коли вони випустили, ми святкували свою перемогу. Але, здається, на цю перемогу працювала і міжнародна опінія: за етапами Вудки стежили в світі.

Інтелігентний, тактовний, стриманий, він усім подобався. Здавалося, тепер навіть начальству. Він уникав дрібних конфліктів, бо не було на те часу: треба було дослідити і вивчити «глуху» 36-ту зону. Зрозуміло, дали йому найважчу, брудну роботу на вібростенді. Але він, умілий на руку, виконував норму, вмивався і прогулювався з кимось ще до закінчення зміни.

Взагалі всім було приємно поговорити з людиною, здатною коректно вислухати і розрадити. Але українську колонію він просто зачарував і своєю чистою, плавною і милозвучною українською мовою, і добрим розумінням українських проблем. «Дай, Боже, нам таких українців», – говорили про цього сіоніста принципового з Дніпропетровщини.

Якось він запропонував мені дати декілька віршів – він їх вивезе «в голову» (для запам'ятання йому досить було двічі прочитати). Я дав тонкий шкільний зошит і порадив не ховати його, щоб не збуджувати підозри.

– Мій сусід по нарах, що сидить «за війну», його остерігаться?

– Здається, то незлобивий чоловік...

– То йому можна показувати, ділитися думками? – подивився на мене Ар'є уважним поглядом.

– Ні в якому разі, що ви! Просто не звертайте уваги...

Ті, «за війну», не всі були поліцаями і учасниками розстрілів. Але всі служили в німців і, напевне, «служать» куму, вже просто тому, що не посміють відмовитись.

Вони теж одводили душу з Вудкою. Часом він розповідав мені про деякі загадкові розмови і навіть підозрілі доручення...

Взагалі всі ми відчували, що за ізраїльською колонією стоїть якась сила, і хоч би як на них лютувало КГБ, все ж таки воно остерігається. Це надавало певності хлопцеві, який до 30 років пізнав дно цього світу насильства, але зберіг на дні своєї душі святиню.

Міжнародний захист і надія на землю обітовану – це, звичайно, зігриває зека. Але він зазнав таких травм, яких не знав

я. Він один потрапляв у камери, де смерділо сперте повітря антисемітизму – і все це падало на його невинну голову! Хіба це йде в порівняння, коли мені крізь кормушку камери в Свердловську якась мохната фізіономія кидала з викликом:

– Жид?

– Положим. А что?

– Жрать будешь?

Або в Бурятії така ж фізіономія нагнітила конфлікт: «Что хохол, что жид, что китаец – один хрен». Там хоч ненависть ділилась на трьох...

Доля котила «щасливого» Вудку на хвилях більшовицьких свят: на травневі його впустили з карцера в зону. Під жовтневі він звільнився, одразу оголосив голодівку – і його «викинули» з великої зони в Ізраїль!

Але я не хотів би снувати ідилію: одразу треба було йти проти волі батька – комуніста, який «рятував» блудного сина... Гадаю, такі ж ідейні товариші цілували його при зустрічі в Ізраїлі. Але «ідейні» воліли б мати справу вже краще з тим обивателем, який спершу служив фашистам, а потім кумові, – це зрозуміла модель! Але не з зубатим Ар'є (на івриті – лев), який вперто ставить осоружні моральні питання про спільність тих, що служили Гітлерові і Сталінові.

Можна було б ще стерпіти його писання про червону імперію, якій вони віддали цвіт свого життя. Але як терпіти отакі викриття: «В світлі червоного зміщення нашого політичного життя і морального дальтонізму наші гебешні кати, вчителі і суперники Гітлера, покаранню не підлягають».

Це ж він заглядає їм під планки з нагородами. Навіть більше: він ставить дошкульні питання урядові своєї батьківщини. А ночами... а ночами знов сняться «железные цветы страны железной».

Пермський «кібуц» був дуже різношерстий. Коли на 36-й зоні я запитав, де тут ті «особенно донимающие начальство», мені не радили поспішати: до нового придивляються, потім самі підійдуть. З роками я впевнився, що в цьому є великий сенс. Людина в таборі починає виробляти своє ім'я

спочатку. Якщо вона відома, про неї чули, все одно старий авторитет залишається на маргінесі нової біографії в умовах випробувань.

Община була об'єднана вивченням івриту, Біблії, історії та своїми господарчими таємницями. До неї входили ті, що збирались виїхати до Ізраїлю. До неї не входив Михайло Макаренко, якого занесла в політичну зону невгамована натура і вічно якась «антисовєтська діяльність». Спершу в Ленінграді, потім у Новосибірську, де він в академмістечку пробував, обминувши партію, зорганізувати виставку Шагала. З другого боку, сюди не міг належати Бергер, наскрізь прогнилий у таборах усіх режимів.

«Він багато знає, пам'ятає Священні тексти, але від нього слухати – це святотатство» – казав Менделевич. Зовні репрезентував общину Давид Черноглаз, родом із Росії, чоловік широких, але не глибоких інтересів. У вивченні біблійної історії у нього були великі досягнення. Він часто запитував інших про різні біблійні епізоди: де це написано, в якій книжці, в якому розділі. Шимон Грілюс часом приймав цю гру, але вже Йозеф Менделевич відмовлявся: не можна профанувати Священну Книгу отаким лаїцьким* її вивченням. А були й такі, що просто не тягли на таку гру.

Шимон був невгомною натурою. Як справжній неофіт, він хотів одразу прийняти віру праотців і нести її тягар в умовах табору. Під впливом Менделевича він відмовився від роботи в суботу і від некошерної їжі. Очевидно, за ним було комсомольське минуле, і він відмежовувався від нього не на словах, а постійним непослухом владі. Ніхто так не випробував на своїх руках наручників, як Шимон. Часто бував він у штрафному ізоляторі, позбавлений ларька і побачень. Не можна сказати, що начальство мало до нього особливі претензії. Швидше навпаки: Грілюс сам ставав на дорозі каральної машини і затримував її розгін.

Злі язики казали, що він перед виходом на волю хоче заробити собі акції, щоб мати з чим виїхати до Ізраїлю. Хай і

* Лаїцький – світський, нерелігійний, профанний (Прим. упоряд.).

так. Але вони не розуміли, що він належить до тих діяльних людей, які коли вже стають на шлях опору, то послідовно і безповоротно. Це дуже надійні, дуже товариські люди, без яких не було б ніяких історичних діянь проти течії.

Ще до мого прибуття в зону начальство хотіло запровадити обов'язкове відвідування політзанять. Ясно, що ніхто не розраховував на їх ідейний вплив, але відвідування політв'язнями партійних політзанять – це і є вплив! Розтлінний моральний вплив. Зона запротестувала, передусім Шимон: «Я хочу побачити, як ви посаджаєте нас у наручниках і будете читати нам лекції про перемогу комунізму». Макаренко засипав їх дошкульними заявами, начальство було змушене відступити: на політзаняття ходили тільки слухняні колишні поліцаї.

Тут вироблявся закон зони: матимеш той статус, який здобудеш дорогою ціною, і будеш його відстоювати щоденно. До певної міри на Шимонові позначилася і литовська школа національного опору. Він любив показувати в литовських журналах ті сторінки, що випадали зі стилю соцреалізму.

Хотів щось подібне побачити в українських журналах, і тут я скрушно признавався: чого нема, того нема, все тричі перевірене, як у зразковому таборі...

Особливо часто ми з ним облюбовували фільми (нам демонстрували раз на тиждень). Здебільшого я підчитував приховані натяки, обрізані сцени, закладений підтекст... Шимон слухав зачаровано, а потім вигукував:

– Пан Євген, та якби там було хоч половина того, що ви побачили, – це був би видатний фільм! А це ж бездарний заробітчанський фільм, де глибша думка і не ночувала.

Він любив ділитися враженнями від прочитаного. Ділитися – це великий дар. Він приносив вірші Бяліка, яким тоді захоплювався. Але небезіntересно, як приносив. Саме тоді невгомна і запекла каральна думка винесла заборону відвідувати сусідній барак (у нас було аж чотири бараки). Всі запротестували, заборону порушували, отримували покарання. Грілюс вирішив їхню ж постанову обернути проти них:

«А що, як я піду домагатись дозволу; вони ж на це не розраховували, що хтось прийде!». І ходив: «Громадянин майор, я хочу запросити до свого бараку пана Сверстюка, прочитати вірші». Заскочене такою несподіваною візитом начальство не могло так зразу вирішити без консультацій з кагебістом. Але змушене було відреагувати на «пана»: «Як ви сказали – пана?» – «Звичайно, для мене він пан, незалежно від того, хто він для вас».

Зрозуміло, він добре знав, що для них ім'я цього пана лоскотне, як хрін у носі. Знав також, що тисне на болючу точку, бо активною каральною діяльністю вони хотіли заплювати та ізолювати саме цих «панів». Але досягли протилежного ефекту. Грілюс був першим зеком, який сам прийшов і ніби визнав правило, та на цей раз не могли відмовити.

Отже, невгомний зек міг створити сюжет в бідній сірості буднів. Він вносив життя в запрограмовану порожнечу. Він їм у печінках сидів, бо коли не мали накресленої зверху наступальної програми, то він скрізь виникав і ставив протинні запитання.

Позитивні емоції Шимона в таборі переважно зосереджувалися на Йозефові Менделевичеві – голубоокому юнакові з виразними семітськими рисами. Хто з нас, стриженых, був блондин, хто брюнет, хто рудий – тоді нелегко було розібрати, і навіть моя сивина прийшла потаємно. Руда борода Грілюса була помітною вже тоді, коли його в наручниках вели стрити.

Він був першою ластівкою, яка відлітала з табору. Усім було ясно, що він, з його характером, від свого не відступить і таки вирветься в Ізраїль. Про всяк випадок я дав йому адресу моєї сім'ї в Києві – і він таки заїхав. Там він познайомився з моєю дружиною і справив на неї враження людини дуже замкненої і дивної: возив із собою свій посуд, відмовлявся від усякої їжі, крім кошерної, і був увесь в собі. Розповів їй про наше спільне життя. Все це було за сімома печатами, і він був першим живим свідком!

Уявляю собі, як дістався йому після звільнення «ідіотизм великої зони». «Челбалзон» – це було його окреслення на-

ївного, одуреного і лояльного «человека большой зоны». У великій зоні були дуже наївні уявлення і про нас, засекречених у малій зоні, і взагалі наївні напівофіційні недодумані поняття, які затушковували справжню картину реальності.

Найдовше мені довелося спілкуватися з Йозефом Менделевичем. Це ім'я якось слабо мені запам'яталося ще із самвидавньої стенограми процесу над «самолётчиками» – ленінградською групою, що хотіла перелетіти до Швеції, а там до Ізраїлю. Він за стенограмою був блідою фігурою серед них, і, здається, визнав свою провину перед законом. То була людина, яка взагалі скрізь говорила правду, а тому й визнала за ними право. Він був совістю жидівської громади в зоні 36. Можливо, не всі хотіли у цій громаді це визнати за молодим-зеленим, скромним начотчиком, який суворо дотримувався усіх обмежень юдейської релігії і вічно щось читав або вивчав. Декому зі старших здавалось, що він «якшається с вами» – нема пророка серед своїх!

Але в цьому є вічний феномен: чому видатна людина, глибоко закорінена у своїй традиції і може навіть надто національно наповнена, тягнеться до людей іншої національності? Може, навіть не тягнеться, але якось часто і охоче з ними спілкується. Може, вона шукає постатей, які її краще розуміють і оцінять?

Спільна мова – це зовсім не мовна схожість, а схожість принципів. Найважливіший вимір особи – це міра, якою вона визначає свої принципи і як дотримується їх. Узявши непосильний тягар заборон юдейської релігії, Менделевич ніс його мовчазно і послідовно. В умовах табору це означало не їсти супу, бо там хоч і мало жиру, але все одно тrefне. Фактично – не їсти нічого поживного. Не працювати в суботу (практично це означало заготовляти норму 32 тижні наперед і здавати її в суботу). Щоб зламати цей принцип, начальство часом викрадало всі заготівки, часом давало зрозуміти: раз ти не йдеш на жодне співробітництво з нами – будемо вимагати суворого дотримання режиму: не здавай норму, а сиди і працюй в суботу...

Менделевича посадили в карцер за «відмову» від роботи. Я написав протеста в прокуратуру, намовив ще кількох, і ми оголосили голодівку, тобто приєднались. Це означало, що Менделевич не буде сам по собі, і війна проти нього буде війною проти всіх, хто відстоює свободу совісті. Пригадую, Йозеф вийшов з карцеру, дякував і навіть хотів якось віддячитись. Я відповів:

«Все це робилося зовсім не для вас – це було потрібне передусім мені самому».

Йозеф такі тонкощі розумів з півслова. Думаю, ця здатність розуміння і єднала нас перш за все. Десять Заповідей Мойсеевих ми читали дещо по-різному (наприклад, про день суботній), але читали серйозно, і це дало нам моральний фундамент. Почуття гідності виключало можливість обману в розмовах і наших спільних справах. Ніхто нікому не може накинати обов'язків, але коли їх береш сам, то несеш до кінця.

Симпатії-антипатії можуть бути різними, реакція на політичні події має свій національний відтінок, але гідність і порядність – без відтінків. Зрештою ми зібралися в тій зоні суворого режиму і платили кращими роками життя – за що? За справи, записані у вирoku? Але там головного не записано, головне – це готовність ставити принципи над вигодами. У великій громаді в'язнів була маленька громада українців, жидів, литовців, вірменів, демократичних росіян – і тут була повна взаємодовіра. Всі бачили, чого це коштує, розуміли і поважали.

Зрозуміло, в таборі поставало питання про причетність до антисемітизму великої зони. Гріх було б сказати, що все було рівно, що тенденційна інформація в пресі не діяла, що національне забарвлення більшовизму та органів НКВД не мало значення. Кожен із нас по-своєму перемелював ту інформацію і цікавився нею вже тому, що вона була напівзасекреченою. Моральна школа 60-х років учила нас стояти вище за хисткі настроєві погляди юрби, до того ж жидівська національність викликала довіру: я з багатьма обмінювався самвидавом майже з першого знайомства, бо антисемітизм таки повернув народ в опозицію. Звичайно, це узагальнен-

ня трималось на наївному забутті тієї істини, що серед кожного народу є повний моральний діапазон і повний набір усіх типів, зокрема негативних.

У моєму вирoku фігурує один з найпротивніших свідків обвинувачення Льова Нудель. Його не забудеш... Це, по суті, не знайомий мені сусід моєї приятельки. Його донос про мої політичні погляди – це вершина радянського права! Але вони використали цей донос так грубо, що я зірвався на допиті і гукав Нуделеві, прокурору і слідчому: «Ви жуліки й пройдисвіти, ви всі одна шайка сутенерів і ґвалтівників» – «Ми вас будемо судити за образу», – попереджав прокурор Погорелий. – «Судіть, але щоб усі троє!».

У табірному еквіваленті Льова – це старий рецидивіст Бергер, який від мене тримався на поштовій дистанції. Але раз існує такий тип, то на другому полюсі мусить же існувати Менделевич.

Не обминули ми з Йозефом Менделевичем і діткливої теми про Шевченка. Але діткливість теми залежить від того, яка аперцепція. У рижанина Менделевича аперцепція нейтральна щодо українських комплексів. Взагалі він був вільний від стереотипів юрби і хотів сам розібратися у всьому. Він ніколи не гаяв часу, слухав не всіх, читав тільки головне, переглядав майже всі журнали і постійно вивчав іврит та англійську мову.

Вислухавши моє пояснення Шевченкових мотивів, дотичних ляхів, жидів та москалів історичному контексті доби, і зокрема Шевченкову засвідчену позицію проти антисемітизму, Менделевич поцікавився побутовим планом. Це можна було вивчати хіба в повістях – і він став читати з інтересом повісті Шевченка (там, здається, десь сонний жид, оглянувши одяг подорожнього, дає йому абищо на вечерю, не підігрівачи; але наш шинкар, зауважує Шевченко, і того б не дав).

Пригадую, підійшов один зек з українців і почав заплутано пояснювати позицію Шевченка.

– Не треба, дякую: ми вже це питання з'ясували, – подякував Менделевич.

Свої висновки він зробив зовсім несподівано: чоловік із такою душею, з таким ладом почувань, звичайно, не міг бути антисемітом... Його ясна голова не сприймала словесних напівфабрикатів, а совітлива думка не терпіла готових емоційних стереотипів. В Латвії проживав його батько, хворий на серце. Декілька разів вже його рятували лікарі. «Я сумніваюсь, чи ще десь у світі можуть так безкорисно і совітливо працювати лікарі», – говорив Йозеф, і це звучало зовсім не в унісон з табірними поглядами на радянську медицину й порядки взагалі. Батько його помер, коли син перебував у Володимирській тюрмі. Якось я дізнався про це на засланні і написав йому слова співчуття, я переживав за нього, такого молодого, який безвідмовно п'є всю повну чашу вже тоді, коли майже усі наші спільні знайомі виїхали.

Пригадую, яку радість принесла інформація від Зіновія Красівського з тюменського заслання, По-перше, хай навіть у зоні 36, але все ж таки зустрілися двоє гарних людей: що не кажіть, радість зустрічей – це радість неповторна. (Потаємно я, звичайно, радів з появи на обрії ще одного порядного українця.) По-друге, від Зіновія я дізнався, що Йозеф був із ним короткий час у таборі, а тепер він уже «там», і що вже надіслав вирізку з англійської газети з фотографією біля Стіни Плачу. Зіновій навіть переслав мені цю вирізку з вражаючою фотографією; то була воістину здійснена мрія душі, спраглої святині. Я беріг її, але десь під час обшуку в мене її приховили. Зате залишились фотографії, надіслані Менделевичем з Ізраїлю: ветхозавітний Йозеф з молододоу газеллю, оспіваною в Пісні Пісень.

Життя його затягнуло в свою орбіту. Мабуть, вигасило чимало гарячих мрій, виявило якісь приховані можливості й нахили. Але я не сумнівався, що на дні душі його залягли скарби утраченої молодості і співи псалмів у холодній камері через коридор від моєї камери.

– Менделевич, прекратіте пеніє, ето вам не сінагога, – скучним голосом глушив його прапорщик Ротенко, якого я називав рабом рабів. Але на другий день Менделевич знов

співав хвалу своєму Богові. І, може, в камері йому найлегше молилося за себе і свій народ.

Здається, він ніколи не робив кроків, які б не впливали з принципів віри та потреб душі, і при цьому він був завжди в центрі уваги каральних органів. Він справді витримував гоніння за віру з подвійним стоїцизмом і, я гадаю, з радістю, поставивши себе в вузькі рамки, що виключають усякі спокуси. Не можна сказати, що він уникав спокус розуму. Приймав суперечливі теми, спокійно знайомився з відомим спокусливим судженням Бориса Пастернака в «Докторі Живаго» про стосовність жидів до християнства. Але національні симпатії до Пастернака важили мало порівняно з почуттям старозавітної віри.

Пригадую, у важку пору табірної безпросвітності надійшло дозволення Менделевичу, здається, від головного рабина Єрусалима, споживати звичайну їжу, оскільки йдеться про збереження життя за важких умов. Друзі це пожвавлено обговорювали. Сам Йозеф стисло пояснив, що справа не в тому, що дозволять інші, а в тому, що сам собі дозволиш.

Звичайно, людина тонкої організації, він розумів, що легший вибір неприйнятний. Взагалі неприйнятний. Але й до дозволення він поставився з належною вдячністю. Просто, «мені легше судити самому, чи ситуація на грані смерті».

Здається, спокійне терпіння і спокійна готовність зносити кару найбільше нас зближували, може, нас трьох – ще з Сергеем Ковальовим. Тут була та міра людської надійності, яка ставить національні і релігійні бар'єри на другий план, етичну спорідненість – на перший. Мабуть, у випробуваннях через такі критичні ситуації людина найбільше стає собою. І вона вже ніколи не забуде моментів, коли була собою.

Не знаю, як зараз живе Йозеф, але не сумніваюся, що порядність і все те, що визначало тоді його етику, визначає і тепер. І в навколишньому світі нема сил, які можуть його змінити.

Зрештою, мало хто після повернення змінився. Сумніваюся, чи легкий і приємний у взаєминах одеський «гегемон»

Анатолій Альтман відійшов від дзен-будизму і забув свою пристрась збирати гриби. Ніколи не забуду його скромного гедонізму в умовах 35-ї зони, яка мені видалась курортною в порівнянні з «моєю», 36-тою. За вишками і дротами зеленів ліс, і коли ми на світанку поверталися з другої зміни, доносилися весняні співи солов'їв. «Мені не буде ніколи так добре, як тепер», – сердечно признавався Альтман. І то була правдива сповідь людини, яка живе передусім у світі природи і плекає лад у душі. Він був добрим токарем, праця йому давалась легко, розкошів він не знав і не потребував. І далекий світ його мало манив. Але чомусь він таки пішов на ризиковану затію з тим літаком, який мав його перенести в Ізраїль...

Залишився вірним своїй ідеї єднати людей, не дуже вникаючи в їхні характери та переконання, природжений громадський діяч Яків Сусленський. Ми з ним були короткий час, коли він самовіддано втягнувся в боротьбу за статус політв'язня. Характерно, що він агітував приєднатись усіх, у тому числі тих, які ні в яку боротьбу ніколи не вступають.

Зовсім окремо себе поставив Лев Ладиженський з Риги. Обрусілого, захопленого християнством, його не прийняла своя громада. Але він був інтелігентною людиною, приналежною до світу культури, і я наблизив його до української громади. Його трирічний термін за читання самвидаву здавався підозрілим. Ще підозрілішою виглядала в таборі його політична лояльність. Але чому б не бути і такій формі «злочинності», як інтерес до самвидаву? Його політичні погляди здавалися мені настільки невиробленими, що я б сказав, він розважно вирішив їх не мати, а тому легко прийняв мою умову: ніколи не починати розмов на політичні теми, бо вони не на рівні. Якийсь час він захитався між мною, з моїм категоричним неприйняттям імперських цінностей, і групою російських монархістів, для яких його загальноросійська ментальність була близькою. Здавалось, він хотів усіх зблизити, але зрозумів по собі, що зблизитися з ними не може.

Він мав вироблений літературний смак, і ми з ним займалися перекладами з англійської. Я йому читав свої вірші і

переклади. Окрім того, йому пошта пропускала листи з цілими розділами Євангелії англійською мовою (здається, писала йому відома перекладачка Райт-Ковальова).

Дехто запідозрював, що він співпрацює з адміністрацією, але я не вірив: він був нелукавий. Та й навіть це здалося розумному чоловікові...

Половинчатість все-таки вводила його в спокусу гріха. Половинчато він і признався нам, що викликали його до Москви для свідчень на процесі Твердохлебова, але він, мовляв, ніяких звинувачувальних свідчень не дав. Як потім виявилось, він дав для преси свідчення про себе, «правдиві»: в таборі він має нормальне листування, його не переслідують, умови харчування нормальні. Але справа в тому, що ці свідчення були використані для заперечення даних Твердохлебова в «Хроніке текущих событий» – для спростування загальної правди, яку ми передавали у світ.

Наша сувора розмова утрюх закінчилася словами Ссргея Ковальова: «Дуже жаль, Лев Александрович, що ви зробили крок, який виключає можливість дальшого спілкування».

Ладиженський дивився на мене благальними очима, які кричали: «Ми ж не політики... Ви ж не знаєте того Твердохлебова... Я ж ні на кого не доносив... І я ж бажав вам завжди добра... Та й з ким же будете читати і перекладати».

І все це було правдою. Я мовчки поклонився, і ми пішли в різні боки. Слово взяв той моральний імператив, який веде нас проти власних інтересів задля збереження вищого принципу, такого ж неблаганного, як закон земного тяжіння.

– «Ви ж могли б собі дозволити робити, як хочете» – кричали його очі.

Але мені здавалося, що я й так дозволив собі забагато потуранням половинчатості, яка неодмінно приведе до зради принципів. Життя суворе, і воно вимагає, як писав Пастернак, не рим від актора, а гри суворості – на смерть...

Таку сувору гру прийняв наш київський юний приятель Некрасова, випускник медінституту Семен Глузман. За ним теж не було нічого, крім самвидаву. І він спершу теж не зби-

рався включатись у війну з тоталітарною системою. Але крок за кроком треба було робити вибір, і якимось він завжди обирав найважче. В таборі зблизився з Буковським, Світличним. Включився в підпільну роботу і в голодівки протесту, словом, коли мій табірний термін закінчувався, а він досиджував свій термін в ПКТ, ми з ним познайомилися заочно: передавали привіти і записки через ненадійних «ментів».

З камери він вийшов блідий, худий і уважно насторожений до незнайомих облич, ми кинулись, хто як міг, зогрівати цього незнайомого хлопця, який уже був абсолютно свій і попередня домовленість з усіх принципових питань вже була між нами ще до знайомства. В таборі ми зустрічалися, здається, два дні, далі – етап.

У Києві Глузмани входять у почесне коло великої інтелігентської рідні, що потроху починає складатися на порозі великого роду України, яка виходить з зони суворого режиму у світ незалежності.

Негоже те, що ми потроху забуваємо старі контакти і ніби відносимо їх у минуле, в жанр мемуарів. Минуле не вмирає – воно завжди з нами, і воно має що сказати нам голосом утраченої молодості... Чи утраченої, чи спресованої в енергію чесної вистражданої думки?

В суєті днів ми забуваємо повертатись до усталених тоді вартостей.

Привітайте нас, незабутні друзі, з початком дороги України до незалежності! В цю зоряну мить нашої історії запрошуємо вас на свято. Хай поки що на звичну кругову чашку чаю. А вже завтра – за круглий стіл десь на сонячній галявинці під голубим небом, яке нас єднало і буде єднати. Ви мріяли про літак через Швецію до Єрусалиму. А ми співали своєї:

Дивлюсь я на небо та й думку гадаю,
Чому я не сокіл, чому не літаю...

Але вся справа в тому, щоб вічно пориватись літати. І не розгубити сйва скристалізованої в пам'яті жертви, принесеної на вівтар.

«Табірний спогад»*

У червні 1970 року мене заарештували разом з групою сіоністів після спроби захопити під Ленінградом літак, яким ми хотіли вилетіти до Ізраїлю. Втекти учасникам не пощастило, однак стратегічної мети операцією «Весілля» було досягнуто: вже наступного року почався великий «ісход» євреїв із Радянського Союзу.

Десятки сіоністів прийшли до таборів – людських мурашників, де нам доводилося сидіти разом і з тими, хто вбивав євреїв у роки німецької окупації, і з тими, хто співпрацював завжди із сильними світу цього – раніше з владою німецькою, а тепер – із владою советською. Ці люди допомагали табірній адміністрації в її головних намаганнях – перетворити політичних супротивників режиму на слухняну, безлику отару стрижених рабів, одягнених в одноманітні, сірі, мішкуваті роби.

Проте в таборах і тюрмах був Рух Опору, а в ньому дуже сильною була українська група. Для мене це було перше знайомство з українськими націоналістами, і я побачив, що в післявоєнній Україні виросла плеяда борців, які поєднували в собі любов до свого народу і готовність жертвувати собою заради створення нової, вільної України з гуманними традиціями найкращих синів і дочок України ХХ ст.: співчуття, повага і товариськість щодо «принижених» і «ображених», незалежно від їхньої національності. У цих хлопців я зовсім не бачив антисемітизму: їхня тиха любов до України не робила їх ксенофобами.

* Надруковано у книзі: Доброокий: спогади про Івана Світличного / Упоряд. Л. Світлична, Н. Світлична. – Київ: Час, 1998. – С. 474–476.

Я хотів би розповісти про двох із них – дуже різних і дуже цільних, що лишили в мені незабутній спогад. Коли я думаю про минуле, я завжди згадую про них і відчую, як тепліє щось усередині.

Їх немає вже серед живих, як нема серед живих і Валери Марченка, що був удвічі молодший від мене, однак я живий, а його немає. Він увійшов до табору двічі, а вийшов тільки раз...

Два чоловіки, про яких хочу написати, – це пан Степан Мамчур (ніколи не знав, як його звали по батькові) і Іван Олексійович Світличний. Вони були схожі один з одним лише глибокою вірністю ідеалам, готовністю багато витерпіти, а не відступити, своєю цілісністю й великою скромністю своєю.

Степан Мамчур – професійний підпільник – сидівши в польських, німецьких і советських тюрмах, мабуть, надовго забув своє справжнє прізвище. Глибоко релігійна людина, він не озлобився від усього, що випало на його долю, і світився тихою любов'ю до ближнього свого, якщо цей ближній – не падлюка. Ніколи не забуду Вас, пане Степане, як Ви стояли біля входу до моєї секції, щоб дати мені маленький кусник жиру, відірваний від своєї пайки (я тоді щойно вийшов із карцеру). Не забуду й Вашого блаженного обличчя, коли Ви розглядали краєвиди Єрусалиму, що їх я Вам подарував.

Нині я мешкаю на одній із зелених вулиць із новобудовами Єрусалиму, навкруги мого дому цвітуть гранати, персики. З якою радістю гостив би я Вас у цьому домі і випив би з Вами за тих, хто не дожив, не докурив останньої цигарки. Але з Вами не довелося. Пощастило із Зенком Антонюком, з Миколою Горбалем, з Євгеном Пронюком та іншими, хто побував на нашій ізраїльській землі. А Вас я востаннє бачив у тому червні, коли винесли Ваше тіло, загорнуте в простирадло, з «больнички», і кинули до кузова вантажівки – я бачив це з робочої зони.

Чи пощастило Вам (якщо не живим, то бодай мертвим) добратися до рідної землі – України, якій Ви віддали все своє життя?

Поет Іван Світличний – людина мого покоління, покорченого цинізмом навколишнього життя, його нігілізмом. Не чоловік – ЧОЛОВ'ЯГА. Важко збагнути, як такий чистий, не продажний за жодну ціну чоловік міг вирости в такий непевний час. Чоловік зовсім не владолюбний, він, ніколи не підвищуючи голосу, непомітно став моральним лідером табірної опору, і слово його багато важило не лише для українців. Він по-братерському ставився до товаришів у боротьбі й у відповідь діставав таке саме братерське ставлення.

Пригадую, як одного разу на 35-й зоні його хотіли кинути на роботу, якої він, інвалід, не міг виконувати. Ми всі написали звернення протесту до прокурора. Іван Олексійович підходив до кожного з нас і клав на заяву свою безпалу долоню, а ми обмальовували її і поряд ставили свій підпис.

Це був той рідкісний випадок, коли заяви спрацювали: Іван Олексійович дістав працю, яку звичайно давали тільки стукачам – «пожежником» на зоні, де ніколи нічого не горіло. Отаким і запам'ятав я Вас, Іване Олексійовичу: в сірій пожежній уніформі, з паском і надраяною бляхою. Ідея обмальовувати Вашу долоню була моя, і я радий, що бодай щось зміг для Вас зробити.

Ваша вірна подруга й дружина Льоля була в моєму домі в Єрусалимі, і я розказав їй те, про що пишу тут.

Я збережу світлу пам'ять про Вас, Іване Олексійовичу, – про поета української землі, одного з небагатьох, кому пощастило лягти в землю незалежної України.

Єрусалим, листопад 1994 р.

**Інтерв'ю з дисидентами
про українсько-єврейські
взаємини**

Уривки інтерв'ю з книги «Діалоги порозуміння. Українсько- єврейські взаємини» Ізи Хруслінської та Петра Тими*

Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем

Коли Ви зацікавилися єврейським питанням? Зараз Ви, поруч з Іваном Дзюбою чи Євгеном Сверстюком, є одним із небагатьох учасників українсько-єврейського діалогу. Пам'ятаєте, коли це питання постало перед Вами вперше?

Навряд чи на початку я чимось відрізнявся від інших галичан – хіба що, можливо, в нашій родині не було виразного антисемітизму. Від родини я дізнався про нещастя євреїв, про ту страшну трагедію, яку вони пережили. Зокрема, один мій родич розповідав, що він, живучи тоді у Станіславі, бачив з вікна, як ведуть євреїв на страту, і це його приголомшило. Отже, я міг сприйняти біль цього народу через родинні спогади того часу.

Не можу сказати, що ми дуже любили євреїв, але й упереджень щодо них не було. Скажімо, приятелька моєї сестри, єврейка, дуже хотіла побачити, як святкують Різдво, Святий вечір, то ми її запросили розділити з нами це свято. Ненависті до єврейства не було, хоч ми й пам'ятали, як директор нашої школи Кац насаджував російську мову.

До арешту я, загалом, нейтрально ставився до єврейської теми, глибше нею не цікавився. Переломним для мене став табір, тому що там я зустрівся з євреями-політв'язнями. Саме

* Хруслінська І., Тима П. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини. – 2-ге вид. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. – 328 с.

в таборі українська та єврейська громади чи не вперше почали слухати і чути аргументи одна одної. Ми прислухалися одне до одного, бо мали однаковий статус, однаковий соціальний рівень, однакову нелюбов до влади. Це нас здружувало, ріднило, відкривало очі та вуха до аргументів іншого. Пригадую розмову з одним євреєм у таборі про національні стереотипи: я казав, що у сприйнятті українців євреї несуть вину за перші етапи більшовизму, злочини НКВС. Він слухав-слухав, а потім сказав російською: «Навіть якщо ми й причетні до побудови цієї держави, то ми ж її і зруйнуємо». І справді, саме євреї, котрі домагалися права на виїзд із Радянського Союзу, посіяли зерно, з яких проріс феномен дисидентства. Я вважаю, треба визнати їхній внесок до правозахисного руху в Радянському Союзі, відкидаючи чорносотенні інтерпретації.

Отже, табір навчив мене розуміти біль цього народу. А потім уже, на початку 1990-х рр., почалися перші спільні наукові конференції...

Чи Ви й надалі підтримуєте стосунки з колишніми дисидентами-євреями?

Мої стосунки із Семеном Глузманом є доволі стабільними – можливо, не завжди однаково інтенсивними, бо на початку 1990-х років нас об'єднували різні проекти, а зараз тих спільних ініціатив немає – але, до речі, вчора був у нього в гостях... Це – важлива для мене людина, навіть якщо якісь його висловлювання викликають спротив у інших дисидентів. Я розумію, що він не лукавить, чесний у своїх оцінках – до речі, і в оцінках самих євреїв.

Він дуже критично висловлювався про єврейську громаду.

Я ціную його прямолінійність, хоча українцям, може, не завжди приємно почути чесну думку з уст єврея – звісно, краще так, аніж позірна проукраїнськість, яка зручної миті обертається зрадою.

Стабільно добрими є також мої стосунки з Йосифом Зісельсом, хоча ми познайомилися вже після повернення з таборів. Окрім того, з тих, хто виїхали до Ізраїлю, для мене важливими є Яків Сусленський, якого впевнено можна назвати почесним консулом України в Ізраїлі, і Михайло Хейфец, який, хоч і не з України, відіграв унікальну роль в історії українського дисидентства...

...Як автор найкращих замальовок про українське дисидентство «Українські силуети».

Частина в'язнів прийшла до табору зі своїми етнічними стереотипами. Наскільки сильними вони були? Чи справді можемо говорити про ламання стереотипів?

Поза сумнівами. І я б сказав, що шлях до т. зв. антирадянської діяльності, духовно пройдений тим же Семеном Глузманом, не до порівняння з моїм шляхом. У мене той шлях був доволі короткий, бо я з Галичини, яка від початку була критично налаштована до комунізму, а він – з родини патріотів радянської держави. Потрапивши до табору, він побачив інші грані життя і, як людина чесна, визнав правду. Його стосунки з Іваном Світличним були не просто дружніми – вони стали для Семена визначальними. Припускаю, що саме через ці стосунки він поглянув іншими очима на колишніх воїнів УПА, які відбували в таборі 25-річний термін. Семен мав з ними прекрасні стосунки: побачив правильність їхньої позиції, зрозумів їх. Перед його очима був уже не кимось начеплений ідеологічний ярлик, а реальні люди – зі своїми слабкостями, але й зі своїми чеснотами. Думаю, українці також мали змогу побачити в євреях реальних людей – зійтися з ними і відчувати їхній біль. Це й називається «життєвий досвід».

Що б Ви могли розповісти про часи після табору, злам 1980–90-х років?

Здобутий у таборах досвід порозуміння виявився ключо-

вим. Щоправда, до демократичного відродження України доклалися не лише дисиденти: до нього причетні також, скажімо, Леонід Фінберг чи Євген Захаров, які не сиділи.

Фінберг, зокрема, став одним із організаторів першої конференції про українсько-єврейські відносини у 1991 році, на яку я був запрошений. Це був один із найсвітліших моментів у моєму житті.

Я слухав блискучі доповіді, майже кожна з яких лунала як сповідь. Євреї робили крок назустріч українцям, українці – назустріч євреям. Тоді зібрався цвіт обох етнічних груп, з якого проростали перші паростки новітнього порозуміння. Цей досвід ми поглиблювали під час інших зустрічей в Україні, Ізраїлі чи США. З паном Леонідом я познайомився саме на першій конференції, і це визначило наше подальше життя. Ми досі глибоко довіряємо один одному.

Варто згадати й покійного професора Мартена Феллера. У кількох працях, написаних у 1990-х роках, він наголошував: хто справді любить свою націю, той не може ненавидіти іншу націю і людей, які її люблять. Він переніс цю проблему в духовну площину, і я з ним абсолютно згоден. Якщо твої почуття ґрунтуються на любові, а не ненависті, то матимеш прекрасні стосунки з тим, хто так само любить, оскільки розумітимеш сам механізм його душі.

Ця істина увиразнилася для мене в образі Зіновія Кравецького – українця-бандерівця, з яким я познайомився в таборі (це був його третій термін). За стандартними радянськими уявленнями, такий бандерівець мав би бути зоологічним антисемітом, а він насправді уособлював любов. Ходив усміхнений, світлий; мав прекрасні стосунки з усіма табірними євреями. А все тому, що він любив Україну, а не ненавидів її ворогів.

Отже, на початку 1990-х років зблизилися євреї, які любили єврейство, і українці, які любили українство, тобто люди, які керувалися передусім любов'ю. І одні, й другі, звичайно, добре знали про темні сторінки в історії стосунків їхніх народів. Зокрема, євреї бачили прояви антисемітизму. Мені

сприкрила розповідь Йосифа Зісельса про те, як український політв'язень, яким він опікувався в таборі під час хвороби, за нових політичних обставин став антисемітом. От цього я не розумію: здавалося б, сама вдячність за те, що від хвороби тебе виходив єврей, мала би переконати тебе не бути юдофобом. Відповідно, й ми, українці, бачили серед євреїв виразних українофобів, але це, слава Богу, не послаблювало нашу довіру одне до одного.

Євген Сверстюк

А свідоме зіткнення з єврейською проблемою у вашому житті мало місце? Чи це діалог, який розпочався з поколінням «шістдесятників» і потім продовжився в таборах? Для багатьох це були роки справжнього перелому в українсько-єврейських стосунках...

Я не пригадую, щоб я з цим питанням стикався у 1950-ті роки, натомість у 1960-ті почав наростати неприховуваний державний антисемітизм. Я давав матеріали самвидаву багатьом євреям – була взаємна довіра.

Пригадую, 29 вересня 1966 року було сторіччя з дня народження Михайла Грушевського і 25-річчя розстрілів у Бабиному Яру. Треба було потрапити і туди, і туди, тож увечері я з приятелями пішов до Бабиного Яру. Там було досить багато людей, всі хвилювалися і, разом з тим, не знали, що робити, розсіювалися маленькими групами. Напередодні я зустрівся з Іваном Дзюбою – він ішов на ризик: «Треба підготувати твій виступ на випадок, якщо мене затримують». Я не пам'ятаю, що говорив Віктор Некрасов, але сама його присутність вже створювала певний центр. Коли виступив Іван Дзюба, це надало зустрічі подоби організованості:

як можна говорити, то можна й продовжувати. Це було певне пробудження активності.

Невідомо, чому заборонили вшанування жертв нацизму: це ж важко пояснити логічно. Власне, то був спущений зверху, глухий, замовчуваний антисемітизм. Живився він, ясна річ, інструкцією, проте чи інструкцій дотримувалися – залежало вже від директора кожної окремої установи. Скажімо, я закінчував аспірантуру в Інституті психології, де був директором професор Григорій Костюк. Вважалося, що він покровитель євреїв. Він був безпартійний і принципово не розрізняв національності – в цьому теж полягає культура. Але тоді це називали «політичною сліпотю». Костюк звітував згідно з принципами інтернаціоналізму, і це йому сходило з

рук, хоча він був у влади на поганому рахунку. Можна було грати на офіційній скрипці інтернаціоналізму, порядна людина могла навіть виграти – то не було пов'язано з великим ризиком.

Мене, звичайно, потім викликали і допитували. Але робилося це через директора Інституту ботаніки, де я в той час працював.

Приблизно такий діалог:

- Де Ви були вчора ввечері, після роботи?
- Ввечері я ходив до Бабиного Яру.
- А що там було?
- Ви ж знаєте, що вчора були 25-ті роковини розстрілу нацистами євреїв.
- Звідки ви про це дізналися?
- Про це усі повинні знати – то ж наша історія.
- Я, наприклад, не знав, – признався директор.
- Думаю, якби ви знали, то й ви пішли б туди покласти квіти.

Директор Білик закліпав очима і не заперечував. А тоді продовжував:

- А після того де ви ще були?
- Після того я ще поніс квіти на могилу Михайла Грушевського, в його 100-літній ювілей.
- Хто вам про це сказав?
- Я сам пам'ятаю цю дату. Та й в журналах вже згадують про ювілей історика?
- Але Ви ж працюєте в ботанічному журналі, то навіщо вам ювілей академіка Грушевського.
- Культура зобов'язує.

З директором легше розмовляти, ніж з майором КДБ. До того ж в інституті ботаніки національної дискримінації я не помітив.

В той час радянська пропаганда часто вживала проти дисидентів формулювання «союз тризуба і зірки Давида».

Напевно, в 1960-ті роки. У нас була природна співпраця без домовленостей. Фактично це була єдність порядних людей. Скажімо, 22 травня, в день перевезення праху Шевченка, всі збиралися біля його пам'ятника. КДБ прокидалося і «реагувало»: одного разу вони випустили якусь жінку, котра почала декламувати вірші «про жидів». Її засвистали, і вона зникла: всі зрозуміли, звідки вона прийшла... Це масове неприйняття було навіть важливішим симптомом, аніж якісь демонстрації.

Що б Ви могли розповісти про зустрічі і взаємну підтримку українських і єврейських дисидентів у таборач?

Коли я їхав етапом, то навіть спершу думав, які в лагері потрібно внести корективи у спосіб міжнаціонального спілкування. Був дуже здивований, коли побачив, що там не доведеться нічого такого робити. Я побачив, що люди, які вже 25 років досиджують, старі бандерівці, котрі вийшли зі своїх боїв, не були заражені антисемітизмом. Це дуже важливий показник. В советський світ із зони не вдалося перенести цієї толерантності. Якщо в зоні були якісь вияви ксенофобії, то завжди можна було поговорити з людиною. Натомість в умовах свободи нам нав'язували саме несвободу.

Я підтримував досить тісні зв'язки з Ковальовим і Менделевичем. Я думаю, з Менделевичем нас об'єднувала релігійність. На національній темі можна спекулювати, тема ж релігійна – це вже питання гідності. Релігійність, байдуже, старо- чи новозавітна, об'єднує, як не може об'єднати лише національний ґрунт. Для мене найближчі були саме отакі релігійні, тож не випадково і Вудка став близьким. Ми з ним якось дивно зустрілися. Коли я приїхав у табір, то дали мені місце на нарах, а я їй питаю:

- А чому тут «Вудка» написано?
- Вудки нема: взяли його в тюрму.
- А за що його взяли?

Майже завжди ясно, за що, та в даному разі мені не мог-

ли пояснити. Він був сіоніст, але тоді майже всі були близькі до сіоністів чи потім ними стали. Так я й не дізнався, за що взяли Вудку. Аж раптом за три роки кажуть: Вудка має повернутися! То мене вже дуже зацікавило, бо я від Менделєвича мав уявлення, що це дуже порядний хлопець. Утім, йому лишалося менше п'яти років: навіщо його повертати в табір? Думаю, його не мали б привозити, бо він був готовим іноземним кореспондентом.

Ми оголосили перші заяви прокурору – чому чоловіка, який відбув свій термін ув'язнення, продовжують тримати в карцері? Потім розпочали голодування. Прокуратура врешті мусила дати якесь пояснення. Його випустили в зону, і це було велике свято – передусім для євреїв.

Ми ж побачили, що він дуже комунікабельний, зовсім не є людиною «вузької орієнтації». Вудка виявився дуже обізнаним і з українською культурою – це була велика несподіванка, бо я мало зустрічав там неукраїнців, які б добре знали українську мову. Вудка ж нею прекрасно розмовляв – очевидно, це від матері-вчительки. Він запропонував вивчити напам'ять кілька моїх віршів – йому досить було два рази прочитати вірш, аби його запам'ятати. Я дав зошити, він вибрав собі кілька.

– Як, – питає, – тримати ці вірші? Якщо, скажімо, прийдуть з обшуком і конфіскують, доки ти на роботі?

– Треба, – кажу, – тримати просто на видноті. Він погодився і сказав: коли чогось не ховають, то його не шукають.

То він так спокійно цей зошит і тримав. Замість двох віршів він вивчив, здається, 16. Потім вийшов на людей, які видали ці тексти – я навіть не сподівався, що це відбудеться так оперативно. «Поезія з-за колючих дротів», Мюнхен, 1978. Фактично, першою публікацією я завдячую йому.

Ще Вудка переклав івритом добірку української поезії, зокрема, два моїх вірші, декілька віршів Стуса. Він так і не міг знайти видавництва, тож опублікував їх самвидавом, але я маю примірник.

Ми зустрічаємось і в Україні, і в Ізраїлі. Особливо часто влаштовував дисидентські зустрічі світлої пам'яті Яків Сусленський. Коли відходить така людина, світ бідніє. Нам потрібна не тільки історична пам'ять – потрібна воля і енергія до співпраці.

Інтерв'ю з Іваном Дзюбою

Коли говоримо про українсько-єврейські стосунки, варто пам'ятати, що ці народи не мали власних держав, а за радянських часів влада підживлювала протистояння, використовувала, скажімо, євреїв проти українців, і навпаки.

Так, це дуже важливо. Справді, власне, все потворне у цих стосунках пояснюється тим, що український народ не був господарем своєї землі, і євреї також були позбавлені державності. Вони були жертвами чужих державних стратегій. Нацьковування народів один на одного стало впадати в очі після Другої світової війни, але почалося ще з кінця 1930-х років, коли Сталін цілеспрямовано «очищував» партію від єврейських кадрів, борючись із опозицією і ставлячи своїх людей. Уже тоді суспільство почали налаштовувати проти євреїв, а після війни ця хвиля постійно зростала. Ожили білогвардійські міфи про єврейських комісарів як творців революції й ЧК. Ясно, що ці міфи, як і будь-які інші, мали певні підстави, але не можна їх абсолютизувати і відривати від решти фактів, адже активна участь євреїв у революції має цілком раціональне пояснення. Це був вибух придушеної енергії єврейської молоді, яка не могла себе виявити повноцінно у громадському чи мистецькому житті, протест проти уполіснення. Здавалося, революція розкриє горизонти для реалізації власної енергії, індивідуальності, громадянського й особистого самоствердження – почасти так і було. Однак перебільшувати участь євреїв у революції та будівництві комуністичної системи теж не можна. Без «єврейського живчика» історичні процеси все одно відбулися б, мабуть, у меншому масштабі.

Нинішні антисеміти і в Голодоморі шукають «єврейський слід», хоча зрозуміло, що організаторами були керівники партії. Так, на Україні було багато єврейських комісарів і чекістів, але серед виконавців політики партії було немало й самих українців. Більшовики вміло використовували соці-

альне розшарування серед селянства, нацьковували бідноту на «куркулів», фактично, деморалізували селянство, щоб його приборкати. Коли я працював на Київському авіазаводі, у мене було багато добрих знайомих серед робітників. Один із них – Василь Михайлович Ухань, робітник старшого віку й інтелігентного гарту – запросив мене провести відпустку на Полтавщині, в його рідних місцях. Ми мандрували по селах, де я записав багато розповідей про розкуркулювання. На жаль, у ньому брали участь і місцеві, хоч організаторами й керівниками були, звичайно, партійні уповноважені. А розкуркулювання ж і було прелюдією до Голодомору.

Я хотіла б також поговорити про Жаботинського.

Жаботинський, може, чи не найбільше розумів українців. Він написав глибоку статтю про Шевченка, багато писав про українську проблему, українсько-єврейські відносини. Не цурався й національної самокритики – як у нас Шевченко, Франко, Леся Українка виносили вирок самим українцям, так він виносив вирок євреям. До речі, національна самокритика нині в євреїв дуже загасла. Це можна зрозуміти – після всіх трагедій – але нормальна, здорова нація мусить бути самокритичною. У Жаботинського це було: національну самокритику він вважав основою національного оздоровлення. Ніхто до нього так гостро не казав, що російська культура ніколи не мала б такої влади над іншими народами імперії, якби не євреї, які служили культурі панівної нації.

До сьогодні актуальною залишається його полеміка майже столітньої давності з апологетом «ліберального» капіталізму, принциповим русифікатором (автором формули «Капіталізм говорить по-руськи») Петром Струве, що виступав проти розвитку української культури, вважав це розщепленням і послабленням «єдиної» російської культури. Жаботинський нагадував, що такі аргументи висували всі колонізатори, і запитував: що було б, якби, наприклад, чехи послуухалися німців і не стали творити власну культуру? І сам відповідав: німецька культура збагатіла б ще на кіль-

ка талантів, зате не було б самобутньої чеської національної культури, зменшилося б культурне різноманіття світу. Далі Струве стверджував, що «поширення російської культури та російської мови на окраїнах, зокрема в Україні – це свідчення висоти духу російської культури». А Жаботинський заперечував: це свідчення лише того, що чоботом урядника можна розтоптати найніжнішу квітку, бо російська культура ставала безконкурентною після того, як «благодетельное» начальство «очищало» відповідні землі від їхніх власних культур. Як бачимо, Жаботинський дуже об'єктивно на це дивився. Він спонукав євреїв бути союзниками українців. На жаль, ці ідеї Жаботинського великої популярності не мали і не мають. Я читав багато книжок про Жаботинського, зокрема, й виданих в Ізраїлі. Там про все говориться, тільки не про це.

Чому?

Мені здається, автори перебувають у полоні міфу про український антисемітизм як переважно український «продукт». Для багатьох із них Україна – «цап-відбувайло». Слабшого звинувачувати легше. В Росії антисемітизм набагато потужніший; у нас поки що немає такого «наукового», ідеологічного антисемітизму, як у Росії, хоча останнім часом МАУП почала його роздмухувати, в основному за російськими зразками. Росія сьогодні веде перед і в інтелектуальному антисемітизмі, й у практичному, але для багатьох євреїв символ антисемітизму – саме Україна. Прикметно, що так думають переважно євреї у США, а не ті, які живуть в Україні.

Іще один приклад подвійних стандартів: з Шевченка роблять антисеміта, вихоплюючи з контексту окремі слова, а Достоевський, у якого цілі томи на цю тему написані, – не антисеміт. Більше того, чиї дослідження Достоевського найрафінованіші? Єврейських авторів! Та хіба лише про Достоевського можна тут згадати? Є ще славні імена.

До речі, Жаботинський про це теж казав: одна з великих проблем євреїв полягає в тому, що вони завжди захо-

плени великими культурами – скажімо, німецькою чи російською – і часом ігнорують культури менших народів.

Менших легше звинувачувати, слабого легше бити. Чи часто нині згадують про кровожерний антисемітизм Лютера? Або про «інтелектуальний антисемітизм» французьких і німецьких філософів кінця XIX – початку XX століття? Навіть у великого гуманіста Ромена Роллана в «Жані Кристофі» чимало пасажів, за які український письменник дістав би незмивне тавро антисеміта. Так що тут є подвійна бухгалтерія.

Нещодавно, виступаючи на міжнародному форумі пам'яті Голокосту, я запитав: хто з євреїв повторить сьогодні сказане Жаботинським чи Гроссманом, який поставив голодну смерть української дитини в 1933 році на один шабель зі смертю єврейської дитини в німецьких таборах у 1943–1944 роках? Чи багато таких? Потім деякі євреї до мене підходили й дякували, але публічно ніхто не відповів.

Ви походите зі Східної України, де євреї були не такі чисельні, як у Західній, тому цікаво зрозуміти, звідки взявся Ваш інтерес до єврейського питання. У сучасній Україні Ви належите до когорти тих, хто найчастіше пише про українсько-єврейські стосунки.

Почну з дитинства. У нашому робітничому селищі було, може, двоє–трое євреїв. Був, зокрема, лікар у лікарні, де моя мама працювала санітаркою, і він трохи опікувався мною. Була ще одна єврейська сім'я, теж лікарів – я вчився малювати разом з їхнім сином Вітею, він малював набагато краще. Звичайно, я тоді не сприймав їх як євреїв – це вже пізніше зрозумів.

Коли почалася війна, поширилися чутки про те, що німці переслідують євреїв, але вони не повірили. Німці ж така культурна нація – звісно, це лише пропаганда. Але все ж таки виїхали і вціліли. А серед тих, хто не виїхав, був один робітник з бляшаної майстерні: чи не мав можливості, чи йому байдуже було. Його примусили ходити з пов'язкою, а потім зник – мабуть, «ліквідували». Це було перше знайом-

ство з тим, що є проблема євреїв: звичайно, я не розумів цього саме так, просто співчував.

Хоча ще раніше, до війни,десь після прийняття сталінської Конституції, дорослі говорили, що тепер не можна вживати слова «жид», а тільки «єврей». На жакхливому суржиковому жаргоні така «хохма» побутувала: «Скільки время?» – «Два єврея, третій жид по веревочке бежит». Цей темний фольклор засвідчує, що проблема існувала, але я, звичайно, над цим не замислювався. Для мене питання про національність постало лише наприкінці 1940-х років, коли почалася боротьба з космополітизмом. Я тоді ще був школярем. Книжок до нас, у провінцію, доходило мало, а головним джерелом інформації було радіо. Я особливо уважно слухав літературні передачі: часто виступав з розповідями на літературні теми Євген Адельгейм. Аж ось відбуваються в оперному театрі у Києві збори партактиву та інтелігенції, присвячені боротьбі з космополітизмом. Слід зауважити, що перед тим, у 1947 році, була кампанія боротьби з українським буржуазним націоналізмом (проти Максима Рильського, Івана Сенченка, Юрія Яновського та багатьох інших), і, на жаль, деякі єврейські інтелігенти брали в ній активну участь. Після цього ображені українці мали накинутися на євреїв: так, певно, було задумано. Тож у 1949 році почалася антиєврейська кампанія, я слухав по радіо виступи на цих зборах. Промовці ніби змагаються один з одним у викритті шкідницької діяльності космополітів. Виступає Микола Платонович Бажан, теж засуджує космополітів, але каже, що Євген Адельгейм випадково потрапив у цей список: він – не космополіт. Коли він це сказав, запала моторошна тиша. Оголосили перерву. Вона протривала десь із півгодини, а потім знову виступив Бажан і попросив пробачення за те, що взяв під захист космополіта Адельгейма. Я був тоді ще школярем дев'ятого чи десятого класу, але знав, хто такий Адельгейм і, тим більше, Бажан. Мене це вразило: великий поет – і так принижений.

Далі я став студентом Сталінського педінституту. 1952 рік: арешт лікарів-убивць, апогей антисемітської кампанії. А

на Донеччині не було гостроти в національних відносинах, хоча було чимало єврейської інтелігенції, переважно технічної (інженери на шахтах, металургійних заводах). У звичайних людських стосунках національне походження не акцентували, принаймні, серед інтелігенції – чи, може, я просто цього не помічав. Коли це почалося, я довго не міг зрозуміти, що ж діється, але відчував, що за цим криється щось дуже зловісне. Якийсь час я був секретарем комітету комсомолу інституту. Потім мене «вичистили», коли виступив з критикою партійної організації та дирекції (це погано б для мене скінчилося, але Йосиф Віссаріонович вчасно «приказав долго жить»). Але ще до того готувалися якісь збори, і я запропонував до президії студенток-відмінниць Асю Каплан і Майю Гехт. На що мені секретар парткому Козлов сказав: «нет, нам нужны только люди коренных национальностей». А я не розумів, що таке «люди корінних національностей». Потім, коли у «Правді» вже з'явилися статті про лікарів-убивць, сіоністів і «Джойнт», ми йшли з Асею Каплан, вона плакала, а я її втішав, мовляв, що з того, он на кожному кроці кричать про український буржуазний націоналізм і бандерівців, а ми живемо – і нічого. А вона каже: «Коли говорять “український буржуазний націоналізм”, то не на кожного пальцем показують, а коли “сіоністи”, то на всіх».

Була в мене ще й така історія: студентом закохався в дівчину, Т., батьки якої загинули в Бабиному Яру, а вона вціліла, бо була на селі в родичів. Жила вона в Києві, але там євреям поступити до інституту було непросто, а в Донецьку – ще можна. Для мене вона єврейкою не була – просто дівчина, в яку я закоханий. Пізніше, навчаючись у Києві в аспірантурі Інституту літератури ім. Т. Шевченка і поступово входячи у столічне культурне життя, я почав усвідомлювати політичні та національні колізії, що стосувалися як українців, так і євреїв. А наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років утворився рух молодшої інтелігенції, який наполягав на необхідності демократизації та гуманізації суспільства, в ньому були і українці, і євреї, і росіяни. Пізніше той рух назвуть «шістдесятниками».

Дехто каже, що це був перший справжній сучасний українсько-єврейський діалог, який дістав потім продовження в таборах. Що варто пригадати, коли говоримо про цей період?

Мені здається, основним імпульсом був протест проти несправедливості. Так я прийшов, скажімо, до українства: я ріс в українській сім'ї, наше робітниче селище було українське, але все офіційне життя було російське, та й школа. Я захоплювався Володимиром Маяковським, Дмитром Писаревим, вступив у педінститут на російську філологію, і тільки поступово почав деякі речі розуміти. Українську мову я добре знав і любив, від матері багато вчився, від сусідів, але дедалі більше переймався питанням, чому українську мову й історію несправедливо сприймають як щось другорядне, непотрібне. З того протесту проти несправедливості я поступово приходив до необхідності стати на захист української культури. Молоду інтелігенцію єврейську й українську об'єднував саме протест проти несправедливості. Починалося з простого. От, наприклад, пригадую поета Льоню Кисельова: він виріс у російсько-єврейській родині, в якій дуже шанували Шевченка. Починав писати російською, а потім, під впливом наших «шістдесятників», перейшов на українську і став прикладом для багатьох. У нього збиралася українська, російська, єврейська молодь, ми знайомилися. Рання смерть цього надзвичайно талановитого поета стала тяжким ударом для всіх.

Для мене особисто важливою була дружба з Віктором Некрасовим. Я свого часу виступив на його захист, і з цього почалися дуже добрі стосунки. Навколо нього гуртувалося в основному єврейське літературне, кінематографічне коло. Через нього я зблизився і з московською демократичною інтелігенцією.

Так доходимо до Вашого виступу під час відзначення 25-тих роковин розстрілів у Бабиному Яру 26 вересня 1966 року...

До цього виступу мене спонукав тягар стереотипів і звинувачень українців у антисемітизмі. Я знаю: дуже багато українців у всі часи виступали проти антисемітизму, сповідували справжню людяність. Але пляма падала на всіх. А жити ж нам разом, на одній землі. З іншого боку, антисеміти також справді завжди були – і серед темних обивателів, і серед ультрапатріотів. Так що, розумієте, складна колізія: не можна прийняти ані одну неправду, ані другу, тому такий вийшов виступ. Віктор Некрасов попросив мене прийти – я здогадувався, що це пов'язано з річницею трагедії в Бабиному Яру, але не знав, що ми поїдемо і будемо виступати. Коли я до нього прийшов, там були його друзі з кіностудії, і ми рушили. Побачили масу схвилюваних людей, які ждали якогось слова. Говорили Віктор Платонович Некрасов, Борис Дмитрович Антоненко-Давидович і я. Мій виступ вийшов дуже емоційний. Хтось записав його на плівку, і він покотився «самвидавом». Потім нас усіх «проробляли» – мене в Спілці письменників, а Віктора Платоновича і «по партійній лінії».

Потім, уже в період «гласності» й «перестройки» наприкінці 1980-х років, Ви продовжили цей діалог...

У 1988 році ми створили «Республіканську асоціацію українознавців», провели кілька цікавих наукових конференцій – спочатку українських, а потім і міжнародних. На жаль, не всі матеріали опубліковані, а там було багато тем, які й сьогодні актуальні. Зокрема, ми провели чотири українсько-єврейських конференції: дві в Києві, а ще дві – в Єрусалимі. Це було дуже цікаво і, мені здається, дуже важливо. Шкода, що далеко не всі матеріали цих конференцій опубліковано. Був період піднесення й екзальтації – потім, на жаль, ентузіазм трохи спав, може, тому, що з'явилися нові форми роботи: скажімо, в Києві постали й почали активно діяти єврейські організації. Втім, мені здається, багато проблем мають бути предметом широкого громадського обговорення за участю представників різних національностей.

Інтерв'ю з Міхаїлом Хейфецем

Як же тоді сталося, що Ви потрапили до табору?

А це вийшло так: я був уже зовсім антирадянською людиною. Знов-таки, ні з ким не лаявся, але займався самвидавом. Це працювало на такий спосіб: одержував якийсь документ від приятеля, замовляв друкарці п'ять копій. Друкарка була дешева, теж із дисидентів, відсиділа, їй теж було цікаво це все читати. І ми мали п'ять примірників – збирали по 20 відсотків з усіх на оплату друкарки. Хтось із тих, що одержували екземпляри від мене, напевно, і собі роздруковували копій зо п'ять. Крім цих чотирьох, ніхто не знав про ті тексти; навіть той, хто мені давав документи, не знав, кому я їх передаю.

Аж раптом ленінградський письменник Володимир Боромзін сказав, передаючи мені документи в Союзі письменників: «Міша, я зараз збираю всі вірші Йосипа Бродського. Його вислали без єдиного папірця, без єдиного рядка. Ми вирішили зберегти його поезію для майбутнього». Ми були великі дурні: не вірили, що він зможе писати за кордоном – кому він там потрібний як поет?

Боромзін скаржився, що нікому написати передмову. Я погодився написати. То вперше в житті я писав, не озираючись на цензора чи редактора. Я ніколи не писав того, чого не думав, але й не записував усього, що думав: щось писав лише у стіл, собі. Але те, що я поніс у редакцію тоді, могло мати й наслідки. Було дуже важко писати: я – не фахівець із поезії, не мав уявлення, що Бродський був відомий. Для нас він був приятелем, який жив поряд. Ми не уявляли, що він – знаменитість. Я думав, що відкриваю світові великого поета – така відповідальність! Власне, тому мене й обрали, бо ніхто не наважився взяти на себе таку відповідальність.

А я вирішив написати статтю не про Бродського, а про його читачів: про те, чому ми серед багатьох інших чудових

літераторів обрали саме його на роль нашого Поета? Що ми в ньому побачили, чого не було ні в кому? Я писав з розрахунку на історію. Я розумів, що рано чи пізно про Йосипа писатимуть дисертації, колись – може, за сто років. Саме для тих людей, які за сто років вивчатимуть нашу епоху, я й писав. Ще писав, якої думки я про людей, котрі великого поета кинули до в'язниці, а потім у психіатричну лікарню, а потім заслали, а потім вигнали з країни...

Ідея статті полягала в тому, що Йосип – ніякий не антирадянський поет, тому що радянська влада його взагалі не цікавить: вона – пересічний випадок у світовій історії, а він цікавиться речами великими.

Я написав дуже дошкульну статтю: ворога влада легко стерпить, але не того, кому вона геть не цікава... Це було дуже образливо.

Прочитавши, Володя Боромзін сказав: «Мишко, я не візьму цю статтю, бо за неї нас усіх посадять і культурна ініціатива заглухне. Перероби». Я погодився, але нічого іншого написати не зумів; став її показувати деяким знайомим – може, підкажуть якусь думку... А один із них, сусід-письменник, повідомив куди треба. І за якийсь час по мене прийшли: я їх давно цікавив. Мені й на думку не спадало, що я можу когось цікавити, бо знав: я – вільна людина. Живу вільно, дотримуюся правил, прийнятих у цьому суспільстві, щоб не привертати до себе уваги. Я не можу контактувати з іноземцями, я не можу входити до підпільних організацій, але я можу говорити і думати, що хочу: лише коли це вийде за межі кола моїх друзів і стане надбанням громадськості, однопартійна диктатура мене сприйме як ворога і розчавить.

Ще в 1970 році мені потрапив до рук рукопис одного дисидента – дуже цікавий історичний нарис про великого англійського шпигуна Сіднея Рейлі. Невловний король англійської розвідки, схоплений і розстріляний у 1925 році НКВД (тоді – ГПУ), саме тому й був невловний, бо, як в анекдоті про невловного Джо, його ніхто не ловить, бо кому ж він потрібний. Сіднея Рейлі ніхто не ловив, бо насправді він був

радянським агентом: йому створювали репутацію невловного англійського шпигуна, щоб ввести його до англійської розвідки і відвернути увагу від моторошного ЧК.

Я написав у відповідь: чому ви вважаєте, що замах на Леніна були величезною невдачею для ЧК? Не пощастило лише з тим, що його не вбили. В нього стріляли, щоб прибрати, і це робив Дзержинський. Людину, якій я віддав написане, заарештували; коли цього листа знайшли, їх, я так розумію, дуже зацікавило, звідкіля я це знаю. Я це просто вирахував, але в архіві були й документи, тож їх зацікавило, як я дістався до паперів, як пробрався в їхній архів тощо. Вони просто кілька років чекали, поки я підставляюся. Стаття про Бродського була чудовим приводом, щоб мене витягти і розпитати, звідкіля я все знав. Я їм пояснив.

Вас затримали?

Так, звичайно. Зажадали пояснень. Я сказав, що у 1922 році був такий процес «правих есерів»: бойову групу есерів, що стріляли в Леніна, засудили до вищої міри «соціального захисту», себто розстрілу. За замах на главу держави людину можуть стратити у будь-якій країні.

Це коли Вас заарештували?

У 1974 році. 1 квітня в мене був обшук, а 22 квітня, у день народження товариша Леніна, на комуністичний суботник, вони мене затримали.

І скільки перший строк?

Шість років, до 1980-го. У таборі я написав дві книги, іще одну – на засланні. Перша називалася «Місце і час», друга – «Російське поле»: три інтерв'ю з типовими російськими людьми, які потрапили до табору, дисидентом-демократом, патріотом-націоналістом і кримінальником. Інтерв'ю про шлях до табору, не про сам табір. Потім була книжка «Подорож з Дубровлага в Єрناق»: Дубровлаг – це наш табір, а Єр-

нак – місто в Казахстані, куди мене заслали. Наче наново відкривав світ: тебе з нього вихопили, а потім вставили назад.

Спостерігав, що змінилося за чотири роки, як змінилися країни. Потім мене хотіли посадити знову, але Бог урятував, і мене випхали в Ізраїль. Мені добре: я – єврей. І ще раз пере-свідчився, що євреєм бути дуже зручно. Єврея можна випхати, а що робити з українцями? Українців почали саджати...

Я хотіла б повернутися до початку, бо це, очевидно, важливе питання: чим була для Вас Україна у Радянсько-му Союзі?

Нічим. Така житниця Союзу... місце, яке годує Росію: було ясно, що ніколи Україна від Росії не відокремиться, бо Росія просто вмере від голоду. У кожній республіки в Союзі було своє призначення: Азербайджан постачав нафту, а Україна – хліб.

А українці? Чи мали Ви якісь стереотипи?

Жодних, поки не почав займатися історичними дослідженнями. Тоді у мене виникла велика симпатія до українців, бо я обрав тему «народники і народоборці» 1860–80-х років. Я хотів простежити історію російської революції від 1860-х років, навіть написав повість «Постріл Ада» (було таке таємне товариство «Ад», його представник Каракозов стріляв в Олександра II в 1866 р.). Потім збирався написати книгу про Нечаєва, як паралель до «Бісів» Достоевського, і книгу про народників, товариство «Земля і Воля».

Я побачив, що починаючи від Желябова і Кібальчича в народницькому русі майже всі були звідти, з півдня, і зрозумів, що це дуже талановитий народ. І задумався: народ величезний, за чисельністю дорівнює французам, і талановитий, а нічого у світову культуру не вніс. Ну, як таке може бути? Значить, це тиск історії: люди не мали можливості себе виявити. Я став їм співчувати, симпатизувати, і це поставило мене в дуже дивне становище: я викладав у вечірній школі, де було багато українців-військовослужбовців. Вони відчу-

ли, що я з великою повагою ставлюся до їхнього народу, і я став улюбленцем класу: доти вони ніде й ніколи не стикалися з високою повагою до українського народу. Коли я в таборі зустрівся з українськими націоналістами, мені з ними було просто: я розумів, що це талановиті люди, які хочуть для свого талановитого народу волі й самореалізації. Я вже розумів, що Москва не може, просто фізично не може ними керувати – влада ж бездарна. Що там не кажіть, а Ленін і Сталін, хоч які були лиходії, та все ж були дуже талановиті. І Хрущов був цікавою людиною – невігласом, хамом, але талановитим. А кремлівські старці – суцільне убозтво!

**У книжці «Постаті українських дисидентів» Ви пише-
те про різновиди українських дисидентів. Ви зустріли в
таборах тих, кого арештували ще після війни (скажімо,
вояків УПА, яких називаєте «іншим родом українських
націоналістів»), і нове покоління українських дисиден-
тів – скажімо, Стуса, Чорновола... Ви також показуєте від-
мінності в їхніх поглядах. Що для Вас особисто значили
зустрічі з такими різними українцями?**

Скажу так: як письменник, я сприймав зону, ніби творче відрядження. У мене з'явилася унікальна можливість потрапити туди, куди нікого не пускали, поговорити з людьми, з якими ніхто поговорити не міг, і одержати від них інформацію. Моє завдання й обов'язок як письменника – розповісти, якими вони були, а не судити їх. Тому мене цікавили всі. Старі були цікаві: прості темні селяни, але вони не жили своїм черевом, а пішли воювати за волю, за свою країну, ризикували життям – незвичайні люди. Що ж змусило цих мужиків узятися за зброю? Поруч із ними були німецькі військові злочинці, зовсім інші, проте – я підкреслюю це – не погані люди. Просто їм здалося: прийшли німці – тепер вони влада, а раз влада звеліла працювати у поліції, то й зробили, як влада вирішила. То були нормальні радянські люди. А ці – ні, ці пішли воювати за свою країну, за свою волю. Мені Роман

Семенюк розповідав: «Коли ми зрозуміли, що не виграємо, я став говорити, що, очевидно, в нас не буде своєї держави. А мені мужики кажуть: “Та, Хомо ти невіруючий, як же можна жити без своєї держави?!”» Для сільського населення – це дуже високий рівень свідомості.

Причому я розумів недоліки українських політиків, чудово розумів – і взагалі політиків-націоналістів. Мене їхній провал потім навіть не здивував. Я розумів, що керувати країною і займатися політикою – така ж робота, як і будь-яка інша, її теж треба вміти робити, а не лише говорити красиві слова. Скажімо, в мене роки пішли на те, щоб навчитися писати, бачити свій текст і його помилки. А тут – керувати країною... Я розумів, що в них гарні ідеї, але не вміють вони цього робити. Я бачив, як невміло керував дисидентами Чорновіл. Він був визнаний лідер, я до нього дуже добре ставився, та анітрошки мене не здивувало, що він провалився. Але мені було цікаво. Я – письменник, моя справа – спостерігати, писати, фіксувати. І найголовніше: намагатися при цьому бути гранично щирим, не зазіхати виправляти дійсність. Якщо це цікаво мені, то буде цікаво й читачеві. Якщо мені це не цікаво, то й нікому не буде, хай би я там як це хвалив чи ганив.

Як би Ви прокоментували те, що в «Постатях» написали про Чорновола, ніби поведінка деяких українських дисидентів для Вас ірраціональна, бо впливає з їхнього національного характеру? Розкажіть також, прошу, чому Ви стали сіоністом. Чи зустрічі в таборі з українським та іншими націоналізмами допомогли Вам, певною мірою, стати сіоністом?

Так, звичайно. Я, власне, як типовий російський демократ доти зовсім не уявляв важливості національного питання. Серед моїх друзів були євреї-сіоністи, але вони мали певні амбіції. Їх утискали, і їм здавалося, що амбіції задовольнити зуміють допіру у власній державі. Хоча насправді жодних

національних почуттів у них не було, лише прагнення самореалізації. Дали б йому реалізуватися в Росії – і не потрібний був би йому Ізраїль. Тому мені здавалося, що це – якесь маскування.

Про українське питання я вперше почув від українців. Серед моїх знайомих найцікавішим був Зорян Попадюк. Він дуже просто вмів це пояснювати, казав: розумієте, сила – в розмаїтті, а не в одноманітності. Кожна людина цікава тим, чим відрізняється від іншої. І кожен народ цікавий тим, чим відрізняється від іншого народу, бо вносить свою барву в загальну картину людства. Без цієї барви людство буде одноманітним, сірим і нудним. Тому те, що нам не дають можливості себе виявити як народу, збіднює ціле людство.

Гебісти привозили у табори своїх фахівців, щоб ті з нами розмовляли. Я не знаю, для чого це їм було треба. Я одного такого «фахівця» зустрів потім в Ізраїлі – він вдав, що мене не пам'ятає. А Зорян з ними розмовляв:

– Я Вам задам одне питання: зараз з'явився Бангладеш. Як Ви думаєте, це добре для людства?

– Ну, звичайно.

– То чому ж, якщо Бангладеш для людства – добре, то незалежна Україна – це погано?

Він із ними говорив, намагаючись зрозуміти їхню логіку і вказати на її протиріччя з фактами. Українці й мене цього навчили. Я раптом зрозумів, що належність до свого народу дає тобі якусь барву. Я збагнув: те, що ми так хочемо мати дітей, пояснюється прагненням продовжити себе в історії. Це – наша воля до життя: навіть пішовши, ми хочемо залишитися. Але, відповідно, це означає, що в нас зібране бажання наших предків вижити: ми несемо в собі те, що несли вони. І саме цим ми цікаві навролишнім. Я раптом зрозумів, що у слові «расизм» немає нічого поганого: раси існують. Люди не рівні. І це добре, що вони не рівні. Є чоловіки, є жінки, є маленькі, є великі, є сильні, є слабкі. У расизмі погано одне – спроба ієрархізувати: ці кращі, ці гірші.

Що для Вас тоді означало «бути сіоністом»?

Для мене «бути сіоністом» значило «приїхати у свою країну і мати змогу говорити і робити в ній усе, що хочеш». Щоб тобі не кололи очі: «Ти чужий. Наші справи тобі не цікаві. Ти хочеш нав'язати нам чужу справу. Насправді ми тобі байдужі».

Спочатку до мене в Ізраїлі не дуже добре ставилися. Я ж ніколи не був сіоністом, не був пов'язаний з єврейськими колами, не цікавився цим і нічого не знав. Вони не могли зрозуміти, навіщо я приїхав сюди. Мене вже знали в Америці й у Франції, робота там могла знайтися, та й кликали мене туди. Природно, контррозвідка підозрювала, що я – підсадна качка. Я з табору, а у таборі людей вербувати дуже легко і дуже дешево: просто їдь собі до Ізраїлю, а звідтіля поїдеш, куди треба, але вже як колишній ізраїльтянин, а не як колишня радянська людина. Тому до мене в Ізраїлі поставилися з великою підозрою, але мені було байдуже.

Я чудово розумів, що мені в Ізраїлі багато що не сподобається, я говоритиму, що думаю, а мені казатимуть: «Ти дурень, ти нічого не розумієш». Але ніхто мені не скаже в Ізраїлі: «Ти чужий». В Ізраїлі я буду свій.

Чи були якісь відмінності між лагерниками-євреями і тими, хто завдяки таборам, наприклад, став віруючим? Чи, скажімо, між тими, хто, як Ви або Семен Глузман, обирали власну дорогу, тобто не Ізраїль і не радянський шлях?

Моє ставлення до таких, як Семен Глузман, сформулював Василь Стус, котрий Глузмана дуже любив. Він сказав: «Навіщо пояснювати, що ти любиш свою матір? Ти маєш свою матір любити, а не пояснювати, чому ти її повинен не любити». Це – природне людське почуття: ти любиш своїх. Не треба цього соромитися, це нормально і властиво людям.

А парадокс табірної існування полягав у тім, що національну ворожнечу сяяли серед нас «великі інтернаціоналіс-

ти», тобто співробітники органів КДБ: саме вони нацьковували один народ на інший – то була їхня головна робота в зонах. Викликали на розмову моїх друзів-українців, казали: «Та нащо вам цей єврей, чого ви з ним дружите? Ви ж розумієте, в євреїв свої інтереси – вони вас кинуть в разі чого». Ті поверталися і залюбки мені це все переказували. Я пояснював: у нас зараз спільний ворог, який хоче нас одне на одного нацькувати. Отже, виходить, наш обов'язок – бути дружними. Ми не повинні тішити нашого ворога. Потім вийдете – будете свої проблеми вирішувати на волі, а поки в нас ворог є, борімося разом. Достатньо це було сказати, як раптом усі все зрозуміли. Якщо були в мене якісь заслуги в зоні, то це саме те, що зумів згуртувати зеків, попри національні кордони. Скажімо, російський націоналіст і ворог українства Володимир Осипов оголосив голодування в день українського в'язня разом із Чорноволом. Як це неприємно для влади!

Після табору минуло багато років. Як би Ви могли зараз окреслити, чим для Вас була особиста зустріч, наприклад, з Василем Стусом або з Чорноволом, або з іншими українцями?

Розумієте, я – письменник... Насправді я – дуже самотня людина, у мене майже немає друзів. Мій друг – це комп'ютер: сиджу і пишу. Тому мені цікаві всі люди, кожен на свій лад. Звичайно, зустріч з такою людиною, як Василь Стус, це велике везіння, адже визначні поети – взагалі рідкість! Я у своєму житті зустрів двох великих поетів і пишаюся тим, що з першого погляду їх розпізнав. Одразу збагнув: це – особлива людина.

Але взагалі, мені кожен цікавий по-своєму. Мені цікаві поліцаї: чому вони пішли в поліцію, чому почали вбивати? Я ж бачу: звичайні люди, ніякі не лиходії... Підходить до мене в таборі й каже: «Знаєте, я дуже завинив перед євреями, дуже, але я більше ніколи такої помилки не зроблю!». І суне мені потай у кишеню шматочок сала...

Мені було цікаво зрозуміти логіку поведінки. До речі, саме тому мені вдалося налагодити добрі стосунки з українцями: я розумів, що насправді конфлікти народів часто трималися на, так би мовити, логічному забобоні. Наприклад, я знав, що українці повинні не любити євреїв, вбачати в них московську агентуру і ворогів незалежності України. Євреї голосували в Центральній Раді проти Четвертого Універсалу, проти незалежності «утрималися». Звичайно, це була образа. А я їм намагався пояснити, що в кожного народу – свої національні інтереси, яких він повинен домагатися, і в євреїв був свій національний інтерес. Євреї жили по всій території російської імперії, і постання нових кордонів означало розрив їхнього народу, ділових, родинних, дружніх зв'язків. Звичайно, їм це не подобалося. Вони всюди були імперським народом: не тільки слугами Москви, а й слугами Відня, також не хотіли розпаду Австро-Угорської імперії. Це – їхній національний інтерес, мали вони право захищати свій національний інтерес? Мали. Як і ви. Кожен захищав своє – у народів різні інтереси. Це не привід бачити в іншому ворога. Чому в євреїв зараз немає жодних заперечень проти незалежності України? Бо в нас є своя держава, можеш виїхати до себе, якщо це тобі так важливо.

Інтерв'ю з Йосифом Зісельсом

Ви добре знаєте досвід євреїв у таборах. Українці і євреї часто потрапляли до таборів з антиєврейськими чи анти-українськими стереотипами. Як вони їх долали?

Це – дуже непросте питання, бо стереотипи, які склалися протягом сторіч, глибоко закорінені в більшості людей. Треба бути неординарною постаттю, щоб переступити в собі через ці бар'єри. Щоб зрозуміти, як це було тяжко, треба розуміти генезу проблеми. Візьмімо післявоєнну історію тієї ж Західної України, оскільки український дисидентський рух ішов саме звідти, попри те, що, скажімо, Чорнівiл, Стус і Дзюба були східняками. Що ж таке Західна Україна у контексті українсько-єврейських стосунків? І в Директорії, і серед українських січових стрільців, і навіть в УПА були євреї, оскільки вони, живучи в українському середовищі, не могли абстрагуватися від української проблематики. Це засвідчують усі періоди визвольної боротьби українців проти імперії. Проте не можна замовчати того, що під час Голокосту до 95–98 відсотків євреїв Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Волинської областей було знищено вже у перші місяці війни. Винищено було саме тих євреїв, які мали сентимент до українського життя, жили серед українців у східноєвропейських умовах.

Не сприяла порозумінню й попередня, довоєнна історія, а після війни на терени Західної України приїхали вже радянські євреї, яких комуністичний імперський режим спрямував на певні посади. Це не могло посприяти порозумінню, бо євреї справді були в багатьох органах радянської влади. Потім, уже за кілька років, почалися чистки, – скажімо, коли в 1948 році було розпочато боротьбу з космополітизмом. Але наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років підпільний український визвольний рух ще не вважав євреїв можливими союзниками в боротьбі проти імперії. Це змінилося тільки в 1960-ті роки, коли в табори потрапили українці, вірмени,

литовці і євреї, які боролися за національне відродження, відновлення релігійності або вільну еміграцію на історичну батьківщину. Тоді в підпіллі, по таборах почався новий етап порозуміння. Він постав не на порожньому місці, бо й перед тим, у дореволюційні часи існували певні форми співпраці в різних визвольних рухах. Але й негативного досвіду було багато – і в українців проти євреїв, і в євреїв проти українців. Я не хочу рахувати, скільки українців було в РС, а скільки євреїв – у НКВД, бо це – спекуляція, а не наука. Просто скажу, що не можна абстрагуватися від цих сторінок: їх треба разом подолати.

Процес подолання почався у 1960-ті роки, коли євреї й українці зустрілись у таборах, і тривав у 1970-ті. Розповім такий епізод: десь у 1971 році мордовськими політичними таборами, де з 1960-х років сиділи українці, прокотилася чутка, що везуть групу євреїв, яка хотіла захопити літак і вилетіти в Ізраїль. Українці між собою жартували, що це неможливо, бо євреї недостатньо хоробрі. Аж приходить до таборів ця група: у тюрмі самі собі пошили кіпи. Одразу почали справді обстоювати національні інтереси, також – проти радянської влади, були здатні на героїчні вчинки. З іншого боку, євреї побачили в українцях, проти яких мали сильне упередження, товаришів, які потім їм допомагали виживати в таборах, разом боролися з адміністрацією, проводили спільні голодування тощо. Євреї вважали, що українці їх били за Богдана Хмельницького, за Гонти, під час громадянської війни, у 1941 році були в РС: мало хто знав тоді, що були сотні й тисячі людей, які рятували євреїв. Радянська історіографія й пропаганда цілеспрямовано працювали на розділення народів: на це витрачали великі кошти, писали багато книжок, були програми телебачення. Пам'ятаю я ті передачі: наприклад, про суд у Чернівцях у 1967 році над бандитами, які в 1941-му в якомусь селі вбили євреїв. Їх називали націоналістами, що мене тоді дивувало. В них нічого національного не було – ні в поведінці, ні у гаслах; йшлося не про організацію, а про банду, яка скористалася безвладдям для того, щоб грабувати

та вбивати. Загалом радянська пропаганда ефективно нарощувала бар'єри між націями, і знадобиться багато часу, щоб їх подолати.

Масова свідомість міняється не так швидко. Знадобився розпад Імперії та крах комуністичної ідеології, щоби вдалося сягнути якоїсь рівноваги. Не можу сказати, що ці бар'єри вже зруйновано, але спільна підпільна боротьба доклалася до їхнього подолання.

Якби не було спільної боротьби, думаю, ситуація в Україні була б гіршою: на Кавказі, в Молдові, Придністров'ї, Середній Азії, де такої співпраці не було, відбуваються міжнаціональні конфлікти, натомість в Балтії й Україні, де співпраця була, протистояння зведене до мінімуму!

Ви могли б розказати про Ваш особистий досвід дисидентства?

Мій досвід дуже позитивний. Я був членом Української Гельсінської групи, працював з українцями, моїм основним завданням у 1970-ті роки була допомога політв'язням і членам їхніх родин. Я їх розшукував, оприлюднював факти про те, як радянська влада використовувала проти політичних в'язнів психіатрію. Серед моїх підопічних були здебільшого українці, бо я найінтенсивніше працював над Дніпропетровською спецлікарнею, куди запроторили багатьох українців-дисидентів.

У судах над членами Української Гельсінської групи в 1977–78 роках я був єдиним євреєм серед українців. З Горинем і Чорноволом я знався ще з 1970-х, вони на мене дуже вплинули – особливо Михайло Горинь. Тоді мене цікавили загальнолюдські, загальнодемократичні питання, а національні – менше, хоча я й виріс у єврейському середовищі; за ідентичністю завжди був євреєм, але вона була для мене позбавлена релігійного чинника. Саме Горинь звернув мою увагу на те, що демократичне – це добре, але дуже важливе, перш за все, і власне, національне. І в тому, що після розпаду

радянської імперії я почав займатися своїми національними справами, є досить великий вплив саме діячів українського національного руху. Я їм дуже вдячний за це.

Михайло Хейфец у книжці «Українські силуети» також наголошує, що багато євреїв, потрапивши до табору внаслідок відстоювання демократичних прав людини, зрозуміли важливість національного чинника саме завдяки українцям...

Євреї раніше з такими людьми не зустрічалися, а в таборах від цього не було куди дітися. Обидві сторони відмовлялися від стереотипів, що триває й досі. Тепер я не бачу серйозних чинників для розбрату між євреями й українцями. А те, що Україна намагається обрати європейський вектор, також свідчить про перемогу демократичних, цивілізованих сил; а отже, ксенофобія й антисемітизм вже не відродяться. Вони, звичайно, не подолані остаточно, але не повинні бути в центрі життя.

Чим подібні і чим різняться моделі російського й українського антисемітизму?

Це дуже цікава тема, бо в Україні ми зіткнулися зі специфічними формами антисемітизму, яким, можливо, нема аналогів. Зробімо історичний відступ. За радянських часів, коли панувала одна політика партії, ми щоденно стикалися з різними формами державного, адміністративного і побутового антисемітизму. Держава маніпулювала цією темою, щоб будувати імперську політику – відомо, що тоталітарна комуністична імперія трималася на ворогах: зовнішньому – американському імперіалізмі, і внутрішньому – «ворогах народу»: сіоністах або буржуазних націоналістах. Тоталітарна імперія таким чином відволікає увагу громадян від негараздів в економічному й соціальному житті. Ми звикли до таких форм антисемітизму, більш-менш пристосувалися до них. Треба сказати, що не по всій території Радянського Сою-

зу однаково ретельно виконували ці інструкції: наприклад, Україна була плацдармом для випробування різних методик боротьби з українськими націоналістами й сіоністами, а десь у Сибіру впливу цих інструкцій майже не відчували. То я знаю з власного досвіду: я виріс на Західній Україні, в Чернівцях, і з 28 учнів мого класу 24 були євреї. Жоден з моїх однокласників не вступав у вищий навчальний заклад удома, в Україні, – всі виїжджали десь за Волгу, на Урал, у Сибір. За радянських часів вважалося, що Україна – найбільш антисемітська країна, де майже неможливо реалізуватися. Я думаю, багатьох до еміграції в ті роки спонукав адміністративний, державний і побутовий антисемітизм.

Як змінилася ситуація після набуття Україною незалежності?

Коли трансформувалося все суспільство, змінилися й форми ксенофобії та антисемітизму. Треба зазначити, що націонал-демократичні сили України все ж намагалися чимось зарадити і в радянські часи: згадаймо виступ Івана Дзюби в Бабиному Яру в 1964-му році, діяльність Віктора Некрасова тощо. Співпраця у підпіллі українських, єврейських, литовських, вірменських, кримськотатарських дисидентів була не дуже поширена, зате щільна і довгострокова: у таборах разом сиділи, допомагали один одному, родинам, коли були на свободі тощо. Це заклало підвалини майбутнього розвитку єврейсько-українських стосунків. Не можу сказати, що велика тема українсько-єврейських стосунків вичерпується проблемою антисемітизму, просто та більше кидається у вічі.

Ми співпрацювали з Народним рухом України з першого ж дня його планування, я створював усередині Руху Раду національностей, яку пізніше очолив Олександр Бураковський. Потім, коли рух перестав бути всенародним, а став політичною партією, ми трошки розійшлися, проте досі зберігаємо добрі стосунки.

Десь у 1989 році, коли агонізувала радянська влада, Україною прокотилися чутки, що можливі єврейські погроми, – влада, мабуть, сама їх і поширювала. У відповідь ми з українськими націонал-демократами робили спільні заяви-протести, щоб усі побачили: найбільш національно-орієнтована демократична сила і єврейські організації співпрацюють, щоб спростувати чутки, розповсюджені КДБ.

Україна ще до набуття незалежності обрала модель свого майбутнього: можливо, не всі українці те усвідомлювали, але це була модель європейська, демократична, без зайвої манії величч. Україна – християнська країна, а християнство так чи інакше пов'язане з антисемітизмом. Антисемітизм – культурний код християнської західної цивілізації, але десь він акцентується, а десь, навпаки, відходить на маргінеси суспільства. Відразу після набуття незалежності ми побачили, що зникла державна й адміністративна складова антисемітизму, тобто Україна як держава перестала ним маніпулювати.

В перші роки незалежності ми не бачили жодних системних проявів антисемітизму. Перші прояви з'явилися десь у 1993-му, коли в деяких засобах масової інформації вийшли антисемітські статті, ще маргінальні й випадкові, та ми почали відстежувати певну тенденцію. Ми досить ретельно підраховували кількість публікацій у понад ста містах України: фіксували ці прояви, намагалися їх аналізувати й систематизувати. З 1990 року я займаюся таким обрахунком не тільки в Україні, а й на теренах колишнього Радянського Союзу. Фіксуємо не тільки антисемітські прояви, а й позитивні публікації про євреїв, Ізраїль, українсько-єврейські стосунки тощо. Виявилося, такого порівняння досі ніхто не робив: завжди зосереджувалися лише на антисемітських публікаціях, а позитивні ніхто не рахує. Ми ж підраховували й ті, й інші, щоб показати динаміку співвідношення. Вийшли цікаві результати: на рік у 90-х роках фіксували близько 100–150 антисемітських публікацій, а позитивних чи нейтральних – 700–800. Цікаво, що газети, які багато хто сприймав як

антисемітську силу, – «Незборима нація», «Державна самостійність України», УНА-УНСО – деє 5–6 газет – публікували такі матеріали рідко, несистематично й не акцентували на цьому увагу, на відміну від, скажімо, газет «Вечірній Київ» і «За вільну Україну», які на цьому спеціалізувалися. Кількість публікацій сягнула піку в 1999 році – приблизно 250. Треба зазначити, що під час виборів – у Верховну Раду, мерів, президента – кількість таких публікацій завжди зростає. Цікаво, що антисемітська пропаганда не приводила до результату в разі, коли кандидати у мери міста або в депутати по мажоритарних округах були євреями.

Після 1999 року кількість антисемітських публікацій почала спадати. Вибори минули, і газети зіткнулися з матеріальними проблемами: в них було не так багато читачів, а ті спонсори, які ще в 1990-х роках знаходилися, наприклад, у радикальній частині української діаспори, перестали давати кошти, бо не побачили їхнього ефективного використання. Вже у 2001 році було лише 160 публікацій. І, навпаки, найбільша національна академія – Києво-Могилянська – створила департамент юдаїки, наукову структуру.

Дуже важливо розуміти, що держава ніяк не стимулює антисемітизм, навпаки, відмежовується від нього, але їй не стане сил, щоб поставити все на своє місце. Я взагалі вважаю, що побороти антисемітизм неможливо, але єврейська громада разом з демократичними силами може виштовхнути його на периферію громадського життя. Антисемітизм – серйозна проблема, але не думаю, що дуже небезпечна: навряд чи вона може створити непередбачені обставини в Україні. Українці – досить помірковані люди, які не реагують на провокації, та все ж час від часу трапляються певні інциденти. Ми фіксуємо зараз 15–20 інцидентів на рік, пов'язаних з насильством чи вандалізмом. Громадянське суспільство і держава повинні з цим якимось боротися, але вони для цього роблять недостатньо. Втім, треба підкреслити, що держава наша всього робить недостатньо: нема такої галузі, де громадяни були б нею повністю задоволені.

Інтерв'ю з Ар'є Вудкою

Розкажіть, яким був підхід Ваших батьків до системи Радянського Союзу, і відтак – як і чому атмосфера і настрої у Вашому домі призвели до дисидентства?

У моїй родині не було жодного члена компартії. Хоча батько ще в Польщі якось там фантазував бути міністром, вважав, що це щось таке, що дає всі права й рівність у стосунках, але це, зрозуміла річ, було ілюзією. Проте він ніколи не був членом компартії ні там, ні тут. Але батьки намагалися виховувати дітей в офіційному дусі. Я не можу сказати, чому це робили – через таке ставлення, а чи через страх. Важко сказати. Але коли людина починає формувати себе, починає шукати своє коріння, починає шукати взагалі якісь ідеологічні підвалини своєї особистості, то, зрозуміло, зупинитися на тому комуністичному неможливо. Це примітивно, недолуго тощо. Почалися ці пошуки в національному й у загальноідеологічному.

Розкажіть, будь ласка, про свій особистий досвід більше. Що було поштовхом до свідомого переходу в дисиденти? Література, переклади, середовище?

У той час серед молодого покоління з'явилося щось на зразок «моди» на те, щоб шукати якусь альтернативу, адже не можна було задовольнитися тим, що було. Це було заборонено і тим самим – цікаво. Тобто прагнення шукати щось за межами тієї «правди», що нам давали, було величезне. Тож ми слухали голоси з радіо й інші голоси, був самвидав і єврейський, і загальний, були пошуки, були якісь гуртки людей, які шукали щось інше. У той час ми почали вивчати єврейську мову (іврит).

Ви жили постійно у Дніпропетровську?

На Дніпропетровщині. Я народився не в самому Дніпропетровську, а в одному з міст Дніпропетровщини. А потім я

вступив до інституту й навчався в Росії, і вже там познайомився зі студентськими гуртками, почалися ці пошуки – ідеологічні й національні, а відтак – відомі події в Чехословаччині, Празька весна... Це все формувало наше ставлення до системи.

А потім Вас заарештували?

Так, у 69-му. За самвидав і студентські гуртки. За обмін своїми думками.

Ви були дуже молодим, як я собі пригадую, одним із наймолодших у тих таборах.

Коли мене заарештували, я мав 21 рік.

Тобто Ви тоді були студентом.

Так.

А яка була головна причина арешту, та, що її записали в паперах?

Було і вороже ставлення до режиму, і націоналізм, і бажання виїхати до Ізраїлю.

Ви сказали, що почали вивчати гебрейську мову. Як це тоді було можливо?

Особливим чином у підпіллі. З Ізраїлю через іноземних туристів, котрі привозили різні підручники єврейської мови, давали їх місцевим, і так ті книжки потрапляли й до нас.

Якщо я правильно зрозуміла, для Вас найважливішим у цьому всьому було національне питання.

І національне питання, і проблема з офіційною ідеологією. Але є ще одна річ, дуже важлива. Це той щасливий випадок, коли я вперше побачив переклад Тори, випадково знайшовши його в підпіллі. Я зрозумів, що Бог є і що це було на-

писано людиною. І, по-моєму, описує не тільки те, що було, а й те, що є сьогодні зі мною, з моїм народом, те, що буде після того. І я бачив, що ця книга справді пророчить, справді розповідає, що трапилося й навіщо. І такі речі не траплялися ніколи з жодним народом. Не могло такого бути, щоби хтось міг це вгадати. Це правдива історія, це було величезне враження, це був насправду переворот.

Розумію. Це так, наче новий напрям почався у Вашому житті.

Так. Спочатку такий напрям почався тільки на рівні розуміння, але поступово й на рівні способу життя. Скажімо, ми запалювали свічки в суботу, але ще не знали, як це робити. Ми не знали, як це виконувати, адже цього не було, це було заборонено. Було неймовірно страшно, особливо тому поколінню, яке пережило Сталіна. Це покоління наших батьків і дідів. Я пам'ятаю, що крім гебрейської мови я почав трохи вивчати їдиш. І оті «трохи»... Одного разу на вулиці я раптом звернувся до одного знайомого їдишем. Думаю, він був не просто здивований; його очі виражали справжній жах, просто жах...

А ще хотіла я Вас запитати про ті місця, скажімо, де ви народилися, де і як були до часу, коли виїхали на студії до Росії? І було б добре, якби Ви мені пояснили, як тоді виглядало українське питання? Чи вивчали Ви українську мову? Наскільки сильне було українське питання в цій частині етнічної України, де так потужно вкорінився радянський режим? Наскільки Ви це свідомо переживали, бачили, мали свої оцінки?

Коли ми міркували на тему національного питання, взагалі про наші прагнення, про відродження, ми розуміли, що і в українців, певно, є такі ж прагнення, однак той район, де я мешкав, був дуже зрусифікований...

Так є й надалі?

Так. Сьогодні користуємося своєю незалежністю, але у Дніпропетровську почути українську мову важкувато.

Ви тоді вивчали українську мову?

У школі українська мова була другою, тобто всі вивчали російську. Та був урок української мови й літератури, і я його відвідував.

Тобто Ви знаєте українську ще зі школи?

Так. Зрозуміло, це якось удосконалюлося в концтаборах, бо там сиділи люди...

Розумію.

Зрозуміле в цій сфері.

Тоді, думаю, ця «табірна» частина може бути головною для нашої розмови. Я би, скажімо, хотіла почути, як узагалі виглядала зустріч у таборах дисидентів українських і єврейських. Мені розповідали, що для частини дисидентів як із українського, так і з єврейського боку ця зустріч спершу була складною й важкою, оскільки обоє приходили до таборів із деякими стереотипами: українці щодо євреїв, євреї щодо українців мусили перейти в собі якусь таку «внутрішню дорогу». Як це було у Вас?

Я відкрив для себе Україну в концтаборах. Перше, що мене вразило в концтаборах, – це те, що я чув там з усіх боків українську мову. Там узагалі майже не було російської. Люди розмовляли різними мовами, але близько половини – українською. Російська мова була в меншості, абсолютній меншості, і кількість політв'язнів-українців – близько половини – напевду вражає. Це абсолютно непропорційно до кількості українців у Радянському Союзі. І це перше було відкриття. А друге – коли вони зверталися до нас і питали, хто ми, що ми і т. ін., ми казали, що ми євреї; а вони: «Яка

ваша ціль, що ви хочете?» – «Хочемо репатріації до Ізраїлю, хочемо розвивати свою культуру, хочемо бути у своїй державі». «Но, то ви ж наші люди», – у нас із ними були спільні цілі, спільна мета. Тобто в основі тієї ворожнечі, про яку ви питаєте, було те, що євреї були поставлені весь час на Україні між якоюсь іноземною владою й місцевим населенням, яке було під цією іноземною владою – як у Польщі, так потім і в Росії тощо. І це становище призводило до ворожнечі. І сама орієнтація, вимушена орієнтація євреїв на ту владу, яка була в той час (адже євреї як майже придушена меншість більше не мали на що чи на кого орієнтуватися!), доводила до того, що місцеве населення було вороже налаштоване. Але коли свідомі українці зіткнулися з євреями, які не орієнтувалися на іноземну владу, які хотіли самі від неї відокремитися й побудувати свою державу, свою культуру тощо, то вони побачили в нас своїх союзників. Це було друге відкриття, дуже велике. Коли ми ставимо свої цілі, наголошуємо на своїх цілях, окремих від цілей іноземної влади в Україні, то опиняємося з того самого боку барикад, що й українські дисиденти. Взагалі, українці себе відчували і в еміграції, і в таборах як якась така центральна сила, що протистоїть московській навалі.

Це Ваш погляд.

Це, мабуть, подобалося.

А Вам подобалося?

Так. Чесно кажучи, з найбільшим задоволенням я читав у таборах Адама Міцкевича.

Справді? А чому?

Це було настільки актуальне для нас...

З-поміж в'язнів і з єврейського, і з українського боку були чудові люди. Я не кажу, що всі, але багато таких лю-

дей. Непересічні як для української культури, так і для історії. Їх не можна забути. Тож мені цікаві насамперед Ваші спогади про людей.

Для мене період концтаборів був періодом формування особистості, і без цього періоду я не знаю навіть, ким би я взагалі був, що б із мене вийшло. Це ставило всі крапки над «і». По-перше, там кожен показував своє справжнє обличчя. Там не було ніяких жартів, ніяких цькувань, можна було побачити, що воно є насправді. З другого боку, було формування, бо там ти міг отримати те, чого не міг отримати у великій зоні. Ідеться про спілкування з людьми інших поглядів. У великих зонах цього не було або ж не було таких людей, оскільки вони були в підпіллі. Там же говорили всі відверто. Кожен міг виявити себе, середовище, висловлювалися різні ідеї, різні погляди, чого не було в офіційному дискурсі. Зрозуміло, були дуже яскраві особистості – з ними було дуже приємно знайомитися й спілкуватися, наприклад, Євген Сверстюк. Дуже гарна людина, коли з такою людиною спілкуєшся, забуваєш, де ти взагалі перебуваєш. Тобто коли ти опинявся в якомусь бараку в таборі, більш важливими були не фізичні умови, а людське середовище. Тоді ці всі «умови» були десь там на тлі, щось на зразок декорації. І хоча умови були справді тяжкі, людське спілкування переважило.

Також із літератури собі пригадую, що не раз було так, що влаштовувалися спільні голодування на підтримку когось із єврейських в'язнів або навпаки. Або, наприклад, національне голодування. Це також дуже важливо, адже там узагалі національні питання не мали значення: хто ти є і звідки, головне – підтримати людину чи справу.

Це було не тільки на особистому ґрунті, а й на ґрунті національно-ідеологічному: у нас був спільний ворог, у нас подібна мета, а отже, ми мусимо підтримувати один одного. Ми бачили, як влада намагається сіяти розбрат між людьми різних національностей у таборі, і ми відчували, що всі в тому самому становищі, що в нас той самий ворог. Тому

настанова була подолати цей розбрат, що вони сіяли, й діяти разом, допомагати один одному. Не тільки в особистому сенсі, а й між спільнотами.

Ну, а як так сталося, що Ви запам'ятали ці всі теми й вірші, які Ви звідти винесли в пам'яті? І це, як на мене, одна з найбільш колоритних подій, це велика рідкість.

Я сидів три роки за участь у спротиві, і ми були такі дурні, що після цього всього залишилися там ще на три чи чотири місяці. Вони запроторили мене до табору й тримали там окремо до кінця; це ж треба було використати, цю в'язницю. Як використати? Зібрати інформацію. Цікава інформація – це добре, але ж я бачив, що там сидять дуже цікаві колеги, особливо українці. Українську мову, на відміну від деяких інших, я розумів. З Василем Стусом я, на жаль, не зустрічався особисто. Коли мені показали його вірші, стало зрозуміло, про що йдеться, який це рівень. І це все, значить, гине в таборі! Це все вишукують і винищують! Цей факт мене глибоко обурив. Тоді я вирішив це зробити – вивезти вірші Стуса й інших поетів. Я розумів, що вивезти фізично вони не дадуть. А в мене якраз дуже добра пам'ять на вірші – і я це зробив. Як це можливо – це й для мене щось цілком незрозуміле. Але це просто дуже гарний поет, гарна поезія – шкода було, щоб вона там загинула.

А скільки разом їх було?

Мабуть, від двадцяти.

Окрім Стуса, хто ще був?

Сверстюк і ще кілька, здається. Не пам'ятаю тепер прізвища.

Ще мені таке пригадалося. Коли я розмовляла з Євгеном Сверстюком про Вас, то він розповів, що для нього у спілкуванні з Вами було важливо насамперед те, що Ви,

як і він, є дуже віруючим. Релігія для Євгена Сверстюка дуже важлива, і він у Вас зустрів людину, так само віруючу. І хоча йдеться про різні релігії, однак через віру й те, що це означає для людини, мовби віднаходиться спільна площина порозуміння.

Цікаво, що до сьогоднішнього дня у Дніпропетровську (бо я нині тимчасово перебуваю тут) у червні мусить бути зустріч між спільнотами єврейськими та однією з християнських спільнот у Дніпропетровську. І мене там запросили презентувати одну книжку. Ця книжка тоді щойно вийшла, тож її не встигли розповсюдити. Однак найбільше її розхапують у Дніпропетровську, і саме християнська спільнота. Її члени дуже цікаво розуміють цей текст. Це дивне явище для мене: раптом з'ясовується, що це цікаво не тільки нам.

Це не так дивно, адже християнські релігії багато вивчали, скажімо, з текстів єврейських.

Так, так. Там було зовсім інше тлумачення й зовсім інше розуміння. Тому єврейське розуміння і їм цікаво. Вони це просто розхапують.

Я думаю, що тут для Євгена Сверстюка більше важить не те, своя це релігія чи чужа, важливим є сам підхід людини до релігії.

Так. Якщо ми визнаємо когось не нами й намагаємося підкорити свою волю його волі, то ніколи не визнаємо: «Я сам по собі те, що хочу», – розумієш, що це інший підхід.

Скажіть, чи можна говорити, що в тих таборах, де Ви перебували, всі в'язні з єврейським корінням думали так, як Ви? Тобто їхньою метою був виїзд до Ізраїлю, їм важлива була справа релігії? А чи так, як і в українській спільноті, були різні люди й різні в них були цілі й цінності?

Єврейська спільнота в таборах була сіоністська. Себто були різні погляди. Хтось приймав нашу мету, хтось не при-

ймав, хтось був за, а хтось – проти. Спільним було бажання повернутися на свою землю, побудувати власну державу. А як її будувати, куди йти – це вже було зовсім по-різному.

Тобто була якась частина релігійно неортодоксальних в'язнів.

Більшість була нерелігійною, більшість виховали в Советському Союзі. Це виховання давалося взнаки.

А багато євреїв через табори навернулися? Взагалі віднайшло віру й релігію?

Правду кажучи, нерідко таке буває. Не всі відразу, але поступово навернулися.

І Ви після того, як вийшли з табору, відразу виїхали?
Приблизно за півроку.

У якому році Ви виїхали?
У 76-му.

Тобто разом сім років від першого арешту...
Так.

І Ви виїхали до Ізраїлю?

В Ізраїлі спочатку я мешкав у районі Тель-Авіва, великого міста. Але щойно зміг, одразу переїхав до Самарії.

А Ви з батьками виїхали?

Ні, без батьків. Батьки виїхали пізніше, аж коли «совок» розвалювався. Вони просто боялися. Батько, до речі, хотів виїхати до Польщі з родиною (я ще пам'ятаю, як готував нас до того, що всі поїдемо до Польщі). Можливо, в нього був якийсь план із Польщі вже поїхати до Ізраїлю. Але нам не дали навіть до Польщі поїхати.

А з родини батька хтось пережив війну чи він сам залишився?

Він і ще один брат. Він перейшов кордон уже тоді, коли Польщу було розділено. І він розповідав, що німецький офіцер дозволив йому перейти. Це дуже дивно, але це було.

Решта родини пропала?

Усю родину було знищено, навіть не знаємо, де, як і коли. Нічого не знаю. Я був у Польщі влітку. Вперше в Польщі. І, зрозуміло, мене цікавило все, пов'язане з цією громадою, але найбільше – у Варшаві. У мене був дуже щільний порядок денний, і тому я вийшов якось уночі й пішов через цілу Варшаву шукати ту вулицю, де колись жив батько...

Чи пам'ятаєте, як та вулиця називалася?

Так, то вулиця Заменгофа.

Нинішня Заменгофа. До війни вона, певно, інакше називалася.

Ні, вона була Заменгофа. Батько розповідав, що дуже прикметний будинок, адже це був будинок Заменгофа. Там ще така табличка: мовляв, це був центр повстання в ґетто й абсолютно все було знищено. Тільки до будинку вулиця якось інакше переходить, тому знайти той будинок неможливо. Ніхто не знає, де він.

Як склалася Ваша доля вже після переїзду до Ізраїлю? А ще розкажіть, як сьогодні в Ізраїлі сприймають Україну, в час, коли вона вже є самостійною державою? З одного боку – Ваш досвід, Ваше життя, а з другого – Ізраїль та Україна вже як держава.

Так, але проблема в тому, як я розумію, що влади обох країн не дуже зацікавлені в тих справах, тільки бажають уникнути якогось скандалу й непорозуміння. Однак якось плекати порозуміння і співпрацю, якийсь культурний обмін – цього я не бачу.

На державному рівні?

Так, на державному рівні я цього не бачу. Не тому, що є якісь проблеми. Просто кожен уряд зайнятий своїми справами, своєю внутрішньою політикою. В Ізраїлі, крім тих українських поетів, яких я переклав єврейською мовою, здається, перекладені тільки «Гайдамаки» Тараса Шевченка. Зі зрозумілих причин. Шкода, що немає міжмовних перекладів, того культурного порозуміння... Ще не прийшов час.

Отже, тут є «поле», яке можна й треба було б у майбутньому «орати й засівати»?..

Треба було б, але... Якщо будувати власну культуру, то й разом із тим шукати порозуміння з іншими культурами. Є культурна криза. В Україні культура кризова. Кожен думає по-своєму. Взагалі, в Ізраїлі я спочатку працював в електронній промисловості, а відтак перейшов на викладання й уже багато років я там викладаю єврейську мову й Біблію, і те ж саме тепер роблю й тут.

Яким Ви бачите після усіх цих років свій досвід України сучасної – як держави? Чим є для Вас Україна?

По-перше, я синтезую досвід української нації до відродження й після. По-друге, в сенсі відродження єврейського життя в Україні було зроблено великий крок. Українська влада дозволила те, що не дозволяла колишня влада, а це – величезне відродження громад по всій Україні з нічого. У Дніпропетровську є найбільш розвинута громада у всій Україні; там є садок єврейський, де один із моїх дітей тепер навчається, вчить єврейську мову; є єврейська школа й окремо – школа для дівчат; є дуже гарні заклади, де піклуються про сиріт і дітей зі зруйнованих родин; є будинок для літніх людей, які не мають притулку; є синагога, є молитви, є рабин... Це все колись було складно собі навіть уявити.

Інтерв'ю з Семеном Глузманом

Я б хотіла почати з особистого. Ви жили в цікаві часи: що Ви могли б розказати про Вашу тотожність, ким Ви тоді почувалися?

...Перша моя зустріч з трагедією України відбулася, коли мені було десь тринадцять. Я їхав тролейбусом з Хрещатику додому, на вулицю Артема. У тролейбусі було небагато людей, аж раптом зайшла незвично вдягнена жінка – у національному одязі. Тоді так убиралися лише на якісь офіційні свята. І вона розмовляла вишуканою українською мовою, яку в Києві рідко вдавалося почути: частіше говорили суржилом. Запитала, як доїхати до якоїсь вулиці... Тоді в тролейбусі почалася агресивна кампанія проти неї тільки за те, що вона – інакша: її крили матом, кричали: така-сяка ти, бандерівка!.. Це було жахливо. І я зрозумів, що в цій країні іноземець – не тільки я, іноземкою є й ця жінка. Я не пам'ятаю деталей – минуло багато років – але то була перша практична зустріч ще з одним етносом, який у радянському житті був чужим.

Пам'ятаю й низку антиукраїнських анекдотів – жахливих, примітивних, низьких анекдотів. Я дуже болісно ставився до того, що їх розповідали дівчата і хлопці, які самі тільки вчора приїхали із «советської родіни». Вони так намагалися стати повноцінними громадянами російської імперії... Це відкриття можливості ганебного пристосування до радянської дійсності мене лякало.

Потім, коли вже настала «хрущовська відлига», були й інші відкриття – здебільшого про Сталіна і Солженіцина. Я тоді зустрівся з Віктором Платоновичем Некрасовим і від нього отримав видатну книжку Івана Дзюби, завдяки якій зрозумів, що в цій країні негаразд не тільки з євреями. Я тоді вже був студентом і намагався осмислювати, де я живу і як.

Через Некрасова я познайомився з Іваном Михайловичем Дзюбою. Не можу сказати, що поділяв його погляди – я був, як казали тоді, «общесовєтським демократом» – але я розу-

мів тих людей. Я не знав майже нікого, крім Дзюби і Плюща (який тоді був марксистом, а зараз забув про це і став українським патріотом), але я розумів, що це дуже болісна тема. Я бачив, які книжки видають українською мовою: їх неможливо було читати, тому що всі ці радянські письменники були псевдолітературою. Це робило всю офіційну українську культуру другорядною, третьорядною, четверторядною... Я все це розумів, хоча майже нічого не знав про історію України – нам не викладали цю історію. Мої батьки її знали хіба поверхово і завжди казали, що українська ідея неприйнятна, бо може скінчитися погромами. Але ж вони не були фахівцями, та й у родині ми про таке майже не говорили.

Потім, уже в свідомому віці, я зрозумів, що в цій жахливій імперії існує не тільки мій біль, а дуже багато різних – і найближче до мене був біль української культури. Я не намагався розмовляти українською, не вдягався в народні строї – я був такий, як був, але коли я бачив тотальну русифікацію України, то розумів, що це дуже погано не тільки для мене, а й для цієї країни, для людей, які живуть поруч і нічим від мене не відрізняються.

В осередок української культури я вперше потрапив уже незадовго до арешту, деś наприкінці 1971 року. Мене повели слухати сліпого кобзаря: раніше я про таких тільки чув, та ніколи не бачив. Я розумів: це вже рештки, недобитки, а скоро, через кілька десятиріч, не лишиться не тільки їх самих, а й цілої їхньої культури. Мені розповідали про розстріли кобзарів за Сталіна, але, оскільки я читав і думав російською, я їх, звісно, жалів, та підтримати не міг – це не моє. Мене більше хвилювала несправедливість щодо сучасних дисидентів, байдуже, з Москви чи з Києва. Я не був дисидентом, але іншим співчував.

Я жив у Києві, кілька раз виїжджав до інших міст, та ніколи не був на Західній Україні, тому, думаю, перша справді серйозна зустріч з Україною у мене сталася в зоні. У мене була класична дисидентська російська справа в КДБ, одержав сім і три, потрапив до зони. Коли я зустрівся зі старими

людьми, які досиджували 25 років, я ще небагато знав про бандерівський рух. Яскравою постаттю був Василь Пірус – дуже красива людина, звичайний бандерівець, який, попри брак університетської освіти, був тоді духовним лідером цього осередку. Потім з'ясувалося, що він приятелював з єврейським письменником Абрамом Каганом, який захворів і помер ще до мого приїзду. Для мене це було незрозуміле перенесення з одного часу в інший: це ж уже наче історія, а я розмовляю з людиною з цієї історії. Така зустріч різних часів можлива була лише в зоні. Саме там для мене відбувся перший фізичний контакт з реальною Україною, з українськими проблемами, з українською правдою і кривдою.

Чи не могли б Ви, беручи до уваги таборовий досвід, розповісти про різноманітність етносів у цьому середовищі?

Я потрапив до політичного табору в 1973 році. Перші місяці, звичайно, тривав шок: я звикав до нових умов, до того, що дива не станеться і всі ми тут надовго. Потім почалися знайомства з людьми. Я не хотів виїжджати зі своєї дурної країни, хоча достатньо про неї знав і відчував ненависть до Брежнєва, до всіх тих недолугих «правителів». Саме це привело мене до табору. В таборі дуже важливим досвідом для мене стала зустріч з людьми, які досиджували 25 років. Я одержав десять і зрозумів, що якщо оці хлопці висиділи, то і я зможу. Я тоді не розумів, що більшість не вижила. Потім треба було розібратися, чому я туди потрапив: чому припинив нормальне громадянське життя й опинився за ґратами? Якихось сумнівів у мене не було, але треба було психологічно закріпитися в цьому новому житті. Аж тут старші чоловіки, коли ми зблизилися, почали розповідати про свої поневіряння, свої історії, історію бандерівського руху – я ж майже нічого не знав! Для мене це було дуже важливо, бо завдяки тому я зрозумів, що вчинив правильно. Так, це моя плата, це нормально, що я тут.

Були й емоційніші контакти. В таборі нас намагалися розпорошувати, щоб ми не об'єднувалися, і якось мене засунули до бараку, де не було нікого із моїх приятелів – ані Ігоря Калининця, ані Валери Марченка... Я опинився там один, і мене запросили до «маленької родини» (вираз зі старих часів, ще сталінських): разом їли і запросили мене, єврейського хлопця, Василь Підгородецький, бандерівець, який мав термін 32 роки, і Євген Пришляк, засуджений на 25 років за те, що він був головою СБ бандерівського округу «Галичина». Для нас таке товариство було прийнятне, бо ми – нормальні люди: я – з вищою освітою, Євген закінчив гімназію, Василь – дуже проста людина, але багата внутрішньо. Але потім Василь мені сказав, що його якось підкликав один старий поліцай і сказав: «Василу, я нічого не розумію. Ти потоваришував із жидом?». Василь підійшов до мене і сказав з посмішкою: «От дістали ми їх!».

Іван Світличний мене призначив таким головним оперативником спротиву КДБ. Я формував структуру й архів табірного самвидаву. До сьогодні не розумію, як я вижив! То були інші стосунки, думаю, ненормальні – в нормальній ситуації люди так не товаришують, тому що кожен обирає собі подібного, а там треба було просто підтримувати один одного. То був дуже важливий вишкіл: по-перше, я зрозумів, що таке українська ідея. Не те, що українці-бандерівці – святі, а решта – дияволи: це було би примітивно. Я зрозумів головне: так, вони воювали з кулеметами, з автоматами, вони стріляли. І в них стріляли. Але вони завжди були вдома, в Україні, а ті, що стріляли в них, до України прийшли. І це була дуже важлива відповідь. Я прийняв особисте етичне рішення: я з ними. Потім у КДБ мені казали: «Глузман, ви з ними? Ви ж не можете!». Українські патріоти були мені ближчі, ніж естонські чи латвійські, не тому, що ті були погані. Ті двадцятип'ятирічники теж були моїми друзями, але то було чуже, а тут – моє.

Хто такі бандерівці? Прості хлопці, селяни: ті, хто був там за отаманів, до нас не дійшли. Для них дуже важлива була релігія: на свята перевдягалися у пристойніший одяг, який

вже в кого в таборі був, і йшли один одного вітати. Байдуже, за що вони сиділи: може, хтось із них був поганий, хтось добрий, але для мене, людини радянської, така поведінка була дуже важлива. Я вперше побачив західноєвропейську культуру поваги до себе: вони були завжди чисті, латали табірні строї, коли щось рвалося, і не тому, що інакше хтось зробив би їм зауваження: для себе! Це – поведінка західної людини, не радянської – я побачив різницю. Ми багато говорили про це з Валерою Марченком – ми близько приятелювали. З Іваном Світличним не про все можна було поговорити, бо він був поважна людина – вчитель, а Валера був таким же учнем, як і я.

Зона дала мені змогу зрозуміти справжню українську літературу, бо зі своєї київської школи я не виніс нічого, крім відрази. Ігор Калинець дав мені Богдана-Ігоря Антонича, Коцюбинського і раннього Тичину. Іван також багато мені розповідав про українську і радянську українську культуру. Він передплачував дуже багато видань з пересічною радянською українською літературою, і майже нічого з того не можна було читати.

<...>

Мало є людей, які вміють і про це сказати відверто й щиро: ось так було, це – моє життя.

Я не знаю, як би повівся нині, якби мене били чи поставили до стінки. Дурна була ситуація: людина, народжена в Україні, починає краще розуміти країну, яку полишила, допіру в російському таборі. Для мене дуже важливу роль відіграв Іван Світличний. Він ніколи не був примітивним патріотом: у нього було українське серце, але це був учитель-європеєць. З ним я пройшов дуже важливу школу відвертості і відваги. Він працював наді мною, подаючи особистий приклад.

Для мене дуже багато важила його думка. Скажімо, якось до нього підійшов один хлопець і сказав: «Іване Олексійовичу, давайте забудемо всі київські непорозуміння, ми ж зараз у зоні», – а Іван відсмикнув руку, щоб не подати йому, і ки-

нув дуже зло (я й не бачив ніколи Івана таким): «Ні! Цього не буде, тому що мораль – вона завжди мораль: і в Києві, і в таборі!».

Не любити КДБ – це дуже важливо, але не це складає основу особистості. Хлопці, свідомі українці, вели балачки про те, як краще збудувати нову Україну колись там, через тисячу років... Натомість такі, як Валера Марченко, Калинець чи Іван, ніколи про це не розмовляли: не мали часу, бо вони боролися із системою, писали... А багато людей просто сиділи й чекали, коли термін скінчиться. Треба було б заборонити такі балачки! Пам'ятаю, якось сперечалися, що краще: незалежна комуністична Україна чи демократична, але в Радянському Союзі. Хлопці казали, що краще комуністична, але незалежна, а я розумів: від мене, та й від них нічого не залежить. Хіба ж можна про таке мріяти?

Що Ви можете розповісти про в'язнів єврейського походження?

Коли мене привезли, там було десь сім чи вісім євреїв. Шестеро з них були так звані «самольотчики» – сформовані єврейські патріоти, родини яких уже були в Ізраїлі: вони мріяли про одне – опинитися нарешті у країні мрій; за що й сиділи. Був ще хлопець із Чернівців на прізвище Віндиш, пересічний юнак, що був моряком на якомусь радянському судні у 1967 році. Той корабель стояв десь у Середземному морі під час Шестиденної війни, і Віндиш вирішив перепливти на американський авіаносець, який стояв за кілька кілометрів. Але течія відносила його у відкрите море, тож він злякався, почав кричати... Американці спали, а радянці не спали ніколи: вони його витягли і побачили, що це їхній матрос. Він сказав, що плыв визволяти від «чорних полковників» ув'язнених грецьких комуністів! Однак його судили, давши зрозуміти, що йому нічого не буде, коли зізнається, наче думав допливти до Ізраїлю. Йому дали п'ятнадцять років, і в зоні він став стукачем. Іще був жажливий тип із Вінниці – Ізя Шпольнік, дурний, як корок. Він був робітник,

завжди дуже брудний: ніколи не мився! Колись був солдатом у Радянській Армії, і є такий прошарок хлопців, у яких залишається велика любов до зброї. Оскільки у Вінниці були ракетні війська, він зустрічався з офіцерами і розпитував їх про ракети – страшенно тим цікавився. А хтось доніс, що той дурник – шпигун! На суді він зізнався, що збирав інформацію, аби здати Мосаду, коли виїде в Ізраїль... Та він про той Ізраїль і не мріяв! Сам себе посадив, і це була страшна людина, антисеміт № 1 у зоні: Ізя Шпольнік був інформантом для всіх. Була ще купка антисемітів – декілька схиблених людей, не знаю, чи вони були політичні, чи кримінальні. Декілька було вбивць, які розстрілювали євреїв під час війни. Ізя був саме той єврей, про якого вони завжди мріяли.

Коли я прийшов у зону, першими до мене звернулися «самольотчики», бо я ж єврей, але за кілька днів вони зрозуміли, що в мене інші зацікавлення. Ще за кілька місяців один із них, дуже порядний і добрий чоловік, зараз живе в Ізраїлі, мені сказав: «Хлопці мої думають, що Глузман – не наша людина».

Чи можна в такому разі говорити, що національний фактор був важливий?

Не такий важливий, як за сталінських часів, коли від цього залежала особиста безпека, але він давав змогу включитися до соціального середовища, а це дуже важливо. Хоча зона, де сидів Сверстюк – тридцять шоста – була більш структурована: росіяни були з росіянами, українці – з українцями. Коли треба було, наприклад, починати голодування, то представник української громади йшов до представника російської громади і казав, що когось несправедливо закрили в карцері і треба відповісти, скажімо, одноденним голодуванням. А російський представник питає: «А жида будуть приймати участь?» «Так, – відповідав українець, – євреї будуть». «Тоді ми – не станем», – казали росіяни. У нас у зоні такого не було. Гординя – погане почуття, але, просидівши два чи три роки, я став одним із неформальних лідерів

зони. Одного разу підійшов до тридцятидворічного Василя Підрядильського і спитав: «Пане Василю, тут така обставина, і я думаю, треба чи не треба робити отак». А він відповів: «Повністю з тобою згоден». І це для мене було так, ніби я став президентом! Я ж розумів, що я – російськомовний киянин, колись зовсім їм чужий; а тепер вони – вдвічі за мене старші – до мене ставляться з такою повагою, розуміють мене настільки, що я можу не вмовляти їх, а тільки радити. Це було для мене дуже важливо.

Ви вивчили українську вже після табору?

Тут ми всі можемо розмовляти українською, але там я більше розмовляв російською: було досить строкате середовище. Я, та й ніхто інший, над цим не замислювався. Не міг же я з естонцями розмовляти естонською?

А з Іваном Світличним?

З Іваном і Валерою Марченком ми спілкувалися російською. Іван розмовляв українською тільки з Ігорем Калинцем. Калинець зі мною розмовляв українською, я відповідав російською: це ж не проблема для нормальних людей! Я й зараз майже не розмовляю українською мовою. Коли я почав давати інтерв'ю в новій країні, то розмовляв українською, а тоді, як побачив, що нова влада зробила...

[...]

Можливо, Ви хотіли б іще щось додати до Вашої розповіді про зону?

Я поволі «відповз» від маленької єврейської групи: продовжував з ними приятелювати, але поступово – десь за півроку чи рік – зблизився з українцями, з тим же Валерою. Ми мали однаковий потяг до культури, розмовляли про те ж. І я співчував їм.

Коли я тільки прийшов до зони, у мене стався справжній культурний шок – Василь Пірус мене покликав:

- Зараз підемо до каптьорки, там буде свято.
- Яке свято?
- Сьогодні – День незалежності Ізраїлю. Побачиш.

У каптьорці зібралися представники різних етносів, порядні люди. Я ніби потрапив на іншу планету. Всі вітали самольотчиків, бо вони вважали себе громадянами Ізраїлю. Виступив з привітанням Василь Пірус, лідер української групи, який уже досиджував двадцять п'ять років (залишалосьдесь півроку – майже нічого). Він сказав дуже важливу для мене річ: «Ми вас вітаємо і сподіваємось, що колись зможемо святкувати незалежність і нашої України». Я дивився на нього з подивом: яка незалежність? Я ще не знав, що до цього доживу, але тоді зрозумів: я таки в політичній в'язниці. За десять хвилин надбігли охоронці:

– Расходитесь! Расходитесь! – Так, громадянин начальник, мы расходимся уже...

Я розумію, що не треба людині знати того, що знав я. Я вважаю, що вижив і про це нині розмовляю, бо мене сформували ті діди. Діди, які сиділи більше, ніж я на той час прожив. Кілька років тому я – російськомовний єврей – попросив Ольгу Герасим'юк, на той час керівника телеканалу «1+1», поїхати до вже вмираючого діда Василя Підгородецького, який відсидів у радянських в'язницях тридцять сім років, і зробити про нього передачу. Наприкінці життя в нього не було грошей. Я розумію, що їм усе життя йшлося про інше, але в цьому трагедія тих, хто дожив до незалежності України: ця Україна не може жити за тими законами, які вони намагалися втілити в життя. Проблема передовсім в увазі. Існує багато людей, які пройшли через ГУЛАГ: прості хлопці з маленьких містечок. Був, скажімо, такий Дмитро з Івано-Франківщини, мав вищу інженерну освіту, а сидів за те, що вони чи то розкидали листівки, чи то повісили український прапор. У зоні він мав змогу спілкуватися з українською інтелектуальною елітою. Вивчив англійську мову, вже почав мріяти про від'їзд. Якось до мене приїхали на побачення батьки, а поруч він мав побачення з дружиною – приїхала така молода

тепла сільська тіточка, яка виховує його дітей, має свиню, корову, бо жити ж треба. Вона не знає англійської... Дмитро знайомить мене з нею і зверхньо каже: «ну от, приїхала, нічого не знає – і це моя дружина». Він змінився: я побачив жах в її очах, відчув до нього справжню відразу. Проблема була в тому, що він потрапив до ненормального для себе середовища. Звісно, нікуди Дмитро не поїде, повернеться до своєї Василяни, і все буде, як було, бо ніхто його не запросить до Англії. Це стало трагедією для багатьох хлопців, які потім повернулися, а про них ніхто не знав. Давайте розпитаємо цих хлопців, доки вони ще живі. Кожна доля важлива.

Але ж ми не знаємо їхніх прізвищ...

Знаємо Лук'яненка, Чорновола, мене, Сверстюка – п'ятьох-шістьох. Може, десятиох. Але ж були сотні...

Інтерв'ю Йосифа Зісельса з українськими дисидентами

Перша зустріч з Героєм України, лауреатом Шевченківської премії, багаторічним в'язнем радянських концтаборів Левком Лук'яненком відбулася в нього вдома на Київщині.

Левко Лук'яненко: Відносини з євреями від самого початку до самого кінця були. Час від часу я про це писав. У одинадцяти томному зібранні творів «Шлях до відродження», за яке я отримав Шевченківську премію, є такий цікавий спогад (я згадав про нього, коли готувався до цієї зустрічі). Коли нас (мене, єврея Давида Чорноглаза, литовця Сімаса Кудірка) везли з Кучино до Володимирської тюрми, ми співали дорогою пісні, і було нам приязно і весело. Я про це писав, але не можу згадати де. Таких спогадів безліч, вони є в цьому виданні, але все то не одразу знайдеш. Тому давайте почнемо ось так.

Мене привезли в Мордовію на сьому зону восени 61-го року. Там було приблизно 1800 політв'язнів і 200 кримінальників, яких завжди підкидали в політичні зони. Наступного року з'явилися два чи три євреї. Один – кремезний – грав з хлопцями у футбол, другий – переважно читав. Для мене зона була зовсім новим світом, я лише почав його вивчати, тож з тими хлопцями майже не спілкувався і практично їх не знав.

Йосиф Зісельс. А ці євреї були політичними?

Л. Л. Ну, безумовно.

Й. З. Хто тоді потрапив з євреїв? Я пам'ятаю лише Кузнецова і підпільний журнал «Синтаксис», учасників «Самолетного дела». Але це було пізніше. Тобто до 66-го року більше контактів з євреями не було?

Л. Л. Принаймні я не пригадую. Пізніше нас посадили на 11-й зоні у камеру. А потім засудили на Володимирську тюрму.

Й. 3. З ким ви там були в камері?

Л. Л. Я був у різних камерах. По-перше, з Зеновієм Красівським.

Й. 3. Він же сів пізніше, 67-го, по «Українському національному фронту».

Л. Л. Там була велика камера, де сиділи Святослав Караванський, Михайло Масютко, потім ленінградська «група Огурцова» (1968-й). Це була імперська група російських шовіністів, з якими ми мали тривалі гострі дискусії, які закінчувалися тим, що остаточно нас розсудить шабля.

А контакт встановився, коли я повернувся з Володимирської тюрми на третю зону, з Андрієм Синявським. З Юлієм Даніелем я сидів, коли нас присудили на шість місяців в ПКТ. Тоді саме тривала війна Ізраїлю проти Єгипта, а ми всі симпатизували Ізраїлю, то він розповідав про події війни.

Й. 3. А якими були розмови у вашому середовищі під час цієї війни?

Л. Л. Ну, по-перше, Ізраїль був на той час незалежною державою, оточеною ворожим арабським світом. Зрозуміло, що ситуація була складна. Але для нас було прикладом, коли мужні ізраїльські пілоти приковували себе до літака, щоб у жодному разі не потрапити живими у полон. Воювали за Батьківщину сміливо і до останку.

Й. 3. Хто розповідав про таке?

Л. Л. Даніель. І нам було цікаво то слухати.

Й. 3. А ви ж сиділи до того вже чимало років, чи були розмови про єврейський чинник. Чи були такі розмови до війни, і як війна вплинула на них? Чи змінювався формат цих розмов?

Л. Л. Мене, наприклад, цікавило, чи жили євреї в Галичині на селі, чи вони жили по селах не лише в Галичині, а й у Закарпатті, бо на Східній Україні євреїв по селах не було. Коли ОУН почала організовувати свою зовнішньоекономічну діяльність, для того, щоб зібрати кошти для зброї, то ство-

рювалися організації типу «Маслосоюзу», які співпрацювали з місцевими євреями. А по селах був період, коли євреїв взялися витісняти. Наприклад, була єврейська крамниця, побудували українську, а потім «свій до свого по своє». Це галичани розповідали про довоєнні часи. Мене цікавило також, як галичани ставилися до розстрілів євреїв під час Голокосту. Українці були проти того, що робили німці. Це була однозначна позиція, оскільки Галичина нормально співжила з євреями.

Й. 3. А чи були поліцаї з Галичини?

Л. Л. Ні, поліцаїв не було. Два тижні існувала місцева самоохорона, але вона швидко розбіглася. ОУН була проти дивізії СС «Галичина», тому дала команду переходити в ліс. От таких хлопців я пізніше зустрічав. Вони виправдовувалися тим, що пішли до дизізиї, щоб дістати військову підготовку і зброю.

Й. 3. А що ще цікавого розповідав Даніель? Він, інтелігент, письменник, не був єврейським націоналістом.

Л. Л. Ви знаєте, я думаю, що камера, постійні дискусії зробили його єврейським патріотом. В Даніелі ми бачили представника єврейського народу, і він так себе позиціонував.

Коли після Володимирської тюрми мене привезли на третю мордовську зону, то там я познайомився з Синявським, і невдовзі туди ж привезли Якова Сусленського. З Сусленським ми здружилися. Там також були брати Залмансони і їхня сестра в жіночій зоні. Якось стоїмо ми з Сусленським і Залмансонами й політикуємо, а йдуть наші дядьки з Галичини і кажуть: «жиди, жиди». Я питаю, як ти ставишся до цього, як оцінюєш? А він каже, немає значення жид чи єврей, важливо, в якому сенсі це вжито. Для мене це було важливо.

Й. 3. Вони (Сусленський і Йосиф Мешенер) не позиціонували себе сіоністами, вони протестували проти введення військ у Чехословаччину, обстоювали загальні питання.

Л. Л. Так, вони були більше демократами.

Й.З. А як ви ставилися до того, що євреї намагалися захопити літак і вилетіти з країни. Ви вірили в це? В те, що євреї вдадуться до такого кроку?

Л.Л. Я розглядав це як дитячу забавку. Особливо це прощання перед вильотом.

Й.З. За ними слідкували довго. Але вони (казали з часом), що пішли на цей відчайдушний крок, щоб привернути увагу світу до становища євреїв. Крок, безумовно, був неординарний. Ви на той момент сиділи вже більше десяти років і знали все про життя в таборі, про що нічого не знали вони.

Л.Л. Ми розцінювали це як наївність людей, що вдалися до відчайдушного кроку, знайшли пілота, що може підняти літак. І ця процедура прощання...

Й.З. Ви (українські націоналісти) хотіли відірвати Україну від Росії, і це був серйозний крок, а вони не сподівалися на внутрішні перетворення, а тому хотіли повернутися на історичну батьківщину, додому. Ви вважали, що у них дитячі забавки, а вони вважали вас ідеалістами, бо не бачили шляхів відокремлення України від СРСР. Чи ви вели дискусії з цього питання?

Л.Л. Були. Але ми розумілися на одній важливій справі. Ми, українці, вважали, що євреї мають право повернутися на свою історичну Батьківщину. Євреї визнавали, що українці мають право відокремитися від СРСР і створити незалежну державу. За 25 років сидіння за ґратами я зустрічав лише трьох росіян, які визнавали право українців на незалежність, всі інші були шовіністами й імперцями.

Й.З. Ну то шовіністи, але демократ Ковальов спочатку теж не розумів, для чого Україні незалежність. Як і багато знаних за дисидентськими часами росіян, він вважав, що слід будувати «демократичний» Советський Союз. І попри наші намагання переконати їх у неможливості подібної трансформації, стояли на своєму. Лише Сахаров, який займався кримськими татарами, краще розумів національні

рухи. А хто ці троє, що розуміли право українців на незалежність.

Л. Л. Аж після 70-го року. Це Володимир Балахонов, Володимир Буковський й Віктор Давидов. Вони щиро визнавали право України на відокремлення і створення незалежної держави.

Й. З. Зрозуміло, що сіоністи краще розуміли вас, оскільки були прихильниками незалежної єврейської держави. Але Сусленський – він йшов до кінця, визнаючи право на незалежність, співчував українцям?

Л. Л. Одразу. Він визнавав наше право. В третій зоні в Барашево сидів Василь Левкович, командир Львівської управи УПА на псевдо «Вороний». Я зробив інтерв'ю «25 запитань майору Вороному». Написаний дрібненько текст один спритник передав Сусленському на побаченні з жінкою. Було багато хвилювань поки жінка, слава Богу, вийшла й винесла рукопис. Ці питання Вороному були про все – УПА, режим імперії. У Москві такий матеріал можна було передати лише Сахарову й НТС, але він не з'явився ніде. Якби жінка передала його Сахарову, то він би потрапив, куди слід на Заході. НТСівці, як шовіністи (якщо він потрапив до них), не передали його нікуди, хоча із солідарності з в'язнями не дали розголошу. Відтак КГБ тексту не отримало, але й він ніколи не вийшов на поверхню. І невідомо, чи можна знайти його тепер. Це було 71-го року.

Я бачився з Яковом в Ізраїлі 92-го, ми заснували товариство українсько-ізраїльської дружби. Але на той час його дружина, яка, ризикуючи, вивезла цей рукопис з-за ґрат, вже померла.

Й. З. У жіночій зоні сиділи разом Сильва Залмансон, Надійка Світлична, Стефанія Шабатура й Катерина Зарицька. Але я не знаю їхніх спогадів.

Л. Л. Із Залмансонами ми добре і постійно спілкувалися.

Й. З. Ну, вони з Латвії, там були лісові браття, їм ця тема принаймні знайома.

А у вашому тринадцятитомнику є спогади про євреїв? Ви щось писали?

Л.Л. Так, писав. Під час першого терміну я багато спілкувався із Давидом Чорноглазом. Він організував систематичне навчання євреїв у зоні. Кожної неділі скликав євреїв зони – 8–10 чоловік і проводив з ними навчання. Він добре знав єврейську історію, мав очевидні організаційні здібності, і його слухачі з користю використовували цей час.

Нас втрьох засудили до Володимирської тюрми за організацію страйку 74-го. Коли Сопиляка (на той час 18-річного) побив мент, ми захищали його як свою дитину і організували страйк на його захист. У Володимирській тюрмі, де один час сиділи разом у камері, ми з Чорноглазом написали законопроект «Про статус політичних в'язнів», який підписали майже 70 чоловік. Давид взяв на себе передачу цього документа через засудженого (не пам'ятаю тепер його прізвища), що їхав із тюрми в зону. Відтак текст почастило передати туди. І в зоні продовжували збирати підписи, а потім передали в Комісію законодавчих передбачень Верховної Ради СРСР, а ми ще передали до Верховної Ради України. Євреї також підписали цей документ. Крім Чорноглаза його підписав Сусленський, ще кілька чоловік.

Й.З. А Давид Чорноглаз живий, багато і дуже добре пише, ми з ним спілкуємося.

Л.Л. То передавайте від мене вітання при нагоді. На зоні він казав, що як вийде, то займатиметься вівцями. На що я говорив йому, що це малоймовірно. З Мешенером я зустрічався в Ізраїлі, де мав цікаву розмову про внутрішнє політичне життя в Україні і в Ізраїлі. Того року в Яд Вашемі нас здивувало, що карта, яка висіла там, показувала Україну і Польщу у межах 39-го року.

Й.З. ...З Борисом Пенсом, Ар'є Хнохом зустрічалися?

Л.Л. Так, і згадували час, коли сиділи разом, писали разом і підписували різні документи, плідно спілкувалися. Справжніх сутичок між нами не було.

Й. 3. А конфлікт між Едуардом Кузнецовим і Богданом Ребриком в зоні?

Л. Л. Очевидно, це в тюрмі в Мордовії (я згадав). Кузнецов поведився дуже зухвало. Як єврейський неофіт (був єврейсько-російського походження) він заперечував українську ідею і підкреслював важливість лише єврейського руху. При цьому висловлював свою позицію у дуже неприйнятній формі. Таке тлумачення для українців було неприпустиме, то суперечки і зіткнення, безумовно, були, але навряд чи це доходило до навулачків.

Й. 3. А чи зустрічалися ви з Михайлом (Мойсеєм) Макаренком?

Л. Л. Це дуже ініціативний чоловік, він розповідав, як він жив, як мандрував цілим Радянським Союзом. А як він умів варити суп, який пахне курятиною, мав власний рецепт! Ми знали, що він єврей, він того не приховував. Ми разом проводили деякі операції, і він умів їх добре проробляти. Одного разу ми зорганізувалися відзначити роковини ленінського декрету про червоний терор 5 жовтня 18-го року. Насипали землі і поставили 12 свічок. Молитву читав Покровський, службу Божу правив росіянин з «групи Огурцова», а весь антураж готував Макаренко – землю у вигляді могили, свічки тощо. Він був добрий чоловік й один із позитивних людей, з якими мені довелося спілкуватися на зоні. Мені дуже шкода, що він в Америці швидко помер чи його було вбито.

Й. 3. Можете висловити якісь узагальнення про єврейський і український рухи тих часів?

Л. Л. Українці завжди підтримували право євреїв на вїзд і возз'єднання зі своєю історичною Батьківщиною, а євреї підтримували наше прагнення до незалежності. Це допомагало разом жити у тих непростих умовах. Це робило нас добрими союзниками в протистоянні з демократичними московитами, що вважали головним напрямом демократизацію, а коли йшлося про незалежність, одразу виникало напруження у стосунках.

Й. 3. На Чернігівщині, звідки ви, було чимало євреїв?

Л. Л. До війни так. З початком війни дехто зміг виїхати, а всіх інших німці розстріляли. Я був свідком одного з розстрілів. Євреїв поставили біля тюремної стіни. В них стріляли німці, і вони падали мертві. Це я бачив.

Мене самого колись німці вели на розстріл. З Городні нас послали перевозити ящики з набоями на Стародуб у село Ключи. Там базувалися партизани. Вночі сусід взяв з мого возу кілька ящиків з набоями. Коли німці почали їх перераховувати, виявилася нестача. Мене, одного чоловіка і дівчину повели на розстріл. А селян Ключів попередили, що сплять, якщо не видадуть партизанів. Що й сталося через три дні. Після цієї кари, що трапилася на наших очах, нас загрузили зерном і пустили назад. Переживши потрясіння, ми таки не були розстріляні.

Й. 3. У 90-ті роки Анатолій Стреляний зняв для англійського телебачення документальний фільм про Голокост в Україні. Деякі опитані ним селяни говорили, що євреїв розстрілювали через те, що вони розп'яли Христа. В літературі існує також термін «жидокомуна». На вашу думку, звідки беруться такі стереотипи? Чи були такі стереотипи в українському патріотичному середовищі?

Л. Л. Середовище залежить від рівня освіти. В УПА були прості хлопці, які взяли в руки зброю, щоб боронитися від москаля, що прийшов загарбати їхню землю. Я бачив їх у зоні, і питав, як у вас склалися відносини з євреями, чи жидами, адже до 39-го року слова «єврей» не було – його принесли чекісти. Коли хотіли вилаяти, то казали «юда». Так от вони відповідали, що були між українцями і євреями нормальні відносини – ворожості не було, була лише торгова конкуренція. Кожен мав свою сферу.

Але люди розуміли, що революцію в Росії зробили євреї, які організували державний заколот. А далі почав діяти принцип масовості. Можна зорганізувати десять чоловік, які будуть вірити в концепцію, але коли рух починає розроста-

тися, то чіткість розуміння ідеї починає втрачатися, розсіюватися. Організатори революції мали чітку настанову – вони розуміли, що вони роблять. Але далі, коли ядро почало розповзатися і деформуватися, почала діяти інша ідея, і вона називається «російським національним мисленням». А це вже імперія, це загарбання, поширення, диктатура, відсутність свободи. Московити не знають, що таке свобода і не хочуть знати. Вони сміються з наших дискусій про свободу. Ми багато про це сперечалися в таборах. Чому, питали вони, ви такі розумні і демократи, а керуємо вами ми. Значить, важить не ваша розумність, а наша організованість не на основі демократії, а централізації і підпорядкування всього державного життя. Тому з початкової єврейської ідеї – помсти російській імперії за переслідування євреїв, почала діяти імперська ідея. І євреї піддалися цій загальноросійській імперській ідеї і почали будувати російську імперію. Така справа. На заслання я проаналізував розвиток ідеї російської імперії і дійшов висновку: настав етап вичерпаності її внутрішніх потенцій.

Й. 3. Але ж ви сиділи з євреями-сіоністами, які не хотіли будувати імперії, а хотіли жити в своїй державі. Це ж різні люди, як можна так узагальнювати? Як ви поєднуєте це в собі?

Л. Л. Життя складне, і доля євреїв в Радянському Союзі також складна. Вони пройшли шлях від початкового будівництва світового комунізму до загибелі великої кількості євреїв, до сталінського жаху, коли свого брата називали «американським шпигуном».

Й. 3. Фанні Каплан, яка стріляла в Леніна, теж була єврейкою.

Л. Л. Шкода, що вона стріляла не дуже точно.

Й. 3. І все ж таки, з чого ростуть стереотипи? Ви правильно кажете, що з відсутності освіти й виховання. Після Лютневої революції було вирішено провести Всеросійський єврейський з'їзд. Більшовики не дали його провести, але збереглися документи, що відтворюють процес виборів деле-

гатів, з яких видно, що переважна більшість делегатів були сіоністами. Вони не збиралися будувати держави тут, вони хотіли, щоб євреї їхали в Ізраїль. Згодом більшовики їх по-слідовно знищували, як й інші партії в Росії.

Коли Леонід Кравчук вперше як президент їхав в Ізраїль, я запропонував подарувати декілька сіоністських справ, що знаходилися в архіві СБУ. Їх привезли й подарували. Якби люди знали правдиву історію, то навряд чи з'явився би цей термін «жидо-комуна».

Л. Л. Нас усіх впродовж довгого часу душить спільне зло – російська імперія. Хто нею керує? Цей народ завжди породить вождя, що проводитиме національний дух.

Й. 3. Як ставилося начальство зони до ваших спільних з євреями акцій? Намагалися розводити, щоб не допустити спільного протесту?

Л. Л. А вони нічого не могли зробити. Ми всі були об'єктами їхнього режиму. Всі. Разом – і євреї, й українці. Тому намагалися виділити лідерів – спочатку карцер, потім Володимирська тюрма.

Інтерв'ю з Мирославом Мариновичем, 15 вересня 2017 р.

Йосиф Зісельс. Мирославе, давай розпочнемо з дитинства. Ти ріс в українській родині на Західній Україні. Які в тебе є спогади про те, що розповідали батьки, бабуся, дідусь про євреїв взагалі, чи є якісь перші знайомства з євреями і що ти виніс з тих знайомств?

Мирослав Маринович. Перше, це якісь дуже незначні побутові вістки про євреїв, які були дуже віддалені від мене, тому що в моєму класі не було євреїв, в найближчому моєму колі в дитинстві теж не було.

Й. З. А де ти зростав?

М. М. У Дрогобичі. І в школу я пішов у Дрогобичі. Тому якщо говорити про такі спогади дитинства, то їх практично немає. Якщо говорити про сімейні розповіді, то пригадую розповідь мого родича, набагато старшого від мене, який розповідав у моїй присутності про таке страхітливе явище, яке вони пережили (і його родина), коли з вікна у Станіславі бачили, як ведуть по вулиці полонених євреїв, і всі розуміли, що їх ведуть на розстріл. Це його особисте враження я запам'ятав.

Із розповідей мами пам'ятаю, як вона розповідала про мого дідуся-священника, який він був згіршений, що молоді хлопці, які захопилися отою героїкою змін – німці заходять, нове життя... і тут ідея покарання винних. І хтось із тих юних хлопців брав участь у тих езекуціях. То мама пригадувала, як жорстко вичитував їх мій дідусь, казав, що так не можна робити, то неправильно.

Й. З. Він був греко-католиком?

М. М. Так, він був греко-католицьким священником. У радянський час був заарештований. Йому пообіцяли, що його старшого сина, якого теж заарештували і потім відправили в Магадан, що його врятують. Він належав до тієї групи

священників, які вважали, що треба рятувати те, що можна врятувати. Він став членом ініціативної групи, яка провела Львівський собор і розпустила греко-католицьку церкву. Так що прізвище «Маринович» було і там.

Разом із тим, я пам'ятаю таку ситуацію: вже трохи пізніше, коли я підростав, а моя сестра пішла вчитися в педагогічний інститут у Дрогобичі, однією з її товаришок була Алла Зархі з Чернівців.

Й. 3. Ти знаєш цю родину?

М. М. Звичайно. Вона до нас часто приходила, і я пригадую, як спрацьовували якісь культурні відмінності у звичках, у поведінці. У нашому сімейному середовищі було так, а вона не вписувалася, чи навпаки. Для мене було відкриття, що є люди, які не вписуються у мій звичний світ. А це перше таке неспівпадіння було пов'язане з тим, що Алла дуже хотіла побачити, як виглядає зустріч Різдва, і вона прийшла на Святвечір до Наді, щоб подивитися. А мама була невдоволена, бо це дуже сімейне свято, навіть родина не ходить один до одного 6 січня. І саме тоді оце неспівпадіння проявилось. Взагалі моя сестра була дуже відкритою, і мене десь навчила тієї відкритості.

Й. 3. Які то були роки?

М. М. Це були 1962–63 роки. Вона потрапила до нашого кола через самвидав, її допитували у КГБ, вона була дуже налякана. І після того поїхала до Ізраїлю.

[...]

Й. 3. Скажи, будь ласка, як ти можеш висловити свої налаштування, до того, як ти вже зіткнувся з дисидентами в зоні. Чи були у тебе знайомства до твого арешту, тебе заарештували 1977 року, чи були у тебе знайомства у дисидентському оточенні з євреями? Когось ти знав?

М. М. Я слухав радіо. І якимось пізнавав всі ці справи: і про Якіра, московські дисидентські справи. Особистого знайом-

ства з євреями я не пам'ятаю, лише один мій улюблений спогад, який я описую у книжці. Київська єврейка Олена Юхимівна, її прізвища я вже не згадаю. Ми з Миколою прийшли до неї. Вона була дуже цікава людина – з одного боку, продукт українізації тої давнішої, вона вільно говорила українською, любила говорити українською і була дуже сміливою як на той час – вона взяла фіктивний шлюб з політв'язнем, щоб допомогти якомусь. Вона була дуже колоритною фігурою, переходила то на російську, то на українську. Вона поставила щось на стіл їсти, от ми сіли, а ми на перше запрошення не реагуємо. А вона каже: «Да берите, если уж поставила на стол, то уже отжалела». Ми як зайшлися зо сміху, це для нас абсолютно незвичний гумор, і одразу ми почали їсти, це було найкраще зняття бар'єрів.

Й. 3. Чому я так розпитую? Мені цікавий феномен знайомства. Я би хотів його узагальнити. Бо і ти, і я читаємо інших українських дисидентів, і я не бачу, що до зони були щільні контакти з євреями взагалі, чи з дисидентами-євреями. Можна сказати, що я є винятком, тому що я був у контакті з українськими дисидентами ще до зони, я ще встиг два-три роки з ними попрацювати. Тобто не можна сказати, що це була співпраця до зон, вона почалася у зонах.

М. М. Я би теж так сказав. Коли я був вхожий у київські дисидентські середовища, то не пригадую якихось контактів з євреями.

Й. 3. Я про це також хочу поговорити – це за рахунок ізолюваності чи налаштованості тільки на українське питання, за рахунок конспірації?

М. М. В доарештантський період я ще мав зустріч з Танею Плющ. Лёня був далеко, і вона його різними способами захищала. Микола був знайомий з нею, мав дуже хороший психологічний контакт. Одного разу ми поїхали на Лівий берег, де вона жила, зустрілися надворі. Це був єдиний контакт з єврейкою.

Потім єврейська тема звучала, як тільки створилася група – перша десятка, і зразу різні чутки почали запускати,

то що Маринович – канадійський шпигун, то ще якісь такого різного КГБістського штибу. Зокрема, була така чутка: «Та що ви думаєте, що це українська група? Та перестаньте, ну дивіться, Марінович, Матусевич»... І воно на когось спрацьовувало. Це єврейська інтрига, яка подається під українською маркою.

Мені пригадується, що у групі була така атмосфера, що треба бути обачним, щоб не приписали нам, що це не українська, а єврейська. І тому я думаю, що перші наші матеріали, якби хтось запропонував єврейську тему, хто знає, чи одразу пристали б.

Й. З. Жодних матеріалів не було про євреїв, про відмовників, що хотіли в Ізраїль їхати. І це цікавий феномен. Дивись, московська група мала у своєму складі половину євреїв-відмовників – Рубін, Щаранський, Сліпак. Литовська мала Фількінштейна, який був також відмовником, грузинська мала братів Гольштейнів, українська не мала жодного відмовника, хоч їх було повно в Києві. Це була така певна самоізоляція. Я думаю, що теперішня пропаганда направлена на молодь. Пропаганда розгалужується на дві гілки – одна йде на людей похилого віку, що це фашисти, а на молодь – що це жидівське. І тоді так було. Я пам'ятаю, як Оксана опиралася моєму вступу в групу.

М. М. Я пам'ятаю, як ти описував, що аби не Zenko Krasivskiy, то хто знає...

Й. З. Zenko вже потім, коли я був заарештований, натиснув.

М. М. Ти багато пишеш про євреїв у таборі, працюєш з ними, і оскільки у тебе не було стереотипів, але вони могли бути у когось з інших українців. Стереотипи негативні стосовно євреїв. Чи спостерігав ти розмивання цих стереотипів у зоні? Як українці, що були налаштовані відсторонено, потім змінювали своє ставлення, стикалися вже з реальною співпрацею, передачею інформації, захистом один одного. Чи знаєш ти про це?

М. М. Ні.

Й. 3. Мене цікавить, як змінювалися певні стереотипи. Коли нас стиснув советський прес і ми об'єдналися, бо був єдиний ворог, були стукачі, були поліцаї, і потім це відпустило, і дехто з українців почав проявляти погляди, яких раніше я від них не помічав. І мені здається, що і українці самі не помічали, наприклад, Лук'яненко, Кандиба, Ігор Калинець. Чи проявлялося це якось у зоні?

М. М. Наприклад, з Ігорем я був дуже коротко, десь місяць-два разом. Наші ліжка були поруч, і ми досить багато розмовляли. Я ніколи не чув, ми взагалі не заводили на цю тему. З Євгеном Сверстюком теж ніколи не заводили такі речі.

Й. 3. Я побачив це потім, я не бачив і не читав про це.

М. М. Пронюка і Здорового – я до них завжди мав таку дистанцію, особливо до Здорового, але в них просто був радянський спосіб мислення. Його ідея разом з Пронюком була такою, що зона виробила спосіб – спочатку збирається національне земляцтво, приймає рішення щодо якоїсь акції, а тоді вже виходять з тим рішенням на загаль. Я пам'ятаю, як ми спонтанно разом з Євгеном сказали: «Ні».

Беремо образ Леоніда Лубмана. Про нього, в першу чергу, я згадаю позитивну річ: ми одного разу святкували Пасху всі разом – католики і православні одночасно, щоб підтримати одне одного, а була православна Пасха. Нас попередили, що покарають, ми все одно зібралися, нас покарали. Але серед нас був Леонід Лубман, який щойно прийшов і розумів, що нам щось загрожує, а тому він не хоче бути осторонь. І його так само покарали. Потім, коли ми писали звернення до Івана Павла II про це, він так само включив своє прізвище.

Й. 3. Я про нього багато розпитував і читав, тут у мене немає питань. Мене цікавить, як потім, коли зник той прес, люди розпрямилися і розійшлися по своїх ідеологічних закутках?

М. М. Я скажу так, як на духу. Я припускаю, що ця проблема ось у чому: що ті стереотипи, що ті упередження, та

обачність, обережність – вона є завжди у всіх. Я коли одного разу розмовляв з Алті Родал у себе в кабінеті, і вона щось таке говорила, пам'ятаю як я напружився. Я почав досить різко з нею говорити, відхиляючи її, як мені здавалося, нерозуміння.

Іншого разу покликала мене наша приятелька з Хесед-Ар'є Ада Діанова, бо приїхала якась з Америки важлива для неї єврейка, і вона попросила мене, щоб ми пішли на каву і трохи поговорили. Розмова була дуже зверхня, і я бачу, що ця людина ніяк не розуміє України, але вона твердо знає всі установки щодо українців, і вона їх просто повторює, а будь-який сумнів чи намагання пояснити сприймає як прагнення відкараскатися від цього. Я теж напружився. Ада потім вибачалася.

У кожнім разі, що я хочу сказати: коли я зустрічаюся з якимись феноменами в єврействі, які я не хочу приймати, я напружуюся, тобто в мені автоматично спрацьовує, а тут проявляється ота версія.

Й. 3. Для мене це простіше. Для мене світ ділиться не так, у мене з тобою набагато більше спільного, ніж з Долинським, з Левітасом покійним, з Бураківським. Національне не так об'єднує з усіма євреями. Мене це здивувало тоді вже у часи перебудови, що українці, які повернулися нібито обличчям до євреїв, всіх сприймали як одне ціле. Всі євреї тепер хороші – не може так бути, кожна людина окрема. Одна справа ми з вами, які боролися разом, інша справа ті, що слугували комуністам, які ж ми з ними тепер побратими?

М. М. Надійка Світлична в таких випадках казала: «Кожна нація має право на своїх подонків».

Й. 3. Це Жаботинський ще сказав. Скажи, будь ласка, чи були у зоні намагання адміністрації посварити за національними ознаками євреїв, українців, росіян, литовців, грузин, вірменів?

М. М. Я особисто з тим не стикався, але лише знаю з розповідей того самого Слави Глузмана. Старші упівці, з якими я розмовляв, Строцьень і Кулак, Строцьень взагалі був дуже позитивною і світлою людиною. Це людина такого миру

душевного, до нього прекрасно ставилися, і він прекрасно ставився до всіх. А Кулак був складнішим, він був психічно зруйнований ненавистю до тієї адміністрації. Там могли бути якісь антиєврейські моменти.

Негативний момент був з Йосефом Менделевичем. Привезли з Ленінграда такого Вадима Арінберга – молодий хлопець, дуже приязний, світлий, відкритий, ми з ним дуже заприятелювали. Йосеф Менделевич хотів повернути його у нормальне єврейське життя. І раптом помічаю, що Вадим до мене різко змінився, якась настороженість. Я питаю його, у чому річ, виявляється Менделевич сказав, що я казав щось погане про Вадима, чого насправді не було. Я був приголомшений. Коли ми пішли до Менделевича і я спитав у чому річ, він сказав мені слова, які я запам'ятав: «Понимаєте, Мирослав, для нас євреїв нет ничего более важного, чем вернуть еврея к еврейской жизни. Ради этого можно идти на все». Я тоді сказав: «Вибачте, цього я прийняти не можу».

Й. 3. Я, читаючи різні спогади, Глузмана наприклад, в Ізраїлі багато спогадів сіоністів вийшло, того ж Менделевича, і спілкуючись з Гаріком Суперфіним, відчуваю, що цей прес нас дуже сильно зблизив. Чи залишилося щось, може, трохи недовіри, нещирості? В євреях я це відчуваю, бо всі ці попередні стереотипи – Хмельниччина, Коліївщина, Громадянська війна, Голокост у дитинстві – ти все це чуєш, потім ти мусиш себе пересилиювати. Я менше знаю про це, бо в мене родини майже не було, я сиротою ріс, і це мене захистило. У мене не були побудовані стереотипи, а у багатьох вони були. Зона їх зблизила, але на дні щось залишалося. А в українців?

М. М. Так само залишається. Я думаю, що ти правильно сформулював.

Й. 3. Я перескочу, як ми з'ясували з тобою, що до арештів не було контактів, а просто виняток. Навіть Глузман, він був у колі Некрасова, навіть був знайомий з Плющем, але, як стверджує Глузман, коли на початку 70-х у колі Некрасова

знав Плюща, він не був українським націоналістом, в його розмовах це не відчувалося. Я думаю, що Плющ був просто обережним, бо це було коло Некрасова, російськомовного письменника, хоч і дисидентськи налаштованого. Ти щось знаєш про це?

М. М. Ти здивував мене цим запитанням, тому що я був абсолютно переконаний, що Плющ раніше не був націоналістом, він був марксистом. Його французькі математики підтримували саме тому, що він був марксистом. Коли Плющ приїхав до Франції, там було велике здивування: «чекай, ми за тебе боролись, а ти вже маєш інші ідеї». Я думаю, що Плющ ніколи і не став націоналістом, тому що з наших розмов із ним ясно – він завжди реагував на якісь порушення логіки прав людини. Він писав мені в листах: «як ви можете там в Україні...?».

Й. З. Пізніше він уже був національно орієнтованим.

М. М. Пізніше – так. Він був національно орієнтованим, він цікавився українською культурою, але це не був націоналізм типу Зенка Красівського.

Й. З. З ким крім мене ти ще спілкуєшся? У нас з тобою спільна справа – Україна. А з ким ще ти близький?

М. М. Льоня Фінберг.

Й. З. Але він не був дисидентом. У кожного були знайомі євреї.

М. М. Але нас об'єднали перші конференції, де дисидентство дуже гарно мало місце. А якщо з дисидентів, то тільки Слава Глузман. Але останнім часом з ним важко говорити. Він дуже цінує свої моменти зближення з українцями, зі стариками. Але ти маєш рацію, що і в ньому дещо відновлюється.

Й. З. У Слави дуже високий рівень індивідуалізму. І він інколи помиляється саме тому, що він один, він не корелює з іншими. Ось ти був із Лубманом, з іншими «самольотчиками», ви не передзвонюєтеся, не переписуєтеся, і не тільки

ти, й інші. З ким я не спілкуюся з українських дисидентів, були близькі стосунки, спільна боротьба, а потім все.

М. М. Торік приїжджав до Львова Йосеф Менделєвич. Я, звичайно, не згадував той момент, а хотів просто його побачити, поговорити. Це була мила, нормальна зустріч, але я бачив по очах, що його цікавлять зовсім інші речі. Це дуже мотивована людина, це місіонер.

Й. 3. Він також виняток, він не є правило серед євреїв, більшість було світських людей. Коли питають, як контакти впливають на порозуміння українців, я відповідаю, що майже ніяк. У нас було таке вузьке коло, нас так мало було на 50-мільйонний народ. Що ти про це думаєш? Хочеться вважати, що наше побратимство зонівське дає свої плоди, що воно впливає на загал.

М. М. Я не погоджуюся з таким однозначним висновком, що не впливає. Я пригадую, як воно впливало починаючи з 1991 року. Цей багаж, який ми винесли, спрацював. Не можна від цього багажу вимагати, щоби він був однаково сильний увесь час.

Й. 3. Наскільки це було впливово? Наприклад, у ті часи, у 70-ті – 80-ті, не було поширення цього досвіду, тільки через радіо, хто слухав, але це було досить вузьке коло. Тоді це майже не впливало. Потім, ти правий, наприкінці 80-х, коли з'явилася вся інформація, почалися зустрічі, конференції, це мало більший вплив, але як зважити, наскільки? Пройшло 30 років, і зараз ми бачимо ватників і серед українців, і серед євреїв, які мають стереотипи ті самі: євреї – антиукраїнські, українці – антиєврейські. Тому я хочу реально оцінити цей вплив. Головним чином те, що ми живемо в мирі останні 30 років – це поміркованість українців, мирність українців.

М. М. Це є.

Й. 3. Як би мені не хотілося, щоб наша співпраця була головним чинником, я не можу сказати, що це є головний чинник.

М. М. Я так само погоджуюся з тим, що це не є головний чинник, але сказати, що це зовсім не вплинуло, я не можу.

Й. 3. Важливо питому вагу цього визначити...

М. М. А як ти можеш виміряти, коли люди, які далекі від цього, дивляться на те, що під час презентації виступають Йосиф Зісельс і Мирослав Маринович, і вони говорять про якісь дружні речі. Як ти це виміряєш? Воно ж залишається.

Й. 3. Є декілька постатей – Сверстюк, ти, Іван, на жаль, давно пішов від нас, які дуже багато зробили для порозуміння, бо дуже часто говорили про це. І я знаю наскільки у тебе були проблеми із «Свободою», і з іншими. Ми дуже цінуємо це. Ти долав певні перешкоди, наражався на певну небезпеку. Але я думаю, ти був таким завжди.

М. М. Я точно можу сказати, мені не подобалася ненависть, будувати на ненависті мені ніколи не подобалося, я цього ніколи не приймав. До речі, я хочу сказати до твоєї теорії чи Суперфіна про цей залишок. Дивися, та сама модель відбувається і з Майданом. На Майдані люди сходяться, і перегородки плавляться, здружуються, стаються речі неможливі – жидобандерівці, євреї у Правому секторі... Потім Майдан розходиться, і як відновлюються старі звички, як досвід Майдану починає згасати, поступово він стає менш важливим. Це те саме, бо і там був спільний ворог, і тут був спільний ворог.

Й. 3. Я трохи інакше на це дивлюся, спільний ворог завжди є. На Майдан привела всіх пасіонарність, дуже позитивний вибух пасіонарності. Це було не так проти, як спільно, за. Тоді у дисидентстві у нас був спільний ворог, і тільки поєднавшись ми могли щось протиставити. Тепер, слава Богу, ми не руйнуємо, як тоді, а будуємо, і це вже інший процес. Різні люди вже приходять: одні зближуються заради руйнування, а інші – побудови.

Інтерв'ю з Ігорем Калинцем, 17 вересня 2017 р.

Йосиф Зісельс. Коли і де ви народилися?

Ігор Калинець. 1939 року в місті Ходорів (Бібрський повіт, за польським адмінподілом – Жидачівський повіт, Станіславське воєводство), нині Львівської області, Україна. Мама моя з села Королівське городище, батько – міщанин.

[...]

Й. З. А у вашій школі в Ходорові були євреї?

І. К. Не було жодного.

Й. З. А перше знайомство з євреями коли у вас було?

І. К. На відділенні української філології у Львівському університеті їх не було. Можливо, були на інших факультетах, але я таких людей не знав і не товаришував. Реальні євреї постали вже в таборі.

Й. З. Я це досліджую. Виявляється, що в українських дисидентів-шістдесятників майже не було контактів з євреями.

І. К. Після університету я працював в обласному архіві, то там євреї були. Вони знали, що я існую під маркою націоналіста, бо так обком мене називав. Директоркою була східнячка і червона партизанка, то вона прихильно ставилася до мене, і перед обкомом всіляко захищала. Вона була українкадесь з-під Канева. Але євреї (я іноді бачу їх у Львові, вони тепер старенькі бабусі) досить правильно ставилися до мене – не осуджували. Осуджували мене одна єврейка з українцем, які були причетні до КПЗУ. Директорка взяла цього українця на роботу, а він потім звинувачував її, що вона підтримує націоналіста Калинця. А єврейка Ейбаум, комуністка, разом із цим товаришем засуджували мене аж до арешту 72-го. Але я не виніс того, що хтось із співробітників, крім цих двох, а там ще були поляки і росіяни, негативно ставився до мене. Тобто

я не зробив висновку, що проти мене копали євреї. Вона була місцева комуністка, з тих, кого ми називали жидами.

Й. 3. Як вона вижила в Голокості?

І. К. Не знаю, можливо, вона була не місцева, а звідкись приїхала...

Й. 3. Ви були занурені в поезію, а потім у самвидав. Чи був самвидав лише український?

І. К. Був переважно український, але й російськомовний також.

Й. 3. А з самвидаву ви винесли якісь враження про участь євреїв у русі?

І. К. Ні. Я лише знав, що у Москві є євреї-демократи, які були одностудцями з нами. До якої міри, я вже не буду говорити, тоді я не мав таких контактів. Були чудові єврейки-адвокатки, які приїздили захищати Чорновола під час першого його процесу.

Й. 3. А такий термін, як «жидокомуна» вам був знайомий?

І. К. В самвидаві такого не було, але в літературі, що проникала сюди, було.

Й. 3. Ясно. А ваш досвід зони?

І. К. 65-го, коли почалися перші арешти, ми з Іриною йшли як свідки, і нас начебто комсомол взяв на поруки, то ми лише регулярно ходили на «бесіди» в КГБ і не знали, чи вернемося. Ми з Іриною були вже одружені, у нас була дитина, то ми намагалися не закопати інших. Чорновол сказав, що хоч ми є свідками в його справі, але він радить нам не давати свідчень, оскільки процес закритий, і то є порушенням. Ми не відважилися аж на таке, але якось викрутилися. То був наш перший суд, й Ірина одразу «полетіла» з роботи, і до 72-го року не мала ніякої постійної роботи. Один директор запропонував їй бібліотечну роботу і групу подовженого дня, і то до моменту, поки не розвідали комуністи. А я завдяки директорці, про яку я згадував, лишився на роботі, хоч мене теж могли покарати.

Й.З. У тому дисидентському колі, що було у Львові, не було жодного єврея?

І.К. В тому дрібноінтелігентському колі, де я перебував, євреїв не було.

Й.З. Навесні 73-го ви пішли на зону на Урал.

І.К. Мене оминуло перевезення в'язнів з Мордовії, я одразу потрапив на Урал в 35-ту зону.

Й.З. Хто там був на той час?

І.К. Ну, першими, за традицією, мене зустріли українці. І молоді і старі. З євреями я познайомився через кілька днів і вже знався до кінця. Переважно це були засуджені за справу з літаком. Вони всі були дуже порядні, начитані.

Й.З. Кого з них ви пам'ятаєте?

І.К. Анатолій Альтман.

Й.З. Він мій земляк. До речі, просив передати вітання.

І.К. Важко згадати прізвища, хоч образи досі бачу перед собою. Ар'є Хнох, Гілель Бутман, Лев Ягман, Семен Глузман, наш найближчий з них, який дружив з Іваном Світличним і більше тримався українців. І навіть зі старими бандерівцями підтримував дружні стосунки.

Й.З. А Сусленського не було?

І.К. Ні, я лише чув про нього, а потім читав.

Й.З. Чи пам'ятаєте з 35-ї зони якісь спільні дії з євреями.

І.К. Усі дії були разом. З нами солідаризувалися також балтійці й кілька вірменів. Ми збиралися разом і обговорювали наступні дії чи акції – голодівки, протести тощо. Все вирішували вкупі. Безумовний авторитет був у Світличного, хоч він і не претендував на звання керівника.

Й.З. А хто був серед євреїв авторитетнішим?

І.К. Здається, Бутман чи Ягман. Але про лідерство там не йшлося. Ну що вам сказати, хлопці-євреї були гарні. Не пам'ятаю, якою мовою ми спілкувалися, але то було несуттєво.

Й. З. Альтман трохи знав українську.

І. К. Наш найближчий приятель серед євреїв Глузман розмовляв російською. І не вчив ні української, ні англійської, бо не мав часу. Я також не мав часу. А можна було підучити англійську. Там був такий вчитель Коваленко з-під Києва.

Й. З. Мішенер був серед вас?

І. К. Так, він був дуже товариський.

Й. З. Який у вас був термін?

І. К. Шість плюс два заслання.

Й. З. А Ірина пішла разом з вами.

І. К. Ні, на півроку раніше. Вона була більшою революціонеркою, ніж я. Термін був такий, як у мене. Вона була в Мордовії. Сиділа з Надійкою Світличною, Іриною Сенік, Стефою Шабатурою і Сильвою Залмансон. Я їм навіть вірші присвятив, послав, але вони не дійшли.

Й. З. Що Ірина розповідала про Сильву?

І. К. Якнайкращі спогади. Вона потім, Ірина, була два рази в Ізраїлі, і чогось мені здається, що вони там зустрічалися. Це було коли вона була депутатом у Верховній Раді.

Й. З. Вона тоді спілкувалася з моєю жінкою в Ізраїлі.

І. К. Є фотографія гарна – вона і ваша жінка. Я хотів у книжку дати те фото, але не знайшов. Не знав, що воно є у вас. Я навіть сміявся і казав Ірині: бачиш, дщери Ізраїлеві.

Й. З. Так. А що ви можете розповісти про провокацію, бійку, пов'язану з Миколою Горбалем? Коли якийсь татарин хотів його завербувати.

І. К. Я не пригадую, можливо, це було до мого прибуття.

Й. З. Тоді поширювали чутки, що це «євреї мутять», і Підгородецький сказав, що той, хто звинувачуватиме євреїв, буде мати справу з нами.

І. К. Я навіть спогадів не пишу, бо маю провали в пам'яті і дуже погано пам'ятаю всі ті речі.

Й. 3. Щось разом з євреями святкували?

І. К. Святкували національні свята, коли хлопці-євреї запрошували нас. Вони були присутні на наших святах, ну народини, іменини, то постійно були разом, пили чай. Ну, ви знаєте, як це виглядає. Принаймні конфліктів і непорозумінь між нами не було. Не пам'ятаю жодного.

Й. 3. Ви з Іриною були разом на засланні?

І. К. Так, вона трохи раніше вийшла. Це було в Читинській області, в доброму селі. Принаймні через вістки від інших засланих могли порівняти умови. Листування навіть з-за кордоном було необмеженим. І коли люди виходили на заслання, то одразу поширювали свою адресу.

Й. 3. От саме тоді ми з вами і законтактували. З ким із євреїв ви контактували після зони? А Ірина з Сильвою переписувалася?

І. К. Так, щось було. Я коли щось розповідав, то завжди підкреслював, що такі добрі контакти між ними існували. Говорив про нашу солідарність.

Й. 3. А пам'ятаєте, я звернув увагу, що в деяких ваших висловлюваннях з'явилися негативні нотки до певних ідей, до якогось заклоту проти України масонів, жидів. Мене це здивувало. Я такого не очікував. До речі, я думаю, що Ірина була більш виразна в цьому. Коли вона була в Ізраїлі, моя жінка возила її і показувала країну. А Ірина, приїхавши, щось опублікувала про Ізраїль, дещо контroversійне. І я тоді приїхав до вас і запитав, чому у вас з'явилися такі думки, ми ж разом боролися.

І. К. І що я відповів?

Й. 3. Ви сказали, що напевно не знаєте, але щось існує – заклот проти України, загроза масонів.

І. К. Може, то було під впливом того харківського Ходоса? Але якщо таке було, то я вже це пережив.

Й. 3. Мені було важливо зрозуміти, звідки корені таких настроїв.

І. К. Може, це був настрій, тоді тут таке творилося. Поряд з національним піднесенням були антисемітські виступи на вічах тощо. Я собі такого не дозволяв. Ми контактували з науковцями, що займалися історичними процесами, пов'язаними з євреями, зокрема з Ярославом Дашкевичем. Я й досі підтримую відносини з Мейлахом Шейхетом (він навіть написав найтепліший спогад про Ірину). І я завжди ставлю його за приклад солідарності з українцями, визнання ролі митрополита Шептицького. Він тут вжився, і ми його маємо за свого.

Інтерв'ю з Богданом Ребриком, 16 вересня 2017 р.

Йосиф Зісельс. Де ви народилися?

Богдан Ребрик. Я народився в селі Павлівка біля Івано-Франківська, 1938 року.

[...]

Й. З. Де ви навчалися в школі?

Б. Р. Сім класів я закінчив у селі.

Й. З. А в класі євреї були?

Б. Р. Жодного.

[...]

Й. З. А де ви вчилися після 7-го класу?

Б. Р. З музичним не вийшло, і я пішов у 8-й клас у Франківську. Провчився місяць, і тут оголошення по місту, що при медінституті відкрилося медучилище. Набирають на базі семи класів, готують фельдшерів, медсестер. 140 карбованців стипендії і 30 крб. на квартиру, бо увечері вчитися, а вдень практика по лікарнях. Навчання два роки, хто відмінно закінчить, беруть в інститут. І я пішов туди. Провчився рік, і тут за мене взялися: чому я не в комсомолі... Секретар комсомольської організації училища вияснив, що мій тато репресований, але на мене це не вплинуло. Я вчився добре, дуже люблю медицину.

Й. З. А чи вчилися з вами євреї?

Б. Р. Можливо, я можу з прізвищ судити.

[...]

Б. Р. 67-й рік, липень місяць. Мене засудили, дали три роки. Нині колишні генерали тепер мої найліпші друзі. Кушнір Микола, Медведєв.

Й. 3. Кушнір на мені став генералом. Він був у Чернівцях. Це він мене двічі садив.

Б. Р. Мене посадили, вони мене возили до Андропова, вони до мене приїжджали в лагерь, вони мене вербували. Я з ними вів гру. Я вивчаю, переконуюсь, щоби не нашкодити людям. Так само, щоб взятись за Україну, я рішив себе підготувати. А на чім? Бандерівців нема жодного, навпаки, всі, що сиділи, то сексотня. Я рішив діяти сам, рішив шукати літературу. І мене Бог знову веде. Ніхто з нинішніх йолопів слухати не хоче, вони просто не розуміють. Я шукаю літературу стару, Грушевського, історію. Але працюю. Випускаю курсантів, маю йти у відпустку, але бухгалтер має підписати обхідну на відпустку, бо я маю здати 12 кг кольорового металу. З військових частин дають стару техніку, курсанти паяють, розбирають старі приймачі, вчаться. І був такий порядок, що 12 кг на рік треба здати кольорового металу. Бухгалтер каже – здай, і тоді я тобі підпишу і дам відпускні. Я зібрав, але треба відвезти на пункт прийому. Я пішов до завскладу, а там його брат шофером на машині. Він працював у музеї на агітаційній машині з гучномовцями. Його задача їздити по селах і крутити кіно проти Бога. І я з ним їздив. І заодно збирали старі книжки по гуцульських селах. Машину привозили сюди у ратушу в музей. І на горіщі, там де годинник, просто складали... що колись там будуть переписувати, сортувати. От цей Гриць заходить до мене у школу, бачить всі ці проводки, деталі, питає: а що це? Я кажу, що маю це здати, щоб відпускні підписали. Він каже: віддай мені, а я тобі взамін дам акумулятор ще й відвезу, тільки пішли поможеш мені зняти акумулятор. І я пішов з ним по акумулятор і побачив скирти книг. Згодом я набрав там книг, загрузили в автомобіль і привезли до мене додому. І як я включився в ту літературу!.. З яким задоволенням, геть спати не хотів, єдине, що я погано бачив. І фактично я став наймудріший тут в Станіславі, найбільш підкований. В мене є товариші, які люблять випити, поспівати. Я дуже люблю поезію – Шевченка, Франка, Симоненка. Але я перше використовував те, що

потрібно для здобуття Україною незалежності. Я себе посвятив цьому.

Й. 3. А в 67-му році ваша справа це яка стаття була?

Б. Р. 62-га. Мене арештували. Кажуть, напиши три слова: «Вибачте, я помилявся». Та й іди додому. Але то підписати, я би сам себе зненавидів, то треба себе вбити. І вони це добре знали.

Й. 3. Я добре це розумію, бо ми всі через це пройшли. І ви три роки отримали в 67-му.

Б. Р. Арештували, і треба з попереднього місця роботи характеристику. Потім, коли слідство закінчилося, мені дали всі матеріали, 500 сторінок. А попереднє місце полк, Спаськ Дальній. КГБ пише: «Проти Ребрика порушено кримінальну справу за злісну антирадянську, націоналістичну діяльність. Він служив... дайте характеристику». Звідти приходить характеристика правдива: нормальний чоловік, є у кого повчитися, авторитет незаперечний, комсомолец.

Й. 3. Хто підписав характеристику?

Б. Р. Командир полку Крейнін і замполіт Корнеєв. КГБ така характеристика не влаштовує, пишуть другий запит. На другий приходить вже брехлива, але в мою користь. Вони третю бумагу шлють. Приходить відповідь: «Якщо судить таких людей, як Богдан, то треба нас всіх судити. Ми його знаємо. Крейнін і Корнеєв». І коли вже мене привели підписувати 217-ту, зібралися всі: прокурор Приходько, який мною займався, начальник КГБ генерал Галда. Начальник слідчого відділу каже: «Как ты мог, комсомолец, советский человек эту бандеровскую банду называть национальными героями?» А я завжди бандерівців називав національними героями. Це у мене у вирок є. До речі, ні один політв'язень не має свого вироку, а я маю і за перший суд, і за другий. Вони думали, що я під чийсь вплив попав, і мені дали три роки.

Й. 3. По тій статті рідко давали три роки. Але то ще були 60-ті роки.

Б. Р. Вона від шести місяців, я як приїхав, то були і з меншими строками по цій статті. Потрапив у Мордовію.

Й. З. У яку зону?

Б. Р. 11-ту. До євреїв доходжу. Почну з Семчича. Переді мною забрали його і ще одного упіста з лагерьа досуджувати другий раз. Мені нині приснився той Семенюк, якого разом з Семчичем забрали. І через півроку Семенюка привезли назад. Оголошують, що Семчича розстріляли, а цей був свідок. Я прийняв цього Семенюка за ворога, всі прийняли за ворога. Він з Волині. Я за всім спостерігав і шукав таких, як я. Я зрадив, що в лагері купа таких людей, як я. Мене потягнуло спочатку до своїх. Всі ці бандери – темна маса, махорка, нема про що говорити.

Й. З. То були прості сільські хлопці, але патріоти.

Б. Р. Мене потягнуло до таких людей, як Едік. Це москвичі.

Й. З. Едік був на 11-й?

Б. Р. Аякже.

Й. З. Його у 1962-му посадили, це був його перший термін. На 11-й хто крім Кузнецова був?

Б. Р. Найбільше з Едіком. З Синявським – я про нього знав все з газет. Напам'ять знав, що писали газети, і дуже мріяв познайомитися. 18 липня 1967 року привозять мене у табір. А Даніель, Синявський – це 65 рік.

Й. З. Даніель теж з вами був?

Б. Р. Ні, він у другому лагері. В 17-му. Підельників не з'єднували. Завели мене в отряд і показують, де я маю жити. А я маю обмеження по зору в роботі. Призначили який отряд і дали роботу, не пов'язану зі станками. Тут виготовляли меблі. А в Синявського таке саме, по очах проблеми. Мене привели в барак, двоярусні ліжка, показали моє наверху, а там бірочки – внизу Синявський. Ви не уявляєте, що я відчував. Збуваються мрії!

Й. З. Як це не уявляю? Я мріяв про таке також.

Б. Р. Але вони всі на роботі, бо це десь 11–12-та година. І виявилося, що всі хлопці роблять меблі, працюють станки, а оте опілля збирається трубами в певну будку, яку треба закотити у вагонку. Таке ми з ним робили.

Й. З. Мені цікаво ваше спілкування з Едіком Кузнецовим. Він же не був сіоністом спочатку, націоналістом.

Б. Р. Я не знаю.

Й. З. Ви відчували в ньому єврейський націоналізм?

Б. Р. Я відчував у ньому порядність, сміливість і мудрість.

Й. З. Але він був жорсткий.

Б. Р. Жорсткий, так. Він мало говорить, але кожне слово – це золото. Вміє жартувати. Але майте на увазі, що мене комсомольця привезли.

Й. З. Крім Кузнецова, були ще євреї на 11-й зоні?

Б. Р. Там багато було євреїв. Ми були з Синявським, возили ті опілки, то в нас було багато вільного часу, поки вагонетка наповниться. А до Синявського у каптерку багато людей приходило, чай пили. І приходять до нього його друг Рабінович, професор Ленінградського університету. Сидить за те, що викладав математичну логіку вдома, бо то совети не визнавали. Він побачив мене, питає звідки. Кажу звідки. – О, за самостійну Україну? – мені приємно, що він так говорить. І він мені каже: «Самостійна Україна буде тоді, коли євреї на Україні заговорять українською мовою». Багато було євреїв.

Й. З. Хто ще був на 11-й?

Б. Р. Галанцков, Добровольський, Гінзбург.

Й. З. Гінзбург не визнавав себе за єврея, він був загальним демократом, у нього не було сіонізму такого сильного. Коли ви звільнилися? І поїхали додому?

Б. Р. Я звільнився 6 лютого 1970 року. Заїхав у Москву. У мене вже друзі є. Андрій Дмитрович вже створив комітет. Там Лариса Богораз, Бела Коваль, Алексеева...

Й. З. А у вас не було приписки повернутися у триденний термін, нагляду адміністративного не було?

Б. Р. Був, але вже на місці, коли повернувся. Але я їхав з лагерьа додому місяць. Найбільше я був у Москві.

Й. З. І з Ларисою Богораз познайомилися там?

Б. Р. Так, у Москві.

Й. З. А з Якіром познайомились? А з Красіним?

Б. Р. Ні.

Й. З. А з Сахаровим?

Б. Р. Так.

Й. З. А з ким ще? А з Гінзбургом ви в зоні познайомились чи на волі?

Б. Р. В таборі.

Й. З. А хто тоді сидів з шістдесятників? Мороз, де він був?

Б. Р. Мороз сидів у критій у Володимирі.

Й. З. А хто ще? Горині?

Б. Р. Обидва, Богдан і Михайло.

Й. З. Де вони сиділи, на 11-й? То ви їх знали?

Б. Р. Аякже. Потім Опанас, Гель, потім хлопці з Житомира брати Шевчуки. З усіма шістдесятниками знайомий, з ким не сидів у тюрмі, то потім зустрічався на волі.

Й. З. А коли повернулись у Франківськ, тут уже були якісь контакти?

Б. Р. Нічого не було. Все, що тут робилося, то робив я. Все крутилося навколо мене. Нічого не було.

Й. З. І з Морозом тоді таки познайомилися?

Б. Р. Мороз – сусід моєї сестри, квартири на одній площадці. Про Мороза я довідався, коли його посадили перший раз у 65-му. Спочатку з радіо «Свобода».

Й. З. Ми всі спочатку з радіо дізнавалися.

Б. Р. А потім вже в лагері, а він сидів у Владимирській тюрмі. До речі, дуже тяжкий чоловік.

Й. З. Так, непростий характер, дружина розповідала. А в кого простий?

Б. Р. Найбільше я зробив, щоб його вивести в люди. Виявилося, що ми близько живемо, і потім звела доля.

Й. З. А коли він повернувся з першого свого терміну?

Б. Р. В 70-му, і я в 70-му. Але він п'ять відсидів. А потім його якось зразу схопили другий раз.

Й. З. І ви не встигли поспілкуватися?

Б. Р. Не встиг. По-перше, він був... тільки прийшов і скривався, люди не говорили, і я не знав. Вже довідався, коли поїхав у Львів до Чорновола, там же й Осадчий Михайло був.

Й. З. Коли ви у Львів поїхали?

Б. Р. У 70-му чекісти мені страшну духоту зробили: мене приписували, виганяли, я не маю де переночувати, сестру штрафують, що я порушую паспортний режим. А потім, коли вже приписався, то почав шукати собі подібних. Про Мороза я почув по радіо. А після цього поїхав до Чорновола. До львівських хлопців.

Й. З. Коли до львівських попали?

Б. Р. У 71-му.

Й. З. Перед тим, як їх забрали.

Б. Р. Так, це саме перед тим. У 71-му Симоненко запровадив святкування 22 травня у Києві біля пам'ятника. Я організовував і хотів, аби львівські підтримали.

Й. З. А з тим Семенчуком, що ви думали, що він свідок, як потім налагодили стосунки?

Б. Р. Ну як – вернувся Семенюк.

Й. З. Розібралися якось?

Б. Р. Донині він в героях ходить той сексот. Нині мене що тривожить, що стільки я прикладав зусиль. Зеленчук очолив Всеукраїнське товариство УПА і ні одного упіста нема в організації, жодного, збивають з пантелику людей.

Й. З. Давайте ближче до вашого другого терміну. Як ви попали вдруге?

Б. Р. Як тільки вернувся з першого, відразу взявся до роботи, продовжував далі. Вони вивчали мене і коли вирішили, що мають достатньо матеріалів на мене, арештували.

Й. З. Коли це було?

Б. Р. У травні 74-го.

Й. З. Ви чотири роки побули на свободі. І знову 62-га стаття?

Б. Р. Так, тільки 2-га частина. Рецидивіст. Дали сім і три.

Й. З. І куди вас відправили?

Б. Р. У Сосновку, на особливий режим.

Й. З. Коли вас привезли в Сосновку?

Б. Р. В 75-му, мене два рази судили. Чому? Бо дали сім і три роки, я оскаржив. І Верховний відмінив.

Й. З. Верховний суд відмінив? А хто у вас адвокат був?

Б. Р. У мене не було адвоката. Сам захищався.

Й. З. І перший раз не було адвоката?

Б. Р. Перший раз дали державного. В мене досвіду не було, а він фактично звинувачував мене.

Й. З. А як другий суд був?

Б. Р. Що не став на шлях виправлення, продовжую займатися злісною антирадянською, націоналістичною діяльністю, зберігаю у себе матеріали. Знайшли їх у мене. Був такий Грицько Чубай у Львові, він мені подарував текст поеми «Вертеп», святкували Новий рік. Роман Горак був, бо я вже був трохи зібрав колектив, Юрко Винничук, що нині у Львові, Іван Гель. Зі Стусом я познайомився якраз між першим і другим судом. Данило Шумук ще зі мною сидів.

[...]

Й. З. Мене цікавить взаємодія українців і євреїв. І на суворому режимі, і на особливому. Ось ці передачі інформації

спільні, це цікаво. Спільні заходи проти адміністрації, захист один одного.

Б. Р. Такого не було, або тільки проти адміністрації, або святкування – День прав людини.

Й. З. А на ваші християнські свята євреї приходили до вас?

Б. Р. На День народження.

Й. З. І вони приходили до них?

Б. Р. Аякже, запрошували.

Й. З. А єврейські свята вони відмічали?

Б. Р. Ми ж по камерах, у Сосновці там можна було у цеху робочому зустрітись, а в Кучино ти вже в камері сам.

Й. З. А хто крім Гінзбурга і Кузнецова з євреїв був на особливому режимі?

Б. Р. Фьодоров.

Й. З. Фьодоров не єврей, він попав на літак, бо хотів втекти.

Б. Р. Був Епельфельд Ростислав.

Й. З. На особливому? Я нічого не чув про нього.

Б. Р. Він якийсь такий, як одиночка. Але він не був у камері. Там все пов'язано з камерою, що ти не маєш доступу до всіх. З ким тебе звели – з тим ти й є. А в Сосновці ми з Шумуком вдвох сиділи – там камери двомісні. Тримали, аж поки його не відправили на заслання.

Й. З. То у Кузнецова не було бійки ні з ким?

Б. Р. Абсолютно.

Й. З. А з Шумуком не було в нього конфлікту?

Б. Р. Найтісніший контакт, добрий, діловий. Не було, і не могло бути.

Й. З. Скажіть, а адміністрація, оперчастина, чи вона намагалася посварити вас між собою?

Б. Р. Аякже.

Й. 3. Якісь конкретні випадки ви знаєте?

Б. Р. Це все йшло через ЧК, був представник від кожної національної групи в таборі. Від нас був Мотус, прізвища не пам'ятаю зараз, він сам з Тернопільщини. Він був штатний кагебіст, був при лагері. Займався тернопільською і нашою, це в західняків було. Латиші мали свого представника, литовці свого.

Й. 3. Євреї мали свого представника?

Б. Р. Були москвичі, але я не знаю, чи то був єврей, але мали. Він викликає, всім своїм стукачам приносить чай, конфет, дає завдання. Розпускають чутки через свою агентуру, такі провокації.

[...]

Й. 3. А скажіть, Богдане, на засланні ви переписувалися з кимось?

Б. Р. Переписувався.

Й. 3. А з кимось із євреїв?

Б. Р. Всі ж пороз'їжджалися. Коли помер брат, то мене пустили на похорони із заслання. Правда, поки дозвіл ходив, я не встиг, але дали мені дозвіл і я їздив. То зустрічався в Москві. А потім як дочка заміж виходила. Вона вчилася в Москві, на хіміко-технологічному, а дали направлення у Великі Луки. У Великих Луках вона вийшла заміж. Запросила мене на весілля, і я їздив на весілля, мене теж відпустили. Це під час заслання.

Й. 3. З ким зустрічалися?

Б. Р. З Людою Алексеевою, Сергієм Григорянцем, Марком Дейчем.

Й. 3. До вас ніхто не приїжджав провідувати на заслання з Москви чи з України?

Б. Р. З Москви – ні.

Й. З. Я їздив двічі бачитися на заслання з нашими – з Іриною Гривніною і з Тетяною Велікановою, але це ще перед другим терміном.

Й. З. Мене цікавлять ваші контакти з євреями вже після. Я знаю, що ви були в Ізраїлі...

Б. Р. Так, я був в Ізраїлі.

Й. З. В 92-му були?

Б. Р. В 92-му я вже був з парламенту. А перед тим, як встановити дипломатичні, посилали таку пристрілочну.

Й. З. Я знаю, я ж тоді організовував з Кравчуком ще. Летіли тоді письменники, поети і ми також.

Б. Р. Тоді я був. Соломія Павличко була.

Й. З. І з ким ви там бачилися?

Б. Р. Зі всіма своїми. Я тоді там вже зійшовся зі Щаранським, з Хейфіцом, Сусленським, з Мішею Корнблітом – з ним я зустрічався в Мордовії, коли був на особливому. Потім Маркосян...

Й. З. Після повернення з Ізраїлю, після встановлення нових знайомств, ви підтримували з ними зв'язки?

Б. Р. Не підтримував.

Й. З. Ви були ще раз в Ізраїлі?

Б. Р. Так. Перший раз я був у 89-му, а другий – у 92-му.

Й. З. А у 89-му як ви попали туди?

Б. Р. Коли я втратив надію, що мене випустять, переїхав у Франківськ, тут влаштувався, уже працював. У 88-му кругла дата Декларації прав людини. В'ячеслав каже: «Давай ми організуємо великий мітинг у зв'язку з цим». А я перед цим подав, мені прислали виклики. Мною займалася Амністія німецька, шведська, англійська. Прислали інформацію, часом бандерольки. Мені прийшло аж три, і я вибрав німецьку. Подав документи, думаю, перевірю талію в українського КГБ. Подав, і приблизно через місяць, 9 грудня, я збираюся, маю їхати до Львова, глянув – у поштовій скриньці листівка: при-

йти в ОВІР і мати з собою 101 руб. Я вже знав, що то є. Дозвіл. Був на мітингу у Львові, вернувся звідти і подав документи. Я через Москву їхав. Андрій Дмитрович мене трохи фінансував, бо я бідний був, жив у Дейча. І ось 22 січня вже опинився там, у Німеччині, бо та секція мюнхенська найбільше мною займалася.

Й. З. І щось вам робили з очима, лікували?

Б. Р. Аякже. Лікувати не можна, окуляри підібрали. Мені треба було +10, циліндричні лінзи, а в Радянському Союзі випускались +6. Мені ще в табір прислали через Сахарова. А у квітні, по моєму 18-го, у Сусленського День народження, і він мене запросив в Ізраїль. Мені організували необхідні документи, щоб мене пропустили. І я поїхав.

Й. З. З Німеччини в Ізраїль?

Б. Р. Так.

Й. З. А візу поставили собі в Німеччині?

Б. Р. У Німеччині. В посольстві ізраїльському у Бонні, я їздив у Бонн. В Ізраїлі я був, мабуть, місяць.

Й. З. То ви всіх побачили? Коли це було, в якому місяці?

Б. Р. Це було у квітні 89-го.

Й. З. Я якраз виїхав звідти. Коли закінчився мій адміністративний нагляд, це було у жовтні 88-го, я поїхав в Ізраїль і пробув там п'ять місяців. У мене там дружина була, син. Вони поїхали туди, поки я сидів. І брат, і сестра – всі там були. А в квітні я повернувся, не хотів там залишатися, хотів в Україні жити. Ми з вами не пересіклися, бо з Сусленським я спілкувався тоді. Він мені допомагав, подарував диктофон.

Б. Р. Гарний він мужик. Стільки є всього розповісти, могли говорити про більш серйозні речі, про ті протести за статус політв'язня.

Й. З. Це якраз Кузнєцов запропонував про статус політв'язня.

Б. Р. Так, Кузнєцов.

Й. 3. Просто мені Левко Лук'яненко казав, що це його ідея була. Тепер вже не розбереш. А з Лук'яненком ви сиділи?

Б. Р. Та як же, в Сосновці.

Й. 3. Коли? Він же звільнився тільки в 76-му, а потім до групи вступив, і його заарештували в грудні 77-го. А ви якраз сиділи у Сосновці, і його привезли.

Б. Р. Я Левка добре знаю. Він має нині мою дівку жінкою. Я його у хату привів сюди, я його депутатом зробив першого скликання.

Й. 3. Але в нього стали з'являтися якісь висловлювання антисемітські, він же посварився з Сусленським через це. Вони ж дружили на зоні. Як і Кандиба, до речі. Ви з Кандибою сиділи?

Б. Р. Перший раз трошки, але його забрали з 11-го у Володимир. Він у мене був багато разів у хаті, коли ДСУ організовував.

Й. 3. Так, я пам'ятаю. І він також почав якісь антисемітські висловлювання допускати.

Б. Р. На цьому найбільше з ним сварився. Я страшний противник антисемітизму. Вони ж кажуть, що я продався жидам.

Й. 3. Левко теж казав, що ви продалися жидам?

Б. Р. Ви з Левком знайомі давно?

Й. 3. Як знайомий? Я його не знав раніше. Я з Кандибою знайомий, коли звільнився у 76-му, а Левка я пізніше взяв, коли вже звільнився з другого терміну. Він був у Народному Русі також, я був серед засновників. Він потім почав виділятися, республіканську партію робити. Я не дуже добре пам'ятаю, думаю, з тих часів.

Б. Р. Він мене першого з УРП виключив. А потім через рік Гориня. Я з Левком знайомий давно як з другом, я мав велику надію. Він не дурний чоловік, але ні на що не годиться.

Й. 3. А мене цікавить цей аспект – його антисемітські висловлювання.

Б. Р. На кожному кроці, коли заходить.

Й. 3. Бо ніхто раніше не казав, що він дозволяв собі це, коли сидів у тюрмі, і на волі. Вже наприкінці 80-х раптом це в нього з'явилося.

[...]

Й. 3. ...Мені цікаво у контексті виступу, який буде у мене в Америці. І я якраз і хочу це показати, що основний загаль України, що сиділи у зонах, він не налаштований був проти євреїв. Навпаки, вони працювали разом, інформацію передавали, захищали, брали участь у голодуваннях разом. І ці, що потім стали антисемітами, також були разом. А потім, коли стало вільно вже, советський строй розпався, то кожний знайшов свою нішу. Деякі знайшли в цій гидоті, але їх мало.

Б. Р. Але вони є.

Й. 3. Є. В світі багато чого є.

Інтерв'ю із Зоряном Попадюком, Львів, 15 вересня 2017 р.

Йосиф Зісельс. Чи є у вас надруковані ваші спогади?

Зорян Попадюк. Ні. Найболючіше питання для мене, бо всі з ним до мене звертаються і домагаються, щоб я їх зробив. Я вже почуваюся винним. Маю дещо записане, щоб не забутись. Але коли тільки присяду до того?

Й. З. А є вже щось записане про контакти з євреями, бо євреї про вас пишуть – Хейфец писав про вас, Глузман й інші. До речі, вони писали про вас дуже добре, дуже хороші спогади.

З.П. В мене є про Мішу Хейфеца, про Суперфіна, про Льо-ню Лубмана.

Й. З. Скажіть, а звідки ви самі?

З.П. Я тут народився, у Львові. А потім більшу частину життя мешкав у Самборі у своєї бабці. Арештували мене у Львові, бо я тоді студентом був.

Й. З. Якого ви року?

З.П. 1953-го.

Й. З. Хочу розпочати з вашого дитинства. Які спогади з дитинства, можливо, були сусіди-євреї, чи серед вашого кола знайомих? Можливо, батьки щось говорили про конкретних євреїв. Можливо, бабуся щось розповідала чи інші родичі. Я хотів би зрозуміти, які накопичувалися спогади з першої частини життя, коли ви формувалися, і з чим ви підійшли до зони?

З.П. Я яскраво пам'ятаю такий факт зі свого дитинства: коли я був, напевно, у 3-му чи 4-му класі, у Самборі зчинився такий галас, бо на березі ріки розмило після повені могили жертв сталінських репресій. В одній з них було 117 учнів, які були живцем закопані 1939 року. Це були учні так званої «Рідної школи», було дві гімназії – польська й українська,

українська звалася «Рідна школа». З тим ми пішли до школи, були обурені, говорили багато. А бабця моя каже: а тепер пішли туди і туди. Ми поїхали трошки далі від Самбора – там є такий Ралівський ліс, і вона мені показала єврейські могили, де гітлерівці розстрілювали євреїв у 1941–1942 роках.

Після того, як пішли советські війська, прийшли німецькі на початку липня, тоді й почалися масові акції проти євреїв.

Напередодні приходу німецької армії енкаведешники розстріляли майже 900 чоловік і примушували євреїв витягати розстріляних. І скрізь по місту була така антиєврейська пропаганда. Частина людей на то піддавалася, мабуть.

Й. 3. Що ще вам запам'яталось?

З. П. Моя бабця працювала головним бухгалтером у санстанції, у неї були колеги по роботі: такий Сан Санич, насправді Самуїл Салевич Каляр, дуже цікавий чоловік, знався на музиці, до нього можна було прийти послухати. Я пам'ятаю, як я приїхав з Ізраїлю і зустрів його на вулиці, він мене дуже докладно розпитував про кожну річ. Була така Хася Елівна Гріншпун, так само працювала з бабцею, ще була Ліна, прізвища не пригадаю зараз. Був такий Босенко, він був військовий, працював головним лікарем у трудколонії, бабця з його сім'єю спілкувалася досить тісно.

[...]

Й. 3. А у церкві ви в якій були?

З. П. Якщо судити по коренях, то є й православні, і греко-католики, і римо-католики, але щоби я себе до когось причисляв, такого немає. І бабця моя так не робила, і мама, ніхто.

Й. 3. Ви знали де в Самборі синагога?

З. П. Я знаю, де синагога була колись, її зараз немає. Там зараз якась гуртівня і біля неї розважальний заклад біля цвинтаря.

Й. 3. У школі були єврейські діти?

З. П. Там, де я вчився, не було.

Й. З. Вчителі нічого не розповідали про євреїв?

З. П. Фактично ні, то була трошки закрита тема. Хоча у хрущовські часи, коли я починав вчитися в школі, були деякі учні настроєні антиєврейськи, вони були приїжджі – зі Сходу чи з Волині, чи Північного Сходу.

Й. З. Після школи куди поступали?

З. П. У Львові в університет Франка на українську філологію.

Й. З. Встигли закінчити?

З. П. Ні, після другого курсу, це якраз був січень 1972 року, були масові обшуки, арешти, у нас теж були. І після того мене відрахували за поведінку, не гідну звання радянського студента. Від 6-ї години ранку до 4-ї робили обшук, у нас маленька однокімнатна квартира, тільки книжки були, більше нічого. Дали мені 30 рублів штрафу і відрахували. То було на другому курсі.

[...]

Й. З. Коли вас заарештували?

З. П. 28 березня 1973 року. Якраз були Шевченківські дні 9–10 березня, а ми аж 27–28 розкидали по місту летючки, пов'язані з тим, що у Львові того року заборонили будь-які заходи до річниці Шевченка.

Й. З. Скільки вам було, коли вас заарештували?

З. П. 20-й рік.

Й. З. Ви були наймолодшим на зоні.

З. П. Ні, були й молодші. Був такий Старосольський Любомир, він звідси, зі Стебника. Він був майже на півтора року молодший від мене. А в зоні були молодші, Чіткяліс, і ще був Винничук з Тернопільщини, молодий хлопчина. Вони десь прапори повішали чи ще щось. Не було багато чогось. А в нас багато наскладалось – журнали і те, і те.

З. П. У вас була молодіжна організація?

З. П. Так.

З. П. Євреї були у вас в організації?

З. П. Ні, не було.

Й. З. Ви попали на 19-ту зону.

З. П. Спочатку в Мордовії на 19-ту зону, потім на 17-ту.

Й. З. Там застали спільне товариство українців і євреїв.

З. П. Там були українці, євреї, литовці, більшість – з літака [самольотна справа]. Борис Пенсон, Саша Озерніков, потім Льоня Лубман, коли я після Володимира туди повернувся. Був ще Ар'є Хнох.

Й. З. Ви прийшли на 19-ту зону, коли там створився вже певний такий симбіоз проживання.

З. П. Там були вже такі зв'язки. Купи трималися українці, литовці, євреї, і дуже небагато так званих московських дисидентів. Військові злочинці трималися окремо, наші УПА примикали до нас, але вони не брали участі в наших акціях, вони сиділи по 25 років, були трохи понищені. Але в будь-якому разі вони солідаризувалися. Пам'ятаю курйоз: я тільки-но прийшов у зону, іду через плац, а на мене швидко йде такий собі на прізвище Ваген, перше, що він сказав – це показати вирок свій. Я ще навіть до бараку не дійшов. Показав вирок. Його влаштувало, бо там не було розкаянь. На Дзюбу показує і каже: «так він же жид». Та ні кажу. Так я вперше зустрівся з жидами. А в них «жид» було все, що не православне, не монархічне. Пам'ятаю, як вони не хотіли йти в лазню, бо їм Озерніков там заважав. То наші упісти їх виховували трохи.

Й. З. З ким з євреїв ви найбільше контактували?

З. П. В 19-й з Льонею Лубманом. І з Хнохом потім, як повернувся з Володимира, нормальні стосунки мав. Інші були в інших місцях.

Мене в 1974-му забрали на 17-й табір, там я зустрівся з Мішею Хейфецем, потім ще був Міша Корнблїт і Ласаль Камінський.

Й. 3. Що розповідали українці про євреїв, про тих з літака?

3. П. Не можу пригадати, щоб спеціально хтось щось розповідав. Ми частіше спілкувалися з Пенсом, тому що працювали обоє в кочегарці, і Борисом Ар'є.

Й. 3. Після звільнення з ким із євреїв спілкувалися, листувалися, передзвонювалися?

3. П. З Габріелем Суперфіном.

Й. 3. З малою ходячою антирадянською енциклопедією.

3. П. Пригадую, прийшли ми з Гаріком до Володі Буковського до камери, і Володя питає: «Гарік, скажи, така-то така-то книга, то що на початку було, той відповідає – така-то сторінка, такий-то рядок. Мав таку феноменальну пам'ять.

Й. 3.. Я з ним нещодавно спілкувався.

А якісь провокації були в зоні, щоб посварити українців з євреями, литовцями, вірменами?

3. П. Ні. Не було. У Володимирі були якісь тертя. І на особливому режимі.

Й. 3. А за що на Володимир попали?

3. П. За сукупністю всяких порушень. У нас був такий Ломакін, якого посадили за погрози якійсь посадовій особі – якщо йому не дадуть квартиру у Владивостоку, то він знищить весь Тихоокеанський флот. Він весь час доносив, слухав і доносив. Я його колись взяв за шиворот і повісив на двері, так і застали наглядачі нас. Формально мене за те і послали.

Й. 3. У Володимирі з ким сиділи в одній камері?

3. П. В одній з Габріелем Суперфіном, а в іншій з Яковом Сусленським – дуже гарний чоловік. Там я був три роки.

Й. 3. Потім повернулися.

3. П. На 19-й. Потім мене перекинули на так званий номер 3-5, і звідти я поїхав на заслання на Колиму. А потім на Актюбінськ, Казахстан.

Й. 3. У вас був термін 7+5?

З. П. Так. 7+5, а другий термін був 10+5.

Й. З. Це ви вже встигли повернутися?

З. П. Я не повернувся, Я був на засланні у Казахстані.

Й. З. Коли вам дали ще 10?

З. П. Так, але я був у відпустці тут.

Й. З. На засланні ні з ким з євреїв не зустрічалися?

З. П. Ні, там, де я був на засланні у Казахстані, жили тільки місцеві казахи. Там робітниче селище Матросове, де заробітчани з Донбасу гроші заробляли приїздили. Правда, попередньо на тому місці, де я жив, був на засланні Василь Стус.

Й. З. Пане Зоряне, скажіть, будь ласка, от ви сиділи з Суперфіном. Я з ним спілкувався, він мені писав у зону, коли я сидів. Що ви про нього можете сказати?

З. П. Перше, що я міг би сказати, я приїхав з важкого етапу, в зону до Володимирської в'язниці, був змучений, і серце трохи барахлило. Я заходжу в камеру, а він стоїть на вікні і курить у відкриту квартиру, на другий день не курить, на третій теж. Я питаю – так ти куриш чи ні? Ні, не курю. Потім виявилось, що він кинув, щоб мені не зашкодило. От така людина.

Й. З. Спілкування з ним, з Лубманом, з іншими?

З. П. Моєю хворою темою було національне питання. Гарік був з російських монархічних кіл, я його перековував, за-тискав у куті в дворику і товк, поки він не перековувався.

Він з університету з Тарту, може, він і не був монархістом, але мав таку дуже проросійську позицію і сприймав, як німці зараз сприймають історію Росії. Те саме стало і з Мішею Хейфецем. Фактично я з нього зробив єврея. Я казав: «Якщо ти не хочеш бути євреєм, то будь ізраїльтянином. То твоя батьківщина».

Й. З. Він не був сіоністом спочатку, і Гарік не був. Більш загальні такі погляди, космополіт.

А наскільки щиро це відбувалося, все ж таки є певна кла-

сифікація. Хейфец і він були дуже різні, але загальні такі, універсальні дисиденти. Були «самольотчики», які стали сіоністами, і вони були різні. Ви спілкувалися і з другою групою, і з цією. Яка різниця?

З. П. Основною різницею між ними був рівень освіченості – і Хейфец, і Суперфін були дуже освіченими, а з другого боку Озерніков, Пенсен, він був художником. Хлопці такого середнього рівня ерудиції. Більш схильні до простих побудов.

Й. З. Саме груповий підхід, ці – сіоністи, націоналісти єврейські, а ті – такі загальні.

Що я маю на увазі, коли запитую це – чи була різниця в дискурсах з сіоністами і з загальними такими космополітами? Чим відрізнялися розмови з ними? З сіоністами наче все зрозуміло – вони хочуть свою національну державу, ви – свою. А ті дисиденти не були так чітко зорієнтовані на Ізраїль чи на Україну. Ні? Що вони хотіли – зробити демократичний Советський Союз?

З. П. Ні. За ними я такого не спостерігав, вони сприймали, що Советський Союз то є до кінця. Хоча такі, як Володя Буковський, того не міг сприйняти.

Й. З. Буковський якраз симпатизує нашим національним рухам на відміну від багатьох інших російських дисидентів, які не розуміли, навіщо нам самостійність.

З. П. Я пригадую його таку коронну фразу: «Ви робіть своє діло, але ми за вас вашого діла робити не будемо», коли ми вимагали якоїсь солідаризації, щоб він став на нашу точку зору. Він мав правильну свою позицію.

Й. З. Чи можна сказати, що сіоністи якоюсь мірою були вам ближчі, ніж дисиденти?

З. П. Звичайно, що так, тому що ми однаково розуміли хід історії, хід розвитку свого національного.

Й. З. Хтось з євреїв намагався говорити з вами українською мовою?

З. П. Яків Сусленський. Він такий українофіл. Я попав до нього додому в Єрусалимі, то це така квартира українського інтелектуала.

Й. З. Він став українофілом в зоні. Він сидів також за якісь загальні демократичні справи – про Прагу, радянські війська в Чехії. Він не був сіоністом. Як і Мішенер, вони йшли по одній справі.

З. П. Ні, він не був сіоністом.

Й. З. У розмовах з сіоністами і з дисидентами відчували ви дистанцію між собою? Де вона була меншою?

З. П. Я думаю, що з дисидентами вона була все ж таки менша. Тому що єврейські націоналісти чи сіоністи були виховані на особливому ставленні до часів Хмельниччини й до самого Хмельницького, до часів Центральної ради, до практики УПА тощо. І тут ми завжди мали причину для якихось замовчувань чи суперечок невеличких. Але відчували, що ми одне й те саме. А з тими легше йшлося, вони розглядали історію як історію історичну, а не як політичну.

Й. З. Бо вони не були націоналістами. Це націоналіст знає свою історію і бачить її під певним кутом.

З. П. Я молоденьким потрапив, отримання інформації для мене було головне, і я скрізь кидався, де міг щось дізнатися.

Й. З. Це був ваш університет. З Сусленським ви сиділи, зі Світличним?

З. П. Ні, але пам'ятаю його з дитинства.

Й. З. Зі Сверстюком?

З. П. Зі Сверстюком – ні, але я був знайомий з ним ще до ув'язнення, він часто приїжджав до Львова. Моя мама з усіма ними спілкувалася, а я був як молодий спостерігач. Мама дуже тісно зі Світличними контактувала, і з Євгеном Сверстюком так само.

Й. З. Вона була з такого кола?

З. П. Так, вони вважали, що половина літератури, пере-

друкована самвидавом, була передрукована саме мамою. І весь час стежили чи робили обшук.

Й. 3. У вас від мами це чи від батька?

3. П. Точно не від батька. Мама з батьком розійшлися тоді, коли він пішов у партію заради якоїсь начальницької посади. І так вони втратили свої контакти. Бабця у мене була така. Дід у мене був українським січовим стрільцем. В сім'ї був культ діда дуже сильний. Він був у так званий Українській галицькій армії.

Й. 3. Розкажіть про якісь спільні акції з євреями у зоні. Якісь спротиви, спільні голодування, страйки, захист когось, кого несправедливо покарали.

3. П. Мені важко зараз судити, хто саме там брав участь, але, скажімо, був такий час, коли Чорновола дуже цькували начальнички по карцерах, по КТ так званих, то була така масова акція спротиву. І Стус, і багато було людей, які голодування починали у зв'язку з тим. Пам'ятаю, ми навіть зі Стусом разом попали в ПКТ через ту акцію на підтримку Чорновола.

Й. 3. Євреї брали участь?

3. П. Я думаю, що так, бо то масові були акції на 12 січня, на 10 грудня – День прав людини.

Й. 3. А євреї пропонували якісь заходи, щоб приєднатися до їхніх акцій?

3. П. Такого не пам'ятаю.

Й. 3. Когось із євреїв гнобили?

3. П. Так, Гаріка Суперфіна цькували, але то вже у Володимирі було.

Й. 3. Чи відчували ви, що щирість спілкування між в'язнями десь зупиняється, залишається якась дистанція, яку вже не можна подолати? Хтось один зупиняється раніше, хтось пізніше.

3. П. Ви маєте на увазі на світоглядному рівні?

Й. 3. І на світоглядному, і на особистому. Бо він мені про це пише, що він не міг підійти на нульову відстань до українців. Можливо, щось було у його вихованні. Незважаючи на спільні акції, на побратимство певне, щось його зупиняло.

3. П. Можливо, бо те коло, де він виховувався, то така стара російська інтелігенція. Але я того не відчував.

Й. 3. У вас не було особистого знайомства з дисидентами євреями, поодинокі випадки. Потім ви прийшли на зону, вас пресувала разом ця влада, і у вас з'явилося багато зв'язків з Глуzmanом, з Сусленським, з Суперфіном. А потім це закінчилося. У чому продовження?

3. П. Продовження у спілкуванні особистому, поїздках у гості один до одного. Скажімо, із Суперфіном, ми тісно спілкувалися, їздили до нього з дружиною і з сином у Мюнхен, коли він ще у Німеччині був, потім він був у нас три роки тому. Що стосується Яші Сусленського, то ми коротенько в інтернеті спілкувалися, ну, там привітання... І з Мішею Хейфіцем ми бачимося тут, у Києві – дзвонить, каже, що їде, і в Ізраїлі. Зв'язковим тут є Василь Овсієнко, тому що з ним всі спілкуються.

Й. 3. З Менделевичем ви не сиділи?

3. П. Я з Менделевичем бачився, але епізодично. Він був у тюрмі у Володимирі, але у спільній камері ми не були.

Й. 3. Я от бачу, що у більшості продовження спілкування не було. Якби не ті поїздки, що ви влаштовували, Яша Сусленський, просто розійшлися б по своїх домівках, своїх процесах, – ті зайнялися Україною, ті Ізраїлем. Мене цікавить, наскільки те зонівське братство впливало на інших. До вас приїжджали на побачення, потім ви вийшли, розповідали, що сиділи з євреями. Цей позитивний досвід якось поширювався?

3. П. Якщо говорити про моїх знайомих, то так.

Й. 3. Вам ніхто не дорікав?

3. П. Та ні, абсолютно. Більше того, книжку Міші Хейфеца

«Українські силуети» читали дуже багато людей, особливо у Львові.

Й. 3. Він теж добре пише про українців, але, як мені здалося, трохи снобістськи. Він дивиться трохи вниз, навіть про Стуса. Мені так здається.

З. П. Зі Стусом особливо.., він спочатку зустрівся з Миколою Руденком. Руденко так любить себе трошки пропагувати, він заповнив своєю поезією і т.д., так мені здається, бо Міша Хейфец підійшов до мене і каже: «що ви можете сказати про Стуса?».

Я кажу: «Це найбільший поет український до сьогоднішнього дня. Я йому сказав: «Ви подивіться на його вирок – у нього вирок всього на пів сторінки». Кажу, він же не мав за що сидати.

Й. 3. З Глузманом не пересікалися?

З. П. Ні. Тільки заочно.

Й. 3. Мені цікаво всі ці переплетіння, бо коли Хейфіц пише про це – одне, Глузман пише інше.

Й. 3. Як ваше звільнення відбувалося?

З. П. Досить несподівано. Ми не знали, що нас хтось звільнить. У лютому 1987-го десь о 5-й вечора зібрали десь 9 чи 10 чоловік, по карцерах порозкидали нас по два-три чоловіка, ми сидимо, чекаємо, що з нами буде. І десь о 9-й вечора забирають нас всіх у воронок. І ми доїхали до станції Всехсвятка і чекаємо на колії біля вокзалу. Думаємо, куди нас везуть... Під'їжджає поїзд, нас забирають з воронки і заводять у м'який вагон. Як побачили нас у тих зеківських формах, всі руки по швах і по кишенях. Нас розсадили по вільних місцях, і біля нас був представник, але цивільний.

Й. 3. І ви не знали, куди їдете. Вам з речами сказали збиратись?

З. П. Так, з речами. І ми доїхали до Пермі. Привезли нас у тюрму пересильну. І тюремщик мене питає: «Куди вас всіх везуть?» «Не знаю», кажу. Каже, друга партія вже прийшла.

Це була вже година 7-ма вечора, ми переночували, а на другий день кличуть мене до кабінету, там сидить цивільний чоловік і перед ним карточка, попитав анкетні дані, потім – звідки. А якби ви звільнилися, де би ви жили? Кажу: «Звідки забрали, там і покладіть». А ви антирадянською агітацією і пропагандою займатися не будете? Кажу: «Я ніколи нею і не займався». Мене відвели назад. Це була десь сьома вечора, а вночі включили раптом радіомережу і на весь голос зачитали укази про помилування від 5 лютого низки ув'язнених за особливо небезпечні державні злочини. Ми те послушали, то й добре, але до кінця не зрозуміли. А був такий Міша Кукобака, він каже: «Нас звільнять».

Й. 3. Єдиний білоруський дисидент, якого я пам'ятаю.

З. П. Так. Був ще Тиміш, один із старих, 25 років термін. Його взяли в Гомелі, здається ще 56-го року. Він нас просвіщав про білоруську історію.

Й. 3. І не просили нічого підписати? Бо до мене прийшов прокурор із Свердловська, сказав, що вийшов указ про амністію, але треба підписати зобов'язання не займатися політичною діяльністю. А я за свої два терміни не підписав жодного протоколу, ні по обшуку, ні на допиті, жодного. Я відмовлявся взагалі спілкуватися. Я кажу: «По-перше, я нічого ніколи не підписував, а по-друге, я вважаю, що ніколи не займався політичною діяльністю». «Ну, не підпишете, каже, дуже жаль», і ще дев'ять місяців відсидів до кінця терміну. Я перший раз сидів на посиленому, а другий – на суворому. Суворий режим, але кримінальна зона. Якби я сидів з вами, то я б і пішов з вами. Я звільнився 19 жовтня. І за те, що відмовився від амністії, отримав рік наглядку.

У кого були в гостях в Ізраїлі?

З. П. Я зустрічався з Камінським і з Корнблітом. Заходив до них. Вони майже в центрі Єрусалима мають практику стоматологічну.

Й. 3. Зі Щаранським не сиділи?

З. П. Ми були на лікарняній зоні разом, тільки в різних камерах.

Й. З. Не хотілося б говорити про це з пафосом, я не дуже це люблю, але все ж таки.

Той факт, що Україна останні 26 років живе більш-менш у міжнаціональному мирі, є певна частинка впливу дисидентських зв'язків. Я не хочу перебільшувати цього, бо де-хто каже, що тільки завдяки цьому. Але я ж не випадково запитав, от наші ці стосунки, чи виходили вони на широкий загаль, що вони про це знають і яке на них це справило враження? Дивлячись на те, скільки ще зараз серед українців є проросійських людей, я не можу вважати, що ми дуже сильно вплинули на суспільство.

З. П. Я думав над такою проблематикою. Оскільки в тих україноустановчих процесах, у встановленні державності української велику роль відіграла все ж таки Галичина, на Західній Україні був досвід такий і практика, що міжнаціональні стосунки були більш-менш вдалимими, як і в усій Австро-Угорській імперії були пом'якшені багатьма факторами. Франко теж був націоналістом, але таких більш широких поглядів. До прикладу, я завжди кажу: «Хто гарніше написав про євреїв – «жидівські мелодії» чи «Мойсей».

Й. З. В Галичині були інші відносини, ніж в Російській імперії.

З. П. Очевидно, це екстраполювалося на національну політику в Україні.

Інколи в мовних питаннях виникають такі моменти, але то природно. Подивімося на Чехію, як вони видумували слова, тільки щоб піти подалі від німців. Зрештою і приклад євреїв такий самий.

А тут дуже були «в штики» прийняті всі мовні реформації. До сьогодні ще воюють деякі європейські країни.

Інтерв'ю з Миколою Горбалем, 8 вересня 2017 р.

Йосиф Зісельс. Листівка: «10.09.74-го р. Миколо! Наш брате! В день народження від нашої маленької колонії з почуттям любові, з побажаннями волі і долі прийми від нас. Альтман, Бутман, Якман, Хнох, Мишенер».

Ще одна листівка: «10-го вересня 73-го р. Шановний Микола! Зичимо вам волі на Батьківщині, от тільки нерозлучність волі та Батьківщини складають формулу щастя. Урал». Підписи – «Альтман, Мішенер, Якман». І хтось ще.

Микола Горбаль. Бутман.

Й. 3. Бутман, да. Єврейська колонія на 19-й зоні. Це 73-й рік?

М. Г. 73-й – це вже Урал.

Й. 3. Ще листівка 73-го року: «Тобой и нами вместе многие версты пройдены, знаем с тобой не из песен с чего начинается Родина и как оно продолжается бессонные зечьи ночки и как оно не кончается до самой последней точки. Наш путь к горам Иудеи, а твой к предгорьям Карпат, мы евреи, ты украинец, но ты нам Мико Микольце как брат. Пусть лишают тебя другие, но ты не лишай себя голоса. Не верим никто, мы верим, никто не увидит в твоём сердце седого волоса. Мы верим, что ты сохранишь в дни невзгоды и в дни ненастья, то что ломает нам жизнь, то что приносит нам счастье».

Ще листівка без дати: «Миколі в день народження від друзів з щирими побажаннями щастя й волі». Бачу – Анатолій Альтман, Якман, Гігель Бутман, Хнох і хто ще? Мішенер певне, так. Це березень 73-й. Підпис Якмана. Ізраїльська відкритка з пшеничним полем.

М. Г. А це вже я на засланнях був, у цього Суперфіна.

Й. 3. Я, до речі, з ним спілкувався днями. Але він не хоче згадувати, йому щось тяжко це дуже.

Й. 3. 77-й рік. Листівка від Басі Григорівни, здається, це мама Гаріка Суперфіна. З Москви, да?

М. Г. З Москви, да. Я був у неї вдома.

Й. 3. Він трошки згадав, але сказав, що йому тяжко зараз переключатися на це. Я вже не став його турбувати. Ти пам'ятаєш, як його називали в зоні?

М. Г. Пам'ятаю. Малая антісоветская, малая ходячая антісоветская енциклопедія.

Й. 3. Ходячая антісоветская енциклопедія.

М. Г. Все знав.

Й. 3. Давай розпочнемо розмову про твої контакти, знайомства, дружбу з євреями. Але я хотів би, щоб ми нікого не забули, бо я бачив надписи на листівках, я хотів, щоб ти про кожного з них щось розповів там, в тебе є там Гілель Бутман, да? Бутман, це добре.

Й. 3. Потім є Альтман, наш спільний знайомий. Він з чернівецької школи.

М. Г. Так, але ж він тоді, здається, в Одесі жив.

Й. 3. В Одесі, але він родом з Чернівців.

М. Г. З Чернівців, так.

Й. 3. Потім Хнох, я бачу, в тебе є.

М. Г. Хнох, Хнох...

Й. 3. Да? Потім в тебе є Мішенер.

М. Г. Йосип Мішенер.

Й. 3. Йосип. Арій Хнох, але він не Арієм тоді був. А з Вудкою ти сидів?

М. Г. Так.

[...]

Й. 3. По літаку з ким ти ще сидів?

М. Г. Альтман, Хнох, Ягман, Путман...

Й. 3. Ну? Ягман ішов по другому ленінградському процесу, він не по першому, пов'язаному зі справою з літаком, але він не вилітав.

М. Г. Я не знаю, всі ми їх називали «самольотчики».

Й. З. Альтман, Бутман, Хнох, так. Це були два процеси лєнінградські, один ризький і один кишинівський.

Й. З. А Марк Димшиц?

М. Г. Ні, я не був із ним.

Й. З. Ну, Кузнєцов на особому був. А Залмансони? Брати були Вульф і Ізраель.

М. Г. Я не пам'ятаю, але хтось із них залишився в Мордовії, тобто коли нас етапували на Урал, то іще один був, такий цікавий, такий шустрий.

Й. З. А з Суслєнським ти не сидів?

М. Г. Суслєнський – ні, вони сподільники із Мішенером.

Й. З. Ну, там Сильва Залмансон була. Так я ось хотів про це поговорити з тобою. І хотів поговорити про зв'язки Надійки, якщо ти щось пам'ятаєш з її розповіді.

М. Г. Так, вона дуже добре відгукувалась про Залмансон, але я мало про те знаю. Там ще якась литовка була така, яку вона завжди вшпоминали.

Й. З. Я ж і був у неї в Америці, в Надійки, і навіть тоді не розпитав про її дружбу з Сильвою. Я не знаю, чи є книжка спогадів Надійки про зону?

М. Г. Немає, на жаль.

Й. З. Ну добре, давай поговоримо трохи ретроспективно. Мені цікаво, ти ж 40-го року народження?

М. Г. Та по документах я йду 41-го.

Й. З. Неважливо, тобто ти вже був людиною дорослою, коли тебе заарештували, тобі було 30 років вже.

Так мені цікаво, перед тим що було, мені цікаві твої контакти, чи ти знав по своєму житті, там де ти народився, де ти виростав, де ти ходив до школи, чи були контакти в тебе у Заліцику, особливо з євреями, чи ти когось пам'ятаєш, чи були близькі знайомі? Борщев також було єврейське містечко.

М. Г. У Борщеві... Зараз пригадую прізвища євреїв, ну, були євреї...

[...]

Й. 3. Я хочу повернутися ще раніше, в дитинство. Ти ж з Лемківщини, да? А вона була дуже насичена єврейськими містечками... не пам'ятаєш розповідей про євреїв? Мені Валера Марченко розповідав про своє формування і свою роботу, десь у видавництві якомусь, чи в редакції...

М. Г. В редакції, в «Літературній Україні» працював.

Й. 3. І він сказав таку фразу, що йому довелося видавлювати з себе антисемітизм, бо ця редакція була насичена ним, ну, така советська була редакція... ніби українська, але більш советська, і дуже антисемітська. І сказав, що йому довелося з себе все вичавлювати оте все, потроху. Він був дуже позитивна людина, налаштований якраз на дружбу, на спілкування.

[...]

Й. 3. А ось батьки твої розмовляли, можливо, ти чув щось про євреїв?

М. Г. Ні, мабуть.

Й. 3. Дивись, мене, ти ж знаєш, не цікавить компліментарність, мене цікавить реальність.

М. Г. У нас на вас ніколи не було якогось духу такого антисемітського, можливо, тому що тато...

Й. 3. Філосемітський був? Таке також буває. Тобто в родині не було розмов таких. Ні в один бік, ні в другий, але взагалі щось про євреїв ти знаєш з дитинства, щось...

М. Г. Ну, я знаю, що були такі різдвяні вертепи.

Й. 3. Так, я це знаю.

М. Г. В тих різдвяних вертепах завжди був один образ...

Й. 3. Жид обов'язково!..

М. Г. Жид, так, і це був такий...

Й. 3. В основному негативний образ.

М. Г. Ні, не те що негативний, а смішний.

Й. З. Кумедний...

М. Г. Так, кумедний.

Й. З. І щось говорили про них, чим вони займаються, євреї, ставлення до смерті Христа, можливо?

М. Г. Єдине, що могли говорити, так це те, що вони завжди були крамарями, тобто торгівцями, ну, і образ того єврея у вертепі завжди так виглядав. Він збирав гроші. Такий, ну, трохи комічний образ. Якось в Інституті літератури був якийсь вечір чи що, і ми сиділи з Мойсеєм Фішбейном, і вертеп прийшов. І знов ті старі тексти: «Ой Мойше, Мойше». А Фішбейн каже: «Та що це таке! Та я Мойше! Що це за комедія!». Ну, я кажу: «Друже, ну що я зроблю?» Таке було...

Й. З. А я пам'ятаю, був вертеп на Русі, в Народному русі України. І я до Гориня звернувся, кажу: «Що це, що це таке? Це щось таке давнє дуже, ну, ми ж разом сидимо, разом боремось, разом Україну робимо». Він зреагував нормально.

М. Г. Так я ж кажу, врешті-решт можна написати нові тексти. І от написали, де Ірод, то це є Путін

Й. З. На Майдані ж був також вертеп. Іродом був Янукович. Але там, на Майдані, побудували такий образ жида, дуже контраверсійний. Спочатку він нібито за Ірода, але потім переходить на бік народу. А це цікаво, бо саме у дітей формується образ світу з таких казок, пісень і вертепів. Вертеп раз на рік – це дуже яскраве видовище.

М. Г. Що це був такий образ вертепу, мені часом самому соромно було. Ну що це таке? Вже помінявся час, вже можна по-інакшому, по-перше, якщо євреїв сьогодні в Україні вважають образливим називати жидами, то в Польщі з цим немає проблем.

Й. З. Не знаю. Я не жив у Польщі.

М. Г. Це Вудка мені розказував, а вони євреї з Польщі. Ідесь після війни його батько приїхав до Львова і каже: «Чи не можна придбати тут у вас жидовську газету?» – «Какую каку, жидовскую? Я тебе дам жидовскую!»

Й. 3. Це був якийсь радянський єврей, да? Ну добре, а мене цікавило формування образу євреїв, особливо якщо ти не жив поруч з ними в дитинстві. Все ж таки ти приїхав з 47-го сюди, тобі було сім років і те, що тут жили євреї, ти чув.

М. Г. Я чув. Я бачив зірку Давида.

Й. 3. На Тернопільщині знищили 95 відсотків, здається, євреїв, і це вже було минуле. А от ті, з ким ти працював?

М. Г. Давид Маркович, здається, його було звати. Такий цікавий, рухливий, дотепний, ну, єдиний, з ким можна було поговорити про світ, про все. Цікаво було з цим вчителем математики. [...] до мене вже доходив «самвидав», і я його читав.

Й. 3. У Борщеві?

М. Г. У Борщеві. Я ще не знав, що то Сверстюк написав про пожежу в центральній бібліотеці у Києві – «Суд над Погружальським»*, чи як воно називалось? Щось так.

Й. 3. А через кого це доходило у Борщев? Хто тобі давав це?

М. Г. Один лікар з Борщева, який працював у Тернополі, Це він мені дав. Я потім, коли мене заарештували (а на тій моїй «Думі»** були його правки), страшенно боявся, що...

Й. 3. Оця «Думи мої думи»? Чи як вона називалась?

М. Г. До речі, вона тут є, вони мені повернули, коли реабілітували, ті твори.

Й. 3. Да?

М. Г. За які я відсидів.

* Самвидавний памфлет «З приводу процесу над Погружальським» був реакцією на судовий процес над Віктором Погружальським, співробітником Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР, який 24 травня 1964 року здійснив її підпал, що знищило значну частину книг і рукописів відділу україніки. Автором тексту був Євген Сверстюк, а редактором Іван Свіличний. У ньому звинувачується влада, а знищення бібліотечних фондів оцінюється як свідомий акт проти української культури.

** «Думи» – це самвидавна поема Миколи Горбала, яка стала речовим доказом першої кримінальної справи дисидента.

Й. 3. Як вона називалася? Це поема?

М. Г. Оце вилучили загальний зошит, за який я отримав п'ять років табору і два заслання.

Й. 3. «Дума», 69-й рік. Цей зошит ти давав читати комусь, колегам своїм, вчителям?

М. Г. Да, так вони вилучили його в мого приятеля лікаря.

Й. 3. А в Борщеві було КДБ своє?

М. Г. Так, в кожному районному центрі було КГБ. І коли вони мені сказали: «А хто, а кому, а що, ану поїдьом давай, та що ми з ним морочимось!» Каже слідчий: «Та поїхали в обласну лікарню, арештувати!» І мене облило потом. Думаю, Господи, не дай Боже, цей чоловік сяде за мене! Але, як я зрозумів, цей чоловік не сів за мене. Потім він все-таки, мабуть, погодився на співпрацю, бо його не чіпали. Ось кілька таких його правок...

Й. 3. Симоненко? Він цитує Симоненка?

М. Г. Так, цитує Василя Симоненка.

Й. 3. Цей лікар? Ага.

М. Г. Ну, менше з тим. Я поступив у цей технікум на роботу. Погодився туди йти на роботу ще й тому, що там тисяча студентів стаціонарного навчання, хлопці з села, і в мене в ансамблі вчительському співають. У мене молодіжний ансамбль, «Ми» називався, – так підкреслено, що кожен народ є народ, і ми є ми, і ми також народ. Цей ансамбль вчительський мав націоналістичне звучання. Туди входило кілька вчителів. Я подумав, не може бути, щоб з тисячі співучих сільських хлопців не виберу сто чоловік, – і зробив чоловічий хор, потужний, гарний чоловічий хор. ... Я читав Ліну Костенку тим студентам і казав: «Хлопці, ви прийдете в село, там не тільки трактор, там же ще народ. А ви ж інтелігенція, ви повинні ... знати щось про нашу культуру, про наше мистецтво, і тому сьогодні читаємо вірші. Читав їм Миколу Холодного, а там такі цікаві вірші:

«Сьогодні у церкві коні стоять і воду п'ють
Сьогодні другим іконам поклони б'ють».

Там то щось таке:

«Сьогодні конає нація. Світ очманів на футболі»

Й. З. А ти видавав потім поему цю?

М. Г. Ніде, вона не варта цього, є слабенькою, ніякої цінності художньої не має.

Й. З. А вона більше історична?

М. Г. Так. Горбаль хотів в одному творі сказати все, що він думає – і про минуле, і про теперішнє.

Й. З. А скажи, Миколо, у твоїй родині хтось належав до повстанського руху? Не воювали?

М. Г. Ніхто. Для мене мій арешт був шоком, я не був готовий, мені ніхто ніколи не говорив нічого, ніхто.

[...]

Й. З. Ясно, добре. Давай перейдемо вже до зони, бо я так розумію, що перші такі безпосередні контакти з євреями були там.

М. Г. Очевидно.

Й. З. Тебе заарештували коли?

М. Г. В 70-му році.

[...]

Й. З. І який вирок в тебе був?

М. Г. П'ять років табору і два заслання.

Й. З. П'ять плюс два. Добре, і ти коли на зону приїхав, у червні?

М. Г. Пам'ятаю, що у червні місяці, здається, було 16 червня.

Й. З. 19-та зона?

М. Г. 19-та зона. По цей день в мене тут є листівка, деś мені дали. Посьолок Лесной, здається, так називалось, а це в Потьмі. Пункт 19.

Й. 3. І це був червень 71-го.

М. Г. 71-го року, в цей день (17 червня), в цей самий день помер на 17-й зоні Михайло Сорока. Така відома постать. Чоловік Катерини Зарицької, яка мала 25 років.

Й. 3. У мене десь в архіві є фотографія. Оці дві жінки, що після 15 років колонії жили у Підволочиську, зв'язківці з УПА.

М. Г. Ну, це Зарицька і Гусяк Дар'я. Так після зони вони жили не в Підволочиську, а, здається, у Волочиську. Їм за Збруч не можна було їхати.

Й. 3. Ти прийшов на зону в червні. Хто з євреїв вже був тоді на 19-й зоні? Мішенер був?

М. Г. Боюсь, що ні. Я думаю, що Мішенер в Мордовії не був. Здається, ті, що по літаку, вже були в зоні, коли мене привезли. Коли їх арештували?

Й. 3. Їх арештували у травні 70-го року, судили у грудні, але поки там ці касації, поки те-се, етапи... Вони прийшли або перед тобою, або після тебе. Але мені здається, що ти мені розповідав, можливо, це були твої спогади, можливо, ти переказував чийсь спогади.

У 70-ті роки я почув ту історію, що українці сиділи в Мордовії. І пішла чутка між ними, що якісь євреї хотіли захопити літак, а їх заарештували, і там сміялися. Як євреї? Вони ж такі боягузи, вони всього бояться, як вони могли піти на такий ризик, на таку шалену акцію?

М. Г. Це ти не від мене чув.

Й. 3. А від кого ж? То від тебе я не чув таку історію?

М. Г. Ні.

Й. 3. І раптом приходять хлопці ці, в них на шапочках Маген Давид* вишиті були... Це не ти розповідав мені? А хто ж міг розповідати?

М. Г. Ну, я не знаю...

* Маген Давид (Зірка Давида) – єврейський символ, в якому поєднані два трикутники.

Й. З. Можливо, Горинь?

М. Г. Може, й Горинь. Тоді не сидів Михайло.

Й. З. Я знаю. Хтось із вас мені розповідав, але я не пам'ятаю.

М. Г. Може, Овсієнко?

Й. З. Овсієнко йшов по «Віснику», він пізніше тебе прийшов. Я хочу про Мордовію ще поговорити. Ось прийшли ці хлопці з літака. Не важливо – раніше, пізніше. Ти з ними познайомився?

М. Г. Я не пам'ятаю той мордовський період, я знаю, що Анатолій був там, вже в Мордовії...

Й. З. Альтман?

М. Г. Альтман Анатолій. У мене розпливчаті спогади про той період. По-перше, я новий, зона велика. То вже коли ми на Урал прийшли, то там нас щось сотня була в'язнів, кожен один одного знав, там всі ми тими невеличкими групами, то в мене якраз оце залишилося в пам'яті, наші добрі стосунки з євреями якраз, коли ми були на Уралі. Ото я тобі читав ті листівки.

Й. З. Давай про Мордовію, про контакти. З цими євреями.

М. Г. Я кажу, найбільше мені запам'ятався це знову ж таки Альтман.

Й. З. Я йому сказав, що до тебе їду, то він тому і вітання передав.

М. Г. Так, так, дякую, Альтман також для мене був, ну таким. Я пам'ятаю кілька моментів, мені до сьогодні соромно, бо коли щось говорили про білоруську мову, то я поспішав казати: «Та це якась така ні російська, ні українська», почав кепкувати, і тут він сказав: «Миколо, ну як ти так можеш? Так само москалі говорять про українську». О, я думаю, курва! Це мене єврей має вчити толерантності.

Й. З. Ну ти ж кажеш, що зона це університет твій.

М. Г. Так-так, і я пам'ятаю це. І я пам'ятаю ще кілька таких

нюансів, що свідчать про добрі, близькі, хвилюючі стосунки. Ну, тим паче, що для адміністрації вони були сіоністами, ми були націоналісти. Так і писали: «українські націоналісти», «сіоністи».

Й. 3. А що у Мішенера було написано? Він же не був сіоністом.

М. Г. Ну, я думаю, що його також відносили до них.

Й. 3. Автоматично.

М. Г. Автоматично.

Й. 3. Єврей – значить, сіоніст. Глузман же не був сіоністом, але Глузман...

М. Г. Глузман – так.

Й. 3. Ти сидів з Глузманом?

М. Г. Ну так, Глузман про мене багато знає, пише в своїх спогадах, що я ж там був секретарем. Я там все записував, а ховав усе те у каптьорці.

Й. 3. Як виглядало спілкування між двома громадами? Бо це вже було якось інституалізовано, що разом тримаються сіоністи, і разом тримаються націоналісти. Там ще були тоді 25-річники з УПА, вони разом трималися, і були українці поліцаї, які окремо трималися, які співпрацювали з адміністрацією.

М. Г. Ділення точного не було, але молодші покоління, ті, що вже сиділи за слово, яких називали потім десидентами, були разом. У нас був свій «колгосп» – це Світличний, це Валера Марченко... Що це означає? Разом пили чай, разом там...

Й. 3. Я знаю, що таке в зоні. Родина, так?

М. Г. Так, родина. А найближчі стосунки у нас були, у нас не було ніяких розбіжностей ніколи, ніяких політичних в тому числі. Вони хотіли мати свою Батьківщину, ми хотіли мати свою Батьківщину, вони нас розуміли, і ми їх розуміли, і тому, вони пишуть, що ми як браття.

Й. 3. Це цікаво, а коли йдеться про минуле? Я розумію, що

на майбутнє кожний хоче мати свою Батьківщину – українці свою, євреї свою, і розбіжностей тут нема. Українці не проти, щоб євреї в Ізраїлі мали свою. А коли говорили про минуле? Про Хмельниччину, про Коліївщину, про петлюрівщину, про Голокост?..

М. Г. Я знав, що Петлюрі це приписують, але я знав і друге, що, наприклад, Жаботинський добре відгукувався про Петлюру.

Й. З. Да.

М. Г. І я знав, що Петлюру вбили КГБісти за наказом, якийсь євреї вбив його в Парижі, це була справа НКВД.

Й. З. Самуїл Шварцбард.

М. Г. А про Хмельницького... я взагалі ніколи не чув, щоб вони там говорили. Я знав, що Хмельницькому якийсь шляхтич-поляк перейшов дорогу, і він підняв повстання, але ж я це почув, коли вже був в Ізраїлі. Коли мені починали говорити про Хмельницького, я навіть обурювався.

Й. З. Загинуло десятки тисяч євреїв, але повстання було не проти євреїв.

М. Г. Ні, так я й пояснюю.

Й. З. Проти поляків було.

М. Г. Проти поляків.

Й. З. Але це було.

М. Г. Але якщо економом у поляка-поміщика був євреї, то вибач, друже, ну, я не знаю, як там. Ну, в крайньому випадку бунт завжди...

Й. З. Сліпий.

М. Г. Я боюсь його.

Й. З. А ви про це говорили, про минуле?

М. Г. Ніколи, ніколи не було такого.

Й. З. Можливо, ви про те уникали розмов, які могли б привести...

М. Г. Коли говорили про Петлюру, то я мав переконання, що це є пропаганда комуністична і що це неправда, бо я вже мав свідчення цього Жаботинського.

Й. З. Жаботинський нічого такого не пише, він пише, що розуміє цей тип українського інтелігента. Але в той же час, коли був погром у Проскуріві і Петлюра приїхав туди, прийшли місцеві євреї, пожалувались, сказали: «Дивіться, що робиться, вбитих багато, пограбованих». А він каже: «Не сваріть мене з моєю армією». Він був проти погромів, але коли настає момент, що треба обирати чиюсь сторону, він каже: «Не сваріть мене з моєю армією». Це дуже складна історія.

Ніхто його не звинувачує, що він заохочував до погромів, його звинувачують, може, навіть не звинувачують, але він нічого не зробив, щоб уникнути цього. То був жахливий час, євреїв грабували й вбивали всі – і білі, й червоні, всі. Але до червоних які претензії? Вони такі, які вони є. І денікінці також такі, які вони є, бо вони це царська імперська влада. Але, з одного боку, українці хотіли дружити з євреями і запросили євреїв у уряд. Міністри були євреї, тобто зрозуміло, що еліта українська, яка засновувала УНР, добре розуміла, що треба обов'язково якось налагоджувати стосунки.

М. Г. Я не заперечую, я можу визнати, що таке поняття, як атисемітизм...

Й. З. Ні, справа не в антисемітизмі, це беспредел, просто беспредел, безкарність.

М. Г. Так, безкарність.

Й. З. Просто безкарність заохочує безкарність. Навіть не треба бути антисемітом при цьому. Якщо ти християнин добрий, ти не підеш на це, бо ти розумієш, що вбивати не можна, і забирати чуже не можна... Але ж скільки було тих справжніх християн?

[...]

М. Г. На зоні євреї нас підтримували, ми євреїв підтримували. Я наводив той приклад, коли Василь Підгородецький,

коли розкрили стікачів, вийшов перед ротвзводом і сказав: «Хто рушить пальцем єврея, то буде мати з нами, з УПА, справу». Сваритися в таборі не до лиця ні українцю, ні єврею.

Й. 3. А з Калинцем ти сидів?

М. Г. Так, ми разом з Калинцем сиділи.

Й. 3. Цікава річ, про Ігоря дуже хороші спогади у євреїв. На зоні не було проблем, але коли він вийшов вже ось в ці часи українські, він й Ірина почали говорити про заколот єврейський всесвітній проти України. Коли прес зруйнувався, то вже не було того, що робило нас союзниками.

Й. 3. А скажи, будь ласка, ти щось знаєш про конфлікт з Кузнецовим?

М. Г. Ні, не знаю.

Й. 3. Добре, розкажи про цю історію з конфліктом навколо Мішенера. Ти ж брав у тому участь.

М. Г. Власне, то я став причиною його. На Уралі 74-го входив у наше коло солдатик – татарин. Йде він із їдальні і несе білий хліб і кусок масла на ньому. А я кажу: «Ну, Каміль, так можна жити! Білий хліб з маслом...», а він мені: «І ти так можеш жити». Підходить до мене й так пошепки: «І ти так можеш жити», починає агітувати мене в стукачі. Каже: «Ну ладно, вечером поговорим, вийдеш там за барак». Я працював в електроцеху разом із солдатом з Ростова Жорою Гладко. Я й кажу йому: «Жора, а ти знаєш, що Каміль – стукач?» «А звідки ти знаєш?» Кажу: «А так, і він просить, щоб я зараз вийшов до нього туди за барак». А зима, ну, думаю, курва, мабуть, замочить, бо я ж його розкрив. Я прошу Жору і Валеру Марченка: «Ходіть зі мною, кажу, так і так, він стукач, він мене агітував, щоб я став стукачем, пропонував мені то й то». І вони пішли зі мною.

Приходимо. Він каже: «Я же тебе одного просил», я відповідаю: «Слухай, Каміль, я не маю що приховувати, це мої друзі, все, що я знаю, знають вони». А Гладко йому й каже: «Слухай, Каміль, ну вліп ти, ну, надо как-то з цього виходить».

Далі, коли Гладко пішов митися в душову, вони його так побили, що морда геть синя була, і кинули в карцер. Я вже тут вирішив сказати перед розводом в зоні перед усіма, що Каміль, який бив Гладка, агітував мене в стукачі. І сам він стукач.

Увечері ми написали заяву, щоби Гладка перевести в лікарню, і всі ті хлопці підписалися, і підписався там Мішенер, Альтман, всі ці євреї... А в зоні пішов шум, що «ето всьо євреї мутят, вот етот вот блуд», і було відчуття, що назріває конфлікт і, можливо, навіть до різни могло дійти. Потім Калинець сказав, як мене вже не було, що цю котельню розбирали та знайшли щось із 30 ножів. З того міг вирости антисемітський погром.

Й. 3. А хто підкидав ці ідеї про «жидів», стукачі підкидали?

М. Г. Я думаю, від оперчастини. І тоді, власне, вийшов перед розводом Василь Підгородецький і сказав, що хоть хто пальцем рухне проти євреїв, то буде мати справу з УПА. Ситуація була напружена.

Раптом серед ночі крик: «Мишенер повесился!» Ну, і ми побігли, нам вдалося зняти його з мотузка, він страшенно хрипів, а потім кричав: «Ну зачем ви ето зделалі, ну зачем ви ето зделалі?» Очі були червоні, тобто видно потріскали судини.

Й. 3. Там чутки розпускали, що він це імітував, що він не насправді хотів повіситися, але імітувати хотів.

М. Г. Та не, ну, кров, очі були залиті кров'ю, червоні, вони десь місяців зо два стікали... Ні, не імітував. У крайньому випадку він живий, Богу дякувати.

Й. 3. Добре, а ще якісь історії такі були? Було таке, що якась неправда, несправедливість, наприклад, щодо когось із євреїв і українці за нього заступаються, і навпаки – щодо українців?

М. Г. Ну, я не знаю...

Й. 3. Мені цікаво – що? Тепер, вже після звільнення. Контакти з кимось із євреїв були?

М. Г. Із Зісельсом, навіть такі дружні, братські, товариські. З Бутманом, він мене зове. Коли я приїхав в Єрусалим, то він мене зустрів в аеропорту і забрав до себе, аби я не жив у готелі. З Альтманом. Дуже тішився, коли хтось був знайшов Гаріка. З Глузманом. Ми були просто друзями, добрими друзями, він це все знає, він був свідком того, що я розказував.

Й. 3. Мені ж цікаві не тільки самі спогади. Спогадів зараз дуже багато, мені цікаві тенденції, якісь узагальнення, бо виявляється, що спілкувалися, зустрічалися, час нас спресував разом там, в зоні. Потім свобода, імперія закінчилась, і знову розійшлися по своїх хатах.

М. Г. Для мене постать Світличних це є містична постать. Послухай, як говорить про нього Глузман, які євреї там були.

Й. 3. Ну, він був безумовним авторитетом. Це правда. Він і Ягман. Він – серед українців, а Лев Ягман – серед євреїв.

М. Г. Так, я думаю, що Ягман насправді був не голосний, не крикливий, але мені здається, що десь внутрішньо він був тим лідером серед тих хлопців сіоністів. З Анатолієм Альтманом ми були близькі, бо він говорив українською мовою, він знав, що ми друзі. Бутман казав: «Ти нам, Микольце, як брат», він мене кличе «Микольце», бо так мене хлопці там кликали. Ну і справді, дуже дружні, дуже добрі, дуже теплі стосунки, що тут говорити... Ну, все сказано, а що хтось там десь колись, ну то Бог його знає... Що я зроблю?

Й. 3. Добре, Миколо. Дуже радий, що я тут побував, радий нашій розмові.

ТОВАРИСТВО ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ (Матеріали архіву Олександра Фельдмана)

Положення про Громадський комітет єврейсько-української співпраці*

Громадський комітет єврейсько-української співпраці бачить своє завдання у всесторонньому покращенні: взаєморозумінні між євреями й українцями, у спільній участі в боротьбі за Права Людини, у взаємопідтримці національно-визвольної діяльності наших народів, в культурних і людських зв'язках, у спільній обороні переслідуваних за національні, релігійні демократичні переконання. Цілі, які Громадський комітет ставить собі, підлягають головній цілі: подолання багатовікових нашарувань відчуженості між українським і єврейським народами.

Громадський комітет об'єднує як колишніх мешканців України, так і всіх тих, хто сьогоднішній стан українсько-єврейських справ оцінює як незадовільний.

У своїй діяльності комітет керується такими засадами:

- 1) Безумовне й беззастережне визнання права українського і єврейського народів на самостійні держави в їх історичних кордонах;
- 2) Героїчна багатовікова боротьба українського народу за незалежне державне існування – це справедлива законна боротьба. Комітет підтримує національно-визвольний рух українського народу і співдіє у тій боротьбі в рамках своїх можливостей. Комітет перекона-

* Контакт. – Єрусалим, 1979. – № 1. – С. 3–4.

ний, що національні змагання єврейського народу знаходять підтримку серед української громадськості – як на Україні, так і в діаспорі;

- 3) Комітет категорично відкидає прояви тоталітарно-шовіністичних ідеологій, в якій би формі вони не проявлялися;
- 4) Комітет безумовно підтримує національні, опозиційні та релігійні рухи на територіях країн комуністичного блоку, а також в країнах, які підпали під вплив комунізму (його ідеології і практики);
- 5) Комітет прагне до якнайширшого культурного обміну і зробить усе від нього залежне, щоб такий обмін і обізнаність з культурною спадщиною і нинішнім культурним багатством українського і єврейського народів стали дійсністю;
- 6) Одною з найважливіших сторінок діяльності комітету буде всебічна допомога єврейській спільності в Україні тим, хто бажає переселитися до Ізраїлю, підтримка арештованих за сіоністську діяльність, боротьба з накиненою згори юдофобією.

Громадський комітет єврейсько-української співпраці є позапартійною добровільною організацією.

Організаційну групу комітету обирають на загальному зібранні всіх членів.

Прийняття програмових документів, вибори управи комітету, висота членських внесків – прерогативи загального зібрання.

Джерелами фінансування комітету можуть бути тільки членські внески, прибутки з видавничої і культурно-освітньої діяльності та пожертви окремих осіб. Ніяких засобів із державних, партійних і «політично ангажованих» джерел не приймаються.

Форми праці комітету (відповідно до визначених цілей і завдань): симпозиуми, конференції, дискусії про проблеми

єврейської й української літератури та мистецтва, політичного і суспільного життя наших народів, їх історії. Видавання бюлетенів, які обговорюють працю комітету, діяльність українських і єврейських спільнот у різних країнах світу, зустрічі з українцями, які відвідають Ізраїль, обмін відвідами для зміцнення взаєморозуміння, поширення інформацій про репресії українців і євреїв, складання науково-публіцистичних і літературних збірників з матеріалів із питань єврейсько-українських зв'язків, закладання бібліотеки україністики, боротьба з наклепами на адресу єврейських і українських національно-визвольних рухів і організацій.

Комітет змагається за розширення масштабів своєї діяльності і створення масового Товариства Єврейсько-української співпраці.

Громадський комітет звертається до всіх мешканців Ізраїлю і країн розсіяння із закликом підтримати комітет у його праці.

Олександр Фельдман, Яків Сусленський, Юрій Милославський, Мая Улановська, Дора Тиктина-Штурман, Сергій Тиктин, Олександр Слінин, Рейза Палатник, Юрій Вудка, Олександр Ямпольський, Ізраїль Клейнер, Соломон Дрейзнер, Голда Єліна, Наум Гороховський, Борис Азерніков, Віталій Улицький, Лариса Мартилевич, Анатоль Чередников, Давид Бицзель.

«Наївні питання»*

Навіщо все це – співпраця євреїв і українців? Таке запитання, як не дивно, спантеличує. Навіщо нам (євреям) українці? Що в них – нафта, вплив, потужна армія, голоси в ООН, хіба українці дають візи на виїзд євреям? «Та вони ж усі антисеміти, погромники, бандити!»... (про це писала не лише «правдива» радянська преса – на неї тепер якось незручно посилатися, але й різних гатунків преса ізраїльська).

Та чи не краще кріпити дружбу з якоюсь там руандою-утандою, де є надія торганути мануфактурою ізраїльського виробництва?..

Не говоритиму тобі, читачу, що я за дружбу з усіма народами. В тому числі й з арабами (якщо вони її дійсно бажають, а не побачити нас скинутими у море). Не говоритиму, що проповідь ворожнечі й ненависті до будь-якого народу – аморальна. Що людина, яка заявляє, ніби всі українці антисеміти, всі євреї – гендлярі, расисти, хоча існує досить численний прошарок євреїв, яких обурює лише друге з двох наведених тверджень (як подібний феномен може існувати у свідомості, збагнути неможливо, втім залишмо це професійним психоаналітикам). Але те, що таку людину можна беззастережно назвати расистом («шовініст» у цьому випадку звучить надто м'яко), – є аксіомою. Мораллю та історичними посиланнями подібне наполягання на ненависті пояснити неможливо – тут присутнє саме почуття антисемітизму, тільки навиворіт.

«Вони – погромники». А де, питаю вас, не громили, не

* Контакт. – Єрусалим, 1979. – № 1. – С. 5–9.

били євреїв? (Хоча само по собі твердження зовсім не є незаперечним і вимагає уточнення, адже, наскільки пам'ятаємо, навіть під час погромів, що відбувалися у місцях, населених українцями, їхні учасники верещали: «Бей жидов, спасай Россию», аж ніяк не «Рятуй Україну!»). Не кажу вже про цілковите невігластво, що його обов'язково виявляють оборонці даної «тези», – невігластво по відношенню до історії України, її духу, боротьби за свободу і незалежність від усіх поневолювачів – починаючи з Речі Посполитої та кінчучи кремлівською імперією.

Жоден з моїх друзів, що підтримують ідею поліпшення та розвитку єврейсько-українських взаємин, не має наміру замовчувати чи прикрашувати історичні факти, котрі вплинули на теперішню ситуацію, на сучасний стереотип у свідомості євреїв – стереотип відчуження, недовіри, підозри. Без щирості ніякої співпраці не вийде – можливе лише хистке кон'юнктурне загравання, приречене розвалитися при найменшому випробуванні.

Люди, що заявляють, ніби всі українці – антисеміти, завжди так же непохитні в своїм «переконанні», як і антисеміти, – скільки не посилайтесь на історичні факти, не переконуйте логікою – ви не зміните їхніх переконань, як і переконань антисеміта, бо для них подібного ґатунку погляди – підвалини психологічної настанови, глобальний погляд на світ. (Тим, хто цікавиться детальнішим описанням подібного феномену, раджу працю Ж.-П. Сартра «Роздуми про єврейське питання».)

Для більшості ті ж спогади про українців (якщо довелось жити на Україні) – то приміські спекулянти на «колгоспному ринку», робітники на міських будовах – ті, що балакають «суржилом», і сьогоднішнє відлуння в голові втовкмачуваних з дитинства штампів масованої пропаганди, де «бандерівці» неодмінно сполучаться з «бандитами». (Не відають, що С. Бандера під час війни сидів у нацистському концтаборі, що два його брати загинули в Освенцимі.) Та ще з шкільного підручника уривки причесаного Шевченка (не того

Шевченка, що про нього писав Жаботинський, хоча і в першому, і в другому випадку йдеться про Тараса Григоровича), та ще «дим-димок від машин...», «на майдані коло церкви революція іде», що все воно вилилось у шкільний фольклор: «ой, найти би кирпичину, та й убити ту тичину» (про іншого Тичину, як про іншого Рильського, Сосюру, нам не дано було знати). Не дано нам було знати про митрополита Андрея Шептицького, який урятував сотні євреїв, який насмілився протестувати проти знищення євреїв гітлерівцями (що побоювся зробити сам папа). Чи відомо тобі, читачу, що євреї на Україні 1917–1918 рр. віддали більшість голосів єврейським партіям, які підтримували незалежність України, що євреї мали національну автономію та міністерство... Перелік подібних фактів можна продовжити, але я пишу не трактат про бездоганних українців і невдячних забудькуватих євреїв...

Переді мною репродукція двох газетних сторінок англійською мовою. На них фотографії. Якби я не знав англійської, то звично відніс би їх до документів катастрофи європейського єврейства в роки війни... Труп жінки, дитини, немовля на землі... Фото дитини – величезна голова та кістяк, обтягнутий шкірою... Подібне ми бачили на фотографіях в'язнів нацистських концтаборів... Але на газеті «Чикаго геральд енд екзамінер» дата – 3 березня 1935 року. Заголовки на шпальтах: «Селяни на Україні винищуються, «Шість мільйонів умерли з голоду». Про шість мільйонів ми добре знаємо – шість мільйонів знищених нацистами... Але хоч соту частину в порівнянні з тим, що знали ми про катастрофу єврейську, чи знали ми про цю, українську катастрофу, яка сталася в «мирних буднях», без расової теорії Гітлера, світової війни? Проте шість мільйонів загиблих українських селян – це мінімальні, обережні оцінки. Ймовірніші цифри – десять мільйонів... Не потрібні були газові камери, п'ять років війни та Ейхман, – досить було колективізації, керівництва товаришів Сталіна та Ягоди, пограбування селян продзагонами. Вельми делікатно висловився в журналі «22» (ч. 7) Ігнацій Шьонфельд: «Надмірна революційна запопадливість єврейських

комісарів, голів різних “укомів” та “райкомів”, чонівців* та продзагонників, які, рубаючи ліс, не думали про тріски». Хто хоче в тому перекоонатися, може прочитати «Все тече» В. Гросмана та «І створив собі кумира» Л. Копелева – авторів, яких навряд чи можна вважати ворожими євреям... С. Галичеві рядки: «Перед этой землей никакие премьеры, подтянувши штаны, не преклонят колени»...

Але ж уважають, ніби точно відомо, що євреїв у Бабиному Яру вбивали українці (Анатолія Кузнецова читали), проте не поцікавилися матеріалами Нюрнберзького процесу, де розглядалася справа «ейнзацгрупе», яка розстрілювала євреїв у Бабиному Яру, там про участь українців нічого не мовиться. Але це неважливо – зате маємо міф, у нас же тепер доба міфів! Одними з перших, хто словом і ділом вшанував пам'ять убитих у Бабиному Яру, були українці Іван Дзюба та Леонід Плющ (Бабин Яр, 29 вересня 1966 року). 1971 року, в тридцятую річницю Бабиного Яру, серед сотень букетів і десятків вінків, найбільший – у формі Давидової зірки – було покладено до пам'ятника двома євреями і двома українцями, – довкола постійно спалахували бліци – ні, не фоторепортерів, а гебістських «хронікерів». Імена цих людей відомі, але оскільки вони вже встигли відчувати на собі «гуманність» радянських каральних органів, не наводитиму їх тут.

Так, не тільки біль і ненависть були на українсько-єврейській вулиці. Були, якщо говорити про сучасність, виступи Дзюби в Бабиному Яру, праця Євгена Сверстюка «Зерна українсько-ізраїльської солідарності» (вона друкується в цьому числі бюлетеню), співпраця і допомога (взаємна) євреїв українському національному рухові 60–70-х років, братерська (у повному розумінні цього слова) взаємопідтримка між політЗЕКА євреями і політЗЕКА українцями.

* «ЧОНівці» – члени ЧОН (Частини особливого призначення), спеціальних збройних формувань, які створювалися при більшовицькій партії й підпорядковувалися ВЧК/ДПУ приблизно в 1919–1925 рр. Вони набиралися переважно з членів партії та комсомолу і використовувалися для придушення селянських повстань, боротьби з «бандитизмом» (тобто з антибільшовицьким опором), а також для допомоги продзагонам у примусовому вилученні хліба в селян під час продрозкладки (упор.).

Мій особистий досвід – для мене подібна співпраця стала реальністю з середини 60-х років, і я можу тільки пишатися, що знав таких чудових людей, як Оксана Мешко, Іван Світличний, Надія Світлична, Валентин Мороз, Леонід Плющ, Євген Сверстюк та багатьох інших, які ще не потрапили під колесо найширших нині в радянській імперії репресій. Знято воює з «націоналізмом» брежнєвський «кореш в законі» Щербицький, який читає по-українськи лише з цидулкою.

Для нас, тих, що вже мають за плечима роки тісної співпраці з українським національно-визвольним рухом в СРСР, наше теперішнє починання – лише послідовне та природне продовження перерваного.

Можна допомагати голодаючим Камбоджі, рятувати винищуваних фалашів, – цінність і шляхетність подібних справ незаперечні. Але якщо ми маємо бодай дрібку часу й сил для громадської праці, для того, що дехто називає чистим ідеалізмом, то максимальна віддача наших зусиль буде, либонь, там, де ми відчуваємо себе принаймні дилетантами, – ми знаємо мову (звичайно, інтерес до єврейсько-українських взаємовідносин можливий не лише в колишніх і теперішніх жителів України – коло учасників нашого руху ними не обмежується), ми маємо друзів і знайомих серед українців, наші рідні та близькі досі живуть на Україні, і поки що не скоро там залишаться самі лише єврейські цвинтарі.

І якщо ми зможемо хоч у чомусь полегшити тяжку долю наших друзів, допомогти євреям, що залишаються на Україні, знайти серед українців у світі багато нових друзів Ізраїлю, – це й буде нашою доброю справою. Бо добро неодмінно дається взнаки. Дається взнаки, коли на руїнах аж ніяк не вічної радянської імперії постануть вільні країни: Росія, Україна, Литва, Вірменія, Естонія, Латвія, Грузія, країни середньоазійські та інші (не займатимуся прогнозами щодо народів, що їхня боротьба за незалежність ще не розгорнулася), і перша з-поміж них, звичайно, Україна (адже без вільної України незалежність інших народів СРСР буде вельми проблематичною), і в ній – багатостраждальна єврейська

громада України. Мости до цієї будущини треба будувати вже тепер.

Але хай ця перспектива далека – для мене і моїх друзів це не питання корисливого розрахунку на майбутнє, але тверда позиція в минулому, сьогоднішні і майбутті. Не засуджуй мене, читачу, за те, кого в цій статті нема. Бо тут лише мій суб'єктивний погляд на проблему. В принциповім питанні ми, члени «Громадського комітету єврейсько-української співпраці», єдині, але вельми відрізняємося одне від одного своїми політичними поглядами та зацікавленнями, маємо різні думки про те, як краще здійснити, перетворити на життя визначені нами (для самих себе) завдання, – ці відмінності обов'язково відіб'ються на сторінках нашого друкованого видання, у прилюдних виступах членів Комітету. Ну й слава Богу, що ми не партія «демократичного централізму» і не низка «глухих согласных». (Анітрохи не засмучують нас докори в «непатріотизмі, несіонізмі»: переважна більшість членів Комітету, *що* підписали нашу заяву, – колишні політв'язні (те, що в Ізраїлі досить невдало називають по-російськи «узники Сиона» – «в'язні Сіону»), відмовники, поширювачі та автори самвидаву в СРСР, себто саме ті, хто справою довів свій сіонізм, а не ті теперішні «патріоти», що в СРСР були конспіративно-приватними сіоністами та «протестантами».) Я торкнувся – лише назвавши – тільки декількох аспектів величезної та складної проблеми, що її поступове розв'язання ми взялися здійснити. Маю щирю надію: з часом ми зустрінемо дедалі більше розуміння у ізраїльській громадськості та єврейства діаспори.

листопад 1979 р., Єрусалим

М. Юр'єв

«Нотатки українсько-єврейського діалогу»*

Існує певний стан психіки, що зветься в науці «гарячковою готовністю» – людина або тварина перебуває в ситуації, яка загрожує небезпекою і вимагає надзвичайної концентрації уваги. Невідомо, коли й звідки прийде напад, усе довкола приховує незнану загрозу. Готовність! До чого, власне? Та до всього... Саме в такому становищі часто виправдується відомий вираз якогось державного діяча: «Справжні небезпеки народжуються від страху перед вигаданими».

Це вірно не лише для окремих осіб, а й для колективів, груп, суспільних рухів. Протягом історії сотки разів ставалося так, що той чи той рух, породжений прагненням до природного самовислову, національної та громадської незалежності, опинявся у зачарованому колі «гарячкової готовності» – справжні вороги цих рухів залишалися в тіні й нішком нацьковували один на одного тих, які в іншій ситуації могли б підтримувати й посилювати один одного. Наслідки були неминуче невтішні: демократичні структури суспільних та національних рухів змінювалися на, так би мовити, «військово-політичні» – з багатьма заборонами, тоталітарною схемою керівництва, культурна діяльність перетворювалася на галасливу пропаганду, національний ідеалізм та любов до батьківщини пірнали в шовіністичне марення.

За наших днів, наприклад, такі метаморфози цілковито викривили так звану антиколоніальну боротьбу в Аф-

* Контакт. – Єрусалим, 1979. – № 1. – С. 10–13.

риці. Створені після Другої світової війни африканські держави, за поодинокими винятками, перейняті всіма корчами «гарячкової готовності»: трагікомічним комплексом національної вищости, цілковитою зневагою до національної культури, зведеної до «народних танців на експорт», ненавистю до вигаданих «ворогів» тощо. Саме через це державна незалежність цих народів – фіктивна: під національною вивіскою ховається жорстокий терор, дефектна економіка, практично цілковита залежність від іноземних факторів.

Лише с а м о д о с т а т н і й рух, глибоко й спокійно впевнений в собі, може подолати переродження. Показником зрілості й самодостатності руху, – насамперед національного, – є його здатність знаходити союзників і друзів – не «політландскнехтів»*, а друзів у справжньому сенсі цього слова.

2. Твердження, що зв'язки між сучасними українськими та єврейськими націоналістами народилися в радянських концтраційних таборах, стало вже загальновизнаним. Певна річ, згадують і передісторію, зокрема, культурно-національну автономію за років існування незалежної української державності. Але далі все заволікається кривавою мішаниною погромів, шинкарів-кровососів, горбоносих комісарів у шкірянках, українські церкви, замкнені на ключ, що його тримає черговий «фактор»... Усе це, начебто, правда. Але вона не вичерпується купою трупів українських селян і єврейських ремісників, які в останньому передсмертному зусиллі вчепилися один одному в горлянки, – під «батьківським» наглядом «представників центральної влади». Жах переймає кожного, хто бодай краєчком ока придивиться до долі єврейського та українського народів. Бо ж трагізм

* «Ландскнехти» (нім. Landsknechte) – це наймані піхотинці в Європі XV–XVII ст., які воювали не за переконаннями чи вірністю якійсь державі, а за платню, і були готові служити будь-якому наймачеві, хто більше заплатить. «Політландскнехти» – авторський неологізм, утворений як «політичні ландскнехти»: тобто політичні найманці, попутники чи «союзники» на продаж – ті, хто підтримує рух не з переконання чи спільності цілей, а з розрахунку, за винагороду або вигоду (Прим. упоряд.).

близький до Іова та Едипа. Неоглядність цієї трагедії така, що жадні бухгалтерські розрахунки – «хто кого більше пригнічував» – не допоможуть аж ніяк...

Ось уже нема в Янкеля ключів від української церкви, і саму церкву зруйновано; ось уже й комісари не грабують українських селян, – і комісарів розстріляли, і селяни мертві, і кістки їхні перемішалися.

Зате в «столиці нашої батьківщини» вірно служать «національній справі» символи «братерства соціалістичних націй» генерал Цвигун та полковник Лунц – в ГБ, «радянські вчені» Кичка й Митін – в істпарті*; композитори Давиденко та Дунаєвський в цілковитій єдності трошили музичне мистецтво... А «радянська література»? Непорушний союз сліпих Едипів – кацапів, хохлів, жидків, вірменят, чучмеків буде першу в світі державу перемігшого садомазохізму!

А вдома, в товаристві родичів та горілчаних братів скаржаться: кацапам дошкулили жидки, жидкам дошкулили хохли, вірменята дошкулили чучмекам... усі задоволені.

На цьому тлі контакт свідомих українських та єврейських націоналістів міг би залишитися лише неминучим за табірних умов спільним опором сваволі табірної адміністрації. Але справа полягає саме в тому, що зріле національне почуття не обмежується політикою – ані «великою», ані «малою». Бо ж ведеться про контакт культур, про співпорозуміння. Таке співпорозуміння українського та єврейського народів пасує до масштабів вашої трагедії, лише воно здатне розірвати коло Едіпової долі.

Відверто кажучи, нам уявляється, що співпраця на «рівні міністрів» дещо втрачає порівняно з співпрацею на «рівні поетів». Пошана й хвала політичним лідерам наших народів, які встановлюють контакти у «великій та малій зонах» спільної в'язниці. Але, можливо, табірна дружба інтелектуалів Євгена Свєрстюка та Йосипа Менделєвича – кращі ліки для наших ураз... Хай не сприймуть це лише за гарні слова:

* Істпарт – комісія з вивчення історії Комуністичної партії (Прим. упоряд.)

ми занадто довго і нестерпно страждали, щоб займатися політикою, – це дрібно для нас. Надійшов час посидіти поруч, побалакати й помовчати. «Правда моя близька; спасіння Моє висходить...» (Ісайя, 51,5).

3. Головний ворог кожного національного руху не назовні, а всередині. Ім'я його – шовінізм.

Шовінізм народжується там, де національне чуття слабе і непевне. Слабкість завжди соромиться себе і прагне здаватися чимось значущим. З одного боку, шовіністові досить вдарити себе в груди й заволати: «я – ось хто такий!» (Національність можна назвати будь-яку.) Але, з іншого боку, недостатність, меншовартість любови до свого компенсується в шовініста ненавистю до інших. Любити шовініст не здатний – не дано це йому з природи, зате ненавидіти, «бити й рятувати» він завжди готовий. Шовінізм смішний, *але* й страшний. Страшний – як кожне антилюдське, антирелігійне прямування. Смішний – своїм невмінням бачити себе збоку. Згадаймо: не минуло ще й тридцятьох років з того часу, коли экс-грузин Йосип Сталін оголосив, що всі технічні винаходи зроблено росіянами. Радіо, телефон, паротяг, пароплав, електричне освітлення тощо... Водночас з російської історії викреслили всіх філософів, усіх релігійних діячів, мало не половину письменників, малярів, істориків та мистецтвознавців. Найлютіший ненависник російського народу не вигадав би жорстокішого глуму: уявіть собі націю технократів-маніяків, які безнастанно створюють «плоди технічної цивілізації» (до речі – винаходи практично не використовувалися: «кріпосне право», мовляв, заважало...), націю, позбавлену мислителів (якщо не рахувати недовченого фейєрбахівця Чернишевського та помічника присяжного повіреного-екстерна Ульянова), від кінця XIX сторіччя позбавлену письменників і малярів, – але таку, *що* невпинно провадить «визвольні війни»... Апокаліптичний кошмар всуміш з «чорним гумором». Так шовінізм створює «національну культуру».

Ми сподіваємося, що з нами не станеться нічого подібного. Уже не один національний рух перетворився через тоталітарно-шовіністичні концепції на «передовий загін» рабів та нетям, якими керували жорсткосерді політики – власні або імпортовані. Національно-визвольна боротьба уявляється нам як певна триєдність свобод: свободи духовної, свободи національної, свободи державної. Досягнення цієї триєдності немисленне без свободи о с о б о в о – в н у т р і ш н ь о ї. І тут таки знову – її головний показник – комунікабельність нації, її готовність розуміти й сприймати.

4. Комітет єврейсько-української співпраці створений виходцями з тоталітарної імперії. Його засновники – люди різні віком, біографіями, переконаннями. Те, що нас об'єднує, полягає, насамперед, у безумовному неприйнятті імперської ідеології, в упевненій і негласливій любові до свого народу і, внаслідок цього, – в бажанні залюбки співпрацювати зі всіма, хто цього так само бажає. Українці – наші побратими по долі, – не лише «географічно-побутовій», а й по Долі Вищій. Історія вчинила все, що могла, щоб навік змурувати непорушний мур між нами – з ненависти, відчуження, низької мстивості та ворожнечі. Те, що все це все ж таки не збулося – диво, яке народжує надії.

РЕЗОЛЮЦІЯ звітно-виборчих зборів Товариства єврейсько-українських зв'язків, які відбулися 8 грудня 1987 року в Єрусалимі*

Вислухавши звітну доповідь голови Проводу ТЄУЗ і доповідь голови Ревізійної комісії про діяльність Товариства, збори визнали її (враховуючи при цьому матеріальні умови, за яких Товариство функціонує, психологічну атмосферу, намагання советської влади підтримувати ворожнечу між євреями й українцями, інертність переважної більшості українців, сучасне напруження у відносинах між двома народами) **з а д о в і л ь н о ю**.

За вісім років існування Товариства була виконана значна робота. Найбільшим досягненням слід вважати те, що уперше в історії єврейсько-українських відносин була створена організація, яка упродовж багатьох років систематично сприяє взаєморозумінню між двома народами і нормалізації їхніх відносин.

Товариство активно поширює свої ідеї через ізраїльську, а також через українську й закордонну пресу та інші засоби пропаганди, шляхом виступів на зустрічах з українськими та єврейськими громадами в різних країнах, шляхом устанавлення індивідуальних контактів і листування.

Товариство прагне бути гранично об'єктивним, відстоюючи історичну правду й загальнолюдську справедливість і

* Документи Товариства єврейсько-українських зв'язків: листування (архів Я. Сусленського) // Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–4. – Машинопис.

розуміючи, що лише на цих засадах можна досягти довіри, що є передумовою нормальних, а в майбутньому й дружніх відносин між єврейським та українським народами.

Товариство веде непримиренну боротьбу проти українофобії в єврейському середовищі та антисемітизму серед українців, вважаючи ксенофобію й неосвіченість головними причинами, які стоять на перешкоді досягненню взаєморозуміння. Товариство намагається подолати стереотип і міт про українця-погромника й біологічного антисеміта, що склалися серед євреїв.

Товариство домагається від українців діаспори більш активної й різнобічної участі в процесі нормалізації відносин, розуміючи, що вже настав час для серйозного діалогу між двома народами, для переходу від ініціативи окремих осіб до масової участі людей і організацій в цьому процесі.

Не закриваючи очі на негативні, а іноді й трагічні явища в історії єврейсько-українських відносин і прагнучи до правдивого висвітлення фактів, Товариство водночас зосереджує свою увагу на позитивних моментах, на прикладах гуманних і дружніх взаємовідносин представників двох народів, прикладах співпраці й взаємодопомоги, вважаючи, що саме минулий і сучасний позитивний досвід може стати міцним підґрунтям розвитку нормальних і дружніх відносин у майбутньому.

Тому Товариство почало розшуки українців, які, ризикуючи власним життям, допомагали євреям під час війни і рятували їх, та домагається визнання їх Праведниками світу. В численних статтях і книгах члени Товариства розповідають про своїх українських друзів (українці, відповідно, про єврейських) – співв'язнів, співробітників, товаришів по військовій службі [нерозбірливо], показуючи приклади добрих взаємовідносин. Звертаючись до української та єврейської літератури, члени Товариства популяризують твори великих письменників-гуманістів: Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Володимира Короленка, Шолом-Алейхема, Авраама Кацнельсона та інших. Розглядаючи

постаті політичних та духовних діячів, члени Товариства висловлюються з великою повагою про Чеховського, Винниченка, П. Феденка, Митрополита А. Шептицького, отця Ковча, В. Жаботинського, А. Марголіна, С. Гольдельмана та інших. Говорячи про сучасних істориків, члени Товариства високо цінують твори й виступи таких науковців, як Омелян Прицак, св.п. Іван Лисяк-Рудницький, Петро Потічний, Говард Астер, св.п. Михайло Френкін, мистецтвознавець Валеріян Ревуцький, Михайло Добрянський та інші.

Члени Товариства проводять досліді на теми єврейсько-українських відносин, пишуть і видають книги спогадів, нарисів, часто виступають в пресі, ведуть гостру полеміку, жваво відгукуються на злободенні питання єврейсько-українських відносин. Члени Товариства вважають, що треба дати неупереджену оцінку певним драматичним періодам і подіям в історії єврейсько-українських відносин, а також об'єктивно висвітлити й оцінити діяльність таких політичних постатей, як Симон Петлюра (про якого ще дотепер не затихла дискусія) та інші.

Товариство має зв'язки з кількома українськими та єврейськимим установами, з редакціями часописів і журналів. Товариство видає машинописний бюлетень під назвою «Діалоги». За чотири роки поспіль видано 16 чисел цього бюлетеня.

Варто відзначити великий внесок в діяльність і розвиток Товариства таких активних його членів, як Я. Сусленський, Ю. Вольф, д-р Я. Сорокер, св.п*. Ю. Мандрик (Пустовойтів), проф. Р. Трач, Л. Білик, Ст. Лаба, Дм. Нитченко, В. Яковлів, д-р Ст. Дершко, В. Макогон, І. Демиденко.

Поряд з певними досягненнями Товариство відзначає низку суттєвих недоліків суб'єктивного й об'єктивного характеру.

Справляючи певний вплив на ізраїльське суспільство й євреїв діаспори, Товариство не зуміло істотно вплинути, щоб

* с. п. — «світлої пам'яті».

ліквідувати негативний стереотип українця-погромника, покласти край звичаю стригти всіх українців під один гребінець і робити неправомірні узагальнення, які свідчать про присутність певної епідемії українофобії серед єврейського населення. Те саме слід сказати про українських членів Товариства, які, незважаючи на участь у Товаристві майже 100 науковців та інших представників інтелігенції, не змогли істотно вплинути на українську діаспору й припинити антисемітську пропаганду, яка поширюється в країнах української діаспори.

Товариство не зуміло встановити прямі контакти з українцями й євреями, які живуть в Україні, і одержати від них відповіді; не зуміло перепровадити туди наші публікації й розповсюдити наші ідеї. Головними інформаторами про діяльність Товариства в Україні є советські органи пропаганди, які висвітлюють цю діяльність у спотвореному вигляді – так, щоб це було на користь советській пропаганді й тоталітарній владі, якій вони служать.

Товариство не зуміло активізувати всіх своїх членів чи хоча б пробудити в них сталу зацікавленість щодо діяльності Товариства, щодо нашого квартальника – бюлетеня «Діялоги». Чимало членів Товариства не вважають своїм обов'язком передплачувати «Діялоги», не відгукуються на українофобські й антисемітські публікації, не поширюють ідеї нашого Товариства, не займаються агітацією за збільшення кількості членів Товариства, іноді навіть замовчують свою належність до нього. Тому весь тягар роботи Товариства лягає на плечі порівняно невеликої групи ентузіастів. Лише з'ясувавши для себе важливість історичної ролі, яку виконує Товариство, можна змінити своє ставлення до нього й міру участі в ньому.

Товариство не зуміло створити матеріальну базу для своєї роботи. Відсутність такої припиняє подальший розвиток діяльності Товариства, скорочує масштаби його впливу, а іноді зводить нанівець всі добрі починання й ініціативу окремих

членів Товариства. Щоб розв'язати елементарні матеріальні проблеми Товариства, хоч би частково сплатити його найскромніші витрати, збори зобов'язують всіх членів Товариства сплачувати членські внески в сумі 20 шекелей на рік (пенсіонери й студенти – 10 шекелей). Товариство оголошує про створення прес-фонду для покращення якості бюлетеня й видання інших друкованих матеріалів. Датки вільні.

Обговорюючи конкретні заходи, збори визнали, що Товариству не вдалося домогтися визнання Праведниками світу братів Шептицьких, засудження Стефана Граєка та інших винних в руйнуванні пам'ятника єврейським і українським жертвам фашизму й більшовизму; поки ще не вдалося запросити до Ізраїлю видатних українських артистів і музик, які живуть в діаспорі. Ціла низка конкретних порад, що подані в «Листі до українських друзів – прихильників єврейсько-українського взаєморозуміння й співпраці»*, не знайшла відповідного відгуку з боку українців. Збори закликають членів Товариства продовжувати діяти в дусі ідей і цілей, поданих у «Листі».

Дуже став на заваді діяльності Товариства процес Івана Дем'янюка, що відбувається тепер в Єрусалимі. Висловлюючи своє ставлення до цього процесу, Товариство переважно більшістю голосів виявляє суду довіру й очікує від нього рішення не лише справедливе, а й мудре – рішення, яке піднесе авторитет Ізраїлю й єврейського народу в усьому світі. При цьому Товариство має сумніви щодо доцільності проведення процесу через 45 років після вчинення злочинів і вважає проведення його саме в Ізраїлі помилкою. Товариство засуджує тих представників ізраїльської влади, які необ'єктивно й вороже ставляться до українців як до народу та покладають колективну відповідальність на всіх українців за злочини, вчинені окремими представниками цього народу.

Поряд з цим збори звертають увагу на те, що керівництво різних установ і товариств серед української діаспори не

* Сусленський Я. Лист до українських друзів – прихильників єврейсько-українського взаєморозуміння й співпраці // Сучасність. – 1979. – Ч. 1 (217). – С. 90–98.

виявляє ніякої ініціативи в справі нормалізації єврейсько-українських стосунків і не робить будь-яких зусиль для припинення розгнужданого антисемітизму серед народу та в засобах пропаганди.

Збори закликають членів Товариства зосередити зусилля на виконанні майбутніх планів і завдань: зустрічі великої кількості українців в Ізраїлі в 1988 році, підготовці й проведенні науково-практичної конференції в Єрусалимі в 1989 році; того ж року ми сподіваємось відзначити 10-ліття існування Товариства. Треба докласти зусиль для того, щоб наступні два роки стали переломними в справі нормалізації єврейсько-українських взаємовідносин.

Восьмилітнє існування нашого Товариства, його скромна діяльність були тяжким випробуванням на виживання й доказом життєздатності та доцільності існування Товариства, яке прямує до високолюдяної мети.

Труднощі величезні, але маяк видно. Крізь тернії – до зірок!

Члени Проводу Товариства ЄУЗ в Ізраїлі, які були обрані на загальних зборах

8 грудня 1987 року:

Ю. Вольф, Я. Сусленський, А. Брагинський, Я. Сорокер, Л. Веретнік, А. Кіаз, М. Гусь, І. Онужек*, Б. Шількрот, О. Фельдман, М. Хейфець, Г. Альтшулер, А. Гінейну, М. Гольбец, М. Грінгроз.

Склад Ревізійної комісії:

А. Гутцайт, А. Ліхт, С. Волнянський.

Склад редакції бюлетеня «Діалоги»:

Я. Сусленський, Е. Грінгроз, М. Хейфець, М. Грінгроз, Д. Меламуд, С. Кіаз, І. Літвак, Д. Таксер, Г. Гітерман, Я. Сорокер.

* Іван Онужек (н. 1954) – український поет, есеїст, філософ і літературознавець діаспори.

Діяльність Товариства за 25 років (найважливіші активності)*

Вересень 1979 р. – створення Комітету єврейсько-українського співробітництва.

1979–1980 рр. – видано три номери бюлетеня «Контакт».

1979 р. – перша поїздка Я. Сусленського до Європи для встановлення контактів з українською діаспорою.

1979–1986 рр. – публікація численних статей в ізраїльській та зарубіжній пресі, зростання кількості членів Комітету.

1981 р. – створення Товариства ЄУЗ. Розширення контактів. Поїздка Я. Сусленського та інших членів Товариства до країн Європи, США та Канади.

80-ті роки – створення відділень Товариства у п'яти містах Ізраїлю та в низці країн і міст Європи, США, Канади й Австралії.

80-ті – 90-ті роки – численні публікації, видання книжок на тему єврейсько-українських взаємин.

1983–1988 рр. – видано 21 номер журналу «Діалоги» двома мовами: українською та російською.

80-ті роки – пошуки Праведників народів світу. Українські дні в Єрусалимі (1983, 1984, 1985, 1992, 1993, 1994).

80-ті – 90-ті роки – прийом в Ізраїлі окремих українців і делегацій із діаспори та України.

80-ті – 90-ті роки – участь у конференціях, симпозиумах і форумах (1984, 1986, 1989, 1990, 1992, 1994, 1999 в Україні, Ізраїлі та США).

1985 р. – встановлення пам'ятника єврейським і україн-

* Документи Товариства єврейсько-українських зв'язків: листування (архів Я. Сусленського) // Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1. – Копія рукопису.

ським жертвам двох тоталітарних режимів. У тому ж році – руйнування цього пам'ятника варварами.

Зустрічі з президентами України в Ізраїлі – Леонідом Кравчуком та Леонідом Кучмою.

2000–2001 рр. – церемонії нагородження медаллю імені Зеєва Жаботинського* Я.Сусленського, В.Московича**, Г.Коен***, Б.Нетаньягу.

* Золота медаль імені Зеєва Жаботинського «За міжнаціональне порозуміння» та премія були засновані наприкінці січня 1997 року товариством «Україна–Ізраїль». Нагородою відзначають видатних діячів науки, культури та освіти за сприяння справі взаєморозуміння між народами.

** Вульф Москович (1936) – професор (від 1976 р.) Єврейського університету в Єрусалимі, засновник і президент Ізраїльської Асоціації Славістів (1990–2002). Серед інтересів науковця взаємини між євреями та українцями.

*** Геула Коен (1925–2019) – ізраїльська підпільниця, громадська діячка, журналістка й багаторічна депутатка Кнесету.

Діалог у конференційному форматі

Іван Дзюба

Вступне слово на Міжнародній конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин»*

Необхідність проведення Міжнародної наукової конференції в Києві з питань українсько-єврейських відносин, на мій погляд, викликана тим, що це – історично складна тема, обтяжена важкими спогадами. І водночас це тема, яка фактично була під негласною забороною протягом кількох десятиків літ. Її оминали з різних причин – політичних, ідеологічних, психологічних. Офіціоз і влада мали на те свої міркування, далекі від інтересів як українського, так і єврейського народів. Частина ж громадськості, яка щиро і доброзичливо шукала взаєморозуміння, теж оминала дражливі моменти, боячись, що обговорення їх викликатиме негативні емоції. Але досвід нашої історії показує, що коли є якісь болючі проблеми чи прикрі спогади з минулого, то оминати їх нерозумно, тому що велике замовчування, навіть із найкращих мотивів, зрештою обертається шкодою і заважає порозумінню!

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що українська та єврейська громадськість за межами СРСР і раніше вже робили спроби обговорення цієї тематики, хоч і різною мірою конструктивності. Останнім часом і в Україні спостерігаються подібні зусилля як української, так і єврейської інтелігенції до співпраці, є розуміння того, що обидва народи, як

* Проблеми українсько-єврейських відносин: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 7–9 червня 1991 р.): спец. вип. / Світ: часопис Народного Руху України. 1991, № 3–4, с. 1–3.

і інші, були жертвами однієї і тієї ж злочинної і підступної політики. Проте поза межами цих кіл інтелігенції є ще чимало людей, які тою чи тою мірою залишаються під впливом старих стереотипів та упереджень. Отож треба виробити системний підхід до їх подолання.

Таким чином, конференція матиме як наукове, так і практичне значення. Проблема українсько-єврейських відносин має розглядатися в кількох аспектах. Насамперед це відносини між нашими двома народами в Україні; по-друге, стосунки між Україною та Ізраїлем як державами; нарешті, стосунки між представниками двох народів поза межами їхніх національних держав.

Коли говорити про перший аспект, то можна окреслити три основні блоки питань. Перший – історія українсько-єврейських стосунків в Україні починаючи ще з часів Київської Русі. Другий – культурні зв'язки і взаємовпливи: розвиток єврейської культури в Україні, релігійні і філософські течії єврейської думки, участь євреїв у творенні української культури, допомога українців розвитку єврейської культури, особисті контакти між діячами літератури і мистецтва тощо. Третій – сучасні політичні проблеми українсько-єврейських відносин.

А тут уже природно переводиться до отих інших аспектів – перспективи становлення міждержавних стосунків між Україною та Ізраїлем, питання контактів між українською та єврейською діаспорами в різних країнах світу тощо.

Невичерпний матеріал для дослідження дає культурне, духовне, релігійне життя євреїв на Україні. Адже саме тут народився хасидизм, засновники якого Ізраїль Бешт зверталися до єврейського простолюду з проповіддю про те, що спасіння не в талмудичній вченості равинів, а в щирому благочесті, душевній чистоті і гарячій молитві. Тут пролунав «Вопль дщери иудейской» Неваховича: «Почто сетуешь ныне, дщерь Иаковля? Чего тебе недостает? – возвести! – Не созерцаешь ли ты того же солнца, как и иноплеменные? Стопы твои не попирают ли ту же злачную землю, как дру-

гие? Не пользуешься ли ты тем же воздухом, той же жизнью, тем же общежитием, как и иные обитатели полушара земного? – возвести! – Ах, нет, не сие смущает меня, – вопиет дочерь Иаковля, – увы, я упадаю духом, я уничижена пред лицом земли, я исключена из той связи, каковою пользуются другие подсолнечные обитатели; я теперь себя не узнаю!» Тут поширився раціоналізм берлінського єврея М. Мендельсона; розвинулися такі явища, як нове гебрейство, або так званий культурний сіонізм Ахад-Гаама, та палестинофілство (Лілієнблом, Леванда та ін.), – те, що визначало духовне, релігійне і інтелектуальне та політичне життя єврейства ХІХ – початку ХХ ст. В Україні жили і творили основоположники і світила нової єврейської літератури – Шолом-Алейхем, Мендель Мойхер-Сфорім, Хаїм Нахман Бялік, Шолом Аш, Шаул Черніховський, Н. Бірнбаум, Б. Горовіц та інші. А в радянський час – І. Фефер, Л. Квітко, Д. Фельдман, Х. Гільдін, Д. Ністер, А. Рейзін, Перець Маркіш, Давид Гофштейн, Давид Бергельсон та інші – аж до Натана Лур'є і плеяди наших сучасників.

Але якщо про письменників та діячів мистецтва ми хоч трохи згадуємо, то зовсім забутий внесок євреїв України в інші сторони цивілізації – у господарське життя, технічну культуру, юриспруденцію, журналістику, релігійну думку тощо. А в цих сферах виявилися такі визначні постаті, як Авраам Овручер, Мордехай Чорнобильський, Мойсей Окс, Пасманик, Ілля Оршанський, Ісаак Оршанський, Осип Пергамент, Лев Пінскер, Абрам Перетц, Веніамін Португалов, Самсон Острополер, Наум Богораз та багато інших – це тільки з ХІХ ст.!

У духовному світі обох народів – українського та єврейського – не мале місце посідають враження, роздуми та імпульси, породжені життям відповідно іншого народу, – і це також є чинником взаємодії наших культур. Народи жили і співпрацювали у всіх сферах життя, і їхні культури – народні та професійні – збагачували одна одну.

У творах класиків єврейської літератури знайдемо відгуки українського життя та із симпатією зображені поста-

ті представників українського народу: чимало з названих вище єврейських письменників радянської доби активно співпрацювали в 20-ті роки з неортодоксальними українськими журналами «Вапліте», «Літературний ярмарок», «Нова генерація». Немало блискучих імен дали євреї українській культурі, а деякі з них і життям заплатили за свою відданість їй – як-от Й. Гермайзе та З. Маргуліс, засуджені 1930 року у справі «Спілки Визволення України», разом з видатними українськими вченими та письменниками.

Видатний єврейський публіцист і політичний мислитель Володимир Жаботинський належить до тих, хто чи не найглибше зрозумів українську проблему.

Водночас і в українській літературі широко звучали єврейські мотиви і єврейська тема: згадаймо Тараса Шевченка, Лесю Українку, Івана Франка, Т. Бордуляка, М. Левицького, М. Коцюбинського, С. Васильченка, О. Олеся, В. Винниченка, Л. Мосендза, Є. Маланюка, М. Хвильового, П. Тичину, М. Бажана, Б. Антоненка-Давидовича, Ю. Смолича, Я. Гримайла, С. Тельнюка, Дм. Павличка та ін. Багато хто з них активно виступав на захист прав і гідності євреїв.

Окремою темою тут могли б бути зусилля й здобутки в галузі українсько-єврейських відносин наших літераторів і науковців з діаспори: згадати хоча б про подвижницьку працю Ігоря Качуровського з Мюнхена над «Єврейським збірником» і взагалі над перекладами з єврейської літератури; або про діяльність українського поета, громадянина держави Ізраїль Мойсея Фішбейна.

Можна згадати і деякі зворушливі моменти з історії вільної боротьби обох народів проти російського царату і деспотизму. Не раз кращі сини наших народів опинялися поруч у лавах борців за спільну справу або ж приходили на допомогу одні одним.

Ось один з таких епізодів, пов'язаний зі святкуванням 100-ліття від дня народження Шевченка: ювілей цей, як відомо, був заборонений царатом і вилився у протест представників багатьох народів проти національного гноблення. Про

відповідні інциденти в Києві реакційна чорносотенна газета «Новое время» повідомляла (а точніше, доносила властям) таке: «Киев. С утра на улицах усиленные наряды лошадей и конной полиции. Из уезда собраны стражники. В женских и мужских высших заведениях забастовки... В политехникуме выкинута красное знамя с надписью: “Да здравствует самостийна Украина”. С одиннадцати часов начались демонстрации (...) Тотчас явились войска и казаки (...) Казаки нагайками разогнали негодяев. (...) Произведены многочисленные аресты. Среди демонстрантов не менее половины евреев. Руководит студент-еврей, разъезжающий верхом по городу и делающий свои распоряжения» («Новое время», 1914, № 13636). Через кілька днів у тій же газеті з'являється стаття Меншикова «Могильщикам России»: «Итак, дождались мы и этого позора: в Киеве выкинута красное знамя отделения Малороссии от России... Дождались до жида-студента, который на коне по Киеву, дает “свои распоряжения” и объявляет всему миру “Долой Россию”! Чудесно! Правительство русское достаточно медлило в мазепинском вопросе. Необходимо наверстать упущенное время, необходимо спешить!.. Пора вернуться к честному и трезвому языку предков... Подлецы и негодяи!..» («Новое время», 1914, № 13639).

Тоді ж, виступаючи у Державній Думі, соціал-демократ-меншовик Чхеїдзе так коментував ці події: «Провалившись на деле Бейлиса, патриоты поставили на очередь украинцев (...) Национальное самоопределение России и политика националистов непримиримы и враждебны».

А український письменник Спиридон Черкасенко у статті «Юбилей и около него» («Шевченковские дни. В России и за границей», 1914) писав: «Центр тяжести всей политики nationalism'a переносится с надоевшего уже “жида” на “хохла”, причем в перспективе рисуются новые великие и богатые милости за его искоренение».

Так історія пов'язувала і перипетії визвольної боротьби обох народів. Сторінки її писалися і в роки революції, коли Центральна Рада проголосила – вперше в історії –

національно-культурну автономію, а до складу уряду України входили міністри-євреї – С. Гольдельман, А. Марголіс, Пінхус Красний, Черіковер. На жаль, зусилля тих українців і євреїв, які все робили для добрих стосунків між обома народами, не змогли протистояти хвилі погромництва, інспірованої темними силами, що піднялися з дна суспільства, збурені громадянською війною, за умов бандитизму різних кольорів...

І про це треба говорити. І про Бабин Яр – наш вічний біль і спільну ганьбу всього людства. І про геноцид українців – мільйони жертв штучного голоду 1932–1933 років. І про сталінську політику нацьковування українців на євреїв, а євреїв на українців.

Можемо і мусимо говорити про все. І це піде нам усім лише на користь, але за однієї умови – якщо будемо говорити правду з добрим серцем. Із щирим бажанням порозумітися, не допустити повторення зла. І взяти з собою в майбутнє те краще, що між нами було. А воно було, тільки треба його знати.

І ще одне. Обговорення питання про українсько-єврейські відносини неминуче виводить нас на ширші обрії – на осмислення місця наших народів і наших культур у світі.

Ми мусимо усвідомити потребу пізнання внеску євреїв у світову цивілізацію. Маю на увазі не лише видатних вчених, композиторів, художників (серед яких багато вихідців з України). Маю на увазі також внесок єврейського розуму, духовного генія у творення загальнолюдських ідей, понять, моральних норм, моделей співжиття. Назву деякі з таких ідей: ідея вини і покаяння; ідея первородства – і в прямому, і в метафоричному значенні з глибоким морально-дисциплінуючим змістом; ідея паломництва.

А ось три моделі мислення, що набули загальнолюдського значення: діалектика поєднання оптимізму (в Біблії); взаємодія вічної догми і еволюціонізуючої практичної нормативності (вічний характер законів, які дав Бог через Мойсея, – і треба регулювання нових форм життя: звідси широке

тлумачення біблійних текстів як вияв пластичності нормативного мислення, – на бракові якого зашпортувалося багато релігій); збереження уявлення про єдність народу (і самої єдності) в просторі і часі за змінності, в просторі ж і часі, та розмаїття звичаїв (порівняйте: М. Гюдеман про «епідемію звичаїв» у XIV і XV ст.).

На жаль, ми мало задумуємося над внеском єврейського народу в світову історію та в культуру людства. І майже не знають у світі про Україну та про все, що вона дала людству.

І наша чудова земля входить у свідомість багатьох людей у світі та в їхній лексикон не стільки іменами Бояна і Алімпія, Петра Могили і Григорія Сковороди, Максима Березовського і Дмитра Бортнянського, Артема Веделя і Степана Ковніра, Тараса Шевченка і Івана Франка, Миколи Гоголя і Володимира Короленка, – скільки такими поняттями, як «справа Бейліса», Бабин Яр, Чорнобиль...

Іншого про Україну не знають, а часом і не хочуть знати. Знають, що в Києві виникла «справа Бейліса». Але не знають, що загіяла її чорносотенна царська адміністрація, і виправдали Бейліса українські селяни – присяжні засідателі. Знають про погроми в Єлисаветграді, Одесі, Кишиневі та інших містах «південної Росії», але не знають, що організаторами їх були не українська чи молдавська громадськість, а спрямовувалися чорносотенці безнаціональною монархічною черню із «Союза Русского Народа». Знають, що фашистський кат Іван Дем'янюк вважається українцем, і повторюють це на кожному кроці як мовчазний (а часом і брутально висловлений) докір усьому українському народові, але не знають українських борців проти фашизму і оборонців єврейства. Не знають, що українцями були відомі всьому світові люди, які прикрасили собою ХХ століття – і Володимир Вернадський, і Ігор Стравинський, і Олександр Архипенко, і Казимир Малевич, і багато інших. Я вже не кажу про геніїв духу минулого.

Так що роботи тут – у взаємоознайомленні – немає краю. Та й початку ще не було.

А вона, ця робота, потрібна.

Потрібен діалог української і єврейської інтелігенції. Потрібна постійна розмова на високому рівні компетентності і моральності.

Протягом останніх десятиліть такого діалогу не було – простір спорожнілого духу заповнювали міфи, стереотипи, анекдоти...

Хай наша конференція стане початком отого діалогу на українській землі.

P.S. І ще. Проблема «українці і євреї» – ширша, ніж просто українці і євреї. Українське тут – не тільки українці. Єврейське – не тільки євреї. І не тільки у відносинах одні з одними. Це проблема людини. Це проблема знаходження порозуміння між жертвами історичного процесу, жертвами творців великодержав, жертвами режимів, ворожих свободі.

Єврей – вічний дисидент, вічний інакомислячий.

Українець – вічний укомплексований, вічний об'єкт чийось претензій. Вони – «бездомні». Вони – «не свої» (Марина Цветаєва: «В сем христианнейшем из миров поэты – жида»). Євреї – не свої скрізь. Українці – не свої на рідній землі. Не про окремих людей, звісно, йдеться, а про поняття.

Деякі українці думають, що обговорювати цю проблему в інтересах євреїв, хай вони про це бідкаються. Деякі євреї думають, що це потрібно українцям, хай вони про те і дбають. Як на мене, то і ті, і ті помиляються. Це однаково потрібно і українцям, і євреям. Навіть якщо всі євреї виїдуть до Ізраїлю, це потрібно буде не тільки для України і Ізраїлю, а для кожного українця і єврея будь-де: не лише тому, що живемо на одній планеті, а тому, що кожен з нас – людина, а як бути людиною, не знявши з душі взаємні рахунки, кривди і гріхи?

Резолюція Міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин», 5–7 червня, 1991 року*

Ми, учасники Міжнародної наукової конференції «Проблеми українсько-єврейських відносин», після широкого і всебічного обговорення в дусі плюралізму думок та підходів, дійшли одностайної згоди в такому.

Українців і євреїв, які живуть разом на землі України понад тисячу років, об'єднують спільна доля, багатство наших культур, неповторність історичної спадщини. Нам немає чого ділити – хіба що порівну можемо розділити біль за мільйонні жертви і геноцид у XX столітті, занедбану національну свідомість, втрату мови, руйнування культури, нищення традицій.

Для єврейського народу все це помножувалося на страшні рани чорносотенної сваволі в Російській імперії, на державний антисемітизм уже за сталінських і післясталінських часів, на гітлерівський Голокост. Усе це призвело до катастрофічного зменшення чисельності єврейського населення в Україні та неповоротного зникнення багатьох форм національного буття. Цю трагічну ситуацію ускладнює масова еміграція, однією з причин якої є безкарність антисемітизму та неясність або загроженість перспектив єврейського життя в СРСР.

Не можна допустити, щоб урвалася історія єврейського життя в Україні, щоб зникли остаточно його культура і тра-

* Проблеми українсько-єврейських відносин: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 7–9 червня 1991 р.): спец. вип. / Світ: часопис Народного Руху України. 1991. № 3–4, с. 76.

диції, його мова. Україна була колискою для всесвітньовідомих діячів єврейської культури, які збагатили духовність не лише нашого суспільства, а й усього людства.

Ми вважаємо, що настав час переходити від декларацій і закликів до конкретних дій для врятування і відбудови «єврейської вулиці», всього того, що знищувалося протягом десятиліть.

Треба відкривати єврейські школи, бібліотеки, музеї, видавництва, кафедри юдаїстики у вишах, відновити інститут єврейської культури. Треба надати спеціальні стипендії для студентів педінститутів, які готували б себе до викладання мов їдиш та іврит. Треба запросити фахівців до багатьох забутих єврейських архівів. Треба повернути єврейським громадянам храми, народні будинки, культурні пам'ятки, збудовані на єврейські народні гроші. Треба меморіалізувати численні місця вбивства євреїв фашистськими нелюдьми.

Треба популяризувати знання про історію та культуру єврейського народу, обговорювати публічно його нинішні проблеми – а для цього, зокрема, запровадити програми на радіо, телебаченні, надати на них час діячам єврейської культури та єврейським громадським організаціям. Єврейське населення має дістати самоврядування та належне представництво в Радах усіх рівнів.

Ми, учасники конференції, впевнені, що спільними зусиллями не дамо зникнути на багатостраждальній землі України великій культурі єврейського народу.

Водночас ми висловлюємо глибоку стурбованість становищем української мови, національної освіти та культури, які були жертвами цілеспрямованої русифікаторської політики і до сьогодні ще не знаходять належної державної підтримки.

Ми переконані в тому, що справа відродження і майбуття єврейського життя, єврейської культури на Україні невіддільна від справи відродження та майбуття української культури та українського народу, всіх національностей, що живуть на Україні, від справи утвердження державного су-

веренітету України. Тому ми особливо вітаємо тих єврейських громадян і культурних діячів, ту частину єврейської інтелігенції та єврейського населення, які розуміють і підтримують зусилля українців, спрямовані на відродження і розвиток своєї мови і культури, на суверенізацію України, і закликаємо всіх євреїв та жителів України всіх національностей до солідарності у цій нашій спільній справі – побудові суверенної демократичної України, нашого спільного демократичного дому.

Підсумовуючи конференцію, оцінюючи її проведення як важливий етап вивчення історії українсько-єврейських взаємин, дослідження єврейської історії та культури України, учасники конференції вважають за доцільне:

1. Проводити наукові конференції, присвячені єврейській культурі на Україні та українсько-єврейським культурним зв'язкам, принаймні один раз на два роки. Запропонувати науковим організаціям Ізраїлю, Канади, США та інших країн, які займаються вищезазначеною тематикою, бути співорганізаторами конференцій, а їх представникам увійти в спільний організаційний комітет.
2. Оргкомітету конференції за матеріалами доповідей і повідомлень розробити програму сприяння розвитку єврейської культури на Україні, запропонувавши участь у ній, крім вчених України, Росії, і науковців Ізраїлю, Канади, США та інших країн. Така програма повинна включати:
 - 2.1. Пропозиції щодо збереження пам'яток єврейської історії та культури на Україні, а саме:
 - а) опис синагог та інших єврейських будівель і розробку матеріалів, необхідних для їх реставрації та збереження;
 - б) опис єврейських цвинтарів і заходів щодо їх врятування та збереження.

- 2.2. Програму створення Музею єврейської культури на Україні.
- 2.3. Програму увічнення пам'яті загиблих від геноциду під час Другої світової війни.
3. Підготувати пропозиції щодо створення міжнародної групи істориків, які б сприяли об'єктивному вивченню найбільш суперечливих етапів спільної історії. Метою діяльності такої групи була б розробка цих болючих питань, вироблення спільної виваженої оцінки цих етапів і ознайомлення широких верств населення з результатами досліджень.
4. Запропонувати Програму культурного обміну між Ізраїлем (та іншими єврейськими громадами світу) і Україною в галузі культури, літератури, мистецтва.
5. Сприяти організації видання спільного українсько-єврейського щорічника з питань єврейсько-українських взаємин, розвитку та історії єврейської культури в Україні, популяризації української культури.
6. Активно і цілеспрямовано розвінчувати антиєврейські та антиукраїнські міфи та стереотипи сприйняття, пропонуючи натомість правдиві знання про обидва народи і про світлі, а не лише трагічні сторінки їхнього співжиття.

Учасники конференції пропонують усім зацікавленим державним та громадським організаціям розглянути можливість своєї участі у підготовці та реалізації цієї Програми та передати оргкомітету свої пропозиції щодо цього... Ми впевнені в необхідності запропонованої Програми і в тому, що спільними зусиллями ми зробимо у вільній демократичній Україні те, чого не змогли зробити наші попередники за умов тоталітаризму.

Прийнята 9 червня 1991 р.

«Українсько-єврейська конференція в Єрусалимі»*

Вражень від поїздки до Єрусалима на наукову конференцію з питань українсько-єврейських взаємин так багато, що мені важко вибудувати їх в одну цілість і при цьому не заповнити собою цілу газету. Тому в сьогоднішньому числі «Галицької зорі» будуть опубліковані лише ось ці короткі замітки щодо перебігу конференції, а також ті міркування, з якими я там виступив. [...]

Чистий час конференції – чотири дні. Ще два дні її учасники знайомилися з Єрусалимом, а хто забажав – і з посольством України в Тель-Авіві. На відміну від попередньої єрусалимської зустрічі, в якій взяли участь народні депутати України, наша конференція була виключно науковою з погодженими заздалегідь темами доповідей. Іншими словами, вона, на жаль, не могла ні звільнити Івана Дем'янюка, ні зняти з посади редактора американського журналу «Тайм-меґезін» за його українофобські публікації.

Делегація з України налічувала 20 осіб. Очолювати її мав Іван Дзюба (тодішній міністр культури), але прем'єр його не відпустив. Серед інших науковців я міг би назвати співробітників Інституту філософії НАН України Мирослава Поповича, Оксану Забужко, Василя Лісового, літературознавця Вадима Скуратівського, львівських професорів Ярослава Даш-

* Маринович М. Вибране: у 6 т., т. 3: Публіцистика. Львів: Вид-во УКУ, 2010. С. 327–329. Конференція відбулася з 13 по 18 травня 1993 року і мала назву «Єврейсько-українські відносини в XX сторіччі: співіснування і протистояння». (Прим. упоряд.)

кевича і Мартена Феллера. До делегації долучилися також п'ять науковців з української діаспори: Марта Богачевська-Хом'як, Роман Сербин, Леонід Плющ, Петро Потічний та Роман Зварич. Значну частину коштів, потрібних для проведення конференції, виділив Фонд Сороса.

Більшість засідань відбувались у приміщенні Єврейського університету, що в м. Єрусалимі, а одне – в музеї Катастрофи часів Другої світової війни «Яд-Вашем». Працювали навіть виснажливо: з 9-ї год. ранку до 10-ї год. вечора. (А замешкала наша делегація в готелі «Аріель»: розсунеш уранці штори на вікні, а перед тобою – гора Сіон...). У залі засідань збиралося в середньому 50 осіб, переважно вихідців із колишнього СРСР.

На відкриття і завершення конференції прийшли представники Міністерства іноземних справ Ізраїлю. З українського боку були присутні посол України в Ізраїлі п. Юрій Щербак і спеціальний представник Президента України, який прилетів з нами. Він і зачитав привітання Л. Кравчука.

Атмосфера в залі не була сталою, і часом доброзичливість поступалася місцем напруженості. І це зрозуміло: історія наших стосунків дуже непроста. Юрій Щербак навіть влучно зачитував пророка Єремію: «Батьки їли кислий виноград, а оскома в синів на зубах». Чи не найбільш здруженими почувалися учасники конференції на лінгвістичній секції. Обидві мови – українська та їдиш – переконливо засвідчили, як тісно переплелися обидві наші культури. Зокрема, професор Москович розвеселив усіх переліченням прізвищ, які він знаходив у єрусалимському телефонному довіднику. Прізвище «Голодрига» було там не найкумедніше (а Ю. Щербак додав, що в нього є в Україні родич на прізвище «Гой»). Усі три доповідачі на цій секції були євреї: двоє з Ізраїлю, один – наш М. Феллер. І всі троє читали свої доповіді українською.

Справа Дем'янюка згадувалася і в виступах на конференції, і в кулуарних зустрічах, і на прийомі в посла України. Один журналіст казав мені, що об'єм публікацій на цю тему в ізраїльській пресі різко впав. Ізраїльтяни переконані, що

смертний вирок буде невдовзі скасовано, і всі називають при цьому осінь.

Однак я особисто сумніваюся, що це буде виправдальний вирок: за всі роки треба було б сплатити величезну суму компенсації. Та й як тоді виглядатиме американська Феміда? До речі, Ю. Щербак скрушно розповів нам таку історію. Нещодавно він відвідав І. Дем'янюка у в'язниці, де той йому сказав, що має намір просити в нашого Президента українського громадянства.

З подачі посла ця заява стала надбанням світової преси. Але через якийсь час Дем'янюк, розмовляючи з іншими особами, відмовився від свого наміру, чим поставив посла в не зовсім зручне становище.

Найбільшу увагу привернули, ясна річ, виступи дипломатів. Вони високо оцінювали київські та ізраїльські промови Л. Кравчука, цитували слова Шимона Переса: «Ми виходимо з засади, що Україна – абсолютно незалежна і дружня до нас держава. Історію облишмо». Але зробити це не так просто.

Один з ізраїльських учених, дякуючи організаторам за проведення цієї конференції, підкреслював їхню мужність. Зрештою, і наш посол говорив про те, що українсько-єврейський діалог відбувається в атмосфері тиску і взаємного недовір'я.

Представники Міністерства закордонних справ Ізраїлю акцентували на тому, що стосунки з Україною будуть формуватися залежно від того, як вона укладатиме свої зв'язки з арабами.

Ізраїльтян найбільше хвилює, щоб в обмін на нафту Україна не поділилася з арабськими країнами ядерною технологією.

Можна бути оптимістом чи песимістом щодо майбутнього українсько-єврейських взаємин, але не можна не зазначити, що саму конференцію слід вважати успішною. Мають рацію професор Ярослав Дашкевич, а також київський соціолог Леонід Фінберг, коли кажуть, що виключно захисна тенденція в наших контактах неефективна. Треба створюва-

ти різноманітні наукові комісії для спільного аналізу історії, треба розробляти цільові програми розвитку наших стосунків. Очевидно, в майбутньому таких загальних конференцій «про все» вже не буде.

Тепер уже цементний розчин треба буде підвозити до кожної тріщини зокрема.

3 червня 1993 р.

«Українсько-єврейський діалог. Вперше ми розмовляли не про минуле, а про майбутнє»*

Семінар «Нові реалії в Україні» (один із серії інших семінарів), організований 25 березня посольством України в США разом із Американським єврейським комітетом, не мав в Україні великої преси. Разом із тим, його здобутки настільки значні, що гріх був би їх замовчати. Ця думка й покликала мене взятися за перо і підбити деякі підсумки.

На перших конференціях з питань українсько-єврейських стосунків їхні учасники, здавалося, ходили замінованим полем.

То тут, то там спалахували емоції, детонували стереотипи, і всі уми полонила Історія. Сьогодні ситуація починає мінятися. У кожному разі, на згаданому семінарі говорилося про сучасне з прицілом на майбутнє. Це не означає, звичайно, що про історію було забуто. Просто її було винесено за дужки, і вона перестала вносити дисонанси в нормальну цивілізовану розмову.

Причин цього мені бачиться принаймні дві. По-перше, українській незалежності вже п'ять років, що дає змогу дати певну відповідь на сакраментальне колись запитання: як же поведуть себе українці, якщо здобудуть незалежність? По-друге, згадуване «заміноване поле» зусиллями ентузіастів значною мірою вже розміноване. Звичайно, на історію своїх стосунків обидва наші народи завжди дивитимуться різними очима – я не вірю в якусь усереднену, на 100 відсот-

* Маринович М. Вибране: у 6 т., т. 3: Публіцистика. Львів: Вид-во УКУ, 2010. С. 333–338.

ків об'єктивну історіографію. Однак без ярликів «одвічного ворога» ми обійтися можемо. В цьому переконує нас життєва практика народів Західної Європи.

Українська делегація складалася з восьми осіб: чотирьох українців і чотирьох євреїв. До першої четвірки увійшли керівник управління гуманітарних справ при адміністрації Президента України Василь Кремень, народний депутат України від Стрийщини Ігор Остап, керівник відділу зовнішніх стосунків Львівської міської ради Тарас Возняк та автор цих рядків, що був запрошений як голова Української асоціації «Міжнародна Амністія». До другої четвірки увійшли головний рабин України Яків Блайх, голова Асоціації єврейських товариств в Україні Йосиф Зісельс, директор Українсько-американського бюро захисту прав людини Семен Глузман і директор Інституту юдаїки в Україні Леонід Фінберг.

Відповідно американська сторона була представлена приблизно 40 урядовими і неурядовими експертами, представниками єврейської (найбільше, звичайно, Американського єврейського комітету) та української громад, провідними науковцями, представниками української та єврейської преси Америки.

Безпосереднім поштовхом до проведення такого семінару був, зокрема, показ на американському телеканалі Сі-Бі-Ес фільму «Потворне обличчя свободи», який висвітлив нинішні тенденції розвитку країни в односторонньому, а тому викривленому світлі. В Україні мало хто знає, що серед дружного хору протестів з боку світового українства звучали і єврейські голоси. Із заявами протесту виступили голова Американського інституту плюралізму, нині вже покійний ентузіаст унормування українсько-єврейських стосунків Девід Рот, а також керівництво Американського єврейського комітету. Разом із тим відчувалося, що виступити проти упередженості фільму – це лише половина справи. Не менш важливо усвідомити, якою ж насправді є нинішня Україна. Так з'явилася ідея провести в посольстві України семінар, спонсором

якого виступила українсько-єврейська родина Віри та Роберта Гольдманів, які вже не перший рік відповідають в Американському єврейському комітеті за проєкт «Україна», що покликаний сприяти українсько-єврейському діалогові. І коли Яків Блайх (сам він уродженець нью-йоркського Брукліна) виступив із доповіддю під назвою «Прекрасне обличчя свободи в Україні», то це звучало безпосередньою відповіддю всім теленедоброзичливцям України.

Ключ усіх єврейських доповідей був, власне, один: спокійне, аргументоване порівняння життя євреїв за Радянського Союзу і в незалежній Україні. Висновок був красномовний: Україна є однією з тих держав пострадянського простору, де життя євреїв набирає активних організаційних форм. Ось кілька цифр.

Єврейське населення України складає приблизно 550 тисяч осіб (за іншими даними – 320 тис). 1991 року в Україні було приблизно 20 єврейських недільних шкіл та дві – денні. Наприкінці 1995 року тут було вже майже 70 недільних, 14 денних, 10 ешив, 10 дитячих садочків. У тому ж 1995 році в Україні було зареєстровано 15 єврейських газет. І якщо 1991 року в Україні був лише один рабин, то в 1995 році – вже 19. Такі цифри говорили самі за себе, до того ж свідчили про великий організаційний талант колишнього члена Української Гельсінської Групи, а нині голови Асоціації єврейських товариств в Україні Йосифа Зісельса. Крім того, в доповідях зазначалося, що в Україні розгорнуто дослідження з єврейської історії та культури, організовано посильну допомогу людям похилого віку (для єврейської громади в Україні ця остання справа набирає особливого значення, адже громада старіє: на кожного новонародженого припадає 8–9 смертей; плюс еміграція молодих).

Доповіді українців стосувалися переважно двох питань: по-перше, що зроблено українською державою для вноормування міжнаціональних стосунків в Україні, а по-друге, що ще треба зробити для того, щоб не давати волі ксенофобським тенденціям. Підстав для самозаспокоєння тут небага-

то. Розвиток українсько-єврейських стосунків супроводжується паралельним наростанням антисемітських настроїв – обидві тенденції йдуть ніби в різних площинах. Якщо 1992 року в українській пресі було зареєстровано лише 1–2 публікації на місяць, які можна вважати антисемітськими, то в 1994 році – вже 20–30. Тут важливо не тільки зафіксувати наростання антисемітських настроїв серед певних прошарків населення, а й виявити конкретний механізм такого наростання. Говорилося на семінарі і про роль обидвох діаспор у внормуванні українсько-єврейських взаємин, з одного боку, та в підживленні взаємної ворожнечі – з іншого.

Цікавою була й та частина семінару, в якій виступали дипломати: посол України в США та колишній посол України в Ізраїлі Юрій Щербак, консул Ізраїлю в Нью-Йорку Роберт Зінгер, спеціальний радник президента США посол Річард Шіфтер, а також заступник директора Інституту Гаррімана Олександр Мотиль. Тут відзначалося, по-перше, що стосунки України та Ізраїлю розвиваються динамічно; між обома країнами, власне, немає якихось гострих дипломатичних проблем – і такий висновок якісно відрізняв цю зустріч від подібних їй кілька років тому, коли у висловлюваннях офіційних осіб домінувала дуже обережна стриманість. По-друге, за кілька років незалежності України українсько-американські стосунки пройшли шлях від практично повного нерозуміння (знаменита промова президента Буша в Києві, за якою вже утвердилася жартівлива назва «чікен-кієв-спіч») до «особливого партнерства» сьогодні.

Зжаву дискусію викликали, звичайно, геополітичні зміни у зв'язку з розпадом СРСР і відродженням російського імперіалізму – зокрема, питання, чи стане Україна для Сполучених Штатів чимось на зразок Західної Німеччини чи Південної Кореї. Західні спеціалісти-політологи, відзначаючи безсумнівне зростання інтересу до України у зв'язку з російською проблемою, все ж схилилися до негативної відповіді. Одні називали таке творення геополітичних «плацдармів» минулим політики.

Інші наголошували, що Україна, будучи базою проти Росії, ніколи не змогла б стати демократичною. А на цікаве запитання Якова Блайха, чи не забуде Америка про Україну знову, якщо стосунки з Росією поліпшаться, відповідь була, в принципі, заперечною. За кілька років українсько-американські стосунки набули власної цінності, а тому можлива лише часткова втрата інтересу, але не повне забуття.

І окремо я хотів би згадати про нинішнього посла України в США. Великий позитивний вклад Юрія Щербака спочатку в справу розвитку українсько-ізраїльських, а тепер і українсько-американських взаємин відзначали усі закордонні доповідачі.

А це тим більш важливо, що бути в ці роки послом України в Америці дуже непросто. В обох наших діаспорах – українській і єврейській – є свої непримиренні, які кожен крок до порозуміння сприймають як зраду. Отож Ю. Щербак часто опиняється поміж двох вогнів дуже зручною мішенню. Зате серед членів української делегації фактично не було двох думок: всі ми були одностайні у схваленні діяльності Юрія Щербака – українського письменника, який зумів за короткий час стати прекрасним дипломатом.

Вашингтонський етап візиту нашої делегації закінчився відвідуванням Конгресу США і розмовою з референтами, відповідальними за творення зовнішньої політики американського парламенту. Там уже була відчутнішою промосковська орієнтація офіційного Вашингтону – традиція, в якій вишколювалося не одне покоління американських політиків. Саме там ще більш унаочнилося, наскільки Україна повинна посилити дипломатичне завоювання американського (і не тільки!) материка. Зусиль Ю. Щербака і його команди тут явно замало. В той час як ми все ще мостимось на печі в надії, що прихильність усього світу до України сама впаде нам у руки, численні російські делегації роблять свою роботу, підтримуючи старі контакти і зав'язуючи нові.

Крім того, у Вашингтоні наша делегація відвідала Музей Голокосту, створений недавно справді з американським

розмахом. В комп'ютеризованому навчальному центрі ми виявили, що тексти про Україну містять значні історичні помилки (наприклад, Андрей Шептицький там названий архієпископом Української Автокефальної Православної Церкви). В результаті було досягнуто домовлености, що наш Інститут політологічних та культурологічних досліджень (Київ – Львів) організує професійну експертизу всіх текстів, що стосуються України, і передасть результати до музею.

Подальша програма перебування української делегації передбачала зустріч із українською та єврейською громадами Філадельфії й відвідування Інституту Гаррімана при Колумбійському університеті в Нью-Йорку. Філадельфійська зустріч обох громад просто зачарувала нас своєю зичливістю. Особливо це було відчутно в гостинній оселі української родини Андрійчиків, де під час вечері точилися цікаві дискусії, навіть суперечки, але над усім домінувала атмосфера приязні й порозуміння.

А у нью-йоркському Інституті Гаррімана (тому самому, якого в 70-ті роки радянська пропаганда називала не інакше як «кубло антирадянщиків») уже панувала ділова розмова спеціалістів, йшов обмін книжками та матеріалами, складалися плани майбутньої співпраці.

На підсумковій зустрічі американська сторона оцінила візит української делегації на «відмінно», а це означає, що проект «Україна», започаткований покійним Девідом Ротом, буде з ентузіазмом підтримано. Очевидно, невдовзі Україна прийматиме спільну українсько-єврейську делегацію з Америки, будуть розгорнені програми випуску потрібної філософської та соціологічної літератури, проведення наукових досліджень, в яких зацікавлені обидві сторони, організація семінарів, які сприятимуть діалогові інтелігенції з проблем толерантності і мультикультурності. Отже, ставлячи крапку в цій статті, я насправді передбачаю оте оптимістичне «далі буде».

Травень 1996 року

**Рефлексії про відносини
в історичній перспективі
між українцями і євреями**

«У 25-річчя розстрілів у Бабиному Яру»

Є речі, є трагедії, перед безмірністю яких будь-яке слово безсиле і про які більше скаже мовчання – велике мовчання тисяч людей. Може, і нам годилося б тут обійтися без слів і мовчки думати про одне й те ж. Однак мовчання багато говорить лише там, де все, що можна сказати, вже сказане. Коли ж сказане ще далеко не все, коли ще нічого не сказано, – тоді мовчання стає спілником неправди й несвободи. Тому ми говоримо, і мусимо говорити, де можна й де не можна, використовуючи всяку з нагод, які трапляються нам так нечасто.

І я хочу сказати кілька слів – одну тисячну частину з того, про що я сьогодні думаю і що мені хотілося б тут сказати. Я хочу звернутися до вас як до людей – як до своїх братів по людству. Я хочу звернутися до вас, євреїв, як українець – як член української нації, до якої я з гордістю належу.

Бабин Яр – це трагедія всього людства, але сталася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія, трагедія перш за все єврейського і українського народів.

Цю трагедію приніс нашим народам фашизм.

Однак не треба забувати, що фашизм починається не з Бабиного Яру і ним не вичерпується. Фашизм починається з неповаги до людини, а кінчається знищенням людини, знищенням народів – але не обов'язково тільки таким знищенням, як у Бабиному Яру.

Уявімо собі на хвилину, що Гітлер переміг би, німецький фашизм переміг би. Можна не сумніватися, що вони створили б блискуче і «процвітаюче» суспільство, яке досягло б

високого господарського і технічного розвитку, знало б усі ті наукові та інші досягнення, які знаємо й ми. І, певно, безсловесні раби фашизму згодом «освоїли» б космос і літали б на інші планети репрезентувати людство й земну цивілізацію. І цей режим усе б зробив для того, щоб утвердити свою «правду», щоб люди забули, якою ціною куплено такий «прогрес», щоб історія виправдала або ж забула безмірні злочини, щоб нелюдське суспільство здалося людям нормальним і навіть найкращим у світі. І вже не на руїнах Бастилій, а на осквернених, утрамбованих товстим шаром піску і забуття місцях народних трагедій стояв би офіційний напис: «Тут танцюють».

Тому ми повинні судити про те чи інше суспільство не за його зовнішніми технічними досягненнями, а за тим, яке місце займає і що значить у ньому людина, як ціняться в ньому людська гідність і людська совість.

Сьогодні в Бабиному Яру ми згадуємо не тільки тих, хто тут загинув. Ми згадуємо мільйони советських воїнів, – наших батьків, – які віддали своє життя в боротьбі проти фашизму. Ми згадуємо про жертви й зусилля мільйонів советських людей усіх національностей, які самовіддано працювали для перемоги над фашизмом. Ми повинні думати про те, щоб бути гідними їхньої пам'яті, щоб бути гідними того обов'язку, який накладає на нас пам'ять про безліч людських жертв, надій, поривань.

Чи гідні ми цієї пам'яті? Мабуть, ні, якщо і досі серед нас знаходять місце різні форми людиноненавистництва і в тому числі та, яку ми називаємо затертим, збаналізованим, але страшним словом – антисемітизм. Антисемітизм – явище «інтернаціональне», він існував і існує в усіх суспільствах. На жаль, не вільне від нього і наше суспільство. В цьому, може, й не було б нічого дивного, адже антисемітизм – плід і супутник вікового безкультур'я і неволі, перше і неминуче породження політичного деспотизму, і долається він – у масштабах цілих суспільств – не легко і не швидко. Але дивує інше: те, що протягом повоєнних десятиліть проти нього, по суті,

не велося дійової боротьби, більше того – він часом штучно відживлювався. Схоже, що забуваються вказівки Леніна про боротьбу з антисемітизмом, як забуваються ленінські вказівки про національний розвиток України.

А в часи Сталіна були одверті, очевидні спроби зіграти на взаємних упередженнях частини українців і частини євреїв, спроби під виглядом єврейського буржуазного націоналізму, сіонізму тощо – обрубувати єврейську національну culture, а під виглядом українського буржуазного націоналізму – українську культуру. Ці хитро обмислені кампанії завдали шкоди обом народам і не сприяли їх здруженню, вони тільки додали ще один прикрий спомин у тяжку історію обох народів і в складну історію їх взаємин.

До цих споминів ми мусимо звертатися не для того, щоб роз'ятрювати старі рани, а щоб до кінця вигоювати їх.

Як українцю мені соромно, що і серед моєї нації – як і серед інших націй – є антисемітизм, є ті ганебні, не гідні людськості явища, які зветься антисемітизмом.

Ми, українці, повинні в своєму середовищі боротися з будь-якими проявами антисемітизму чи неповаги до єврея, нерозуміння єврейської проблеми.

Ви, євреї, повинні в своєму середовищі боротися з тими, хто не поважає української людини, української культури, української мови, хто несправедливо вбачає в кожному українцеві прихованого антисеміта.

Ми повинні вижити всяке людиноненависництво, пересилити всякі непорозуміння і всім своїм життям вибороти справжнє братерство.

Здавалося б, кому як не нам зрозуміти один одного і кому як не нам подати людству зразок братерського співжиття? Історія наших народів настільки схожа в своєму трагізмі, що в біблійних мотивах свого «Мойсея» Іван Франко відтворив шлях українського народу в шатах єврейської легенди, а Леся Українка одну з найсильніших своїх поезій про трагедію України почала словами: «І ти колись боролась, мов Ізраїль...»

Великі сини обох народів заповідали нам взаєморозуміння і дружбу. З українською землею пов'язане життя трьох найбільших єврейських письменників – Шолом-Алейхема, Іцхока Переца і Менделе Мойхер-Сфоріма. Вони любили цю землю і вчили творити на ній добро. Близкучий єврейський публіцист Володимир Жаботинський виступав на боці українського народу в його боротьбі проти російського царизму і закликав єврейську інтелігенцію підтримувати український національно-визвольний рух та українську культуру.

Одним із останніх громадянських актів Тараса Шевченка був відомий виступ проти юдофобської політики царського уряду. Леся Українка, Іван Франко, Борис Грінченко, Степан Васильченко та інші видатні українські письменники добре знали і високо цінували велич єврейської історії та єврейського духу, з щирим уболіванням писали про страждання єврейської бідноти.

В минулому у нас не тільки сліпа ворожнеча і прикрі непорозуміння, хоч їх було і багато. В минулому – і зразки мужньої солідарності та взаємодопомоги в боротьбі за спільні ідеали свободи і справедливості, за кращу долю своїх націй.

Цю традицію ми, теперішнє покоління, і повинні продовжувати, протиставивши їй поганій традиції недовіри і недомовок. На жаль, є ряд факторів, які не сприяють укоріненню і поширенню отієї благородної традиції солідарності.

Серед них – відсутність справжньої публічності, гласності в національних справах, в результаті чого навколо болючих питань створюється своєрідна «змова мовчання». Добрим прикладом для нас тут могла б бути постановка цієї справи в братній соціалістичній Польщі. Відомо, якими складними були відносини поляків та євреїв у минулому. Тепер же не лишилося й сліду колишньої недоброзичливості. В чому «секрет» такого успіху? По-перше, поляків і євреїв здружило спільне лихо в Другій світовій війні. Але лихо і в нас було спільне. По-друге – і цього в нас, на жаль, немає – в соціалістичній Польщі міжнаціональні відносини є предметом наукового соціологічного вивчення та публічного громадського

обговорення, предметом постійної уваги і втручання преси, літератури тощо, а це все й створює атмосферу доброго і успішного національного та інтернаціонального виховання.

Про таке дійове, а не тільки на словах, виховання повинні дбати і ми, докладаючи всіх своїх сил. Ми не можемо залишати поза увагою фактів антисемітизму, шовінізму, неповаги до будь-якої національності, хамського ставлення до будь-якої національної культури і національної мови. Хамства у нас багато, і в багатьох воно починається з відмови від самого себе, від своєї національності, культури, історії, мови, хоч така відмова не завжди буває добровільною і не завжди людина в ній винна.

Шлях до справжнього, а не фальшивого братерства – не в самозабутті, а в самопізнанні. Не зрікатися себе і пристосовуватися до інших, а бути собою і шанувати інших. Євреї мають право бути євреями, українці мають право бути українцями у повному і глибокому, а не тільки формальному значенні цих слів. Хай євреї знають єврейську історію, єврейську культуру, мову і гордяться ними. Хай українці знають українську історію, культуру, мову і гордяться ними. Хай вони знають історію і культуру один одного, історію і культуру інших народів, вміють цінити себе й інших – як своїх братів.

Досягти цього важко, але краще прагнути до цього, ніж байдуже махнути рукою і плисти за хвилиною асиміляторства і пристосовництва, добра од яких не буде, а буде лише хамство, блюзнірство і приховане людиноненависництво.

А ми повинні всім своїм життям заперечити цивілізоване людиноненависництво і суспільне хамство. Нічого важливішого за це тепер для нас немає, бо інакше всі суспільні ідеали втрачають свій сенс.

Це наш обов'язок перед мільйонами жертв деспотизму, це наш обов'язок перед кращими людьми українського і єврейського народів, які закликали до взаємопорозуміння й дружиби, це наш обов'язок перед українською землею, на якій нам жити разом, це наш обов'язок перед людством.

Промова Якова Сусленського в День шанування українців – «Праведників світу» в Яд-Вашемі 13 травня 1985 року*

Коли я згадую, з якою лютістю християнський світ знищував євреїв під час Другої світової війни, то доходжу висновку, що високолюдяне вчення єврея Ісуса Христа запало в душу мало якому християнинові, що вдаваних християн забагато, а правдивих – замало.

Присутні в цьому залі Іванна Ковалик, Гелена Мельничук і Орест Загайкевич, а також і ті Праведники світу, на честь яких ми сьогодні посадили дерева, але котрих, на жаль, тут нема, – всі вони справжні християни.

Тож нехай за прикладом цих людей множаться справжні християни.

Бути справжнім християнином на Україні в той час – означало бути героєм. В жодній країні західного світу нацисти не вбивали поголовно всієї родини, котра переховувала євреїв. Лише на Україні вивішували «Оголошення», щоб сповістити про страту українців за переховування євреїв.

Знаючи численні випадки антисемітизму на Україні, ми часом буваємо несправедливі, коли вдаємося до надто широких узагальнень про антисемітизм українців. Ми не можемо вимагати масового героїзму. Адже героїв не дуже густо. Саме тому слава Праведникам світу, яких ми бачимо тут, і тим, яких ми сьогодні вшановуємо, хоч вони тут не є присутні.

Я не уповноважений ані державою, ані моїм народом промовляти їхнім іменем. Але я беру на себе відповідальність заявити від імені моєї держави і від імені мого народу:

* Діалоги: [часопис]. – Єрусалим, 1985. – № 9–10. – С. 12.

Велике вам спасибі, Праведники світу, і низький уклін вам від єврейського народу!

Дякую вам за честь, котру ви виявили нам своїм прибуттям до нашої країни. Друзі єврейського народу до нас приїждять, наших ворогів до нас привозять.

Такі люди, як ви, сприяють поліпшенню взаємин між єврейським та українським народами.

Честь вам і слава!

Промова Леоніда Плюща в День шанування українців – «Праведників світу» в Яд-Вашемі 13 травня 1985 року*

Шановні господарі, дорогі друзі й земляки!

Я щасливий брати участь в цих святкуваннях як представник української Гельсінської Групи й за дорученням української громади Франції.

Хвилюючі торжества садження дерев на честь українських Праведників світу в Яд Вашем символічно збіглися з днем трагічної смерті лідера українського відродження письменника Миколи Хвильового. В найгіршому для українців 1933 році Хвильовий проїхався по селах України і власними очима побачив жахливу картину знищення селянства організованим сталінською партією голодом. За 1932–1933 рр., бажаючи увігнати український народ в ярмо колгоспного рабства, більшовицькі кати виморили голодом близько 6 000 000 українців.

1933 рік був знаменний і для євреїв. В цьому страшному році в Німеччині до влади прийшов Гітлер, який удосконалив сталінські методи геноциду до рівня технологічного процесу. Єврейська Катастрофа показала, що геноцид став нормою ХХ сторіччя.

Для обох голокостів характеристичним є те, що уряди всього світу були байдужими до долі цих бездержавних народів. В 1939 році обидва тоталітарні уряди довели свою близькість практично, підтримуючи один одного економічно й політично. Мюнхенська зрада 38-го року й радянсько-

* Діалоги: [часопис]. – Єрусалим, 1985. – № 9–10. – С. 22.

німецький договір про мир і дружбу 39-го року привели до війни й єврейського голокосту. Мільйонами заплатили й українці, затиснуті між двома тоталітарними режимами.

Духовну спорідненість між нацизмом і комунізмом Сталін довів уже після війни, в 1947–1953 рр., розробивши свій план «остаточного рішення» єврейського питання: всесоюзний погром та депортація євреїв на Далекий Схід.

Лише велика чисельність народу зупинила Сталіна перед депортацією українців.

Нині радянський антисемітизм знову досягає нацистського рівня.

По відношенню до інших народів застосовується нечувана досі планова русифікація, культуро- й лінгвоцид.

Сама офіційна ідеологія держави все більше зміцнюється в бік націонал-соціалізму.

Спільна трагедія геноциду наших народів, спільна загроза від останньої в світі імперії є достатньою підставою для єдності в боротьбі за гуманізацію світу.

Але ще більшою підставою є ті, кого визнають «Праведниками світу». Люди, завдяки яким зберігається й розвивається людське в людях. Це те позитивне в відношеннях між націями, що дає надію на майбутнє людства. Те позитивне, що треба плекати, як дерева. Ізраїль показав всьому світу, що він вміє це робити.

Ізраїль – країна пам'яті, в тому числі – пам'яті й нашого народу.

Сьогоднішні церемонії, благородна ініціатива Юрія Дибби та Товариства єврейсько-українських зв'язків і його голови Якова Сусленського належать до паростків нових, достойних людини відношень.

Пам'ять потрібна для того, щоб перебороти минуле зло – в пам'ять тих, хто загинув від цього зла.

Ййє зіхрам барух!

«Звернення до всіх євреїв і до всіх людей доброї волі»*

Мало знайдеться на світі народів, історія яких не була б у той чи інший спосіб переплетена з історією ізраїльського народу. Господь вибрав цей народ, прикріпивши йому унікальність долі – долі нелюдсько тяжкої, але разом з тим він наділив його особливою стійкістю. Ця стійкість, збагачена вірністю заповітам батьків, споконвіку показує світові приклад небуденної духовости. Два невимовно довгі тисячоліття нащадки великого Авраама стояли у вавилонських неволях, одягалися у веретище і посипали голову попелом. І, нарешті, за виконання приреченого і заради кращих із синів Ізраїлю, над Сіоном засіяла зоря Давида і світло її сягнуло до найглухіших закутків діаспори, осяявши надією обличчя тих, у чиїх серцях ніколи не вмирала надія повернутися на землю своїх батьків, і сколихнула тих, які під гнітом віковичних утисків ледве не зреклися важкої та славної приналежності до сімени Якова.

Нема сумніву, що одним з основних критеріїв духовости, людяности і культури того чи іншого народу є його ставлення до єврейського питання. Так було і так буде на віки вічні. В наші часи, коли так чудесно здійснюється проречене Всевишнім повстання Ізраїлю з праху, ставлення тої чи іншої держави до єврейського питання значною мірою зводиться

* Острівки приязні: спільна боротьба в гулазьких умовах: збірник спогадів і статей про українсько-жидівські стосунки / Упоряд. Левко Лук'яненко. – Мюнхен: Українське видавництво, 1983. – С. 264–268.

до проблеми єврейської реабілітації. Взагалі держава, ворота якої закриті для вільного пересування людей, не може бути демократичною, але вона всемоєр нелюдьська, коли перешкоджає євреям повернутися на землю своїх предків. Довгі роки советський уряд лицемірно віщував, що в СССР нема єврейського питання, як нема й євреїв, які хотіли б виїхати до Ізраїлю, аж поки 1970 р. група євреїв, що її очолював Е. Кузнецов і М. Димшіц, не зробила спроби нелегально покинути країну, яка стала їм тюрмою. З того часу советська еміграційна політика, галасливе лицемірство якої було публічно викрите, частково лібералізувалася – багато й багато тисяч уже змогли виїхати з СССР, ще більше тисяч мріє про це. Право на еміграцію – велике людське право, і коли воно здійснене хоч у такій малій мірі, як це здійснено в СССР, багатом дихається легше.

Але що ж ті, що так самовіддано повстали проти фараонства, лицемірства і жорстокости? Доки ще страждати їм у темницях, що їм неправі судді офіційно поставили як провину за те, що вони відважно здерли підступну машкару з обличчя фараонства, за те, що вони стали символом стійкого спротиву найліпшої частини єврейства державній політиці змушування усіма правдами і неправдами до асиміляції. Ні, асиміляція це не є фізичне знищення народу, це традиційний геноцид, який трудно приховати від очей світу та уникнути загального обурення, це – той засіб, який націлений на самий сенс життя, на дух його. Цій хитромудрій і пляномірно проваджуваній політиці асиміляції можуть протиставитися тільки сильні. Їх мало, але навіть із самим фактом свого існування вони викривають чорну несправедливість задумів асиміляторів, бо тимчасові успіхи асиміляторів не є наслідком їхньої справедливости, а лише результатом їхньої сатанічної могутности.

Хіба, наприклад, Е. Кузнецов, про якого можна сказати євангельськими словами: «Це – істинний ізраїльтянин, в нього нема лестощів», не є наочним свідченням про безпідставність захованих сподівань Богоборчої держави, яка в

зловісній гордості своїй перешкоджає людям жити згідно з традиціями батьків і намірилася створити так звану нову людину, міцно приковану до визнання лише ідеології, що схвалена урядом?

Кузнецов – людина багатьох яскравих талантів, чудовий організатор і проникливий знавець людей. Хіба не міг би він, подібно до багатьох інших і навіть з більшим успіхом, пристосуватися до цієї системи, заглушивши волелюбні поривання, веління совісти і поклик крови? Але він вибрав інший шлях, і ось уже 15-й рік несе мученицького хреста в'язня, що особливо важкий для нього як для єврея і для небуденної людини. Не диво, що ця самотня постать стала в нашої каторжній зоні подібною до лакмусового паперу, що виявляє справжнє обличчя кожного: нема жодної людини, яка б не шанувала Кузнецова, як нема й жодного мерзотника, який би не лякався та не ненавидів його. Така недвозначна поляризація добра та зла, одним із стрижнів якої є ставлення до того унікального феномену – сімени Авраама та Якова, є характеристична для всього світу, і я в молитвах своїх прошу Господа, щоб вчинив Він ту гармонію міжнаціональних і різноісповідальних відносин, яка склалась у нашої в'язниці протягом багатолітнього щоденного супротивлення силам темряви, взірцем для всіх чесних людей.

Я звертаюся до всіх людей доброї волі і, в першу чергу, до всіх істинних синів Ізраїлевих із закликом зробити все можливе для звільнення Едварда Кузнецова та його товаришів. Вони – дух цього позбавленого духовости світу, і боротьби за їхнє визволення з полону не можна віддати на поталу будь-яким тоталітарним міркуванням.

Для багатьох із нас, людей іншої віри, доля їхня стала символічною. Нехай же послужить їхнє визволення праобразом майбутньої волі для усіх дітей Господніх!

1 вересня 1977

«Зерна українсько-ізраїльської «солідарности»

У нас багато спільних святинь, у нас багато однакових невільничих страждань і гіркоти історії. У нас схожа печальна слабість шукати рідну кров – великі імена – на полі чужої слави і забувати живу кров, яка тече в пісок. На нашій не своїй землі ми так само гнані, як і євреї, які приютилися в благодатному краї, по якому раз у раз пролітають спустошення. У нас островки світлої приязні над холодним хаосом відчуження. Наша печальна історія не дала нам бути собою, щоб утвердити ідеал спільної дії на рівні гідності і взаємоповаги. Немає дражливішої теми, ніж тема психології націй і взаємин націй, і всі прагнуть триматися далі від національного егоїзму і ближче до ідеальних гасел. Відчуваю, наскільки легко затягується ця тема в машину політичної кон'юнктури і як важко підняти правду над солодкою чи лукавою правдоподібністю. Але це суворий обов'язок. Коли читаєш у В. Коротича, як йому в американському університеті ставилося запитання: «Чому всі українці антисеміти?», відчуваєш брехню в кожному слові, починаючи з кон'юнктурної брехні самого Коротича. І мусиш взяти слово.

«Народи, серед яких євреї живуть, усі разом і кожен зокрема, – явні чи приховані антисеміти!» – (Теодор Герцль). Візьмемо це як своєрідне визначення самого поняття антисемітизму, як негативно-емоційне вирізнення розсіяного в світі народу, який історичною долею, традиціями, способом життя і побутом, психологічними прикметами зливається

в єдине ціле. Україна – земля давніх єврейських поселень. Українці – нація колонізована і нескорена, земля вічних повстань, пожежі яких розливалися на всіх, передусім чужих, бо чужі завжди орієнтуються на господарів становища – на владу. Українці – нація, пройнята християнським духом терпимости, щирости, прощення. Ми розуміємо народи, які хочуть зберегти свою віру, своє місце. Але наше власне місце захмарене грозою, коли над ним висять все нові й нові карі.

Звернемося до виразників нашого духу – наших співців. Перша половина XIX століття дала в усіх країнах немало виявів традиційного етнічного патріотизму як протиставлення в Шевченкові. Ляхи, євреї, німці віддзеркалюють це протиставлення. Але тут немає ворожости до нації (навіть в апотеозі помсти Ярема розуміє, що євреї – жертва між молотом і ковадлом), а документ з підписом Шевченка проти антисемітського випадку петербурзького журналіста В. Зотова (столичний журнал «Иллюстрация») абсолютно виражає його принципове ставлення до єврейської нації і відповідає його духові поваги. Цей дух пізніше заговорив устами, що посміли заманіфестувати свої політичні погляди: «Народе, вік порізнений зі мною драматою людської ворожди». Це голос П. Грабовського кладе межу наївності аморфно-етнічного патріотизму, це вже голос політичної свідомості нації. Далі ми знайдемо десятки таких голосів і одкинемо крохоборів, які порпаються в епітетах «проти». В умовах вільнішої преси І. Франко писав багато на цю тему, багато мучився над цим питанням, поки не виідеалізував народолюбця Вагмана в «Перехресних стежках». Але заповітне його слово в «Мойсеї». Це не просто поема на біблійну тему – це твір національного генія про свій народ на паралелях духу народу єврейського. А далі в Лесі Українки: «І ти колись боролась, як Ізраель, Україно моя» (нинішніми совідеологами вилучено з повного 12-томного видання Л. Українки). Це та сама проблема в Лесі Українки, – поглиблена в її драмах, де вона наші проблеми, наші думки і почуття висловлює устами героїв-євреїв. На духовому рівні наша спільність у широкому пляні є у Сково-

роди. В пляні людяности у М. Коцюбинського і ряду інших наших світильників, – це не холодна толерантність, не епізодична симпатія, не тимчасові політичні гасла – це щось глибинніше, що йде від національного самоусвідомлення на дорогах долі і спільних духовних джерел.

Якою мірою причетна до такого самоусвідомлення українська нація? Великою мірою, тим більшою, чим вища культура і національна самосвідомість особи. Сам я, далеко не найкраща і не найсвітліша крупинка української нації, – зустрічав у простому народі найчастіше просто нерозуміння того, що таке антисемітизм, кому і навіщо він здався, нехить говорити про євреїв огульно. Зустрічав [також] холодну підозру: «Вони нас усіх ненавидять!». Зустрічав закиди: «Євреї зв'язані всі круговою порукою». Зустрічав заздрість до їхніх багатств чи іронію на рівні анекдотів. Рідко зустрічав суєтні версії про жидо-масонів. Зустрічав усе, що є серед міщан, що далі в ліс – тим більше дров. Там усі всіх звинувачують безнаціонально, міжнаціонально й інтернаціонально. Я не беруся судити, чий міщанин кращий... Коли відкинути брудний намул – залишається фактом тенденція в українському народі мати з євреями спільні справи і цінувати єврейську націю більше, ніж судити про їхні хиби. Ця позитивна тенденція завжди пересилиювала ворожнечу, насаджувану «divide et impera». І це головний чинник наших взаємин. Скільки я пам'ятаю українців різного віку й виховання – у них доброзичливе ставлення до Ізраїлю, незважаючи на щоденні ін'єкції радіо і преси. На глибині у нас доброзичливість, на глибині немає ненависти, а прояви антисемітизму – імпульсивні настрої людей недалеких і забитих, «з пунктом», які лояльно відводять свої негативні емоції туди, [куди] показує власть. Українці – гартований, стоїчний, витривалий, життєстверджуючий народ, їм чужий дух відчаю, споріднений з антисемітизмом (такою є справжня картина).

Я не знаю, чи є подібні до згаданих вище зустрічні кроки з боку тих євреїв, що жили чи живуть серед нас, і не знаю, хто в більшому боргу один перед одним. Не знаю, бо в нас тільки

партійно-кон'юнктурна інформація, яка пригнічує і принижує наші національні почуття. Вони приховуються, спотворюються. В українському самвидаві я не зустрічав жодної речі з антисемітськими нотками. На жаль, уже в таборі я почув від приятелів-сіоністів, що їм траплявся самвидаві з антиукраїнськими нотками (як засіб підняти людей на виїзд до Ізраїлю). Якось з Москви Л. Плющ привіз «Протоколи сіоністських мудреців» із статтею, яка викривала фальсифікацію. Я ознайомився, і десь це потонуло в паперах. «Протоколи» не мали читача, були мертвою грудю букв і паперу.

Зате широко ходила в українських колах книга статей Жаботинського – чесне і мужнє єврейське слово про тягар історії, про борг, про взаємний обов'язок. Прикро було, що ця річ не прийнялася глибоко в єврейському середовищі, вона не потрапила в сіоністське русло. А людям, які не любили нагадувань про те, хто вони – річ ця просто неприємна: вона будить, зобов'язує, кличе до дії, до жертв. А про те, що Жаботинський все ж видатна постать, я дізнався вже в таборі. Отже, мудрі євреї говорять про свій борг і спонукують нас задуматися про наш борг. Нерозумні звинувачують нас. Бо так само можна звинувачувати ріку, яка прориває греблю і тоді вже несе на своєму шляху правих і неправих. Мудрі українці говорять з гідністю про добру волю, нерозумні засуджують євреїв, за що тільки можуть. Це не егоїстичні, а серйозні життєві питання про спільний позитивний капітал, який закладає основу нормального позитивного розвитку без допомоги фіктивних словесних кредитів на потребу одного дня. Мені уявляється нинішній українсько-єврейський альянс передусім з морального боку – як поворот у русло позитивних почуттів, як розмова рівних, які звільнилися з чужого одягу фальшивого маскуванню під чужу мову, поняття, чужу правду, чужі інтереси, чужий слизький місток, який ніби з'єднував, а насправді стикав лобами, стимулював хитрість і лукавство. Ми їм бажаємо добра, шануємо їхні святині, їх землю обітовану, вони нам бажають добра, бажають стати господарями на своїй землі.

Отже, ми є на доброму шляху гідности, самоповаги, взаємоповаги. Ми маємо печальний досвід фальшивої дружби під наглядом і знаємо, що коні в одній упряжці, раби на плантації, міщани в одній черзі за привілеями, довір'ям і винагородою не можуть шанувати один одного, а дотикаються один одного колючим боком. І ми знаємо, що по-справжньому поважають один одного лише гідні і відповідальні господарі в своєму домі.

В СРСР місце зустрічі людей, національно і духово розкріпачених, одвертих, – політичні табори. Я ж думаю, [що] українсько-єврейський політичний альянс, визначне зближення українців і сіоністів у таборах [– це] скоріше давня традиційна позиція українців, [продовжена] у таборах, [що] патріотична одвертість і безкомпромісність була єдино прийнятною сіоністам – людям прямим, принциповим, сповненим глибокого патріотизму й ідеалістичної любови до своєї історично духовної батьківщини – Ізраїлю. Треба сказати, що наші сіоністи в таборі швидко звільнялися від комплексів, від уявлень, якими їх наділило комуністичне середовище. Особливу повагу в мене викликали ті духовні зусилля, на які здобулися юнаки, що вже за ґратами відкрили в своєму серці дорогу до свого Бога, якого не знали з дитинства, до Бога своїх предків, своїх святинь. Це дорога суворих самообмежень і заборон, дорога, за високу радість якої треба платити стражданням.

У мене відразу склалися найближчі стосунки з релігійними сіоністами, може, тому, що в них широкий духовний діапазон, активніший духовний пошук, вища чуттєвість до духовних проблем. Невгамовний, енергійний, завжди готовий кинутись у бій чи на допомогу, завжди принциповий Шимон Грилнос відкривав для себе нові духовні сфери, любив ділитися своїми відкриттями, і було радісно дивитися, як він розбуджує себе, щоб бути гідним стати на землю обітовану. Зовсім коротко з'явився в Пермський табір, після Владівірської тюрми, Аріє Вудка. Скромний, інтелігентний, поетично настроєний і водночас до всіх уважний, з постійним запасом добра

і приязні, він відразу завоював симпатії моїх земляків і зачарував своєю плавно-милослушною українською мовою. Здавалося, що всім хочеться сказати «Наш Аріє» про цього юнака, який світився привабливою посмішкою на відлїтї в рідний край. І, звичайно, обдарований духово Йозеф Менделевич, світлий ідеаліст, що вічно почував себе часткою ізраїльського духу, історії, долі. Його я знав найдовше і мав з ним найцікавіші розмови. Десь мені вчується, як у сусідній камері ПКТ (нас посадили нарізно) він чистим голосом виспівує Давидові псалми і затихає на оклик наглядача: «Менделевич, это вам не синагога». І згадується прощальна усмішка його світлоглубих очей: було передчуття, що нас розкидають. [Згадується розмова:] «Кого б ви взяли на роботу [свого чи нашого], якби наш був явно обдарований?» – «Дивлячись, на яку роботу», – усміхаюся я, – «але все ж таки я б узяв обдарованого». – «А я б не брав чужого, нехай застосовує здібність на своїй ниві». Але згодом передумав: «Я б теж, мабуть, узяв би вашого обдарованого». Він явно дотримувався суворих вимог і заборон своєї віри. Мав він печать відособленості, і все-таки з ним [я мав] більш спільного, ніж з тими, що все ніби спільне. Мені б хотілося його і взагалі сіоністів з табору познайомити з моїми приятелями в великій зоні. Усе це люди, гідні поваги, починаючи від їхнього пілота Марка Димшиця, якому не вдалося прокласти повітряну трасу, зате довелося разом зі своїм екіпажем прокласти історичну трасу духовного єднання з батьківщиною. Сіоністи в таборах стоять настільки духовно вище від своїх одноплемінників, що між ними мало спільного. Дуже достойні люди. З ними, як і з нами, не церемоняться.

Але їм видніється в далині привітний рідний берег нового життя, а ми десятиліттями плаваємо по колу, без надії сподіваємося, тримаємося зусиллями духа, любови, віри. І не треба бути мислителем, щоб зрозуміти євреїв: нація особлива, як особлива книга їх історії. Справа не в банальному переліку великих імен. Зараз ми є свідками дива: країна, ледь помітна на карті світу, з населенням великого міста, займає в свідомості людей, в щоденній пресі тисячу разів більше

місця, ніж на карті. А хіба не диво, в яке десять років тому ніхто б не повірив, [що з країни,] де якщо і є щось священне, то це непорушні кордони – раптом виїжджають люди за викликом в Ізраїль. Це факти, які підносять євреїв у власних очах і зводять до мізеру єврейського обивателя, який і далі мріє про тепле місце і нейтральне прізвище.

Єврейської проблеми змалку я не знав. У школу зі мною ходили єврейські діти. Суботу святкували, і ніхто до них не мав жодної претензії. Проблеми виникли з приходом «перших сов'єтів» у 1939 році – нам сказали, що євреїв немає. Це поставило в фальшиве становище наш народ, який говорив по-старому, і класичну літературу, в якій слово «єврей» – назва нації, аналогічно, як і в поляків, і самих євреїв, котрі посміхалися з привілею називатися по-іншому і жартували: «І це все, що вони нам принесли?» Мої шкільні приятелі ще гостріше відчували проблему: вони змушені були в суботу ходити до школи. Один Бог знає, скільки довелося за рік витерпіти маленькому п'ятикласникові Іцикові, який носив пейси, молився і не брав пера до рук у суботу (мужнє серце, він тримався один).

Вибухла війна, і єврейська проблема заглянула нам у вічі чорними дулами автоматів. Соромно було зустрічатися з однокласниками. Страшно було, коли дехто з батькових приятелів [–євреїв], добре знайомих нашої сім'ї, на якийсь час утікали до нас – з гетто на село. Страшно і недоцільно: «Там ще Бог зна як буде, а тут нагряне гестапо – і смерть». Село ще спало, заціплене жахом, і боялося переховувати навіть власних дітей, яких забирали до Німеччини на роботу (ніхто ж не вірив, що повернуться!). Хто ж міг уявити, що за рік автомашини зможуть пробиратися до сіл тільки в супроводі танків, що в райцентрі Горохів [німці] повісять на телеграфних стовпах 50 селян (з написом «бандит») і розкинуть кумедні листівки проти «українсько-сталінських націоналістів», а в 1944 році цих людей опору заклеїмлять «українсько-німецькими націоналістами»? Тут, у таборі, часто переграють минуле. Що було б, якби окупанти запізналися зі своїм

страшним злочином лише на один рік? Ясно, де були б ті єврейські хлопці, які в гетто відстрілювалися з пістолів. Розповідають про вірність і гідність тих євреїв, які були в УПА. Можна уявити, який міцний фундамент солідарності утвердила б ця спілка двох націй, що раніше лише сподівалися: а може, зараз не наша черга першими під косу? Українці схильні ідеалізувати чужих, які щиро підтримують нашу національну справу і завжди готові платити взаємністю. Нас так мало пестили чужі своєю увагою чи навіть простим визнанням нашої правди... Один такий факт солідарності перекриває сотні каламутних фактів як: начальник НКВД був з прізвищем Штейн, а поліцай з прізвищем на -енко. Бо коли б поміняти місцями ці прізвища, було б не легше, [дарма що] друга черга на розстріл має ілюзію про привілей... А найпідліший елемент з неї вискакує виконувати будь-які послуги владі, [особливо] в суспільстві, ідеологія якого орієнтується на міщан і сама розмовляє корисливою мовою міщан.

У суспільстві, враженому негативним принципом – страхом, що стоїть на сторожі незайманости догматів, ненавистю, що лежить в основі віри в прогресивну силу класової боротьби, брехнею, що служить знаряддям сьогоденної користи, – в цьому суспільстві все пливе на негативних емоціях. Треба мати великий запас любови і душевних сил, щоб не зісковзнути в вічних чергах на ту вичовгану стежку негативних емоцій і полегшених пояснень – звинувачень. Де ж візьметься запас любови в тому селі, в якого забрали традиції, віру, а дали лозунги й плакати? У місті без святинь, без сяючих культурних осередків і без права об'єднуватися птахам з однаковим пір'ям? У тій школі, де мертвий стандарт гасить дитячу усмішку?

Нинішня преса в УРСР у своєму антиукраїнстві заходить так далеко, що навіть злочин геноциду охоче перенесла б на українців: то тут, то там проскакують «свідки», «документи», які недалекий єврейський міщанин легко прийме за чисту монету (мовляв, «це ж вони самі про себе пишуть»). З другого боку, цю ж пресу, як занудна осіння сльота, обложила ан-

тисемітськи приправлена кампанія проти Ізраїлю, де після слів «расизм», «фашизм» уже можна просто лаятися, а зденационалізований український обиватель цими ін'єкціями ненависти може підживитися... Тим часом власні національні справи [і] теми заборонені, з гіркотою загнані в підсвідомість, і вони проскакують звідти лояльним вибухом: «Це все через них!» Сумно, що цю лиху роль, буває, виконують і ті, що покликані сіяти розумне, добре, вічне. На догоду комусь «зверху» вони нехтують своє національне ество, демонструють індіферентизм до нього і часто залазять на чуже поле, щоб там погавкати на чужих розвінчаних богів. Коли гавкає, тоді наче почуває себе «зверху» і боїться відірватися з прив'язі на волю, бо там хапають гицелі.

Казав мені один сіоніст: «Ваш може зледащіти, спитися, опуститися в побуті, наш же як візьме заданий слід, то хоч його вогнем печи...» Це окреме питання, чий пес пісний, зате я не сумніваюся, якби зараз випустили спеціальну безплатну державну уніформу для стукачів – в наші дні наш одягнув би її «для авторитету».

Стеля опустилася так низько, що все виглядає карикатурно і жалюгідно. Але я вірю, що ми знову підіймемось і виживемо там, де б ніхто не повірив.

Досить було холодного просвітку 60-х років, щоб над каламутною офіційною мудрістю з'явилися острівки солідарності між українською і єврейською молоддю. Головне – подолати негативний емоційний бар'єр, пересилити негативний напрямок інформаційного потоку, і далі піде здорова течія життя.

Мені вбачається якийсь феномен і в тому, що наш народний педагог [В.] Сухомлинський чи не найбільше перегукується з Янушем Корчаком. Українців окрилює диво відродження Ізраїлю, диво витримки народу, який крізь тисячоліття гонінь зберіг свій дух і проніс волю до вільного життя.

«І ти колись боролась, мов Ізраель, Україно моя» – лунає голос Лесі Українки. «І ти ще встанеш знов, як встав Ізраїль» – відлунює в наших серцях.

Юхим Вольф

«Думки щодо єврейсько-українських взаємин»*

Опанасе, наша доля
зв'язана з тобою.
Е. Багрицький**.

Лист перший. З особистих спогадів

Микола сказав: «Євреї – добрі люди». «Наївний дурень» – відповів я йому. Тарас сказав: «Євреї – лихі люди». «Наклепник» – відповів я. Хаїм сказав: «Українці – добрі люди». «Наївний дурень» – відповів я. Залман сказав: «Українці – лихі люди». «Наклепник» – відповів я йому.

Які ж вони, євреї – добрі чи лихі? Всякі бувають. Так само й українці, так само й росіяни, так само й всі люди на землі. На жаль, цю елементарну істину часто забувають, піддаючись тоталітарному мисленню, що призводить до наїв-

* Діалоги: [часопис]. – Єрусалим, 1984. – № 3–4. – С. 6–9.

** Цей епіграф із поеми советського поета Едуарда Багрицького «Дума про Опанаса» (1926 р.). У поемі, яка присвячена подіям Громадянської війни в Україні, ці слова належать одному з головних героїв – продовольчому комісару, єврею Йосипу Когану. Він адресує їх українському селянину Опанасу, який утік від більшовиків до загону Махна, намагаючись знайти свій третій шлях у цій війні, але врешті-решт опинився перед трагічним вибором. У поемі цей діалог звучить так:

*«...Чини розправу,
Суд чини над нами!
Опанасе, наша доля
Зв'язана з тобою, –
Ми обоє прикотили
До одного бою...» (упор.)*

ности, самоідеалізації та самовихваляння, а іноді навіть до гіршого – українофобії, русофобії, юдофобії та інших виявів мізантропії.

На підтримку моїх думок я наведу в цьому листі кілька фактів з особистого життя. Народився я на Україні. Починав свою освіту українською мовою. Моєю першою і найулюбленішою вчителькою була сувора й непохитно-справедлива українка похилого віку Олена Миколаївна. Закінчував свою офіційну освіту я також українською мовою. Моїм деканом був безмежно добрий українець Василь Пантелеймонович.

З трьох мов – їдиш, української та російської, – якими я володів до свого переїзду до Ізраїлю, я користувався переважно російською, але почував найбільшу насолоду, слухаючи їдиш або користуючись українською мовою. Це й не дивно, адже найулюбленішими піснями моєї матері були «Дер-алеф-бейс» Марка Варшавського («Горить вогонь на припічку...») та «Три верби» Леоніда Глібова («Стоїть гора високая...»).

Більшу частину Другої світової війни я відбив у гетто міста Жмеринка. Це була румунська зона окупації, і євреїв тут не нищили. Час від часу до нашого гетто діставалися втікачі з інших поселень, де євреїв знищували. Більшість утікачів приходили не самі: ризикуючи життям, їх перепроваджували до румунської зони проводирі-українці. Лише в Браїлові (7 км від Жмеринки) було 300 втікачів. Утікач з одного містечка розповів про випадок, коли українець, одружений з єврейкою, добровільно пішов з нею до могили: «Разом жити – разом умерти».

Улітку 1943 року мені, одинадцятирічному хлопцеві, загрожувала голодова смерть, бо батько був на фронті, а матір закатували. Ось тоді українка Маланка, видаючи мене за свого небожа і ризикуючи життям, нелегально перепровадила мене зі Жмеринського гетто до Джуринського, де мешкала моя тітка Роза. Як до Жмеринського, так і до Джуринського гетто селяни нишком підкидали продукти, полегшуючи долю євреїв, які голодували.

На початку 1954 року, коли я тимчасово осліп, перебуваючи в політичному ув'язненні, українка – лікар Ніна Кішик доклала всіх зусиль, щоб повернути мені зір, а мій співв'язень Степан Герасимів, родом із Західної України, водив мене до їдальні та читав мені книжки.

Але я маю й інші спогади про українців... У липні чи серпні 1941 року, ще перед тим, як гетто оточили колючим дротом, я випадково зустрів на вулиці своїх колишніх однокласників зі школи Коржа та Гнатюка. Я зрадів, привітався з ними, але вони збили мене з ніг, по-звірячому побили, приказуючи: «Не трапляйся на дорозі, єврею проклятий! Прийшов на вас час – усім вам капут!» Мою матір з власної ініціативи замордував український поліціант. Втікачі, що рятувалися в Жмеринському гетто, розповідали, що в багатьох містечках та селах українці мусили брати участь у нищенні євреїв. Зокрема розповідали про жорстокість начальника браїловської поліції Михайла Петровича Баранчука. Розповідали також про випадок, коли українка добровільно привела на знищення своїх дітей від чоловіка-єврея, що був на фронті.

1949 року мої слідчі з Міністерства державної безпеки УРСР Горюн та Береза казали мені: «Шкода, що румуни не знищували євреїв.

Коли 1957 року Василь Пантелеймонович запропонував мені, як кращому студентові, перевестися з провінційного інституту до столичного університету і дав мені рекомендаційного листа до проректора Київського університету Дарменка, той разом зі своєю челяддю висміяв мене як «довгоносіка». Я одержав по заслугі: нащо було лізти до цього осередку антисемітизму на Україні!

Я міг би ще продовжувати й продовжувати свої спогади, як у позитивному, так і в негативному напрямку, але час кінчати листа. Мій власний досвід свідчить: були, є й будуть добрі та лихі українці, добрі та лихі євреї, добрі та лихі росіяни, тотальне узагальнення у позитивний бік є дурістю, у негативний – злочином.

Вихваляти та нагороджувати або ганьбити та карати ту

чи іншу людину можна лише за її власну поведінку, за її особисті слова та дії, але не за її приналежність до певної національності, класу, соціальної групи чи родини. Німець Роберт Кох врятував від певної смерті тисячі хворих людей. Але німець Еріх Кох погнав на вірну смерть тисячі невинних здорових людей. Згаданий вище Михайло Баранчук був катом для євреїв, а його рідний брат рятував євреїв. На підставі гіркого досвіду свого життя Абрам Клейнер не вірить у поліпшення єврейсько-українських відносин та вважає за недоцільні зусилля в цьому напрямі, але його син Ізраїль впевнено вірить у можливість такого поліпшення та сприяє йому.

Лист другий. Необхідні умови єврейсько-українського порозуміння

Останнього часу як з боку українців, так і з боку євреїв щораз частіше лунають голоси на користь єврейсько-української дружби та співпраці.

Але прагнення дружби й співпраці залишається безперспективною мрією, поки не досягнено, принаймні, порозуміння, а насамперед – узгодженого називання один одного та погодженої оцінки минулого й сучасного.

Приймемо за основу дві керівні вказівки видатного українського історика Петра Дорошенка. У своїх «Нарисах з історії України» (Мюнхен, 1966) він пише: «Рішучим моментом для називання так або інакше якогось народу має бути те, як він сам себе називає і хоче бути названим» (стор. 20). Дорошенко ілюструє цей принцип цікавими прикладами. З погляду взаємного розташування Росії та України першу можна назвати «Великоросією» (оскільки вона розташована північніше), а другу «Малоросією» (оскільки вона розташована південніше). Нічого образливого в цих термінах нема, бо «великий» у розумінні «північний», «малий» у розумінні «південний» зустрічається в багатьох географічних назвах: «Велика та Мала Польща», «Велика та Мала Азія», «Велика та Мала Греція».

З іншого боку, термін «Україна» містить у собі дещо зневажливий присмак. Він віддзеркалює презирливе ставлення польських магнатів 14–17 сторіч до українських земель, в яких вони вбачали лише «окраїну» польської держави; термін «українець» звучав в їхніх устах як «людина з окраїни», як відстала людина.

Але мешканці країни, про яку йдеться, бажають називати себе українцями, а свою країну – Україною. І саме в цьому полягає вирішальний момент. І кожен, хто бажає добрих взаємин з українцями, користуючись мовою, в якій ці терміни вже існують, мусить вживати термінів «Україна» та «українець», а не «Малоросія» та «малорос».

Аналогічна ситуація існує у вживанні термінів «єврей» та «жид». Сам по собі термін «жид» не містить жадної негативної інформації. Він є фонетичною модифікацією слова «їд», яким єврей, що користується мовою їдиш, сам себе називає (але слово, своєю чергою, походить від гебрейського «егуді» – людина з коліна Єгуди). Термін цей віддзеркалює той факт, що з 12 колін ізраїлевих залишилося лише коліно Єгуди (з вкрапленням коганів та левитів).

З іншого боку, термін «єврей» має присмак відчуження. Він являє собою фонетичну модифікацію гебрейського слова «іврі», що означає «чоловік з того берега ріки», чужинець, зайда. Але представники народу, про який йдеться, бажають, щоб їх, користуючись російською або українською мовами, називали «євреями», а не «жидами», і в цьому цього разу полягає вирішальний момент.

І кожен, хто щиро бажає добрих взаємин з євреями, мусить, користуючись українською або російською мовами, вживати термін «єврей», а не «жид».

Ця вимога добре зрозуміла мешканцям Великої України, де під впливом російської мови слово «єврей» набуло присмаку презирства та ненависти. Цим словом протягом сторіч користувалися переважно вороги єврейського народу, погромники та юдожери. Багато важче зрозуміти цю вимогу мешканцям Галичини, Закарпаття та Буковини та тим

українцям, що походять з тих західноукраїнських земель. Адже на заході України під впливом польської, угорської та румунської мов користувалися словом «жид» як нормальною назвою цього народу і майже не знали терміну «єврей». Отже, від західних українців вимагається певне зусилля, щоб перейти на вживання слова «єврей». Але хіба не варто зробити певне зусилля, щоб встановити нормальні міжнаціональні взаємини?

Отож, будемо називати один одного «євреями» та «українцями», а не «євреями» та «малоросами». Хочу порадити моїм друзям-українцям дотримуватися принципу Дорошенка також стосовно інших народів. Такі терміни, як «москаль», «лях» тощо викликають огиду в людей доброї волі.

* * *

А ось друга вказівка Дмитра Дорошенка, з якої ми скористалися: «Майбутнє можна будувати тільки на історичному ґрунті. Народ без історичної пам'яті не є народом, і коли ця пам'ять перестає для нього бути святою, він не гідний одержаного в спадщину по батьках імені» («Нариси...», стор. 12).

Яскравим прикладом правильності тези Дорошенка є доля єврейського народу, який завдяки своїй історичній пам'яті, своєму «генетичному культові історії» (вираз одного з провісників сіонізму Моше Гесса) зберігся за неймовірно жорстоких умов багатовікового вигнання та розсіяння і, врешті, домогся своєї незалежної держави на своїй історичній землі. А водночас чимало інших народів, що діяли на історичній арені разом з єврейським народом, але у них ослабла історична пам'ять, давно загинули й зникли з історичної арени. Протягом тисячоліть євреї святкують свої перемоги та оплакують свої поразки, прославляють своїх героїв та ганьблять своїх зрадників, з подякою згадують своїх рятівників, та ганьблять своїх катів.

Також і український народ ще з часів літописців та бандуристів, а особливо від часів патріярха українського національного відродження Костомарова, з честю дбає про свою

історичну пам'ять і тим створює передумови для одержання своєї самостійності.

Але дбайливе ставлення до історичної пам'яті народу зовсім не означає самозасліплення та ідеалізації минулого. До двох керівних тез Дорошенка слід було б додати ще одну: «Краще майбутнє готується тверезою самокритичною оцінкою сучасного та минулого. Той, хто неспроможний з розплющеними очима зробити таку оцінку, кого засліплює марево ідеалізованого минулого та сучасного, ніколи не дочекається кращого майбутнього».

Хочеться вірити, що провідники, історики, вихователі, літератори та мистці як єврейського, так і українського народу керуватимуться вищенаведеними тезами і ніколи не дозволять своїй думці занепасти до рівня тотального мислення, що про нього йшлося в минулому листі.

І якщо це буде так, то наше майбутнє буде щасливішим від нашого минулого та сучасного.

* * *

На закінчення цього листа я ще раз перелічу конкретні умови порозуміння між нашими народами:

1. Називати один одного так, як того хоче друга сторона.
2. Відмовитися від тотальних узагальнень і відповідних до них дій.
3. Критично ставитися до свого минулого й сучасного.

«Роль шовіністичної мітології в міжнаціональних стосунках»*

В історії міжнаціональних стосунків євреїв та українців було немало прикрих фактів ворожнечі. Основною причиною єврейсько-української ворожнечі, як це не парадоксально, є деяка подібність становища обох націй в Польщі, а потім в Австро-Мадярищині й Росії (після розділу Польщі самі поляки потрапили в подібне положення), а далі і в СРСР. Обидва народи належали й належать до пригнічених націй. Це створює об'єктивні умови для свідомого розпалення міжнаціональної ворожнечі за принципом «розділяй і володаруй». В боротьбі за існування євреї були змушені вставати на бік панівної нації. Українці мстилися за пригнічення насамперед не на гнобителях, а на інших пригнічених, бо їм легше мстити. Ці ж умови створили й психологічний ґрунт для взаємної ворожнечі. Принижене становище породжує в обох націях «неавтентичних людей» (Ж. П. Сартр). Євреї чи малорос, тобто меншовартісний поляк чи росіянин, шукає нагоду психологічної компенсації за рахунок «нижчої» за себе соціально-національної групи людей.

Історичні факти ворожнечі в цих умовах мають тенденцію з часом зникати як факти й генералізуватися усно та писемно у вигляді шовіністичної мітології. Це сприяє тому, що спалахи міжнаціональної ворожнечі повторюються, стають історичною константою. Так реальність зміцнює, а міт – реалізується в нових історичних умовах.

* Проблеми українсько-єврейських відносин: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 7–9 червня 1991 р.): спец. вип. / Світ: часопис Народного Руху України. 1991, № 3–4, с. 4.

Як боротися з цим зачарованим колом ворожнечі? Підставою базою для поборення негативних настанов до інших націй є зміна об'єктивних обставин, насамперед створення нових державних умов існування обох націй. Існування Ізраїлю дає для цього деякі підстави. Державна самостійність і правова державність України може стати наступною підставою для нормального громадянського співжиття всіх націй в Україні. Але в наш перехідний час особливо потрібна політична боротьба в сфері суб'єктивній. Розпочате нині заповнення білих плям історії дає можливість змінити фольклоризовану й свідомо фальсифіковану історію фактів. Ще більшу роль можуть відіграти практичні дії, сучасна співпраця громадсько-політичних і державних організацій та установ обох народів. Але саме тому, що шовіністична мітологія ірраціональна за своєю природою, потрібне всебічне наукове вивчення соціально-психологічної природи кожного з мітів.

Антисемітський міт на Україні мало чим відрізняється від міту загальноантисемітського. В ньому менше містики взагалі, й зокрема майже відсутня містика «сіонської змови», зате більше соціально-національних елементів (євреї – експлуататори, жорстокі помічники пануючої нації, партії, влади, українофоби). Колишній селянський антигорожанський антисемітизм зникає у зв'язку з урбанізацією української нації. Сучасна українська писемна культура за рівнем урбанізації відстає від загальносоюзної, але не має й майже не мала антисемітських традицій типу «Нашего современника», «Молодої гвардії». Такі тенденції можуть з'явитися з часом у зв'язку з популяризацією донцовщини, або під впливом російської партійно-пам'ятної радянської літератури, під впливом низького рівня середньої інтелігенції, так званої «образованщини». Деякою гарантією проти «пам'ятних» тенденцій є антиімперська спрямованість українського руху й відсутність слов'янофільства, якщо не рахувати політичного романтизму типу Духовної Республіки тощо. У зв'язку зі зміною соціального статусу євреїв в СРСР національно-соціальна мітологія теж втратила будь-який ґрунт й існує

за рахунок історичних упереджень російської культурно-мовної спрямованості євреїв.

Антиукраїнський міт базується на фактичній та фальсифікованій історії національно-визвольної боротьби: Друга світова війна з її поліцаями, погроми часів Громадянської війни, погроми Коліївщини та Хмельниччини. Антиукраїнська мітологія вписує в цей ряд і дореволюційні погроми, сталінський погром 40–50-х років, і хрущовську процентну норму, і брежнєвську антисемітську політику. Генералізуються в міт і реальні події Другої світової війни, як і Громадянської.

Але за всіма сучасними мітами криється фундаментальна національна травма від різанини часів Богдана Хмельницького. Як наслідок, виникла релігійна реакція східноєвропейських євреїв у формі ересі «саббатіянства» та її відгалуження «франкістів». Ця ересь так широко розповсюдилася в Східній Європі, в Азії та на Близькому Сході, що мало не призвела юдаїзм до розколу, співвідносного з виникненням християнства. Саме це перетворило Хмельниччину в знак містичної кари, апокаліптичного зла, знак з часу на час грядучого Суду Божого тощо. Хмельниччина увійшла в релігійну підсвідомість сучасного юдаїзму. Коліївщина наклалася на цю релігійну, колективну травму й так само викликала релігійну відповідь у вигляді «хасидизму», дивної юдео-слов'янської містики. Всі подальші події накладалися на цю глибинну травму, в якій українець відігравав мітичну роль, співвідносну з боговідступними євреями в християнському фольклорі. «Петлюрівець», «бандерівець», «поліцай», «махновець» – видозміни «гайдамаки-козака», що бореться за волю погромами.

Чи можна побороти цей міт п'яного українського мужика-бандита, невігласа? Чи можна побороти міт єврея-юди, зрадника, експлуататора? Розповсюджений заклик до колективного покаяння не враховує індивідуальної природи каяття, пов'язаного з індивідуальним поняттям вини. Міти як вираз колективного психоневрозу виліковуються катарсисом, очищенням міту в релігію, мистецтво, науку, в практичну продуктивну працю.

«Євреї та українці: спроба толерантної проєкції взаємних інтересів»*

Серед багатьох тугих вузлів, якими спеленана майбутня державна політика України, є вузол українсько-єврейських взаємин. Проблема має багато граней, але на кожній з них можна вирізнити риси суто психологічні, що замикаються на старих і закостенілих стереотипах. Важко позбутися відчуття, що саме вони лежать в основі всіх непорозумінь.

Граматика українсько-єврейських взаємин завжди знала найвищі ступені порівняння. Провина за міжнаціональні тертя покладалася то на один, то на другий народ, причому в пропагандистських кліше не скупилися на суперлятиви. Так українці стали народом-погромником, а євреї – головними винуватцями більшовизації України. Однак сама історія не знає абсолютних оцінок. Ярлики, якими так вправно оперувала масова свідомість, це результат ідеологічної адаптації історії, це той мінімум інтелектуальної енергії, на якому зручно вмощується всяке невігластво. І навпаки, чим ближче до Бога, тим більше провина народів стає їх бідною, а ще точніше – їхнім провіденційним призначенням.

Єврейський та український народи мають різні моделі виживання. Ці моделі жорстко детерміновані історією і не можуть бути змінені волонтаристськи, хоч би якими добри-

* Проблеми українсько-єврейських відносин: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 7–9 червня 1991 р.): спец. вип. / Світ: часопис Народного Руху України. 1991, № 3–4, с. 21–22.

ми намірами така спроба мотивувалася. Корекцію можуть внести лише потужні формотворчі процеси, які змінюють політичне обличчя планети. Прикладом такого процесу може бути Преображення Східної Європи 1989 року. Обидві моделі виживання неспівмірні: євреї виживають у розсіянні поміж чужими народами, українці – на своїй землі. Логіка однієї моделі не впливає з логіки іншої, а тому на стикові цих моделей якраз і танцює бісеня непорозумінь.

Життя серед чужих і часто ворогуючих між собою етнічних субстратів ставило перед євреями нелегкий імператив: безпомилково визначити сильнішого. Помилка могла мати трагічні наслідки. Орієнтація на інтереси сильнішої сторони (етносу, політичної групи тощо) гарантувала євреям виживання в тих межах, які встановлював для них сильний. Оскільки українці впродовж своєї історії найчастіше виявлялися стороною слабкішою, то зрозуміло, що в народній свідомості виробився стійкий стереотип ворожого ставлення євреїв до українських національних інтересів. Ті окремі винятки, коли українці на короткий час ставали сильнішими і діставали підтримку з боку євреїв, згадане правило тільки підтверджують.

Я далекий від того, щоб шукати корінь зла в релігійній та етнічній свідомості єврейського народу. Навпаки, дивовижна стабільність його основних психотипічних ознак викликає в мені тільки захоплення. Вимагати від євреїв переходу на бік слабшого означає вимагати від них неможливого. В цьому якраз і лежить одна з причин, чому наші протиріччя досі не вирішені. Насправді український народ і не має ставити перед собою завдання позбавити інший народ основної передумови його виживання. Навпаки, існує така площина проєкції взаємних інтересів, на якій згадана передумова виживання автоматично стає передумовою українсько-єврейського порозуміння.

Досі реакція української сторони на нелояльну щодо неї орієнтацію євреїв не встигла піднятися вище рівня умовних суспільних рефлексів: сумні обставини національних пора-

зок змушували нас відповідати на ворожість не аналізом її причин, а зустрічною ворожістю. Однак ця за давньою проблемою має своє несподіване вирішення. Найкращий спосіб не ворогувати з євреями, які відмовляються стати на бік слабосилого, – це стати сильними самим. А в сильну Україну євреї впишуться гармонійно і не деструктивно. Якщо ж такий поворот думки сприймається кимось зі скепсисом, то породжує його якраз той одвічний стереотип, буцімто саме дія єврейського (російського і взагалі чужинського) ферменту й відбирає нам силу, іншими словами, проблема тоді зводиться до правильної діагностики українського слабосилля.

Настав час, коли Україна повинна рішуче позбутися залишків старих рефлекторних уявлень, які ґрунтуються на ксенофобії. Це ілюзія, що позбутися власної державної анемії можна тільки через вигнання з України всіх чужинців, у тім числі і євреїв, або силового змушування їх діяти за схемами, логічними для українців. Імунітет виробляється не стерилізацією середовища, в якому живе організм, а відновленням його власних опорних сил. Коли йдеться про народ, то це сили духовні, бо військова потуга – вторинна. Вірю, що в цій аудиторії під словом «дух» не розумітимуть дух ненависті і злоби. Майбутня українська політика має опиратися на світлі сили нашого народу, запас яких величезний, – інша річ, що досі суспільство скоріше гнітило, ніж потребувало їх. Світ змінився, отож сила України полягатиме не в новітній гайдамаччині, а в тому, наскільки точно наша земля впишеться у геополітичні схеми майбутнього.

Все сказане вище стосується головно України. До цього спонукає відоме правило, що починати аналіз непорозуміння треба з самого себе. Зрозуміло однак, що на увагу заслуговують і суто єврейські мотиваційні моделі. Останні десятиліття внесли істотні зміни в традиційну схему українсько-єврейських взаємин, оскільки їх фактичним учасником щораз більше стає сама держава Ізраїль. В часи холодної війни та ідеологічного протистояння намарне було сподіватися, що ця держава вирізнятиме кольори України в суцільно

червоному спектрі Союзу, якщо навіть сама Україна з різних причин цього зробити не зуміла. Ми не рахувалися з Ізраїлем – Ізраїль не рахувався з нами. Поодинокі голови українських дисидентів на захист права євреїв виїхати до своєї історичної батьківщини зрівноважувалися поодинокими голосами колишніх єврейських дисидентів (для прикладу, Якова Сусленського, Мойсея Фішбейна), що в Ізраїлі сприяли українсько-єврейському порозумінню. В Україні не можу не відзначити нашого вірного друга Семена Глузмана, котрий якраз і є яскравим унаочненням нової моделі українсько-єврейських стосунків – стабільної і взаємотолерантної. Однак основні маси народу стояли осторонь цього процесу: час для ламання старих стереотипів тоді ще не наспів.

Сучасний політичний момент якісно змінив ситуацію. Зрозуміло, що про державні стосунки між Ізраїлем та Україною говорити поки що рано. Однак не може вважатися нормальним, що в той самий час, коли на мітингах Руху в Києві зшивалися до купи український та ізраїльський прапори і випускалися відповідні значки, на Заході у сфері впливу Ізраїлю Рух часто трактувався як антисемітська організація. Якщо такі факти – це залишки торішнього льоду недовіри і стереотипів, то в час політичної весни хотілося б побачити одночасно й талу воду розуміння українських інтересів.

Ця проблема має один чисто практичний аспект. Право Ізраїлю сприяти виїзду українських євреїв з України не викликає ніякого сумніву. Україна в процесі становлення своєї державності має перебрати на себе гарантування євреям такої можливості. Одне діло, коли повертаються на свою історичну прабатьківщину, і цілком інше, коли втікають від погромів і переслідувань, яких насправді нема. Іншими словами, якщо колись можна було говорити про українські причини виїзду євреїв, то тепер щораз більше домінують причини позаукраїнські, викликані сильним гравітаційним полем Ізраїлю, за які Україна не може нести відповідальності.

За умови, коли кандидатам на еміграцію треба доводити, що вони жертви переслідувань на національному ґрунті,

людські душі опиняються перед великою спокусою. Додати більше чорної фарби у свої розповіді видається їм меншим злом, ніж залишитися жити в країні, яка на очах тоне. Я не звинувачую тих людей: історія боляче навчила їх прогнозувати свою долю в момент суспільних катаклізмів. Однак будувати на їхніх суб'єктивних екстраполяціях серйозну державну політику було б явно необачно.

Той дискомфорт від побутового антисемітизму, який все ще відчувають євреї в Україні, викликаний не якоюсь антиєврейською орієнтацією нових державотворчих сил. Він лише корелює із загальною культурою народу, яку не можна підняти раптово. Це болюче питання і для української інтелігенції, так що тут ми – спільники.

Сьогодні в муках народжується новий світ з новими рівнями геополітичної рівноваги. І в якому б напрямку не пішов подальший розвиток України, вона ніколи вже не повернеться (принаймні надовго) у стан безсловесного бантустану, з думкою якого можна не рахуватися. А раз так, то до стратегічних інтересів Ізраїлю дуже швидко важливим елементом увійде доброзичлива Україна, і тоді стереотип «народ-погромник» стане політично шкідливим і анахронічним.

Стереотипи обох народів стали баластом сьогодення: якщо раніше вони рятували, то тепер – шкодять. Потрібна активна робота розуму, щоб вибратися з пасток минулого. На нашій спільній ниві треба не тільки полоти бур'яни, але й сіяти добре зерно. Сіяти свідомо – досить уже самосіву, який переважає дотепер. Ми вийшли зі сфери дії стихійних сил, а тому на зміну ентузіазмові одиниць мають прийти серйозні державні програми. І сьогоднішня конференція – перший крок до цього.

Все, що йде за течією, відноситься нею і зникає – в історії залишається тільки те, що йшло проти течії. Ламання стереотипів має починатися з усвідомлення, що праматері всіх народів світу плачуть однаково. Ридання Рахилі не гіркіші за плач Ярославни – і навпаки. Коли народам дається таке розуміння – це великий дарунок Небес. І благословенними будуть ті, що його не змарнують.

«Витяг з передачі київського радіо»*

Здавалося, достатньо проголосити первенство загально-людських чи загальнонаціональних критеріїв над класовими та партійними, або помахати чарівною паличкою дозованої гласності, як наше суспільство одразу стане цивілізованим, позбудеться ненависті і посяде гідне місце в загальноєвропейському домі. Але кожен, хто пильно обсервує та аналізує стан нашого постколоніального суспільства, знає, що нагромадило воно в собі неймовірні запаси ненависті: ненависть міжособиста, ненависть міжкласова, ненависть міжконфесійна, ненависть міжнаціональна... І всі ці види ненависті так тісно переплетені між собою, що часом стає лячно.

Слава Богу, що на Україні, зокрема в Києві, неодноразові спроби сил з імперських структур розіграти найоблуднішу антисемітську карту за схемою російської «Пам'яті» успіху до цього часу не мають. З однаковою гордістю про це говорять як свідомі українці, так і російські демократи. Начебто все гаразд і здається, що антисемітизм, який існує в Україні на побутовому рівні, на політичний ніколи не зможе перекочувати. Але коли бачиш, як в одну мить вдається спритним інженерам від національного та релігійного питання спровокувати антикавказькі настрої довкола якоїсь торговельної точки чи міжконфесійний конфлікт довкола якогось храму, спокій твій розвіюється і кличе тебе до сторожкості. Часто спостерігаємо спроби сховатися від гострих проблем

* Діалоги: [часопис]. – Єрусалим, 1992. – № 21. – С. 5–8.

за рахунок списування всього на нашу безпросвітну нужду. Нехай і так, але це – погане виправдання. І чи можна навіть добрим виправданням відмежовуватися від проблем? Звичайно, антикавказькі настрої не тривкі, бо не глибинні, і бути загрозою міжнаціонального спокою в Україні навряд чи зможуть, хоча й відомо, що надмір негативних емоцій завжди небезпечний.

Інша річ – антиєврейські настрої, чи як це прийнято називати у світі – юдофобія чи антисемітизм. Дехто скаже, що на Україні антисемітизму нема. Ні, на Україні антисемітизм безумовно був і є. Як з боку українських росіян чи українських поляків, так і з боку етнічних українців. Але цей реально диференційований антисемітизм певні сили інтегрували на специфічно український. Хоч антисемітизм українців ніколи не мав політичного характеру (бо ті політичні та державні структури, які його здійснювали на Україні, були імперськими), але «слава антисемітів» до українців приросла міцно. Більше того, «слава» та йде попереду українця. І певні сили хочуть, щоб ця «слава» особливо гучно йшла попереду політично та національно свідомого українства.

І мене завжди непокоїло, чому та «слава» йшла попереду українського національно-визвольного руху. Невже він встигає себе скомпрометувати антисемітизмом ще в утробі? Звичайно, антиєврейські погроми за часів Хмельницького були, і були масовими. Але «славу» погромників українці здобули щойно тоді, коли імперське начальство стало серйозно непокоїти перші успіхи українського національного відродження кінця XIX ст., яке воно охрестило словом «мазепинство», хоч у жодних антиєврейських акціях українське національне відродження не було замішане. Певне імперське начальство, ширячи «славу» українця-антисеміта, не знало, що оте історичне мазепинство було замішане не на антисемітизмі, а на певному українсько-єврейському порозумінні? (*Примітка:* Сучасний термін «порозуміння» навряд чи точно відбиває тодішній стан взаємин українців та євреїв, бо йдеться про взаємини політично свідомих українців

з частиною єврейської еліти на Україні, то прошу читача не бути надто прискіпливим до цієї фрази.) Ні, начальство не знало про цей українсько-єврейський заміс історичного мазепинства і тому все робило, щоб його не допустити знову, в умовах широкого демократичного руху за відродження України, не допустити співпраці між єврейським та українським визвольними рухами на Україні.

Мені здається, що цього моменту ігнорувати не слід при аналізі історії українсько-єврейських відносин і при новітній побудові тих відносин в умовах розпаду останньої імперії. Я не хотів би, щоб сприймали мене в такому сенсі, що я хочу вибілити то українців, то євреїв. Ні, як воно було, так було, будьмо чесними як перед євреями, визнаючи всі реальні прояви отої своєї «слави» антисеміта, так і перед собою, шукаючи усіх причин українофобії. Звичайно, українофобія досить таки багатолика, але сьогодні мене обходить українофобія, яка є серед значної частини євреїв на Україні, так само як і українофобія в державі Ізраїль. І зарадити тут можна тільки потужними взаємними інформаційними потоками про українсько-єврейські відносини у минулому та про актуальну взаємну проблематику сьогоденішнього економічного, культурного і політичного життя України та євреїв в Україні.

Не дивлячись на дуже добрі особисті відносини, – бо не відчувалося найменшого «антиукраїнського душка» щодо мене персонально, – при розмовах на загальнополітичні теми «антиукраїнські роги» вилазили таки. Але завжди через невігластво, незнайомство і небажання знайомитися з політичними аспектами української проблематики (хоч траплялися зрідка винятки). Дорікати за небажання – гріх, коли за бажання такого знайомства пахло смаленим. До моїх стосунків з євреями завжди дуже ревниво ставилися мої друзі росіяни. Один з них навіть, ілюструючи Тарасом Бульбою, постійно доймав мене, чому це українці не можуть обходитися без євреїв і все бігають до них за порадами... Обходитися, мабуть, можуть і без євреїв і без росіян, як і єв-

реї без українців та росіян. Але нащо? Пощо ця сегрегація? Чому я маю давати перевагу одним перед іншими, що мають Україну за свою батьківщину, тим більше, що євреї живуть на Україні на 600 років довше за росіян?

Чи вважали мої друзі євреї всіх українців антисемітами? Ні, не вважали. Але робилася дивна «операція відторження» отих українців неантисемітів від українського загалу, відторгнуті були хорошими людьми поза українською нацією, а на українській нації продовжувало непорушно лежати тавро народу-антисеміта. Десь наче з глибин рівня підсвідомості черпали себе ці «флюїди слави антисеміта»: звичайно, при більш-менш стабільних контактах з українською культурою такі підживлення свідомості з підсвідомості ставали неможливими, але де ті масові контакти, коли хтось свідомо нав'язує відчуження? Треба визнати, що рядовий єврей на сході України не цікавився різницею між українцями та росіянами, хоч на заході України різницю між українцями та поляками він знав. І мало допомогли тут відомі мені і дорогі слова-заклики знаменитого В. Жаботинського у статті про Тараса Шевченка, що євреї повинні усвідомити, що на історичну арену виходить новий народ, народ Шевченка.

Зусилля В. Жаботинського мало допомогли, мабуть, тому, що прийшла нова смуга реалізації української державної ідеї, яку обірвало знову великоросійське насильство. Де насильство, там – кров. А кров – завжди невинна. І не могло це не зачепити євреїв на Україні. Бо знову антисемітська карта використовується збирачами імперії. Нова невинна єврейська кров, чи з рук Будьонного, чи з рук Денікіна, чи численних анархо-отаманів, викликала новий небачений спалах слави українця-антисеміта. Друга світова війна мало змінила відносини єврейсько-українські, хіба що зростала масштабністю жертв та ворожнечі. В 60-ті роки стали помірними деякі зміни: почастишали випадки, коли євреї свідомо йшли в українську філологію, українське мистецтво тощо, і все це було результатом нового національного відродження українців, що в часі збігалось із зародженням в імперії демокра-

тичного руху. Щоправда, події 70-х років, здавалося, знову мали звести нанівець, але не звели.

Сьогодні знову переживаємо якусь аналогію до української національної революції 1917 року і той досвід побудови цивілізованих відносин українців з іншими народами нам дуже прислужився сьогодні, коли стаємо суб'єктом історичного процесу. І дай нам, Боже, закріпитися усім у цій ролі суб'єктів: відродити на Україні громадянське суспільство. Звичайно, завали недовіри жахливі. Завали – взаємні. Але ці завали треба розбирати, розбирати послідовно, крок за кроком, кожному з нас. Особливо великодушними мають бути українці, бо на них відповідальність за кожного інонаціонала, що хоче жити на Україні. Це – пробний камінь для нас у процесі подолання рабства і творення вільної людини у вільній Україні.

І хочу сказати, що маємо на цьому шляху чудовий приклад – Ізраїль, де вже 13 років існує товариство єврейсько-українських зв'язків, очолюване колишнім радянським політв'язнем Яковом Сусленським. Яків Сусленський поставив собі метою зламати залізобетонні стереотипи колишньої єврейсько-української ворожнечі, зібрати прізвища всіх українців-праведників, що рятували євреїв під час Катастрофи. Бо що може краще сприяти усуненню цих страхітливих завалів ворожнечі? Бо праведники, рятуючи жертв Катастрофи, рятували й українську честь од лихого слави. З великою надією передаю звернення Якова Сусленського до всіх причетних до фактів порятунку жертв Катастрофи на Україні. Він зараз пише книжку про українців, що переховували євреїв під час Другої світової війни, і хоче якнайповніше охопити всі факти шляхетної поведінки українців в умовах власного рабства.

Довідка про авторів-дисидентів

Антонюк Зиновій (1933–2020) – інженер-економіст, правозахисник, перекладач, публіцист, шістдесятник. Народився на Холмщині (тепер Польща). Закінчив технікум залізничного транспорту та механічний факультет Львівського політехнічного інституту. З 1960 року жив у Києві. З 1962 року, познайомившись з Іваном Світличним, увійшов до кола шістдесятників, брав участь у тиражуванні та поширенні самвидаву. У 1972 році був заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення. Після повернення невдовзі знову засуджений на рік за сфабрикованою справою про «дармоїдство». У 1990 році обраний депутатом Київської міської ради. У 1992–1996 роках був членом комісії з відновлення прав реабілітованих при Київській міськраді. У 1992–2003 роках співголова громадської ради Українсько-Американського бюро. Автор численних статей з прав людини та духовної культури, монографії «Рефлексії ідентичності».

Бутман Гітель (1932–2019) – один із засновників сіоністського руху в СРСР, організатор підпільних ульпанів, учитель івриту, ініціатор і організатор на початковому етапі «Операції весілля» (спроба захоплення літака для втечі з СРСР). Народився в Ленінграді. За освітою юрист. У 1957–1960 роках працював слідчим Ленінградського карного розшуку, звільнений «за зв'язок з єврейською буржуазною націоналістичною організацією». 5 листопада 1966 року став одним із засновників першої підпільної сіоністської групи в Ленінграді. 1971 року засуджений у справі «самолётників» до 10 років таборів. 1979 року достроково звільнений і репатрійований до Ізраїлю. 1981 року в Ізраїлі вийшла його книга спогадів «Ленінград-Єрусалим з довгою пересадкою», а 1984 року – «Час мовчати і час говорити».

Вольф Юхим (нар. 1932) – поет, прозаїк, музикант, сіоністський діяч, публіцист, член правління Товариства єврейсько-українських зв'язків. Народився на Вінниччині. У дитинстві пережив румунську окупацію та гетто, де втратив матір, і почав писати перші поетичні та музичні твори. У 1949–1954 роках відбув ув'язнення за участь у єврейському підпіллі в таборах Мордовії та Сибіру. Внаслідок тяжких умов праці майже повністю втратив зір. У 1961 році закінчив Уманський педагогічний інститут, працював учителем математики. З 1973 року мешкав в Ізраїлі. Підготував збірку віршів і пісень «Із незабутого», виступав активним дописувачем бюлетеня «Діалоги». Автор спогадів про таборове життя, розвідок про історію єврейства в Україні та Росії (1917–1920) і художніх творів ідишем, українською та російською мовами.

Вудка Ар'є (Юрій Вудка, нар. 1947) – дисидент, поет, єврейський богослов, равин. Народився на Дніпропетровщині. Закінчив машинобудівний технікум, працював токарем у Рязані, де в другій половині 1960-х років організував підпільну мережу, що діяла в 16 містах і налічувала 300 осіб. У 1969 році, плануючи виїзд в Ізраїль, був заарештований у Чернівцях і засуджений до 7 років ув'язнення. Термін відбував у пермських таборах та Володимирській тюрмі, де почав писати вірші. Після звільнення 1976 року виїхав до Ізраїлю, де працював учителем Тори та івриту. В ув'язненні вивчив напам'ять близько 300 віршів українських політ'язнів і після звільнення передав їх українській діаспорі. Більшість з них була надрукована у збірці «Поезія з-за ґрат» (Мюнхен, 1978). Автор книги спогадів «Московщина» та «Нитка Аріадни».

Дзюба Іван (1931–2022) – літературознавець, філософ, літературний критик, шістдесятник. Народився на Донеччині. Закінчив філологічний факультет Донецького педагогічного інституту. Учасник київського Клубу творчої молоді. Автор знакового самвидавного тексту «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965),

який був перекладений англійською, французькою, італійською, китайською та ін. мовами. Після арешту у 1972 році та кількох місяців перебування в ізоляторі КДБ втратив доступ до літературної роботи. У 1974–1982 роках працював коректором на Київському авіазаводі. Повернувся до наукової й громадської діяльності у другій половині 1980-х років, був співзасновником Народного руху України, першим президентом Республіканської асоціації українців, головним редактором журналу «Сучасність». У грудні 1992 – серпні 1994 років був міністром культури України. Лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка (1991), Герой України (2001). Кавалер Ордена Свободи (2009) та Ордена Ярослава Мудрого V ступеня (2022).

Глузман Семен (1946–2026) – лікар-психіатр, правозахисник. Народився в Києві. Закінчив Київський медичний інститут. У 1971 році підготував незалежну заочну судово-психіатричну експертизу у справі генерала Петра Григоренка, довівши незаконність застосування до нього репресивної психіатрії. У 1972 році заарештований за «антирадянську агітацію та пропаганду» і засуджений до 7 років таборів суворого режиму та 3 років заслання. Був членом Американської психіатричної асоціації (з 1979), Королівського коледжу психіатрів Великої Британії (з 1980), Канадської психіатричної асоціації (з 1981). З 1991 року — виконавчий секретар, а з 2011 року — президент Асоціації психіатрів України. Співголова Комітету «Бабин Яр» (разом із Мирославом Поповичем та Іваном Дзюбою). Автор сотень наукових публікацій із психіатрії та спогадів про табірне життя серед яких найвідоміше «Малюнки з пам'яті, або Спогади відсидента» (2012).

Горбаль Микола (нар. 1940) – поет, музикант, правозахисник, член Української Гельсінської групи. Народився на Лемківщині (Польща). У 1945 році родину депортували в підрадянську Україну, на Тернопільщину. Закінчив Чортківське педагогічне училище, пра-

цював учителем музики. У 1970 році був заарештований за «анти-радянську агітацію і пропаганду» (приводом стала поема «Дума») і отримав семирічний термін ув'язнення. Після звільнення у 1977 році оселився в Києві, став членом УГГ, допомагав політв'язням та їхнім родинам. 1979 року заарештований вдруге з терміном 5 років таборів. 1984 року напередодні звільнення, заарештований утретє й отримав вирок 11 років ув'язнення. Звільнений 1988 року. Загалом провів у таборах і на засланні 16 років. Член міжнародного ПЕН-клубу, лауреат премії імені Василя Стуса. Автор поетичної збірки «Деталі піщаного годинника», Кавалер Ордена Свободи (2009), ордена «За мужність» І ступеня (2006), ордена «За заслуги» ІІІ ступеня (2005).

Зісельс Йосиф (нар. 1946) – член Української Гельсінської групи, правозахисник, Народився в Ташкенті. Закінчив факультет фізики Чернівецького університету, працював учителем, інженером на телецентрі. Розшукував і документував випадки каральної психіатрії, допомагав сім'ям політв'язнів. 1978 року вступив до Української Гельсінської групи, того ж року був заарештований і засуджений. Двічі відбував термін ув'язнення до 3 років в колонії посиленого режиму (1978–1981, 1984–1987). У 1988 році заснував у Чернівцях першу в Україні єврейську організацію. У 1989 році брав активну участь у створенні Народного Руху України. У 1991 році виступив співзасновником Асоціації єврейських організацій та общин України (Ваад). Автор багатьох книг, серед яких: «Господи, Ти відкриєш уста мої... Йосиф Зісельс у розмовах з Ізою Хруслінською» (2020), «Розсуди мої помисли» (2021). Кавалер ордена «За заслуги» ІІІ ступеня (2005), ордена «За мужність» І ступеня.

Калинець Ігор (1939–2025) – поет, письменник, шістдесятник, член Міжнародного ПЕН-клубу, Народився на Львівщині. Закінчив філологічний факультет Львівського університету, працював в обласному архіві. У 1972 році заарештований за поетичні твори,

поширення самвидаву та участь у правозахисних акціях. Засуджений до 9 років ув'язнення. Після звільнення у другій половині 1980-х років брав активну участь у культурному та громадському житті Львова. Зокрема, був членом редколегії неофіційного культурологічного журналу «Євшан-зілля», брав участь у створенні Товариства української мови імені Т. Шевченка. У 1990 обраний депутатом Львівської обласної ради. Автор сімнадцяти поетичних збірок, серед яких «Відчинення вертепу» та «Невольничка муза». Кавалер ордена князя Ярослава Мудрого V ступеня (2008) та Ордена Свободи (2009).

Маринович Мирослав (нар. 1949) – філософ, релігієзнавець, публіцист, член-засновник Української Гельсінської групи. Народився на Львівщині. Закінчив електрофізичний факультет Львівського політехнічного інституту. Працював перекладачем на заводі «Позитрон» в Івано-Франківську. У листопаді 1976 року став одним із засновників Української Гельсінської групи, за що був заарештований у 1977 році і засуджений до 12 років ув'язнення. У 1991 році став засновником першої групи Міжнародної Амністії в СРСР та Української асоціації «Міжнародна Амністія». З 1992 року — член громадської ради Українсько-Американського бюро захисту прав людини. З другої половини 1990-х років і до сьогодні працює в Українському католицькому університеті у Львові як викладач та на різних адміністративних посадах (проректор, віце-ректор). Автор книг і статей, серед яких «Українська ідея і християнство» (2003), «Всесвіт за колючим дротом» (2022), Кавалер ордена «За мужність» I ступеня (2006), Ордена Свободи (2008), ордена князя Ярослава Мудрого V ступеня. (2017), а також нагороджений Кавалерським хрестом державного ордена Республіки Польща «За заслуги» (2008).

Менделевич Йосеф (нар. 1947) – учасник єврейського підпільного руху в Латвії, викладач Талмуду в інституті «Махон Меїр», рабин.

Народився в Ризі. Навчався в Ризькому політехнічному інституті, працював інженером-проектувальником. З середини 1960-х років брав участь у підпільному русі увічнення пам'яті жертв Голокосту. 1970 року заарештований за участь у спробі захопити пасажирський літак для втечі з СРСР до Ізраїлю («операція Весілля», відома також як «Ленінградська літакова справа»). Відбув 11-річний термін ув'язнення. Звільнений і висланий з СРСР 1981 року. Відтоді живе в Єрусалимі, викладає, пише книги. Після приїзду в Ізраїль (1981) закінчив єшиву «Мерказ гаРав» і здобув звання рабина, а згодом почав викладати Талмуд у єшиві «Махон Меїр». У 1998–2001 роках очолював Сіоністський форум. Автор мемуарів «Операція Весілля» (1987) та «Повітряний пірат» (2023).

Лук'яненко Левко (1928–2018) – правозахисник, політичний і державний діяч, автор Акта проголошення незалежності України (24.08.1991). Народився на Чернігівщині. Закінчив юридичний факультет Московського державного університету імені М. В. Ломоносова. Працював пропагандистом Радехівського райкому КПРС, згодом – адвокатом у Глинянському районі Львівської області, де створив підпільну антирадянську організацію «Українська робітниче-селянська спілка», що виступала за вихід України зі складу СРСР. У 1961 році засуджений до розстрілу за «антирадянську агітацію і пропаганду», згодом вирок замінено на 15 років ув'язнення. Звільнений у 1976 році, того ж року став співзасновником Української Гельсінської групи. У 1977 році повторно заарештований і засуджений до 15 років ув'язнення. Звільнений і помилуваний у листопаді 1988 року. Провів у таборах і на засланні понад 25 років. Засновник і перший голова Української республіканської партії (1990). Народний депутат України кількох скликань. Герой України (2005), лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2016), кавалер Ордена Свободи (2007) та ордена князя Ярослава Мудрого V ступеня (2016).

Плющ Леонід (1939–2015) – математик, літературознавець, правозахисник, член Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР та Закордонного представництва Української Гельсінської групи. Народився в Нарині (Киргизька РСР). 1962 року закінчив механіко-математичний факультет Київського університету, працював в Інституті кібернетики АН УРСР. З середини 1960-х років у самвидавних статтях критикує совецьку владу. 1972 року заарештований і звинувачений за «антирадянську агітацію і пропаганду». Визнаний неосудним і поміщений на примусове лікування до Дніпропетровської психлікарні, де перебував майже чотири роки. 1976 року під тиском міжнародної кампанії був звільнений, емігрував із сім'єю до Франції, де продовжив правозахисну діяльність. З 1990-х років присвятив себе літературознавству. Серед надрукованих праць є автобіографічна книга «У карнавалі історії».

Попадюк Зорян (нар. 1953) – правозахисник, політичний діяч. Народився у Львові. Навчався на філологічному факультеті Львівського університету, звідки був відрахований за протестну діяльність. Редагував нелегальний студентський журнал «Поступ». У 1973 році заарештований за поширення самвидаву та участь у протестах проти заборони святкування ювілею Тараса Шевченка у Львові. Засуджений двічі, у 1973 та 1983 роках. Загальний призначений термін ув'язнення й заслання становив 27 років. Звільнений у 1987 році. У 1990–1992 роках очолював Самбірську міську раду. У 1992 році призначений Представником Президента України в Самбірському районі і місті Самборі.

Радигін Анатоль (1934–1984) – поет. Народився в Ленінграді. Писати й друкувати вірші почав ще замолоду, продовжував і в ув'язненні та на засланні; поезії друкувалися за кордоном, зокрема в Парижі. У вересні 1962 року заарештований за спробу втечі за кордон (намагався допливти до нейтральних вод у Батумі). Відбув 8 років у Володимирській тюрмі та 3 роки в мордовських та-

борах суворого режиму, де підтримував контакти з українськими політв'язнями. Звільнений 1973 року, виїхав до Ізраїлю. В еміграції співпрацював з українською діаспорою, друкувався в часописі «Визвольний Шлях» та в газеті «Шлях Перемоги».

Ребрик Богдан (1938–2023) – громадський і політичний діяч, член Української Гельсінської групи. Народився на Івано-Франківщині. У 1967 році заарештований за виховання курсантів-призовників у національному дусі та засуджений до 3 років таборів. Повернувшись, продовжив поширювати ідеї державної незалежності України. У 1974 році заарештований удруге, і засуджений до 10 років ув'язнення. У 1979 році, перебуваючи в таборі, вступив до Української Гельсінської групи. Багато разів намагався виїхати за кордон. У 1990 році обраний народним депутатом України першого демократичного скликання, очолював підкомісію Верховної Ради у справах репресованих. Кавалер ордена «За заслуги» III ступеня (2011).

Романюк Василь (Патріарх Володимир) (1925–1995) – священник, правозахисник, член Української Гельсінської групи. Народився на Івано-Франківщині. У 19 років, як член ОУН, засуджений до 10 років радянських таборів за участь у визвольній боротьбі. Після повернення здобув богословську освіту, у 1964 році був висвячений на священника, служив на Івано-Франківщині. У 1972 році заарештований за активну правозахисну діяльність і відстоювання прав українських православних віруючих. Засуджений до 10 років ув'язнення. У 1976 році відмовився від радянського громадянства. У 1987 році за сприяння міжнародних правозахисних і християнських організацій отримав дозвіл виїхати з СРСР, емігрував у Канаду. У 1987–1990 роках служив у парафіях Української Автокефальної Православної Церкви в Північній Америці, займався літературною працею. Повернувся в Україну наприкінці 1989 року, став місійним священником УАПЦ. У 1990 році постри-

жений у чернецтво з іменем Володимир, висвячений на єпископа. У 1993 році обраний Патріархом Київським і всієї Руси-України УПЦ Київського Патріархату.

Сверстюк Євген (1927–2014) – літературний критик, шістдесятник, есеїст, поет, філософ, президент Українського центру ПЕН-клубу. Народився на Волині. Закінчив філологічний факультет Львівського університету. Один із найактивніших учасників Клубу творчої молоді у Києві. Разом з Іваном Світличним є автором памфлету «З приводу процесу над Погружальським», знакового тексту українського самвидаву. 1972 року заарештований і засуджений до 12 років ув'язнення. З 1987 року брав активну участь у роботі Українського культурологічного клубу. З 1989 року – редактор газети «Наша віра», належав до Української Автокефальної Православної Церкви. Того ж року став президентом Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, яка присуджує премію імені Василя Стуса. Автор численних праць, серед яких «Собор у риштованні» (1970) та «Блудні сини України» (1993).

Світлична Надія (1936–2006) – правозахисниця, філологиня, шістдесятниця, членкиня Закордонного представництва Української Гельсінської групи. Народилася на Луганщині. Закінчила філологічний факультет Харківського університету. З 1963 року жила в Києві, працювала редакторкою, завдяки брату Івану Світличному увійшла в коло українського шістдесятництва, друкувала і поширювала самвидав. 1972 року заарештована під час масових репресій і 1973 року засуджена за «антирадянську агітацію і пропаганду» до 4 років таборів суворого режиму; термін відбувала в Мордовії, брала участь у протестах і голодуваннях ув'язнених. Наприкінці 1970-х емігрувала з родиною до США, де брала активну участь у роботі Закордонного представництва УГГ, була редакторкою-укладачкою «Вісника репресій в Україні».

Сусленський Яків (1929–2009) – правозахисник, журналіст, педагог. Народився на Одещині, здобув освіту викладача англійської мови в Одеському інституті іноземних мов. У лютому 1970 року заарештований КДБ за протести проти придушення прав людини та русифікації, вторгнення СРСР до Чехословаччини. Засуджений за «сіоністську та антирадянську агітацію», відбув 7 років у таборах Мордовії, Пермі та Володимирській в'язниці, де активно виборював статус політв'язня. Після виїзду до Ізраїлю (1977) ініціював і очолив Товариство єврейсько-українських зв'язків (1979–1993). Серед важливих ініціатив Товариство було видання квартального бюлетеня «Діалоги» та лобювання питання про визнання багатьох українців праведниками світу. Автор книги «Перо моє – ворог мій: Збірка листів, статей та нарисів» (1999).

Фельдман Олександр (1947–?) – правозахисник, учасник сіоністського руху. Народився у Києві. Здобув технічну освіту в Київському вищому військовому інженерному училищі зв'язку, самостійно опанував польську, чеську та сербську мови. Вивчав єврейську історію, поширював самвидав, брав участь у демонстраціях на підтримку в'язнів Сіону. У 1972 році подав заяву на виїзд, отримав відмову й став об'єктом переслідувань з боку КДБ. У 1973 році заарештований за сфабрикованим звинуваченням у «злісному хуліганстві». Відбув 3,5 року у Шепетівській колонії посиленого режиму. Після виїзду до Ізраїлю (1977) став співзасновником Комітету Українсько-Єврейської Співпраці (з 1979), опікувався долею політв'язня Олексія Мурженка. У 1990-х роках досліджував радянську пенітенціарну систему в Українському вільному університеті в Мюнхені.

Хейфец Михайло (1934–2019) – письменник, історик, правозахисник, дисидент. Народився в Ленінграді. 1955 року закінчив літературний факультет Ленінградського педагогічного інституту. 1974 року заарештований і засуджений за «антирадянську

агітацію і пропаганду» на 4 роки таборів і 2 роки заслання – за передмову до самвидавного зібрання творів Йосипа Бродського. Термін відбував разом із Василем Стусом, В'ячеславом Чорноволем, Миколою Руденком, Василем Овсієнком та іншими діячами українського руху опору; у таборі вивчив українську мову, зберігав і переписував вірші Стуса. За кожен рік ув'язнення написав по книзі. У січні 1980 року звільнений із заслання, емігрував до Ізраїлю. 1983 року у видавництві «Сучасність» вийшла його книга спогадів про співтабірників «Українські силуети» – російською і українською мовами.

Шифрин Авраам (1923–1998) – юрист, політик, мемуарист. Народився в Мінську. Під час Другої світової війни воював у штрафбаті, двічі поранений, брав участь у боях за Кенігсберг. У 1949–1953 роках працював юристом у Міністерстві озброєння СРСР, одночасно брав участь у сіоністському русі. 1953 року заарештований за звинуваченням у шпигунстві на користь США та Ізраїлю, засуджений до розстрілу, який замінили на ув'язнення. Відбув 10 років у тюрмах і таборах та 3 роки на засланні в Караганді. У таборах підтримував дружні стосунки з українськими політ'язнями, зокрема кардиналом Йосипом Сліпим та адвокатом Володимиром Горбовим. 1970 р. виїхав до Ізраїлю. Автор мемуарів «Четвертий вимір» (1973).

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Науково-популярне видання

**УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ
У ДИСИДЕНТСЬКОМУ КОЛІ
Антологія текстів**

Упорядкування Юлії Кравченко

Усі права застережені. Передруки і переклади
дозволяються тільки за згодою автора й редакції

Видавці: *Леонід Фінберг та Костянтин Сігов*

Редагування: *Юрій Вестель, Маргарита Єгорченко*

Коректура: *Валентина Божок*

Верстка: *Світлана Невдащенко, Борис Захаров*

Дизайн обкладинки: *Олександр Ходченко*

Відповідальна за випуск: *Анастасія Негруцька*

Підписано до друку 10.08.2026.

Формат 60×84/16

Гарнітури Noto Serif, Fira Sans Condensed.

Ум. друк. арк. 29,295.

ТОВ «Часопис «Дух і Літера»»

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 224 від 19.10.2000

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

Телефони: +38 (044) 425-60-20,

+38 (073) 425-60-20 (Lifecell)

+38 (097) 425-60-20 (Kyivstar)

+38 (050) 425-60-20 (Vodafone)

E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ продажу

Сайт та інтернет-книгарня: www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги «Книга-поштою»